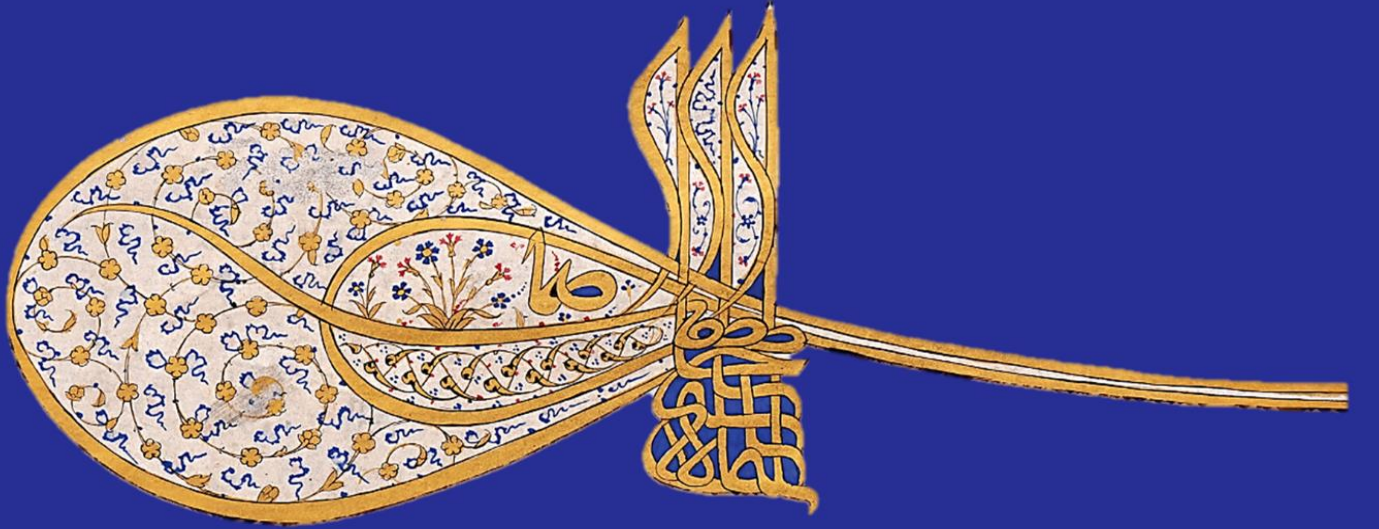

OSMED

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
Journal of Ottoman Civilization Studies

Sayı: 15 & Issue: 15

2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED, Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli görüldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED’de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)’ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirilerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnirin ve gibi benzerlik programları ile benzerlik ve intihal kontrolünden geçirilir. % 25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda intihale ve %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalar alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

İndeksler / Indexes

ULAKBİM TR DİZİN SBV

IdealOnline, ISAM (İslam Araştırmaları Merkezi), Research Gate, SOBİAD, Scilit, TEI (Türk Eğitim İndeksi)

Baş Editör / Chief Editor

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Prof. Dr. Fatih DEMİREL

Doç. Dr. Ensar KÖSE

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KÖÇ	Akdeniz Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ali YILMAZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Chouki El Hamel	Arizona State University	ABD
Prof. Dr. Hasan BABACAN	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İsmail KIVRIM	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Neeta KHANDPEKAR	University of Mumbai	Hindistan
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT	Dumlupınar Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ouddène BOUGHOUFALA	University Ibn Khaldoun ff Tiaret	Cezayir
Prof. Dr. Osama ABU NAHEL	Al Azhar University - Gaza	Filistin
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Erciyes Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Stefan DİMİTROV	Bulgarian Academy of Sciences	Bulgaristan
Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yaşar BAŞ	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yılamaz KARADENİZ	Amasya Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Ensar KÖSE	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa	Türkiye

Doç. Dr. Haydar ÇORUH	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÖZMENLİ	Giresun Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÖZKAN	Balıkesir Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Raşit GÜNDOĞDU	Sağlık Bilimleri Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Şefaattin DENİZ	Kocaeli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ayman HARB	University of Jordan	Ürdün
Dr. Hasan ASADİ	University of Mohagheh Ardabili	İran
Dr. Mehmet AYHAN	Kocaeli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Mustafa AKKUŞ	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Dr. Osman KARLANGIÇ	Batman Üniversitesi	Türkiye
Dr. Saim YÖRÜK	Çankırı Karatekin Üniversitesi	Türkiye
Dr. Samir ALABDULLAH	Ortadoğu Araştırma Merkezi	Türkiye

Yazar Rehberi

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar ilk önce editör veya bölüm editörleri tarafından derginin yayın ilkelerine uyup uymadığı incelenir. Eğer çalışma derginin yayın ilkelerine uyuyor ise en az iki hakeme değerlendirilmek üzere gönderilir. Hakemlerden birisinin olumsuz görüş bildirmesi halinde üçüncü bir hakeme gönderilir. Eğer üçüncü hakeminde kararı olumsuz ise yazı yazarına iade edilir.

Değerlendirme Süreci

Dergimize makale başvurusunda bulunmayı düşünüyorsanız, dergi yayın politikasını ve yazar rehberini incelemenizi öneririz. Yazarlar dergiye gönderi yapmadan önce kayıt olmalıdır. Kaydı olduktan sonra, giriş bağlantısı aracılığıyla 3 basamaklı gönderi işlemine başlayabilir. Sisteme yüklenecek yazılarda hiçbir şekilde isim ve diğer bilgiler yer almamalıdır. Bu bilgiler yayın öncesinde yayın ekibi tarafından ilave edilmektedir.

Yazılarda belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen ve yayın kurulunca kabul edilen makalelerin tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne aittir. Ulusal ve uluslararası sempozyumlarda sunulan bildiriler belirtilmek şartı ile yayın için gönderilebilir. Sempozyumlarda sunulan bildirilerin basılmaması gerekmektedir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve İntihal gibi benzerlik programları ile benzerlik kontrolünden geçirilir. %25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalar alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

Makaleler yalnızca açık dergi sistemi üzerinden gönderilir.

* Yazar adından yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, Türkçe harf içeren isimler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabilmektedir. Bu nedenle araştırmacıların tanımlayıcı kimlik/numara [ID] edinmeleri önem taşımaktadır. Bunun için tüm yazarlarımızın ORCID kaydını gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Standardizasyonun sağlanabilmesi ve YÖK ile birlikte yürütülecek ortak çalışmalarda ORCID kullanılacağı için, yazarlarımızın ORCID bilgilerini talep etmeleri ve dergide/makalelerde bu bilgiye yer vermeleri tavsiye edilmektedir.

* ORCID, Open Researcher ve Contributor ID'nin kısaltmasıdır. ORCID, Uluslararası Standart Ad Tanımlayıcı (ISNI) olarak da bilinen ISO Standardı (ISO 27729) ile uyumlu 16 haneli bir numaralı bir URI'dir. <http://orcid.org> adresinden bireysel ORCID için ücretsiz kayıt oluşturabilirsiniz.

* Yazarların, makalelerini dergi makale şablonuna bağlı kalarak yazdıktan ya da düzenledikten sonra sisteme yüklemeleri gerekmektedir.

* Dergiye yollanan çalışmaların mümkünse 10.000, kitap ve diğer tanıtımlar 1.500 kelimeyi geçmemelidir. Makaleler için ise 5.000 kelimenin altında olmamasına da dikkat edilmelidir. Ayrıca makalelere 150–200 kelime arasında Türkçe ve İngilizce öz eklenmelidir.

* Yazarlar tarafından sisteme yüklenen makaleler yayın kurulu tarafından incelenerek makalenin değerlendirilmeye alınıp alınmamasına karar verilir.

Yazım Kuralları

Metin

- 1.Makale metni Times New Roman yazı tipinde, 11 punto büyüklükte, tüm kenarlardan 2,5 cm'lik boşluk bırakılarak, tek sütun olarak, 1 satır aralığında, A4 boyutunda yazılmalıdır.
- 2.Paragraflar 1 cm'lik girinti ile başlamalı, paragraf aralarında boşluk bırakılmamalıdır.
- 3.Metin içerisinde vurgulama yapılması gerektiğinde italik vurgulama yapılmalıdır.
- 4.Paragraflar öncesinde ve sonrasında 6 nk boşluk bırakılmalıdır.
5. Metin içerisinde yazarla ilgili herhangi bir bilgi olmamalıdır.

Makale Başlığı

- 1.Makalenin başlığı, araştırmanın konusunu, alanını ve problemin sınırlarını açık olarak belirtmelidir.
- 2.Başlık koyu, ortalı, bağlaçları dışındaki sözcüklerde sadece ilk harfler büyük ve 12 punto (Times Ne Roman) büyüklüğünde yazılmalıdır.

Özet/Abstract-Anahtar Kelimeler/Keywords

- 1.Her makalenin başında Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır.
- 2.Özet, makalenin amacını, önemli bulgularını ve sonuçlarını içermelidir.
- 3.Özet, iki yana yaslı [150-200 kelime] ve 200 sözcüğü geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.
- 4.Özet ve anahtar kelimeler, Times New Roman yazı karakterinde, 10 punto ve tek satır aralıklı yazılmalıdır.
- 5.Özetin alt kısmında makalenin içeriğini tanımlayacak en az 3, en fazla 5 anahtar kelimeye yer verilmelidir.

Başlık ve Alt Başlıklar

- 1.Tüm başlıklar Times New Roman yazı karakterinde, 11 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.
- 2.Bölüm başlıklarında sözcüklerin ilk harfleri büyük diğerleri küçük harflerle, ortalı ve koyu yazılmalıdır.
- 3.Bölüm alt başlıklarında sözcüklerin ilk harfleri büyük diğerleri küçük harflerle, sola dayalı ve koyu yazılmalıdır.
- 4.Üçüncü ve dördüncü düzey başlıklarda başlığın ilk harfi büyük diğerleri küçük harflerle paragraf başlığı kullanılarak yazılmalıdır.

Tablo ve Şekil/Görsel Gösterimi

- 1.Tablolar ve şekiller, yayınlanmaya hazır biçimde hazırlanmalı, metin içerisinde geçtiği yerde verilmelidir.
- 2.Tablolar ve tablo başlıklarında kullanılan yazılarda Times New Roman, 10 punto, tek satır aralığı kullanılmalıdır.

3. Tablo başlıklarında her sözcüğün ilk harfi büyük olmalıdır.
4. Tablo içerisindeki metinler tek satır aralığında öncesinde ve sonrasında 0 nk boşluk bırakılarak, aynı stildeki paragrafların arasına boşluk eklemeyerek yazılmalıdır.
5. Tabloda dikey çizgiler kullanılmamalıdır.
6. Tablo çizgilerinin genişliği 1/2 nk genişliğinde ayarlanmalıdır.
7. Tablo öncesinde ve sonrasında 12 nk boşluk bırakılmalıdır.
8. Tablo başlıkları ve tablo numarasının gösteriminde Tablo numarası kalın ve sola dayalı, tablo başlığı normal ve sola dayalı şekilde yazılmalıdır. Örn; Tablo 1. Katılımcıların Cinsiyetine İlişkin Bilgiler
9. Şekil ve görsel başlıklarının gösteriminde şekil/görsel numarası kalın ve ortalı, şekil/görsel başlığı normal ve ortalı şekilde yazılmalıdır. Örn;

Şekil 1. Türkiye İller Haritası

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA, *BEO*, 1655/124078; 3549/266169; 4174/313019; 4181/313547.

BOA, *DH.EUM.4.Şb*, 8/20.

BOA, *DH.EUM.KLU*, 9/12.

Not: İlk verildiği yerde Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi isimi ve fon adları tam künye verilmeli, daha sonra kısaltma ve kodlar kullanılmalı.

Tek yazarlı kitap:

Dipnotta:

Ad Soyad, *Eser Adı* (Eserin basıldığı yer/şehir: Yayımlayan kuruluş, Yayımlı yılı), sayfa numarası.

Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918: Propagandan*

Milli Kimlik İnşasına (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 35.

Kaynakçada:

Soyad, Ad. *Eser Adı*. Eserin basıldığı yer/şehir: Yayımlayan kuruluş, Yayımlı yılı.

Kaynakçada:

Köroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918: Propagandan*

Milli Kimlik İnşasına. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

İki Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

İnci Enginün ve Zeynep Kerman, *Bütün Eserleri/Ahmet Haşim* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1991), 25-28.

Kaynakçada:

Enginün, İnci ve Zeynep Kerman. *Bütün Eserleri/Ahmet Haşim*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.

Üç Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden İzdişümler: Nail Bayraktara Armağan* (İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı - Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı - Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005).

Kaynakçada:

Dağdelen, İrfan, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu. *Türk Kütüphaneciliğinden İzdişümler: Nail Bayraktara Armağan*. İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005.

Dört ve Daha Fazla Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

Günay Kut vd., *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi Astroloji Matematik Yazmaları Kataloğu: Kandilli Rasathanesi El Yazmaları* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007), 104.

Kaynakçada:

Kut, Günay, Hatice Aynur, Cumhure Üçer ve Fatma Büyükkarcı. *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi Astroloji Matematik Yazmaları Kataloğu: Kandilli Rasathanesi El Yazmaları*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007.

Yazarla Birlikte Yayına Hazırlayan Olan Kitap:

Dipnotta:

Ahmet Mithat, *Ahbar-ı Âsara Tamim- Enzar: (1307-1890) Edebi Eserlere Genel Bir Bakış*, haz., Nüket Esen (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2003). 46.

Kaynakçada:

Ahmet Mithat. *Ahbar-ı Âsara Tamim-i Enzar: (1307-1890) Edebi Eserlere Genel Bir Bakış*. Haz., Nüket Esen. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2003. (Yazarın soyadı mevcutsa önce yazılır.)

Yazarla Birlikte Çevireni Olan Kitap:

Dipnotta:

Norman Hampson, *Aydınlanma Çağı*, çev., Jale Parla (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991), 150.

Kaynakçada:

Hampson, Norman. *Aydınlanma Çağı*. Çev., Jale Parla. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991.

Yazar veya hazırlayan belli değilse eser adından önce hazırlayanın veya çevirenin adı dipnot veya kaynakça düzenine göre yazılarak, ardından haz./Haz., veya çev./Çev. yazılır.

Örnek:

Dipnotta:

Özdemir Nutku, çev., *Romeo ve Juliet* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 25.

Kaynakçada:

Nutku, Özdemir, Çev. *Romeo ve Juliet*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.

Kitaptan Bir Bölüm:

Dipnotta:

Halid Ziya Uşaklıgil, "Bölüm 22," *Aşk-ı Memnu*, 8. bs., haz., Muharrem Kaya ve Rahim Tarım (İstanbul: Özgür Yayınları, 2007), 43.

Kaynakçada:

Uşaklıgil, Halid Ziya. "Bölüm 22." *Aşk-ı Memnu*, 8. bs., Muharrem Kaya ve Rahim Tarım. İstanbul: Özgür Yayınları, 2007.

Basılı Makale:

Dipnotta:

Köksal Seyhan, "Yunus Emre'nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi," *Türklük Bilgisi Araştırmaları Journal of Turkish Studies* 24/II (2000): 240.

Kaynakçada:

Seyhan, Köksal. "Yunus Emre'nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi." *Türklük Bilgisi Araştırmaları Journal of Turkish Studies* 24/II (2000): 231 - 280.

Elektronik Makale:

Dipnotta:

Nezihe Seyhan, "Resurrection Day in Divan Literature," *Literature & Theology: An International Journal of Religion, Theory, and Culture*, 18:1 (2004 Mar), 64. (erişim 12.08.2009)

Kaynakçada:

Seyhan, Nezihe. "Resurrection Day in Divan Literature." *Literature & Theology: An International Journal of Religion, Theory, and Culture*. 18:1 (2004 Mar), 62-76.

(erişim 12.08.2009)

Ansiklopedi Maddesi:

Dipnotta:

Osman Eskicioğlu, "Fakir", TDV İslâm Ansiklopedisi, XII (İstanbul 1995), s. 129.

Kaynakçada:

Eskicioğlu, Osman. "Fakir", TDV İslâm Ansiklopedisi, XII (İstanbul 1995), ss. 129-131.

Web Sayfası:

Dipnotta:

“Google Gizlilik Politikası,” son güncelleme 19 Ağustos, 2015,

https://www.google.com/intl/tr_tr/policies/privacy/.

Kaynakçada:

Google. “Google Gizlilik Politikası”. Son güncelleme 19 Ağustos, 2015.

https://www.google.com/intl/tr_tr/policies/privacy/.

Dipnotta:

“McDonald’s Happy Meal Toy Safety Facts,” McDonald’s Corporation, erişim 19 Temmuz, 2008, <http://www.mcdonalds.com/corp/about/factsheets.html>.

Kaynakçada:

McDonald’s Corporation. “McDonald’s Happy Meal Toy Safety Facts.” Erişim 19 Temmuz, 2008. <http://www.mcdonalds.com/corp/about/factsheets.html>.

Tez:

Dipnotta:

Zeynep Sabuncu, “Mihir ü Mah: A Mathnawi of Mustafa Âli” (yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1983), 112.

Kaynakçada:

Sabuncu, Zeynep. “Mihir ü Mah: A Mathnawi of Mustafa Âli.” Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1983.

Yayımlanmamış Konferans:

Dipnotta:

Mustafa Akdağ ve Hidayet Tok, “Geleneksel Öğretim ile Power Point Destekli Öğretimin Öğrenci Erişisine Etkisi” (XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı’nda Sunulan Bildiri, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya, Temmuz 06-09, 2004).

Kaynakçada:

Akdağ, Mustafa ve Hidayet Tok. “Geleneksel Öğretim ile Power Point Destekli Öğretimin Öğrenci Erişisine Etkisi” XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı’nda Sunulan Bildiri, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya, Temmuz 06-09, 2004.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Fuat Ozan Birkan** 1-16
Topkapı'dan Sâdâbâd'a: 15. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı Sultanının Sarayında ve İnzivasında Mekânsal Dönüşüm
From Topkapı to Sadabad: Spatial Transformation in the Palace and Seclusion of the Ottoman Sultan from the 15th to the 18th Century
- Arzu Baykara Taşkaya** 17-39
Rodos Sancağına Bağlı İstanköy Adası[İncirli Adası] Kükürt Madeni
Kos Island [Nisirois Island] Sulfur Mine in Rhodes Sanjak
- Muhammed Yazıcı & Erdoğan Keleş & Özlem Karsandık Yazıcı** 40-69
Milas Kazası Vakıflarının İdarî ve Malî Durumları [Vakıf Kayıtlarına Göre / 1848-1885]
Administrative and Financial Status of Milas District Foundations [According to Foundation Records/1848-1885]
- Hüseyin Hilmi Aladağ** 70-90
II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'undan Manzaralar: Francis Marion Crawford'un "Constantinople"
Seyahatnamesi ve Türk İmajı
Scenes of Istanbul in the Period of Abdulhamid II: Francis Marion Crawford's Travel Book of "Constantinople" and the Turkish Image
- Osman Karlangıç** 91-110
Kuruluşundan Lağvedilişine Kadar Cebel-i Bereket Sancağının İdari Yapısı [1879-1933]
The Administrative Structure of the Cebel-i Bereket Sanjak from its Establishment to its Dissolution [1879-1933]
- Senem Gönenç** 111-132
Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İlişkilerinde Bazı Dâhilî Meseleler [1908-1914]
Some Internal Issues in Ottoman and Austro-Hungarian Relations [1908-1914]

şüheda Günce133-145

Bir Çeviribilimci Olarak Münif Paşa

As an Interpreter: Münif Pasha

Sacit Uğuz & Bilge Gecekuşu146-163

1831 Nüfus Sayımına Göre Tarsus Sancağı İdarî Durum, Yerleşme ve Nüfus

Sanjak of Tarsus According to 1831 Census: Administrative Situation, Settlement and Population

Kitap İncelemesi / Book Review

Ayşegül Göksel164-169

Osmanlı'da Dil ve Edebiyat, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2018

Topkapı'dan Sâdâbâd'a: 15. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı Sultanının Sarayında ve İnzivasında Mekânsal Dönüşüm*

From Topkapı to Sadabad: Spatial Transformation in the Palace and Seclusion of the Ottoman Sultan from the 15th to the 18th Century

Fuat Ozan Birkan**

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar/Corresponding author:

**İstanbul Aydın Üniversitesi
fuatbirkan@aydin.edu.tr

ORCID: 0000-0002-9339-2781

Başvuru/Submitted : 6 Nisan 2022

Kabul/Accepted : 2 Mayıs 2022

DOI: 10.21021/osmed.1079241

Atıf/Citation:

Birkan, F. O. "Topkapı'dan Sâdâbâd'a: 15. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı Sultanının Sarayında ve İnzivasında Mekânsal Dönüşüm". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 15 (2022): 1-16.

Öz

Ortaçağ ve erken modern dönemde hükümdarın bedenine ve yaşadığı mekâna kutsallık atfetmek, İslami devlet geleneğinin bir özelliğidir. Hükümdar ne kadar az görünür olursa, şahsında temsil ettiği devlet de o kadar kutlu ve mistik bir görünüm kazanırdı. Bu pratiği birçok gelenekten beslenerek devam ettiren Osmanlı İmparatorluğu'nda da sultan 15. yüzyıldan itibaren daha az görünür olmuş ve bir inziva hâline geçmiştir. Daha az görünen sultan inşa ettirdiği saray ve bu sarayda uygulamaya koyduğu protokol kurallarıyla erişilmezliğini daha da arttırmıştır. Yaklaşık iki yüz yıl devam eden bu süreç, 18. yüzyılda terk edilmiş; "görünmeden gören" sultan yerini kendisini "teşhir eden" sultana bırakmıştır. Sultanın beden politikasında ve yaşadığı mekândaki bu değişim kişisel tercihler nedeniyle olduğu gibi içeriden ve dışarıdan gelen çeşitli meydan okumaların ortaya çıkması nedeniyle de gerçekleşmiştir. İçeride yeni yükselen sosyal sınıfların baskısı altındaki sultan, kendisini şehirde gösterme ihtiyacı hissetmiştir. Bu iç baskının yanında sultan aynı zamanda Avrupa'da görülen yeniliklerin ve bir imaj kaygısının etkisi altına girmiştir. Böylelikle, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla gelindiğinde artık bir meşruyet kaygısına sahip olan Osmanlı sultanları daha görünür ve erişilebilir olmak istemişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Topkapı Sarayı, Sâdâbâd Sarayı, Sultan, İnziva, Mekân

Abstract

It is characteristic of the Islamic state tradition to attribute sanctity to the body and place of residence of the ruler in the medieval and early modern periods. The less visible the sovereign was, the more blessed and mystical the state he represented would be. In the Ottoman Empire, which continued this practice by drawing on many traditions, the sultan became less visible from the 15th century and lived in seclusion. The less visible sultan further increased his inaccessibility with the palace he had built and the protocol rules he put into practice in this palace. This process, which continued for nearly two hundred years, was abandoned in the 18th century; and the sultan who "sees without being seen" has given his place to the sultan who "exhibits" himself. This change in the body politics of the sultan and the place where he lived was not only due to personal preferences but also to the emergence of various challenges from the inside and outside. The sultan, under the pressure of the newly emerging social classes, felt the need to exhibit himself within the city. In addition to this internal pressure, the sultan also came under the influence of the innovations witnessed in Europe and concern for his image. Thus, from the 15th to the 18th centuries, the Ottoman sultans, who now had a concern for legitimacy, wanted to be more visible and accessible.

Keywords: Topkapı Palace, Sadabad Palace, Sultan, Seclusion, Space

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Sarây-ı Cedîd-i Âmire olarak da anılan Topkapı Sarayı, inşa edildiği tarihten 19. yüzyılın ortalarına kadar hanedanın ve imparatorluğun evi olma rolünü üstlenmiştir. Sur-ı Sultanî denen büyük surların içerisine inşa edilen Topkapı Sarayı üç anıtsal kapının ardında bulunan üç avlu ve bu avluların etrafında kümelenen yapılar topluluğundan meydana gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu henüz bir beylik görünümündeyken diğer beylikler arasında sadece primus inter pares (eşitler arasında birinci) konumunda olan Osmanlı sultanı, İstanbul'un fethiyle cihanşümül bir imparatorluk iddiasına sahip olmuş; böylelikle hükümdarın bedeninin kutsal sayılmaya başlandığı 15. yüzyıl ve sonrasında padişahı görmek ya da ona erişmek imparatorluğun ilk dönemiyle kıyaslandığında oldukça güçleşmiştir.

Padişahın inzivası, erişilmezliği ve sarayın kapalılığı, imparatorluğun siyasi, mali ve askeri gücünün zirvesindeyken herhangi bir meydan okumaya maruz kalmamıştır. Ancak 18. yüzyılda hem yeni yükselen tüccar sınıflardan hem de askerlerden gelen meydan okumalarla karşı karşıya kalan Osmanlı sultanları, durumun gereği olarak kendilerini gizlemekten vazgeçmeye, bunun sonucu olarak yaşadıkları mekânlarda bir açıklığa gitmeye başlamışlardır. Bu makalenin amacı da, Osmanlı sultanlarının, yüksek duvarlarla çevrili olan ve İstanbul'da yaşayan halk ve şehre gelen yabancı ziyaretçiler için fiziksel olduğu kadar zihinsel bir bariyeri de simgeleyen, aynı zamanda tasarımı hükümdarın görünmezliği ve inzivası üzerine kurulu Topkapı Sarayı'ndan, hükümdarı tam tersine görünür kılan Sâdâbâd Sarayı'na geçişlerini imparatorluğun dönüşen idare zihniyeti ve siyasal gelişmeler ışığında ele almaktır. Böylelikle padişahın beden ve mekân siyasetinin, imparatorluğun genel siyasetindeki dönüşüme paralel olarak şekillenip şekillenmediği daha rahat bir şekilde görülebilecektir.

Topkapı Sarayı'nı ve daha az olmak üzere Sâdâbâd Sarayı'nı ele alan ve bu makalede de yararlanılmış olan değerli çalışmalar, ilgili mekânları daha çok mimari değeri ve içerisindeki hayat bağlamında incelemiştir. Daha geniş Osmanlı tarihi anlatıları içerisinde de ele alınan ancak sıklıkla kısaca geçirilen saray ve padişahın bedenine ilişkin politikaların, dönüşüm geçiren imparatorluğu anlamak adına en önemli gösterenlerden birisi olduğu gözden kaçmaktadır. Sadece savaşlar, toprak kayıpları, isyanlar değil; saray, bu sarayın şehirle olan ilişkisi ve padişahın bedeninin performatif etkileri de 15. yüzyıldan 18. yüzyıla dek değişen imparatorluğun siyasi ve sosyal tarihini anlamak açısından oldukça önemlidir.

Osmanlı siyasi ve toplumsal tarihi ile sanat tarihi ve mimarlık tarihinin kesişim bölgesinde yer alan bir konu olarak sultanın sarayında ve inzivasındaki mekânsal dönüşümü ele alan bu makalede, konu üzerine yazılmış toplumsal tarih çalışmalarından; ayrıca sanat ve mimarlık tarihi çalışmalarından yararlanılmıştır. Bu çalışmalar kullanılarak ilgili dönemlerin çağdaş saray geleneklerinden örneklerle karşılaştırma yapılması ve konunun bütünlüklü bir siyasi bağlama oturtulması makalenin özgün yanını oluşturmaktadır.

1. Erken Modern Dönemde Sultan ve Sarayı

Osmanlıların küçük bir beylikten imparatorluğa geçişini simgeleyen en sembolik olay olan İstanbul'un alınmasıyla birlikte, bu şehir yeni başkent yapılmıştır. Yeni başkent İstanbul, II. Mehmet'in cihanşümül bir imparatorluk kurma iddiasının sembolü hâline gelmiştir. İncalcık'ın belirttiği gibi, II. Mehmet ve sonrasında gelen hükümdarların bütün çabaları bu şehri Roma imparatorlarının yapmaya çalıştığı gibi siyasi ve dini bir merkez hâline getirmek olmuş¹; İstanbul'un alınmasıyla birlikte II. Mehmet'in, kişiliğinde inşa ettiği ve Türk hanları ve İran kisraları geleneğine benzer olan otoritesi sarsılmaz mutlak monark imajı, halefleri olan padişahların da örnek alacağı bir hükümdar modeli hâline gelmiştir.² Bu hükümdar imajının inşası ise en açık şekilde bizzat bu yeni başkent üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmış; İslam kültüründe var olan, şehrin iktidarın ve gücün ifade edilmesi için bir araç olarak kullanılması geleneği³ II. Mehmet'in politikalarıyla birlikte

¹ Halil İncalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", ed., Halil İncalcık and Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire Volume I: 1300-1600* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 18.

² İncalcık, *a.g.e.*, 17.

³ Oleg Grabar, "The Architecture of Power: Palaces, Citadels and Fortifications", ed., George Michell, *Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning* (London: Thames&Hudson, 2011), 70.

İstanbul'a uyarlanmaya başlamıştır. İnalıcık'ın vurguladığı gibi bütün şehir Osmanlı padişahının mutlak otoritesini yansıtacak şekilde tasarlanmış ve kentin dini, kültürel ve sosyal hayatı, başta padişah olmak üzere diğer yüksek devlet görevlilerin inşa ettirdiği camiler çerçevesinde gelişme göstermiştir.⁴

İstanbul'daki siyasi ve sosyal hayatı şekillendiren yapılar arasında, imparatorluğun halkın zihninde hayal ettirilmesine en fazla katkıyı yapan ise elbette padişahın ikamet ettiği ve aynı zamanda devletin idare merkezi olarak kabul edilen saraydır. Yeni başkentte yapılan ilk saray günümüzde Beyazıt ismiyle anılan semtte daha önceki Osmanlı saraylarına benzer bir iç kale formunda 1455 yılında inşa edilmiş⁵, ancak daha sonra padişahın oturması için uygun görülmemeyerek yeni bir sarayın inşasına başlanmıştır.⁶ Sarây-ı Atîk-i Âmire ismiyle de anılan Eski Saray'ın neden terk edildiğine ilişkin kesin bir sebep söyleme imkânı bulunmasa da sayılan sebeplerin arasında belki de en önemlisi, İstanbul'u başkent yapan II. Mehmet'in dünya imparatoru olma idealiyle seleflerinden farklı bir imparatorluk imgesi yaratma isteğidir. Dönemin saray tarihçisi İdrîs-i Bitlisî, bu dönemde hükümdarlığın artan görkem ve debdebesindeki artışa işaret etmiştir.⁷ Eski Saray, sultan ve maiyetinin hizmeti için yeterli kapasiteye sahip olmasına rağmen II. Mehmet'in durmadan artan ihtişam merakını karşılamaya yetmemiştir. Necipoğlu'nun vurguladığı üzere, Eski Saray'ın, kendisinin sahip olduğu ihtişamı hakkıyla yansıtmadığını düşünen II. Mehmet bu saraydan memnun kalmamış ve böylece imparatorluğunun görkemini yansıtacak yeni bir sarayın inşası emrini vermiştir.⁸

Yeni sarayın inşası için Bizans Sarayı'nın bulunduğu yerin hemen yakınında bulunan Bizans'ın ünlü akropolü seçilmiştir. Necipoğlu'na göre bu seçim, II. Mehmet'in evrensel egemenliğe dayalı simgesel politikalarının çok açık bir örneğini oluşturmaktadır.⁹ Bu yeni sarayın inşası 1460 yıllarında başlamış ve 1478 yılında son bulmuştur. Sarây-ı Cedîd-i Âmire olarak anılan Topkapı Sarayı¹⁰, inşa edildiği tarihten 19. yüzyılın ortalarına kadar hanedanın ve "devletin" merkezi olma rolünü üstlenmiştir. Uzun duvarlarla çevrili Topkapı Sarayı'nın ana giriş kapısı olan Bâb-ı Hümâyün'la birlikte girilen I. Avlu kamusal açıklığa sahip olup sarayın dış idare ve hizmet binalarını içermektedir. Halkın rahat bir şekilde girip çıkabildiği bu kısımda bulunan Deavi Köşkü aracılığıyla¹¹, doğrudan divana ulaştırılacak dilekçeler teslim alınmış ve devlet-toplum ilişkilerinin erken dönem bürokratik karşılaşmaları bu mekânda gerçekleşmiştir. Bu avlunun sonunda bulunan Bâbüsselâm aracılığıyla II. Avlu'ya geçilmektedir. Divan Meydanı da denen bu avlu Dîvân-ı Hümâyün'u da içermesi nedeniyle imparatorluğun asıl idare merkezini oluşturmaktadır. Meydanın sonunda Bâbüssaâde denen anıtsal bir kapıyla girilen Arz Odası ve onun ardında sultanın özel ikametgâh alanı olan III. Avlu bulunmaktadır. Buradan da, başlangıçta sadece bahçe olarak kullanılan ve daha sonra gelen sultanların köşkler inşa ettirdiği IV. Avlu'ya geçilmektedir. Bu bölümlere ek olarak II. Mehmet döneminde inşa edilmeye başlanan ve halefi olan sultanlar tarafından genişletilen, kamusal özelliği haiz olmayan ve padişahın özel konutu olarak işlev gören Harem-i Hümâyün zikredilebilir.

Topkapı Sarayı, önceki Osmanlı saraylarından farklı ve İslami saray geleneğine benzer olarak şehrin biraz daha dışına inşa edilmiş ve hükümdarın yalıtılmışlığının ilk göstergesi de bu seçim olmuştur. Necipoğlu'na göre, iki tarafı deniz, üçüncüsü yüksek duvarlarla çevrili olan bu saray hükümdarın ulaşılmazlığını sağlamak üzere tasarlanmıştır.¹² II. Mehmet, kurguladığı imparatorluk fikrini daha en başta bu yer seçimiyle göstermiş olsa da

⁴ Halil İnalıcık, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası-The Conqueror, The Conquest and The Restructuring of Istanbul, der., Afife Batur, *Dünya Kenti İstanbul-World City Istanbul* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1996), 30.

⁵ Aptullah Kuran, "A Spatial Study of Three Ottoman Capitals: Bursa, Edirne, and Istanbul", *Muqarnas: An Annual on The Visual Culture of the Islamic World* 13 (1996): 122.

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 7.

⁷ Gülru Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimari, Tören ve İktidar*, çev., Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 36.

⁸ Necipoğlu, *a.g.y.*

⁹ Necipoğlu, *a.g.e.*, 37.

¹⁰ Bu saraya, Topkapı Sarayı şeklinde hitap edilmesi daha sonraki dönemlere rastladığı için bu ismin kullanımı anakronizm problemine yol açıyor olsa da genel literatürdeki kullanımı bu şekilde olduğu için bu çalışmada da ilgili saraydan Topkapı Sarayı şeklinde bahsedilmektedir.

¹¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat* (İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2008), 36.

¹² Necipoğlu, *a.g.e.*, 39.

padişahın/devletin asıl azametinin sergilenmesi, surların inşasıyla mümkün kılınmıştır. Şehirde yaşayan halk “devletle” olan işini halletmek için saraya gelmek istediğinde ilk karşılaştığı yapılar bu surlar olmuştur. “Devletin” halkın zihninde fiziksel olarak var olduğu ilk yapı olan surların inşası tavsiyesinin Akkoyunlu şehzadesi Uğurlu Mehmet Mirza tarafından verildiği düşünülmektedir. Bu şehzade, II. Mehmet’e özellikle İran saraylarından söz etmiş ve hükümdarlarının saraylarını kent dışına kurduklarından, bu durumu gerekli gördüklerinden, yoksa sürekli göz önünde olan hükümdarın görkemini kaybolacağından bahsetmiştir.¹³ Bu tavsiye II. Mehmet’in, sarayını büyük dış duvarlarla ayırma fikrini oluşturmasında önemli bir etkidir.¹⁴ Yanına ulaşılması önceki dönemlere oranla daha zor olan Osmanlı hükümdarı imajı, inşa edilen bu müstahkem duvarlarla birlikte daha da pekişmiştir. Necipoğlu’na göre hükümdarın uzaklığı ve bunu sağlamak adına inşa edilen yüksek duvarların sebebinin güvenlik ile ilgili kaygılar olduğu düşünülebilecek olsa da asıl amaç güvenlik değil; hükümdarın toplumla arasına çizdiği sınır ile bu ayırımın cisimleşmesi ve İdrîs-i Bitlisi’nin belirttiği gibi sultanın/devletin kutsallığının sergilenmesi fikridir.¹⁵ Ayrıca Stavrides’e göre surlar, halkın saraya erişimine ilişkin fiziksel bir bariyerden çok onlara padişahın yalıtılmışlığının sonucu olan bir kutsallığı, onun artık bir “kabile reisi” değil İslam dünyasının önderi ve Roma imparatorlarının vârisi olduğunu ve dolayısıyla devlet/padişah ile toplumun sınırlarını gösteren sembolik ve zihinsel bir bariyer oluşturmak amacıyla inşa edilmiştir.¹⁶

Topkapı Sarayı’nın bir diğer özelliği de Bâb-ı Hümâyün’dan Bâbüssaâde’ye doğru gidilen rota üzerinde gözle görülemeyen ancak hissedilen bir hiyerarşi hissini var olmasıdır. Topkapı Sarayı’nın yatay mimarisinin gerektirdiği şekilde en dış kapıdan içeriye doğru gidildikçe kapıların süslemeleri ve sahip oldukları görkem artmaktadır. Dışarıdan içeriye doğru gidildikçe artan görkem en önemli sebebi elbette padişaha yaklaşmanın getirdiği bir sonuçtur. Hem “devletin” kalbine hem de padişahın evine ev sahipliği yapan merkez konumundaki saraya girilirken aşılacak her kapı, hiyerarşide belli bir basamağın geçildiği mesajını vermektedir. Sultana yaklaştıkça artan sessizlik ve görkem Topkapı Sarayı’nın törensel yönüne hizmet etmekte¹⁷, ancak aynı zamanda Osmanlı idari yapısının da bir yansımasını sunmaktadır. Padişahın yaşadığı başkent ve taşra arasındaki farklılaşmada olduğu gibi, sarayda da iç ve dış arasındaki ayırım belirli çizgilerle çizilmiştir. Erken modern dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda merkezden uzaklaştıkça iktidardan uzaklaşmakta, padişaha yaklaştıkça iktidarın nimetlerine daha da yaklaşılmaktadır.¹⁸

II. Mehmet’in saltanatının son dönemlerinde, inşa ettirdiği bu saraya yönelik olarak uygulamaya koyduğu sistematik protokol kurallarıyla birlikte sultanın erişilmezliği daha da pekiştirilmiştir. Bu protokol kuralları, II. Mehmet tarafından hazırlanan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun emperyal kurumsallığını oluşturan ana metinlerden birisi olan Kanunnâme-i Âl-i Osman içerisinde bulunmaktadır. Beylikten imparatorluğu dönüşen devletin bir anlamda kalbi olan sarayın teşkilat ve teşrifat kurallarını belirleyen bu kanunname daha sonraki yüzyıllarda da çok küçük değişikliklerle yürürlükte kalmıştır.¹⁹ Bu nedenle bu kurallar daha sonraki sultanlar tarafından da sürdürülmüştür. Bu kurallardan birisi şu şekildedir: “Ve cenâb-ı şerîfîm ile kimesne ta’âm yimek kânûnum değildir. Meğerki ehl (ü) iyâlden ola. Ecdâd-ı izâmım vüzerâsiyle yerler imiş. Ben ref etmişimdir.” Bu

¹³ Necipoğlu, *a.g.e.*, 40.

¹⁴ Necipoğlu’na göre, bu anlatıda soyluların halktan uzak olması fikri İran geleneğine bağlansa da II. Mehmet’in bu konudaki asıl esin kaynağı Bizans imparatorlarının ulaşılmazlığı ve kutsallığıdır. Bu bağlamda, Uğurlu Mehmet’in fikirleri sadece dış duvarların yapısını etkilemiştir. Bkz. Necipoğlu, *a.g.y.*

¹⁵ Necipoğlu, *a.g.y.*

¹⁶ Theoharis Stavrides, *The Sultan of Viziers: The Life and Times of the Ottoman Grand Vizir Mahmud Pasha Angelovic (1453-1474)* (Leiden: Brill, 2001), 29.

¹⁷ Sultanın erişilmezliği saray içerisinde, özellikle II. ve III. Avlu’daki törensel sessizlikle de pekiştirilmiştir. Padişaha yaklaştıkça artan sessizlik onun “olağanüstü kutlu ve mistik” niteliği ile bağdaştırılmış; bu sembolik bağ sonucunda, sarayda özellikle padişahın yaşadığı III. Avlu sınırları içerisinde yüksek sesle konuşmamak ve bunun yerine dilsizlere özgü işaret diliyle iletişim kurmak bir kural hâline gelmiştir. Bkz. A. Ezgi Dikici, “Saltanat Sembolü Olarak “Farklı” Bedenler: Osmanlı Sarayında Cüceler ve Dilsizler”, *Toplumsal Tarih* 248 (2014): 21.

¹⁸ Bernard Lewis, *The Political Language of Islam* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1988), 13.

¹⁹ Abdülkadir Özcan, *Kanunnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), XI.

kurala göre padişah kendisiyle beraber yemek yenilmesini, bu kişiler ailesinden dahi olsa uygun görmemekte ve bu geleneği ortadan kaldırmaktadır. Bu kuralı destekleyici bir diğer örnekte yine padişahla devlet yöneticilerinin bir kısmı arasına mesafe koyma amacı vardır: “Ve Cenâb-ı şerifim sefer-i zafer-rehbere müteveccih olsa, yanaşmak vüzerâmın ve kâdf askerlerimin ve defterdarlarımın kânûndur. Ma'zûl beğlerbeğleri ve beğleri dahi da'vet edersem yanaşmak kânûnumdur.”²⁰ Görüldüğü gibi padişah, sarayını halktan ayırmakla yetinmemiş; saray içerisinde de kendisini kapıkulları olan kişilerden ve üst düzey devlet görevlilerinden ayırmıştır. Bu minvalde bir kural, yani hükümdarın tebaası ile arasına mesafe koyması İslami monarşi geleneğinin bir özelliği olarak kabul edilmektedir. İslam peygamberi Hazreti Muhammed’in bu türden sistematik bir uygulama koyduğu söylenemese de Ahzâb suresinin 53. ayetinde şöyle denmektedir:

“Ey iman edenler! Peygamberin evine size yemek için izin verilmediği vakit asla girmeyin, fakat çağrıldığınızda -erkenden gidip yemeğe hazırlanmasını beklemeksizin- girin, yemeğinizi yiyince hemen dağılın, söze dalıp oturmayın; bu davranışınız peygamberi rahatsız ediyor, size söylemeye çekiniyor, oysa Allah hak olanı açıklamaktan çekinmez.”²¹

Ayette görüldüğü üzere yöneticinin halktan ayrılması İslami siyaset düşüncesinde mevcuttur. Özellikle hükümdarın veya yöneticinin halkından ayrı yemek yemeye yönelik bu pratiğine ilişkin Hz. Muhammed ve II. Mehmet arasında bir paralellik bulunmaktadır. Bir Osmanlı sultanı olarak II. Mehmet’in bu ayet ve sureden habersiz olması düşünülemeyeceğinden, uygulamanın bu ayete referansla meşrulaştırılmış olabileceği söylenebilir.²²

Peirce’in vurguladığı gibi heybet ve korkuyla karışık bir saygı ve hayranlık duygusu (awe-inspiring) uyandırmaya yönelik edimlerin, İslami devlet geleneğinde hükümdarlığın gereklerinden olduğu düşünülmüştür.²³ İslami devlet geleneğindeki inzivaya dayalı bir gösteriş politikasına ilişkin Türk-Moğol geleneğinde de benzer örnekler mevcuttur. Manz’ın belirttiği gibi, Timur kendi sarayında inzivaya çekilmiş; sürekli yalnız oturup, yalnız yemek yemiş ve ailesinin dahi izin almadan yanına yaklaşmasına izin vermemiştir.²⁴ Bu inziva politikası, Sasanilerin saray politikalarının büyük çoğunluğunu benimseyen Abbasiler ve Fatımîler yoluyla büyük Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na ve Timur’a intikal etmiş; inziva hâlinde olan ancak gösteriş politikasını hiçbir zaman bırakmayan hükümdar imgesi, Osmanlılara tarihi ve coğrafi olarak en yakın örnek olan Bizans imparatorları tarafından da devam ettirilmiştir. Bu geleneklerin her birinden beslenen Osmanlı İmparatorluğu da II. Mehmet’in koyduğu kesin kurallarla birlikte bu uygulamaların devamlılığını sağlamıştır.²⁵

Bu uygulamaların daha genişletilmiş bir örneği için divanın II. Mehmet döneminde aldığı yapıya bakılabilir. II. Mehmet döneminden itibaren bir kurala bağlanacak olan padişahın erişilmezliğine ve yönetilenlerle araya konulan sınırlara ilişkin protokol kurallarının ilk örnekleri I. Bayezid döneminde uygulanmaya başlamıştır.²⁶ II. Murat döneminde ise Edirne Sarayı’ndaki divan toplantıları sırasında, hükümdarın bulunduğu mekânlara girmenin zorlaştığı görülmektedir.²⁷ Padişahın bulunduğu mekâna erişimi önceki dönemlere göre zorlaştıran II. Murat, divan toplantılarında divan üyelerinden olabildiğince mesafeli bir konumda oturmuştur.²⁸ Ancak padişahın divandan tamamen çekilmesi 15. yüzyılın ikinci yarısına denk gelmektedir. Bir hikâyeye göre şikâyet amacıyla divana gelen bir köylü, sultanı tanımadığı için “Sultan hanginizdir?” diye sormuş ve buna gücenen II.

²⁰ Özcan, *a.g.e.*, 17.

²¹ Kur’an, *Ahzâb Suresi*, Ayet 53.

²² Ahzâb suresinin 53. ayetinin, Topkapı Sarayı’nın Harem’indeki karaağalara ait bölümden kadınlara ait bölüme geçerken kullanılan kapının üzerinde yazılı olması, ayetin Harem içerisindeki sınırları çizmek için de kullanıldığına dair bir örnektir. Bkz. Murat Kocaaslan, *IV. Mehmed Saltanatında Topkapı Sarayı Haremi: İktidar, Sınırlar ve Mimari* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 91.

²³ Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 1993), 172.

²⁴ Beatrice Forbes Manz, “Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty”, *Iranian Studies* 21:1/2 (1988): 120.

²⁵ Gülru Necipoğlu, “An Outline of Shifting Paradigms in the Palatial Architecture of the Pre-Modern Islamic World”, *Ars Orientalis* 23 (1993): 6.

²⁶ Peirce, *a.g.e.*, 173.

²⁷ Aydın Taneri, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003), 174.

²⁸ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev., Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 95.

Mehmet, 1475 dolaylarında²⁹ sadrazamının tavsiyesiyle divana şahsen başkanlık etmeyi bırakmıştır.³⁰ Bu hikâyenin doğruluğu bir yana, II. Mehmet'in yazdığı kanunnamede de görüldüğü gibi bir inziva politikasını uygulamaya koyduğu düşünülecek olursa, toplanan divanlara başkanlık etmeyi bırakmasının bu inziva politikasıyla bir tutarlılık içerisinde olduğu görülebilmektedir. Dîvân-ı Hümâyun'a başkanlık etmeyi bırakan padişah, burada konuşulan konuları dinleyebilmek adına divana açılan kafesli bir pencere yaptırmıştır. Eski Divanhane'de inşa edilen bu kafesli pencere geleneği, I. Süleyman tarafından Adalet Kulesi'nden ulaşılabilecek bir şekilde yeni binaya nakledilerek sürdürülmüştür. II. Mehmet'in son dönemlerinde uygulamaya konulan, padişahın divan müzakerelerini kafes arkasından dinlemesi geleneği Abbasiler³¹ ve Fatımîler³² gibi Arap devletlerinde, Memlükler³³ ve Hârizmşahlar³⁴ gibi Türk-İslam devletlerinde ve Bizans İmparatorluğu'nda³⁵ görülmektedir. Divanı kafes arkasından izleyen ve orada olup olmadığı divan üyeleri tarafından bilinmeyen padişah, devlet yöneticileri üzerindeki hiyerarşisini görünmezlik yoluyla sağlamıştır. Görünmez olmasına rağmen her şeyi gören ve mutlak güce sahip hükümdar Adalet Kulesi yoluyla şehrin geneli üzerine hâkim bir durumdayken; bu kuleye bağlı kafesli pencere yoluyla da Dîvân-ı Hümâyun'da, merkezi idarenin en üst düzey görevlileri üzerinde bir baskı unsuru olmaktadır.

Devleti toplumun zihninde var etmek ve var edilen devleti ihtişamlı bir şekilde yansıtmak 15, 16 ve 17. yüzyıllardaki bütün padişahların, özellikle de II. Mehmet, I. Süleyman ve III. Murat'ın ana amaçlarından olmuştur. İmparatorluğu temsil etme iddiasında olan sarayı inşa eden, "devletini" bir beylikten imparatorluk mertebesine çıkararak ve bu imparatorluğun teşrifat kurallarını belirleyen II. Mehmet, belirtildiği gibi emperyal devlet fikrinin bir gereği olarak sistematik bir inziva politikası uygulamaya koymuş ve üst düzey devlet görevlileriyle dahi arasına sınır çizerek idari işleri görüşmeyi bırakmış; inziva politikasının tamamlayıcısı olan ihtişam politikasını ise merasimler ve çeşitli diğer teşrifat kurallarıyla inşa ederek hükümdarlık iddiasını hiyerarşik olarak da pekiştirmiştir.³⁶ Saltanatının son dönemlerinde yoğun bir inziva politikasını uygulamaya koyan II. Mehmet, kamusal görünürlüğü azaltmış; halkın karşısına sadece yılda iki defa olan dini bayramlar vesilesiyle çıkmıştır.³⁷ Divanlara katılmayı bırakan padişah, divan kararlarını, inşa ettirdiği Arz Odası'nda üst düzey görevliler aracılığıyla dinlemeye başlamıştır. Halkın arasına daha seyrek çıkan ve yüksek saray duvarlarının arasına çekilen II. Mehmet, devlet idaresinin günlük işleriyle ilgilenmeyi bırakarak devletin emperyal kutsallığını kendi fiziksel/bedensel görünmezliğiyle/erişilemezliğiyle sembolleştirmiştir. Sarayın içerisindeki görünmez ve erişilemez sultan imajının kamusal alanda da olabildiğince sürdürülmesi için saray dışında da daha sıkı bir protokol uygulanmaya başlamıştır. Sultan, saltanatının ilk dönemlerindeki gibi birkaç görevliyle gösterişsiz bir şekilde camiye gitmeyi bırakmış; halkın padişahı yakından görme şansına sahip olduğu cuma selamlıkları sırasında, kendisini gizleme ve örtme işlevi gören büyük bir mayetle³⁸ "görünmeye" başlamıştır.³⁹ İslam dinine göre herkesin eşit olduğu camilerde dahi bu inziva ve ihtişam hâli devam ettirilmiştir.

²⁹ İnalçık, *a.g.y.*

³⁰ Stavrides, *a.g.e.*, 35.

³¹ Sina Akşin, "Osmanlı Sarayı'nın Yapısı ve İşlevleri", *X. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986), 2072.

³² Gülru Necipoğlu, "Framing the Gaze in Ottoman, Safavid, and Mughal Palaces", *Ars Orientalis* 23 (1993): 320.

³³ Necipoğlu, *a.g.y.*

³⁴ Mehmet Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1986), 37.

³⁵ Mark Dike DeLancey, *Conquest and Construction: Palace Architecture in Northern Cameroon* (Leiden: Brill, 2016), 250.

³⁶ Joseph Fletcher, "Turco-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire", *Harvard Ukrainian Studies* 3/4 (1979-80): 247.

³⁷ Stavrides, *a.g.e.*, 35.

³⁸ Hükümdarın etrafını çevreleyen mayet, erken modern dönem Avrupa'sında da oldukça önemlidir. Norbert Elias'ın aktardığı üzere: "Eğer hizmetkârlar (*halkın*) derebeyine içsel özellikleri nedeniyle saygı gösterdiklerine inansalardı, dışsal herhangi bir gösteriye ihtiyaçları olmazdı; ama itaatkârların büyük bir kısım dışsal olandan etkilenmektedir. Bir derebeyi her zaman beydir; tek başına ya da mayetiyle birlikte dolaşır, ancak halkın arasında tek başına dolaştığı zaman çok az saygı gördüğü ya da hiç saygı görmediği de olur, çünkü bulunduğu mevkîye uygun dolaşması birçok insan üzerinde daha etkili olmaktadır. Bu nedenle, bir derebeyi yalnızca topraklarını yönetmek için değil, özel hizmetlerini gördürmek ve dışsal ihtişamını sağlamak için de hizmetkârlara (*mayete*) ihtiyaç duyar." Bkz. Norbert Elias, *Uygurlık Süreci Cilt-I*, çev., Ender Ateşman (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 81.

³⁹ Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimari, Tören ve İktidar*, 46. Saray dışındaki, cuma selamlıkları gibi olağan zamandaki görünürlüğü rutinini bozan en önemli törensel olay tahta yeni çıkan padişahın kılıç kuşanmak için Topkapı Sarayı'ndan çıkarak Eyüp Sultan Camii'ne gitmesidir. "Osmanlıların taç giyme töreni" olarak adlandırılabilir olan bu teatral eylem, padişahın mayetiyle birlikte

Saray içerisindeki inzivasını saray dışına da taşıyan II. Mehmet, cami içerisinde cemaatten ayrı olarak hünkâr mahfili denen özel bir bölümde ibadet etmeye başlamıştır.⁴⁰ Bu politikaların II. Mehmet'in saltanatının son dönemlerinde rastlanmasında, hem bu padişahın iktidarını tebaası üzerinde tam anlamıyla sağlamlaştırmasının hem de inşa ettirdiği sarayın işlevlerinin bu dönemde tam anlamıyla işlerlik kazanmasının etkisi vardır. Bu bağlamda, sarayı inşa ettiren kişi olan II. Mehmet'in, ileriki dönemlerde artacak olan emperyal gösterişin yaratıcısı olduğu söylenebilir.

II. Mehmet'in koyduğu bu kurallar bütünü kendisinden sonra gelen sultanlar tarafından da devam ettirilmiştir. II. Bayezid, saltanatının başlarında II. Mehmet'in uygulamaya koyduğu inziva politikasını devam ettirmiş olsa da kardeşi Cem Sultan'ın tahtta hak iddia etmesi bu padişahın törenlere yeniden katılmasını gerekli kılmıştır. Cem Sultan'ın ölümüyle beraber II. Bayezid tebaasına düzenli olarak görünmeyi bırakmış; II. Bayezid'in ardılları olan I. Selim ve I. Süleyman ise sadece bayram törenleri sırasında görünme geleneğini devam ettirmiştir.⁴¹ Murphey'nin belirttiği gibi daha sonraki dönemlerde de inzivanın padişahların kişisel özellikleri ve tercihleri sonucunda değişen şekillerde uygulandığı görülmektedir.⁴²

15. yüzyılın ortalarından başlayarak 17. yüzyılın sonlarına kadar devam eden erken modern dönemde, görüldüğü gibi belli teşrifat kurallarının oluşturulduğu ve uygulandığı pratikleri kapsamaktadır. Bu dönemde padişahın fiziki varlığı, imparatorluğa dönüşen devletin kutsal hükümdarı şekline büründüğünden, yöneticiye olan fiziksel erişim kısıtlanmış; devlet/padişah kendisini topluma çeşitli mekânlar ve performanslar aracılığıyla “göstermeye” başlamıştır. Devletlerin, zenginliklerine paralel bir şekilde ihtişam yoluyla sergilenmesi pratiğinin erken modern dönem devletlerinin ortak bir özelliği olduğu düşünüldüğünde Osmanlı İmparatorluğu'nun da aynı yöntemi sistematik olarak uygulamaya koyduğu söylenebilir. Turan'ın belirttiği gibi “devletin” sergilenmesinin en önemli aracı olarak “yüksek kuleleri ve sayısız pencereleri barındıran binalar topluluğuyla” Topkapı Sarayı, hükümdarın halkı üzerindeki etkinliğini ve denetimini cisimleştirmiştir.⁴³ Quataert, Pekin'in Yasak Şehri'ne benzettiği bu sarayın kullanıldığı dönem boyunca “hanedanın vermeye çalıştığı ürkütücü ihtişam hissini yaratan, dışarıya kapalı, esrarengiz bir iktidar alanı” olarak kaldığını belirtmiştir.⁴⁴ “Allah'ın kulları üzerindeki tasarrufunun, sultanın şahsında tecelli ettiği yarı kutsal bir yer olan bu saray”⁴⁵, Meeker'in belirttiği gibi “caydırmak ve korkutmak için olmasa bile şaşırtmak ve büyülemek üzere tasarlanmış”; “devletin”

büyük bir debdebe içerisinde saraydan çıkıp, Haliç boyunca yapacağı gidiş ve dönüşü içeren deniz veya kara yolculuğunu kapsamıştır. Şehre yayılan kılıç kuşanma töreni sayesinde İstanbul halkı tahta yeni çıkan sultanı görme olanağı bulmuştur. Bkz. Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922*, çev., Ayşe Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 147-148. Cengiz Kırılı'ya cuma selamlıkları ve kılıç kuşanma törenleri gibi “özenle kurgulanmış sembollerle sahnelenen bu emperyal teşhirler” sultanın görünmezliği kuralına halel getirmemektedir. Çünkü bu teşhirler “iktidarın, kapalı ve yönetilen tebaadan ayrışmasına odaklanmış bir beden siyasetini temsil eden” son derece ince ayarlanmış anlardan oluşmaktaydı. Cengiz Kırılı, Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Jurnalleri” (1840-1844) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 27.

⁴⁰ Necipoğlu, a.g.y.

⁴¹ Necipoğlu, a.g.y.

⁴² Rhoads Murphey, *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400–1800* (London/New York: Continuum, 2008), 150-151. III. Murat'ın sarayını terk etmemesi ve fiziksel görünürliğini bu kadar azaltması, dönemin tarihçisi Gelibolulu Mustafa Âli tarafından yazılan risâlede şu şekilde anlatılmıştır: “(Sultanlar) sedefin içindeki tek elmas gibi bir sarayın içinde tek ve tenha dururlar. Akraba ve taallukat ile alakalarını tamamen koparırlar.” Bkz. Gelibolulu Mustafa Âli, *Siyaset Sanatı - Nushatü's-Selâtin*, haz., Faris Çerçi (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015), 86. Padişahın inzivasına oldukça eleştirel bir şekilde yaklaşan Mustafa Âli, bu konuya anlattığı bir hikâyede değinmiştir: “...Zamanımızda padişahlar ecdat ve atalarının istekleri doğrultusunda halk arasına girmekten vazgeçip tenhaya çekilmeyi tercih ettiler. İnsanlardan uzaklaşarak gizlenme rütbesini bizzat yerine getirmeden takdim ve açıklama yaparak ‘vezirlerimiz zulmün ortadan kaldırılmasına kifayet eder. Vekil ve müşirlerimiz halkın bize müracaat etmelerine fırsat vermezler’ diye itimat buyurmuşlardır.” Bkz. Gelibolulu Mustafa Âli, a.g.e., 61. Perde arkasında soyutlanmış bu sultan profili, 16. yüzyılın sonlarında bozulmaya başladığı düşünülen toplumsal düzenin bir anlamda sarayından çıkmayan padişaha bağlandığını göstermektedir. III. Murat'ın halefi III. Mehmet de kendi döneminde hükümdarın günlük idari işlerden çekildiği inziva kuralını sürdürmüştü; divanın kafes arkasından dinlenmesi geleneği devam ettirilmiştir. Bkz. Peirce, a.g.e., 175-176.

⁴³ Namık Sinan Turan, “İktidarı Simgeleyen İdari Ve Törensel Bir Mekân Olarak Osmanlı Sarayı'nın Tasarımı”, *İktisat Fakültesi Mecmuası* 56 (2006): 103.

⁴⁴ Quataert, a.g.e., 154.

⁴⁵ Halil İnalçık, “İstanbul: Bir İslam Şehri”, *Marife*, 2 (2004): 315.

görmekini ve ihtişamını sergileyen bir gösteri mekânı olarak işlev görmüştür.⁴⁶ Böylece bu gösteri mekânı ve bu mekânda sürdürülen törensellik, “keyfi bir sosyal yapıya kalıcılık ve meşruiyet atfetmiş”; aynı zamanda “ebedi bir düzen ve istikrar mesajının” iletilmesini sağlamıştır.⁴⁷

2. 18. Yüzyılda Sultan ve Sarayı

17. ve 18. yüzyıllarda saltanat otoritesinin önceki döneme oranla sınırlandırılması ve yeni sınıfların siyasi sahneye katılımıyla devlet kavramına ilişkin düşünceler de değişmeye başlamış; imparatorluğun yönetiminde daha fazla sayıda kul sisteminde yetişmemiş, herhangi bir üst sınıfa ait olmayan ve ticaretle uğraşan kişiler görülmüştür. Toplumsal yapıdaki bu değişimin siyasetteki yansımaları veraset sistemindeki değişim ve devamında gelen olaylarla anlaşılabilir. Osmanlı veraset sisteminin 17. yüzyılın başlarında I. Ahmet döneminde değiştirilmesi ve kardeş katli yerine ekber ve erşed sisteminin getirilmesi, sarayın kaybolmaya başlayan etkisini hızlandıran sürece katkı yapmıştır. Bu yüzyılın ikinci yarısından başlayarak padişahların hanedanla ya da saray çevresiyle ilişkisi olmayan sosyo-politik güçlerce tahttan indirilmeleri hız kazanmıştır. Abou-El-Haj’a göre, padişahları sultan yapan ya da sultanlıktan edenler eskiden olduğu gibi sipahiler ya da askeri sınıf üyeleri değil, hiçbir toplumsal gruba üye olmayan ve toplumsal görünürlükleri yeni yeni artmaya başlayan sivil güçler olmuştur. Padişah, iktidarı 15. yüzyılda olduğu gibi kendi gücüne dayanarak elde etmediği için hanedanın daha önceden sahip olduğu karizmatik liderlik modeli de anlamını kaybetmiştir.⁴⁸ Sultanın iktidarı ve konumu sembolik bir hâle gelmeye başlamıştır. Seleflerinin, göz önünden çekilmelerine rağmen iktidarı elinde tuttukları vaziyet 17. yüzyılda tahta çıkan sultanlar için ortadan kalkmış ve iktidarın gündelik işlerinden gerçek anlamda izole olmuşlardır. Abou-El-Haj’a göre bu sınırlandırılmış role uyum sağlayamayan sultanlar tahttan indirilmiş; görünürde bağımsız bir duruşu olan IV. Murat gibi bir istisna dışında padişahlar kendilerine bırakılmış sembolik rolü muhafaza etmeye çalışmışlardır.⁴⁹

18. yüzyıl tam da kamusal işleri kendisinden ayırmaya başlayan bürokratik bir aygıt olan devlete bırakan sembolik pozisyondaki sultanların mekânlarındaki değişimin görüldüğü bir dönemdir. 17. yüzyıl sonunda sultanlar artık daha güçsüz ve saray içi/dışı çeşitli kliklerin meydan okumalarına daha açık bir durumda olsalar da padişahın görünmezliği/erişilmezliği kuralı varlığını korumuş; eskisinden daha güçsüz bir konumda bulunan padişahın, görünmüyor olsa bile başkentte ikamet etmesinin gerekli görüldüğü, IV. Mehmet’in İstanbul’u terk ederek Edirne’de yaşamaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Padişahın uzun süreli yokluğunda şehrin harap bir hâle gelmesi elbette başkent ve dolayısıyla “devletin şanına” gölge düşürmüştür.⁵⁰ Bu yüzyılda tahta çıkan son padişah olan II. Mustafa’nın tahttan indirilmesinde İstanbul’un ihmal edilmesinin de rolü olduğu iddia edilebilir. Padişaha siyasi sebeplerden duyulan tepki Edirne’de ikamet edeceğini açıklamasıyla daha da artmış; İstanbul’un ve sarayın eski debdebesinden mahrum kalması halkın ayaklanma sebeplerinden birisini oluşturmuştur.⁵¹

Belirtildiği gibi IV. Mehmet ve II. Mustafa’nın kendi saltanatları süresince Edirne’yi İstanbul’dan daha ön planda tutmaları ve İstanbul’a yönelik bu ilgisizliğin sonucu olarak Avcıoğlu’na göre Topkapı Sarayı’nın inşa edilme amacı olan iktidar sembolü olma vasfı kısmen de olsa zayıflatmıştır.⁵² III. Ahmet’in başkente dönmesiyle birlikte İstanbul’un imparatorluğun gücünü yansıtmada sahip olduğu etkinin tekrardan geriye getirilmesinin yolları aranmaya başlamıştır. Ancak III. Ahmet, Topkapı Sarayı’nın katı protokolünü ve teşrifat kurallarını sultanın elini kolunu bağlayan bir “deli gömleği” gibi görmüştür.⁵³ Bu nedenle padişah, saray duvarlarının

⁴⁶ Michael E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus: Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz’de Osmanlı Mirası*, çev., Tutku Vardağlı (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 130.

⁴⁷ Meeker, *a.g.e.*, 142.

⁴⁸ Rifa’at ‘Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev., Oktay Özel ve Canay Şahin (Ankara: İmge Kitabevi, 2018), 103.

⁴⁹ Abou-El-Haj, *a.g.e.*, 92.

⁵⁰ Ebru Boyar ve Kate Fleet, *Osmanlı İstanbul’unun Toplumsal Tarihi*, çev., Serpil Çağlayan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 36.

⁵¹ Boyar ve Fleet, *a.g.e.*, 37-38.

⁵² Nebahat Avcıoğlu, “İstanbul: The Palimpsest City in Search of Its Architect”, *RES: Anthropology and Aesthetics* 53/54 (2008): 200.

⁵³ Avcıoğlu, *a.g.e.*, 201.

arkasına çekilerek kendisini ve ve “devleti” sadece çeşitli titreşimler yoluyla topluma hissettiren inziva geleneğini terk ederek halkın gözü önünde daha fazla görünmeye başlamıştır.⁵⁴ 1718’de imzalanan Pasarofça Antlaşması’yla uzun süren savaşların bir süreliğine de olsa bitirilmesi sonucunda, modern popüler literatürde Lale Devri şeklinde anılan göreceli barış döneminin getirileri ve III. Ahmet’in inziva geleneğinin katı kurallarından sıyrılmak istemesinin sonucu olarak imparatorluk kendisini mekânsal anlamda da farklı yollarla ifade etmeye yönelmiştir.

Bu dönemde görülmeye başlayan, Osmanlıların dışsal değişiminde en büyük pay sahibi olan Avrupa’nın etkisi siyasal olduğu kadar aynı zamanda mekânsaldır. Fransız kraliyetinin ikametgâhı olan Versay Sarayı, 18. yüzyılda bütün Avrupa monarşileri için kültürel bir model olarak görülmüş; aynalı geniş salonlarıyla, içerisindeki altın ve gümüş objelerle ve sarayın kendisinin sahip olduğu mimari ihtişamla diğer Avrupa sarayları için mutlak monarşinin sembolü hâline gelmiştir.⁵⁵ Versay’ın diğer Avrupa monarşileri tarafından iktidarın görselliğinin ve görkeminin simgesi hâline getirildiği böyle bir zamanda Batı ile yaşadığı karşılaşma, Osmanlı padişahının açılma yönündeki politikaları üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Bu etkiye bağlı olarak imparatorluğun teşhiri konusunda yaşanan fikirsel ve görsel değişimin önemli sebeplerinden birisi Osmanlı İmparatorluğu’nun bu karşılaşma neticesinde Batı’yı ilk defa gerçek anlamda idrak etme çabalarına girişmiş olmasıdır. III. Ahmet’in yüzyılın başlarında Fransa’ya yolladığı ve Osmanlıların ilk elçisi addedebileceğimiz Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi’nin Paris’teki izlenimleri sultan ve idaresi için yeni ufuklar doğurmuştur. Mehmet Efendi burada bulunduğu süre boyunca Fransız saray ve şehir hayatını gözleme imkânı bulmuş; şehrin gündelik yaşamı, aristokratların davranışları, bu kişilerin ve kralın sarayları, bahçeleri, saray törenleri ve eğlenceleri üzerine detaylı bilgiler vermiştir. Birçok kraliyet sarayını gezen Mehmet Efendi, mimari komplekslerin karakteristik özelliklerini, mimariye bağlı olarak suyun önemini, Fransız bahçelerinin düzenlenmesini, kraliyet törenleri için uygun hâle getirilmiş saray yapılarının ihtişamını vurgulamıştır.⁵⁶ Bu gözlemler, Osmanlıların 18. yüzyıldaki mekânsal politikalarını ve imparatorluğun halka ne şekilde görüneceği konusundaki fikirlerini etkilemiştir. Topkapı Sarayı toplumun zihninde aynı zamanda bir devlet fikrini cisimleştirmek üzere tasarlanmıştır. Devleti taşlar üzerinden inşa ederken de çeşitli geleneklere dayanan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun emperyal görkemini yansıtacak bir ihtişam isteğinden beslenilmiştir. Ancak Peker’in belirttiği gibi dikey mimarisi, şatafatlı büyüklüğü ve geniş salonlarıyla bu dönemin iktidar sembolü olan Versay’la kıyaslandığında Topkapı Sarayı’nın daha az gösterişli görüldüğü ve bu anlamda mütevazı kaldığı bir gerçektir.⁵⁷ Paris’ten edinilen bu izlenimlerin sonuçları III. Ahmet ve sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa’nın siyasi istekleriyle birleşince, 18. yüzyıl padişahın topluma daha açık ve devletinse daha farklı bir şekilde yansıtıldığı bir değişim çağına tekabül etmektedir.

Padişahların bu dönemde yaşamaya başladıkları, Lale Devri’nin sembolü olan ve devleti adeta şehrin içine taşıyan Sâdâbâd Sarayı bu dönemde inşa edilen en büyük imparatorluk kompleksi olmuştur. Sâdâbâd Sarayı’nın sembolik anlamda Topkapı Sarayı’ndan en büyük farkı, görünürlük üzerinden bir meşruiyet arayışının ifadesi olmasıdır. Etrafını saran uzun ve kalın duvarlarının olmamasıyla Sâdâbâd, şehrin içerisinde devletin varlığını gözler önüne sermek ve bu özelliğiyle adeta bir vitrin olmak üzere tasarlanmıştır.⁵⁸ Sultan ve hanedanın daha önceki dönemlerden farklı olarak görünür olmak isteği şair Nedîm’in şu mısralarıyla çok açık bir biçimde ifade edilmiştir: “Gel hele bir kerrecik seyret göze olmaz yasağ, Oldu Sâdâbâd şimdi sevdiğim dağ üstü bağ.”⁵⁹ Bu

⁵⁴ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğu’nun Öyküsü 1300-1923*, çev., Zülal Kılıç (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007), 306.

⁵⁵ Ali Uzay Peker, “Western Influences on the Ottoman Empire and Occidentalism in the Architecture of Istanbul”, *Eighteenth-Century Life* 26/3 (2002): 142.

⁵⁶ Peker, *a.g.e.*, 143. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi’nin izlenimleri için bkz. Şevket Rado, *Paris’te Bir Osmanlı Sefiri-28 Mehmet Çelebi’nin Fransa Seyahatnamesi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016).

⁵⁷ Peker, *a.g.y.*

⁵⁸ Nebahat Avcioğlu, *Turquerie ve Temsil Politikası, 1728-1876*, çev., Renan Akman (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014), 108.

⁵⁹ Avcioğlu, *a.g.y.*

görünür olma arzusu dönemin yazılı edebiyatındaki birçok örneğinde ve özellikle Nedîm tarafından işlenmiş ve bu eserler halkı sultan ile “devleti” görmeye, bu “devletin” ihtişamını seyretmeye davet etmiştir.⁶⁰

Görünürlüğün cisimleştiği yer olan Sâdâbâd, daha önceleri kutlamalar veya şenlikler için kullanılan Haliç kıyısına inşa edilmiştir. Yer seçimiyle Topkapı Sarayı’ndan farklılığını en başta ortaya koyan bu saray kompleksi, etrafından izole edilmek bir yana inşa edildiği yer olan Kâğıthane’deki mesire ve toplanma alanından sadece delikli bir taş duvarla ayrılmıştır.⁶¹ Buraya gelen insanlar, sarayın bahçesini çok rahat bir şekilde gözleme imkânı bulmuş; böylelikle devlet ve toplum arasındaki katı ayırım kısmen seyreltilmiştir. Bu sarayda suyun Fransa’daki Versay veya Fontainebleau saraylarında olduğu gibi kanallar ve havuzlar yardımıyla görsel anlamda kullanımı Yirmisekiz Çelebi Mehmet’in Fransa’da yaptığı gözlemlerle ilişkilendirilebilir.⁶²

Bununla beraber sultanın kendisini Topkapı Sarayı’nın ötesinde teşhir etmekteki isteği Sâdâbâd’ın bu açık kamusalılığı ile sınırlı kalmamıştır. Hanedan üyeleri tarafından Beşiktaş ve Üsküdar gibi Boğaz kıyılarına inşa edilen sahil sarayları ve bu saraylarda yapılan, padişahın da katılım gösterdiği gösterişli eğlenceler yeni dönemin en sembolik imparatorluk tasvirlerinden olmuştur.⁶³ Bu sahil saraylarının mimari şeffaflığı ve kamusal açıklıkları daha önceden has bahçesinde izole bir şekilde eğlenen sultanın yaşamını topluma teşhir etme amacını taşımıştır.⁶⁴ III. Ahmet ile bu padişahın Topkapı Sarayı’nın ağır ciddiyetine olan tepkisini paylaşan ve sarayın kasvetinden yakınan halefi I. Mahmut’un⁶⁵ yeni sarayları, sultanların uzun süredir izledikleri inziva politikalarından tamamen vazgeçmeye başladıklarının nişanesi olmuştur. Haliç ve Boğaz kıyılarına inşa edilen sahil sarayları, törensel pratiklerde de sultana daha önceden sahip olmadıkları bir rahatlama getirmiştir.⁶⁶ Boğaz’da yapılan emperyal törenler, görünmez/erişilemez bir hükümdarın varlığını titreşimlerle hatırlatan geleneksel uygulamalar yerine gücü ve ihtişamı sultanın fiziksel varlığının da dâhil olduğu performanslar aracılığıyla dışa vurmayı amaçlamıştır. Hamadeh’in belirttiği gibi bu törenlerle sahil boyunca uzanan saraylar ve bahçeler, terk edildiği süre boyunca eski görkemini kaybeden İstanbul’un daha önceden sahip olduğu ihtişamlı imajını tazelemek, yenilenmiş bir imparatorluk hissi uyandırmak ve Osmanlı egemenliği imgesini yeniden düzenlemek amacıyla tasarlanmıştır.⁶⁷ 18. yüzyıl padişahları, özellikle de III. Ahmet ve I. Mahmut, kendilerinin ve hanedan üyelerinin banisi olduğu yeni binalarla, terk edilmiş şehri tezyin etmenin yanında, bu binaları denizden görülebilecek şeffaf cephelere sahip olarak inşa ettirmişlerdir.⁶⁸ Bilinçli bir şekilde yaratılan bu şeffaflık, halkın zihnine toplumun ve devletin birbirine yakınlığını vurgulama amacını taşımıştır. Bu sarayları sık sık ziyaret eden sultanlar, gezileri sırasında belli duraklarda yaptıkları törensel uygulamalar ve alaylarla kendilerini halka özellikle teşhir etmişler⁶⁹; örneğin III. Selim cuma selamlıklarındaki kara veya deniz yoluyla yaptığı gidiş ve dönüşlerde özellikle alternatif güzergâhları tercih ederek, bu dönemdeki görünme stratejisinin başkentin bütününe kapsamı için çabalamıştır.⁷⁰

Sâdâbâd Sarayı’nın ve Haliç ile Boğaz kıyılarına yapılan sahil saraylarının kapsamını değiştirdiği imparatorluk görüntüsünün diğer iletici yapıları bu dönemde yoğun bir şekilde inşa edilmiş olan köşklerdir. 17. yüzyılda Topkapı Sarayı içerisinde inşa edilmiş olan Bağdat ve Revan köşkleri, imparatorluğun değişen mimari algısının ilk göstergeleri olmuştur. 18. yüzyılın ilk dönemlerinde değişen bu algının yerleşmesiyle beraber zaten ayrı yapıların bütüncüllüğü üzerine kurulu olan Topkapı Sarayı, köşklere müteşekkil bir saray kavramı içerisinde algılanmaya başlamıştır. 18. yüzyılda inşa edilen yeni sarayların yanında Topkapı Sarayı’nın

⁶⁰ Avcıoğlu, a.g.y.

⁶¹ Shirine Hamadeh, *Şehr-i Sefa: 18. Yüzyılda İstanbul*, çev., İlknur Güzel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 105.

⁶² Murat Gül, *The Emergence of Modern Istanbul: Transformation and Modernisation of a City* (London/New York: I.B. Tauris, 2009), 19-20.

⁶³ Gül, a.g.e., 18.

⁶⁴ Peker, a.g.e., 148.

⁶⁵ Hamadeh, a.g.e., 121.

⁶⁶ Avcıoğlu, *Istanbul: The Palimpsest City in Search of Its Architect*, p.196.

⁶⁷ Hamadeh, a.g.e., 89.

⁶⁸ Hamadeh, a.g.e., 111.

⁶⁹ Hamadeh, a.g.e., 89.

⁷⁰ Maurice Cerasi, *Divanyolu*, çev., Ali Özdamar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 59-60.

içerisinde gelişen köşke dayalı mimari biçimler de zamanla şehrin içerisine yayılmıştır.⁷¹ Yeni saraylarla sultanın ve bir anlamda devletin toplumla kurduğu ilişkinin şeffaflaşması hedeflenirken, Avcioğlu'na göre bu köşkerlerin en büyük amacı uzun süre ihmal edilen İstanbul halkının saray ve devletle olan ilişkisinin yeniden kurulmasıdır.⁷² İhmal edilen şehir halkının, bu yapıların görünürlüğü sayesinde “devletin” başkente geri döndüğünü en yakın şekilde görmesi amacıyla Sâdâbâd Sarayı'nın çevresi dâhil olmak üzere şehrin birçok yerine Topkapı Sarayı'nı hatırlatacak bir mimari üsluba sahip olan köşkerler inşa edilmiştir. 18. yüzyılda yönetsel ve mekânsal anlamda gelen bu açılım ve çeşitlilik, bu döneme kadar sultanın gücünün ve ihtişamının tek ifadesi olan Topkapı Sarayı'nın⁷³ teklifinin ve padişahın inzivasına dayalı olan mekân politikasının terk edilmesini kolaylaştırmıştır. Böylelikle devletin varlığı sadece Sâdâbâd gibi yeni saraylar ve sahilsarayları yoluyla değil köşkerler yoluyla da şehrin içerisine taşınmış; bu köşker aracılığıyla sultanın emperyal gücünün ve her yerde hazır ve nazır bulunan sembolik varlığının şehir içerisinde akışkan bir şekilde dolaşmasına olanak tanınmıştır.⁷⁴

18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı “açılımın” bu dönemde Avrupa'dan özellikle de Fransız krallarından örnekler taşıyabileceğinden yukarıda bahsedilmiştir. Genel kabul görmüş bu düşüncenin bu dönemde Avrupa'yla artan diplomatik ilişkiler bağlamında doğruluğu elbette mevcuttur. Ancak bu açılımın beslendiği kaynak sadece Avrupa değildir. Fransız sarayları modeline öykünülmesinin yanında aynı zamanda İran saray geleneğinden de bir esinlenme olduğu çok açık bir şekilde görülmektedir. Sâdâbâd Sarayı'nın halkla duvarlar olmadan kurduğu doğrudan iletişim, Safevilerin saray geleneğindeki, halk bahçelerinin sarayla iç içe olmasının izlerini taşımaktadır. Hamadeh'e göre, Safevi hükümdarlarının hükümdarlık sarayının dışarıdan kafesli tahta perdelerle ayrılmış olmasının ve İran saray geleneğinin duvarsız açıklığının, Sâdâbâd Sarayı'nın ve diğer 18. yüzyıl Osmanlı saraylarının dışı açık politik mesajları için uygun bir model olarak görülmüş olduğu söylenebilir.⁷⁵ Ayrıca İran devlet geleneğinde önemli bir yere sahip olan açık bahçelerin Osmanlılarca uyarlanması yanında, Sâdâbâd kelimesi ve bu dönemde padişaha ve yönetici sınıfa ait saray bahçelerinde kullanılan “Fezâbâd, Hürremâbâd, Emnâbâd, Neşatâbâd” gibi Farsça isimler Safevi/Fars geleneğiyle kurulan bağın bir başka göstergesi olarak yorumlanabilir.⁷⁶ Mekânsal çağrışım ve isimler üzerinden yapılabilecek bu sembolik karşılaştırma, Safevilerin 18. yüzyıl Osmanlı sarayının mekânsal değişimi üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurumsallık kazanan münzevi padişah imgesi, geçirdiği dönüşüm sonucunda 18. yüzyılda kendisini görsellik ve kamusal teşhir üzerinden meşru kılan bir hükümdar ve devlet imgesi hâlini almıştır. Hamadeh'in belirttiği gibi “devletin” kendisini meşru kılmak adına fiziksel varlığını başkente yeniden tasdik ettirme ve hissettirme ihtiyacı, eski üstü kapalı sembolizmin terk edilerek yeni bir politik zihniyetin ortaya çıktığını göstermektedir.⁷⁷ Bu zihniyetin yeni bir hükümdarlık imgesi için örnek aldığı yerler de belirtildiği gibi büyük oranda Fransa ve İran olmuştur. Fransız ve İran saraylarının daha 16. yüzyıllarda sahip olduğu açıklık ve hükümdarın mekânına olan kolay erişim 18. yüzyıl Osmanlı devlet yapısının da ana belirleyicilerinden birisidir. Fransız kralının kendi fiziksel varlığını halka göstermek için fırsat kollaması, Safevilerin İsfahan'daki saraylarının formalitesizliği ve seremonisizliği, Şah'ın kentin sokaklarında protokolsüz ve korumasız dolaşarak kendisini halkına erişebilir kılması ve yapılan şenliklerde herkes tarafından çok rahat bir şekilde görünür olmasının verdiği ilham, Osmanlı İmparatorluğu'nda bu dönemde karşılık bulmuştur.⁷⁸

18. yüzyılda Osmanlı sarayındaki değişim elbette sadece sultanların kişisel tercihleriyle, hanedanın bir anda halka yakın olma hissini doğmasıyla veya Avrupa'yla olan etkileşimin sonuçlarıyla açıklanamaz. Görüldüğü gibi, 15. yüzyılın ortalarından başlayarak 16. yüzyılın sonlarına kadar uzanan dönemde Osmanlı

⁷¹ Avcioğlu, *a.g.y.*

⁷² Avcioğlu, *a.g.e.*, 201-202.

⁷³ Avcioğlu, *a.g.e.*, 199.

⁷⁴ Avcioğlu, *a.g.e.*, 203.

⁷⁵ Hamadeh, *a.g.e.*, 329.

⁷⁶ Hamadeh, *a.g.e.*, 331.

⁷⁷ Hamadeh, *a.g.e.*, 332.

⁷⁸ Hamadeh, *a.g.y.*

İmparatorluğu'nun coğrafi ve kültürel genişlemesine eşlik eden askeri/karizmatik liderlik ve askeri zaferlerle gelen meşruiyet tarzının sürdürülebilirliği 17 ve 18. yüzyıllarda mümkün olmamıştır. Sultanlar artık seferlere çıkmak ya da uzun süreli savaflara katılmak yerine varlıklarıyla hanedanın, devlet ricalinin ve bürokrasinin devamlılığını teyit edici bir konuma yerleşmişlerdir.⁷⁹ Sarayın ve hükümdarın dışa açıklığı fikrinin 18. yüzyılda karşılık bulmasının bir diğer nedeni de sembolik konuma itilen padişaha ve bürokrasi ricaline karşı daha önce görülmemiş şekillerde ortaya çıkan meydan okumalardır. Herhangi bir şekilde aristokrat ailelerin mensup olduğu bir sınıfın olmadığı Osmanlı toplumunda hanedana karşı yeni bir meydan okuma, 18. yüzyıldan itibaren başta âyan sınıfı olmak üzere servet (özellikle ticaret) yoluyla zenginleşen ve statü kazanan yeni bir zümre⁸⁰ tarafından yapılmaya başlamıştır.⁸¹ Büyüyen ve gelişen bir politik ve ekonomik seçkinler grubu, İstanbul'un ihmal edildiği uzun süre boyunca başkentte kendilerini ortaya koyacak yapılar inşa etmişlerdir. Toplumsal gruplar arasındaki geçirgenliğin artması ve kompartımanlara bölünmüş Osmanlı toplum yapısının çözülmeye başlamasıyla aynı zamana tekabül eden seçkin bir sınıfın ortaya çıkışı, bu sınıfın artan zenginlikleri ve değişen tüketim alışkanlıklarına bağlı olarak yeni toplumsal ve ekonomik talepler doğurmuştur.⁸² Bu taleplerin yüzeye çıkmaya başlamasıyla birlikte bu döneme kadar neredeyse bütün yapıların ve anıtsal binaların banisi konumunda olan sultan, kendi üstünlüğünü teyit ettirmek ve halka "devletin" mimari lüksünü, ihtişamını ve zenginliğini tükettirerek meşruiyetini tazelemek amacıyla giderek dışa açılmaya başlamış ve bu yolla görünür olmuştur.⁸³ Bu durumun gereği olarak sadece padişah değil, hanedana mensup olan kadınlar ve çoğunlukla eşleri olan üst düzey memurlar sınıfından erkekler de başkent halkına eskisinden daha fazla ve değişik bağlamlarda görünme arayışına girmiş; güç ve servetlerini sergilemek yoluyla devletin/hanedanın varlığı ve devamlılığı konusunda güven verme yolları aramışlardır.⁸⁴

Böylelikle, hem bu dönemde sembolik bir hükümdar konumuna indirgenen padişahların kişisel tercihleri, hem dış kaynaklı bir "modernleşme" arayışı hem de içeride karşılaşılan meydan okumalar Osmanlı İmparatorluğu'nun ve sultanın mekânsal/fiziksel açılımlarını ve değişimlerine sebep olmuştur. Bu üç unsurun tetiklediği "açılımın" Osmanlı İmparatorluğu ve hanedanın politikalarında artık değişmez bir yer elde edinmesi ise 19. yüzyıl başlarında vuku bulacaktır. Merkezi ve modern bir devlet aygıtı kurma yolunda büyük adımlar atan ve topluma idari ve sosyal birçok yeniliği getiren II. Mahmut, görünürlük ve açılım konusunda seleflerinden de radikal davranmıştır. 19. yüzyıl sonunda Topkapı Sarayı görünüşte terk edilmemiş olsa da, II. Mahmut hayatının neredeyse büyük bir kısmını sahilsaraylarında geçirmiştir.⁸⁵ Yeni bir saray arayışında olan II. Mahmut'un Topkapı Sarayı'na olan tavrı, bu konuya yönelik olarak aktarılan bir olayda görülebilir. Kendisini, Avrupa'da hiçbir sarayın görkem açısından Topkapı Sarayı'yla yarışamayacağına ikna etmeye çalışan saray mimarına "hiddetle bağırın" II. Mahmut, önündeki Avrupa saraylarının planlarını göstererek şöyle demiştir: "Bir sahtekâr ya deliden başka kimse, gün ışığına çıkacak yüreği yokmuşçasına yüksek duvarlar ve gölgeli ağaçlar altında saklanan şu sarayı, özgür hava ve göğün saf ışığına açık bu gülümseyen saraylarla aynı kefeye koyamaz. Benimkini böyle isterim, böyle de olacak."⁸⁶ Topkapı Sarayı'na yönelik düşüncesi oldukça olumsuz olan ve artık Boğaz kıyılarında yaşamaya başlayan sultan, buradaki eski yapıların büyük kısmını yıktırıp yenilerini inşa ettirerek eski dönemin artık geride kaldığını da bir anlamda tekrardan vurgulamıştır.⁸⁷

⁷⁹ Tülay Artan, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim* 83 (1999/2000): 299.

⁸⁰ Quataert, *a.g.e.*, 218.

⁸¹ Peker, *a.g.e.*, 148.

⁸² Hamadeh, *a.g.e.*, 65.

⁸³ Hamadeh, *a.g.y.*

⁸⁴ Artan, *a.g.e.*, 300.

⁸⁵ İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Osmanlı Saraylarının Geçirdiği Değişim", *Milli Saraylar: Tarih, Kültür, Sanat, Mimarlık Dergisi*, 1 (1999): 17.

⁸⁶ Necipoğlu, *a.g.e.*, 321.

⁸⁷ Nilay Özlü, "Dolmabahçe Sarayı'ndan Evvel Dolmabağçe...", *Dolmabahçe: Mekânın Hafızası*, der., Bahar Kaya (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), 56.

Sonuç

15. yüzyılda sultanın bedeninin kutsallığında somutlaşan devlet, 17. yüzyıldan sonra bürokratik bir aygıt görünümüne bürünmeye başlamıştır. Buna bağlı olarak söylenebilir ki siyasi konumu değişen sultanlar, hem kişisel tercihler hem de iç ve dış meydan okumalar karşısında beden ve mekân politikalarında değişikliğe gitmişlerdir. Karşılaştırma amacıyla verilebilecek iki örnek olarak Fransa’da kral ve İran’da şah kendilerine rakip olabilecek aristokrat sınıfın getirebileceği tehlikelere karşı bu kişilerin saraya olan erişimini arttırmış ve bu sınıfı devlet içerisine dâhil ederek herhangi bir siyasi meydan okumanın önüne geçmeye çalışmıştır. 18. yüzyılda geleneksel olmayan bir seçkinler sınıfının Osmanlı İmparatorluğu’nda da ortaya çıkmasıyla birlikte “görünmeden gören” ve inziva içerisinde kalarak devleti yöneten padişah imgesi sarsılmış ve çağdaşı olan Fransız kralları ile Safevi şahlarının geleneğine daha yakın bir hükümdarlık ve devlet sembolizmi yaratılmasının gereği ortaya çıkmıştır. Sultan, saklandığı duvarlardan çıkmış ve “devleti” saraydan gönderdiği titreşimler aracılığıyla değil kendi fiziksel varlığını ve hanedanı daha açık bir şekilde sergilemek yoluyla temsil etmeye başlamıştır. III. Ahmet’in saltanatıyla birlikte başlayan süreçte daha görünür bir temsil kazanan hükümdar, sadece kendi bahçesinde zaman geçirmeyi bırakıp seçkin sınıfların düzenlediği kutlamalara katılmaya ve orada da insanların arasına karışmaya başlamıştır. Lale Devri ismiyle sembolleştirilmiş olan bu dönemde Haliç ve Boğaz kıyılarına inşa edilen sahil saraylarının, gösterişçi tüketim eksenine dayalı hayat tarzının ve şehrin geneline yayılmış bahçelerde yapılan eğlencelerin, genel literatürde anlatıldığı gibi padişah veya sadrazamın zevküsefa düşkünlüklerinden ziyade yeni bir iktidar sergileme pratiği gerekliliğinin sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.⁸⁸

Yeni sınıfların meydan okumalarına karşın bütün şehre açık bir şekilde kendisini teşhir etmeye çalışan padişah, bu çabalarını sadece olası rekabetçi iktidar odaklarına veya halkın geneline yönelik değil gerçek anlamda etkileşime geçmeye başladığı Avrupa nezdinde de göstermeye başlamıştır. Padişahın halktan kopuk bir inziva hayatı yaşaması nedeniyle Avrupalı gözlemciler tarafından “Doğu despotizmi” şeklinde betimlenen durumun değiştirilmek istenmesi, Batı ile olan ilişkilerin geliştirilmesine bağlı olarak daha fazla gündeme gelmiştir. Kamusal erişime oldukça açık ve erişilebilir olan Fransız kralları halk tarafından benimsenme ve sevmeyi bir politika hâline getirmişlerdir. Dönemin yazarları da sarayı halka açık olan Fransız monarşisini “Doğu despotizminin” simgesi olduğunu iddia ettikleri Osmanlı hanedanının karşısına konumlandırmışlardır.⁸⁹ Bu bağlamda, sınırları çok net çizilmiş ve “göz korkutucu” bir teşrifatla sarmalanmış Topkapı Sarayı’ndan Sâdâbâd Sarayı’na ve sahil saraylarına geçiş aynı zamanlarda Avrupa’da da etkisi gözlemlenebilen aydınlanmacı mutlakiyetin (enlightened absolutism) mekânsal yansımalarının Osmanlılardaki ilk örneği olarak kabul edilebilir. Fiziksel erişimin daha kolay olduğu ve yasak koyucu duvarlarla çevrilmemiş olan Sâdâbâd Sarayı, bir anlamda Avrupa’dakine benzer şekilde toplumsal meşruiyet arayışının ve Osmanlı’nın idari ve toplumsal yapısına ilişkin olarak hem içeride hem de dışarıda değiştirilmek istenen algının sembolü hâline gelmiştir.⁹⁰

Tebaayı yani toplumu fiziksel anlamda sultandan ve “devletten” ayıran ama onu aynı zamanda idari mekânlar ve sultanın kutsallığı fikri aracılığıyla “devlete” bağlayan, uzun yıllar boyunca “Osmanlıların merkezîyetçi imparatorluk sistemini mimari, kurumsal ve törensel örgütlenmesi yoluyla” yansıtmış olan Topkapı Sarayı⁹¹, üzerine kurulduğu Bizans akropolünün yerinde kurşun kubbeleri, yıldızlı alemleri, baca ve kuleleriyle sergilediği anıtsallıkla inziva hâlindeki sultanı ve “devleti” dışarıya yansıtan en önemli temsil araçlarından birisi olmuştur.⁹² Ancak bu saray, zamanla siyasi anlamda kendisinden beklenen mekânsal ve törensel görevleri yerine getirememeye başlamıştır. 18. yüzyıldan itibaren mekânsal ve törensel sembolizm hem fiziken hem kamusal olarak daha “açık” saraylara ve kurumsallaşan devlet aygıtının bir gereği olarak artan şekilde Bâbîâlî’ye kaymaya başlamış; erken modern dönemin inziva hâlindeki sultanı da bu yeni dönemin gereklerine uygun şekilde her anlamda daha erişilebilir olmuştur. Böylelikle Topkapı Sarayı’ndan, Sâdâbâd Sarayı’na geçişin

⁸⁸ Artan, *a.g.e.*, 302.

⁸⁹ Necipoğlu, *Framing the Gaze in Ottoman, Safavid, and Mughal Palaces*, 306.

⁹⁰ Avcıoğlu, *a.g.e.*, 204.

⁹¹ Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimari, Tören ve İktidar*, 320.

⁹² Necipoğlu, *a.g.e.*, 304.

imparatorluğun dönüşen siyasetinin en açık sembolik örneklerinden birisini oluşturduğu söylenebilir. Padişahın bedeninin daha erişilebilir olmaya başlaması ve yaşadığı mekânın şehirle daha yakın bir ilişki kurması, hanedanın kendi geleneğinden bir kopuşu simgelemektedir. Sultanın inzivayı terk ederek bedensel ve mekânsal olarak açılması ve erişilebilir olmasının, imparatorluğun Avrupa'yla değişen ilişkilerine ve yeni sınıflarla uzlaşmaya dayalı meşruiyet politikalarına paralel seyrettiği görülmektedir.

Kaynakça

- Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali. *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*. Çev., Oktay Özel ve Canay Şahin. Ankara: İmge Kitabevi, 2018.
- Akşin, Sina. "Osmanlı Sarayı'nın Yapısı ve İşlevleri". *X. Türk Tarih Kongresi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, 2065-2082.
- Artan, Tülay. "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı". *Toplum ve Bilim* 83 (1999/2000): 292-322.
- Avcıoğlu, Nebahat. "İstanbul: The Palimpsest City in Search of Its Architekt". *RES: Anthropology and Aesthetics* 53/54 (2008): 190-210.
- Avcıoğlu, Nebahat. *Turquerie ve Temsil Politikası, 1728-1876*. Çev., Renan Akman. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Boyar, Ebru ve Kate Fleet. *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*. Çev., Serpil Çağlayan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Cerasi, Maurice. *Divanyolu*. Çev., Ali Özdamar. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- DeLancey, Mark Dike. *Conquest and Construction: Palace Architecture in Northern Cameroon*. Leiden: Brill, 2016.
- Dikici, A. Ezgi. "Saltanat Sembolü olarak "Farklı" Bedenler: Osmanlı Sarayında Cüceler ve Dilsizler". *Toplumsal Tarih* 248 (2014): 16-25.
- Elias, Norbert. *Uygarlık Süreci Cilt-I*. Çev., Ender Ateşman. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Finkel, Caroline. *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*. Çev., Zülal Kılıç. İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.
- Fletcher, Joseph. "Turco-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire". *Harvard Ukrainian Studies* 3/4 (1979-80): 236-251.
- Gelibolulu Mustafa Âli. *Siyaset Sanatı - Nushatü's-Selâtin*. Haz., Faris Çerçi. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.
- Grabar, Oleg. "The Architecture of Power: Palaces, Citadels and Fortifications". Ed., George Michell, *Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning*. London: Thames&Hudson, 2011, 48-79.
- Gül, Murat. *The Emergence of Modern Istanbul: Transformation and Modernisation of a City*. London/New York: I.B. Tauris, 2009.
- Hamadeh, Shirine. *Şehr-i Sefa: 18. Yüzyılda İstanbul*. Çev., İlknur Güzel. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- İnalçık, Halil. "İstanbul: Bir İslam Şehri", *Marife* 2 (2004): 309-325.

- İnalcık, Halil. “Fatih, Fetih ve İstanbul’un Yeniden İnşası-The Conqueror, The Conquest and The Restructuring of Istanbul”. Der., Afife Batur. *Dünya Kenti İstanbul-World City Istanbul*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1996, 22-37.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600., Çev., Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.*
- İnalcık, Halil. “The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600”, Ed., Halil İnalcık and Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire Volume I: 1300-1600*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 9-379.
- Kırlı, Cengiz. *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Journalleri” (1840-1844)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Kocaaslan, Murat. *IV. Mehmed Saltanatında Topkapı Sarayı Haremi: İktidar, Sınırlar ve Mimari*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *Bizans Müesseselerininin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1986.
- Kur'an. *Ahzâb Suresi*. Ayet 53.
- Kuran, Aptullah. “A Spatial Study of Three Ottoman Capitals: Bursa, Edirne, and Istanbul”. *Muqarnas: An Annual on The Visual Culture of the Islamic World* 13 (1996): 114-131.
- Lewis, Bernard. *The Political Language of Islam*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1988.
- Manz, Beatrice Forbes. “Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty”. *Iranian Studies* 21:1/2 (1988): 105-122.
- Meecker, Michael E. *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus: Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz’de Osmanlı Mirası*. Çev., Tutku Vardağlı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Murphey, Rhoads. *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400–1800*. London/New York: Continuum, 2008.
- Necipoğlu, Gülru. *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimari, Tören ve İktidar*. Çev., Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Necipoğlu, Gülru. “An Outline of Shifting Paradigms in the Palatial Architecture of the Pre-Modern Islamic World”. *Ars Orientalis* 23 (1993): 3-24.
- Necipoğlu, Gülru. “Framing the Gaze in Ottoman, Safavid, and Mughal Palaces”. *Ars Orientalis* 23 (1993): 303-342.
- Ortaylı, İlber. “19. Yüzyılda Osmanlı Saraylarının Geçirdiği Değişim”. *Milli Saraylar: Tarih, Kültür, Sanat, Mimarlık Dergisi* 1 (1999): 14-25.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Sarayında Hayat*. İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2008.
- Özcan, Abdülkadir. *Kanunnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Özlü, Nilay. ““Dolmabahçe Sarayı”ndan Evvel Dolmabağçe...”. *Dolmabahçe: Mekânın Hafızası*, Der., Bahar Kaya. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, 39-71.
- Peirce, Leslie. *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. New York: Oxford University Press, 1993.

- Peker, Ali Uzay. “Western Influences on the Ottoman Empire and Occidentalism in the Architecture of Istanbul”. *Eighteenth-Century Life* 26/3 (2002): 139-163.
- Rado, şevket. *Paris'te Bir Osmanlı Sefiri-Yirmisekiz Mehmet çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922*. Çev., Ayşe Berkday. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Stavrides, Theoharis. *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelovic (1453-1474)*. Leiden: Brill, 2001.
- Taneri, Aydın. *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003.
- Turan, Namık Sinan. “İktidarı Simgeleyen İdari Ve Törenselsel Bir Mekân Olarak Osmanlı Sarayı'nın Tasarımı”. *İktisat Fakültesi Mecmuası* 56 (2006): 91-129.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Rodos Sancağına Bağlı İstanköy Adası [İncirli Adası] Kükürt Madeni*

Kos Island [Nisiros Island] Sulfur Mine in Rhodes Sanjak

Arzu Baykara Taşkaya**

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar/Corresponding author:

**Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
a.baykara20@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1712-4881

Başvuru/Submitted :

21 Nisan 2022

Kabul/Accepted :

17 Temmuz 2022

DOI: 10.21021/osmed.1106980

Atıf/Citation:

Taşkaya, A. B. "Rodos Sancağına Bağlı İstanköy Adası[İncirli Adası] Kükürt Madeni ". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 15 (2022): 17-39.

Öz

Kükürtün birçok kullanım alanı vardır. Ham kükürdün büyük bölümü, kükürt dioksit gazı, sülfürik asit, karbon sülfür, tiyosülfat vb. üretiminde kullanılır. Arı kükürt, kara barut ve havai fişeklerin bileşimine girer. Bağlarda görülen külleme hastalığına karşı yapılan kükürtleme ile deri hastalıklarının tedavisinde kullanılan pomat ve şampuanların hazırlanmasında kükürtten yararlanıldığını özellikle belirtmek gerekir. Rodos Adası'nın İstanköy kazası'na bağlı on iki adanın bir topluluğu olan İncirli Adası Nahiyesinde kükürt madeni bulunmaktadır. 1840 yılına ait arşivdeki ilk evrakta, madene işletme imtiyazı verilmek istendiğinden adada kükürt madeni bulunduğunu anlıyoruz. Maden imtiyazını devlet, zarar ettirdiği gerekçesiyle iltizama vermek istememiştir. 1857 'de bizzat Tophane-i Amire'ye bağlı olarak kurulan fabrikada kükürt madeni işlenmeye başlanmıştır. Belli bir dönem yabancıların imtiyazlarıyla işletilen kükürt madeninden üretilen toprak devlete bağlı olduğundan devletin verdiği özel izinlerle etraftaki adalarda yetişen bağlara yollanmıştır. Meydana gelen deprem nedeniyle adada yeni kükürt madeni alanları açılmış, buradaki fabrika Tophane-i Amire'den mültezimlere devredilmiştir. Bu çalışmada kullanılan veri ve bilgiler ağırlıklı olarak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler, döneme ilişkin resmi istatistikler ve diğer yayınlardan elde edilmiştir. İnceleme yaptığımız kükürt madenin bulunduğu mevki, madenin cinsi ve üretim özellikleri, imtiyazın verildiği şahıslar tek tek incelenmiş, kükürt madeni üretimi anlatılırken Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı içinde yer alan maden sektörü açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rodos Adası, İncirli Adası, Kükürt Madeni -İmtiyaz, Bağ Hastalıkları, Tophane-i Amire.

Abstract

Sulfur has many uses. Most of the crude sulfur is produced by sulfur dioxide gas, sulfuric acid, carbon sulfide, thiosulfate, etc. used in production. Bee sulfur is included in the composition of black powder and fireworks. It should be noted that sulfur is used in the preparation of pomades and shampoos used in the treatment of skin diseases and sulphurization against powdery mildew disease seen in vineyards. There is a sulfur mine in the island town of İncirli, which is a community of twelve islands connected to the island of Kos of Rhodes. We understand from the first document in 1840 that there was a sulfur mine on the island, as these mining operating privileges were intended to be granted. The state did not want to give iltizam on the grounds that the concession of the mine, which received quite a lot of demand, was harmed by the state. Sulfur mine started to be processed in the factory, which was established under Tophane-i Amire in 1857. The sulfur soil of the mine, which was operated with the privileges of foreigners for a certain period, was exported to the surrounding areas with special permissions given by the state. Due to the earthquake that occurred, new mining areas were opened on İncirli Island; The factory here was transferred from Tophane-i Amire to tax farmers. The data and information used in this study were mainly obtained from the documents in the Presidential Ottoman Archive, official statistics of the period and other publications. The location of the sulfur mine, the type and production characteristics of the mine, and the persons to whom the concession was granted, were examined one by one; mine production and the mining sector in the economic structure of the Ottoman Empire are explained.

Keywords: Rhodes Island, İncirli Island, Sulfur Mine -Concession, Vineyard Diseases, Tophane-i Amire.

* Bu çalışma Arzu Baykara Taşkaya, "Viticulture on the Island of Samos and Delicious-Desired Muskat Wine", Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, 4(1), (2022), 50-75 adlı yayınlanmış olan makalesinin "bağ hastalıkları" başlığında anlatılan bölümünün genişletilmiş halidir.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde çeşitli madenlerin yurt dışına satışının yasak olması veya yabancı ülkelere ülkeye girişine yasak getirilmesi klasik dönemde devletin planlı bir madencilik politikası yürüttüğünü göstermektedir¹. XVI. yüzyılda bakır, kurşun ve demir gibi madenlerle nal ve mız gibi maden ürünlerinin bazı ülkelere satışının yasaklandığını biliyoruz. Osmanlı madenciliği XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar şeriat kurallarına göre düzenleniyordu. Bununla birlikte madenler devletin ekonomik yapısında önemli bir kalem teşkil ediyordu². Bütün yeraltı zenginliklerini devletin malı yapan 1858 Toprak yasasının yürürlüğe girmesinden üç yıl sonra yeni bir maden yönetmeliği imzalandı. Yabancılar Osmanlı vatandaşları tarafından kurulan maden şirketlerine ortak olma hakkı tanındı. 1869 yılında yapılan maden yönetmeliğine göre ise maden arama ve çıkarma konularında yabancılar Osmanlı vatandaşlarıyla neredeyse aynı hakka sahip olabiliyordu³. Ele aldığımız kükürt madenini yukarıdaki maden kanunlarına göre değerlendirmekte fayda vardır.

Tablo :1894 / 1311 Salnamesine Rodos Sancağı'nda Madenler ⁴

Mevki	Maden	İmtiyaz	Açıklama
Rodos Adası Kani Ahmet mevki	5-6 tuzla	-	-
İncirli Adası	Kükürt	Aleksandr Rali	-
Kerpe Adası	Gümüş Demir Kurşun Alçı , Mermer , Malta Taşı	-	Maden varlığı bir alman bilim adamının keşfinden anlaşılmışa da herhangi bir maden çıkarma çalışması yoktur.
-	Kara Şist Cam Malta Taşı	-	-
Sömbeki Adası	5 tane Kireç Ocağı	-	20-30 bin kantar kireç çıkarılır ve yurt dışına ihraç edilir.
Kaşot Adası	Alçı Taşı	-	İki senede 200 bin kantar alçı taşı Rusya'ya satılmaktadır. Madenin % 80 i gümrük vergisine bağlanmıştır. Kalan kısmını halk değerlendirmekte madenin kantarını 30 paraya satmaktadır.

Tablo 1 'de madenlerin özellikle yabancı bilim adamları tarafından incelenmesinin yapıldığını sadece İncirli Adası'nda işletme imtiyazının verildiğini görüyoruz.

İncirli (Nisiros) Adası, İstanköy Adası'nın güney tarafında bulunan küçük bir adadır⁵. XIX. yüzyıl Rodos Adası sancak olduğundan bu ada İstanköy Adası'yla bu sancağa bağlı bulunuyordu⁶. Osmanlı Devleti'nde kükürt, Karesi Sancağı'nda ve Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ne bağlı İncirli Adası'nda vardır⁷. Özellikle İncirli Adası'nda kükürt madeni imalatının başlamasından sonra çevre mahallerden adanın kükürt toprağına olan ilgi artmıştır. Adanın kuzey tarafında dört veya dört buçuk mil mesafede "Yalli" adı verilen adacıkta bor ile karışık kara şist imal edilmesine elverişli ham olarak ve malta taşına benzer maden bulunduğunu salnamelerden

¹ Z.eki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", "Prof. Dr Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul, (1991), 280-306.

² A. Du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, (Ankara: Damga Yayınları, 1978), 334.

³ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, (Ankara: Savaş Yayınları, 1982), 127-128.

⁴ 1311 Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti Salnamesi, s. 255-259-263-272.

⁵ 1319 Cezayir-i Bahri Sefid Vilayeti Salnamesi, s. 232.

⁶ Ali Fuat Örenç, *Yakın dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006), 116.

⁷ Mehmet Bayartan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı madenlerinin Coğrafi Dağılışı" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları X-1* (2008), 143-151.

öğrenebiliyoruz⁸. Bununla beraber kükürt madeni Midilli Sancağı'nda da bulunmaktadır. 14 Ağustos 1895 (22 Safer 1313) tarihli evrakta haritası verilen Cezayir-i Bahr-ı Sefid Vilayeti, Midilli Sancağı, merkez kazasına bağlı Bemelli kazasında Messagia, Scohola, Papados, Placados nahiyelerinde çıkan antimon, kükürt, kömür madenleri için Saint Jean Paleoljipos – Madame Helene Abott ve çocuklarına imtiyaz verilmesi istenmiştir. Fransızca olan 1/5000 ölçekli harita, Mühendis Mösyö Valbis tarafından tasdik edilmiş ve Maden İdaresi'nce uygun bulunmuştur⁹.

Osmanlı Devleti'nde bir diğer kükürt merkezi Isparta'nın Keçiborlusu'dur¹⁰. Isparta ili Keçiborlu ilçesinde bulunan kükürt yataklarının bulunuş tarihiyle ilgili olarak kesin bilgi yoktur. Ancak üretimle ilgili ilk çalışmaların 1900 yıllarda Hüseyin Kreysi tarafından yapıldığı bilinmektedir. 1914–1918 harp yılları sırasında da basit bir eritme tesisatı yapılarak ordu ihtiyaçları için Almanlar tarafından işletilmiş, sonra terk edilmiştir. Millî Mücadele sonrasında madenin imtiyazı İtalyan ve Fransızların kurduğu «*Copmagnie Generale de Mine et Metallurgie*» şirketine verilmiştir. Şirket bazı çalışmalar yapmışsa da sistemli bir üretime geçmemiştir. Bunun yanı sıra aynı şirket, İtalyan kükürtlerini ülkemizde pazarlamaya çalışmıştır. Bu gelişmeler üzerine şirketin imtiyaz sözleşmesi, 1933 yılında “*mukaveleye riayet etmediği*” gerekçesiyle İktisat Vekilliği tarafından fesh edilmiştir. Aynı yıl devlet tarafından etüdü yaptırılmış ve 17 Şubat 1934 tarihinde Sümerbank ile İş Bankası 300,000 TL sermayeli Keçiborlu Kükürtleri T.A.Ş.'ni kurmuştur¹¹.

Kükürt doğada yaygın olarak bulunan bir elementtir. Özellikle en önemli kükürt yataklarının yer aldığı Sicilya, Louisiana ve Japonya'da eski volkanların yakınında, alçı taşı ya da kireç taşı katmanları arasında doğal halde bulunur. Çoğunlukla metallerle birleşmiş olarak görülür. Demir, bakır, kurşun ve çinko sülfürler, bu metallerin en önemli cevheridir. Kalsiyum sülfatı ya da başka deyişle alçıtaşını da saymak gerekir. Kükürt, bitkilerin kök bölgesinden besin maddelerini daha rahat almasını sağlar. Toprak yapısını iyileştirerek fazla gübre kullanımını önler. Toprak pH'sını düşürmek amacıyla kullanılacak kükürt mutlaka toprağa karıştırılmalıdır. Kükürt uygulama işlemi sonbahar veya ilkbahar başlangıcında yapılmalıdır¹². Odun kömürü ve kükürt ile birlikte barutun hammaddesini oluşturmasından dolayı gerek Doğu'da gerekse Batı'da kara barut kullanıldığı müddetçe güherçileye de büyük bir talep olmuştur. Pek çok devlet, daha kaliteli ve daha fazla güherçile üretme/temin etme çabası içine girmiştir¹³.

Depremlerin madenlerin ortaya çıkışına etki ettiğini evraklardan izleyebiliyoruz. 1840 yılında İncirli Adası üzerinde bir maden varlığı zaten bilinmektedir. 15 Temmuz 1861 (7 Muharrem 1278) tarihli evrakta İncirli Adası'nda meydana gelen deprem nedeniyle yirmi gündür sarsıntıların devam ettiği ve Kaşot Adası'nın durumunu incelemek için meclis-i kebirden Hacı Hafız Ağa'nın gönderildiği bildirilmiştir. Verilen habere göre en son meydana gelen depremde oluşan sarsıntının şiddetinin bir karışa yakın olduğu, çok fazla zarar oluşmamasına rağmen; ahalinin korku içinde geceyi geçirdiği belirtilmiştir¹⁴. Bazı eyaletlerdeki madenlerin incelenmesi için Anadolu ve Rumeli görev yapan maden mühendislerinin tayin edilmesi, Tophane-i Amire tarafından da işletilmekte olan bu madenin durumu hakkında bilgi istenir¹⁵. Yeni açılan maden yerlerinin

⁸ 1319 Cezayir-i Bahri Sefid Vilayeti Salnamesi, s.232.

⁹ BOA, HRT.h.. 819. Vilayet dahilinde kükürtlü maden sularından da bahsedilmiştir. 17 Ağustos 1892(23 Muharrem 1310) tarihli evrakta Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti İstanköy Kasabasına üç saat mesafede deniz kenarında bulunan kükürt, demir ve çelik madenlerini kapsayan kaplıcanın membasına kadar olan yolun yapımı istenir. Yolun deniz dalgalarına karşı muhafaza edilmesi için burada bir rıhtım inşasına müsaade olunması istenir. BOA, *DH.MKT*, 1988 - 80.

¹⁰ Keçiborlu kükürt yatakları, Burdur Gölü'nün 15 km kuzeyinde ve Isparta ve Afyon Tersiyer volkanik oluşumlarının arasındaki Sandıklı grabeni güney bölümünde yer almaktadır. Abdullah Mete Özgüner, “Keçiborlu Ocaklarında (G.B. Türkiye) Hidrotermal Kükürt Yatakları Oluşumunu Kontrol Eden Faktörler”, *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, Tasarım ve Teknoloji GU J Sci Part: C 1(3):* (2013), 116.

¹¹ Kadir Şeker, Türkiye'de Kamu İktisadi Teşekküllerine Bir Örnek: Keçiborlu Kükürt Fabrikası, yıl 2, sayı 3, güz, (2010), 97.

¹² Adem Güneş, Osman Sönmez, “Kükürt Uygulamalarına Bağlı Olarak Hıyar Bitkisinin (Cucumis Sativus L.) Antioksidant Enzim Aktivitesindeki Değişimler, Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 9(2), (2019), 1187.

¹³ Yunus İnce, “Kârhânenen Baruthâneye Karaman Eyaleti'nde Güherçile Üretimi (18–19. Yüzyıllarda)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XIII/1, (2011), 13.

¹⁴ Karış, açık ve gergin duran elde başparmak ve serçe parmağı arasındaki uzaklıktır.

¹⁵ BOA, *A.JMKT.UM*, 542 – 48. Deprem bölgesi olan ada üzerinde bir yıl sonra yine deprem oluşmuştur. 9 Haziran 1863 (21 Zilhicce 1279) tarihli evrakta ayın 11. günü saat 4'ü 12 geçte oluşan şiddetle deprem sebebiyle İstanköy Adası'nda Metrop ile Yorgi adlı iki manastırla, on hanenin yıkıldığı belirtilir. 150 hanenin evinin ise çatladığı, depremlerle ilgili gerekli çalışmaların ve yardımların yapılması

incelenmesi uzun bir süreç tutmakta ve açılan maden alanları nedeniyle maden nizamnamelere de maddeler eklendiğini görülmektedir. İncirli Adası'ndaki kükürt madeni için Cezayir-i Bahr-i Sefid Mutasarrıfının bölgeye gideceği keşif ve muayene yapacağı bildirilir¹⁶. 20 Aralık 1861 (17 Cemazielahir 1278) tarihli Cezayir-i Bahr-i Sefid Mutasarrıfı'nın Meclis-i Maden Riyaseti'ne gönderdiği evrakta İncirli Adası'nda deprem esnasında meydana çıkan madenlerin incelenmesini istemiştir¹⁷. Bir yıl sonra gönderilen evrakta yine Cezayir-i Bahri Sefid Vilayeti Mutasarrıfı Ahmet Ata Bey tarafından İncirli Adası'nda deprem esnasında ortaya çıkan kükürt madeninın tetkik edileceği belirtilir.

Rodos Adası dahilinde birçok alanda kaçakçılığının olduğunu da evraklardan öğrenebiliyoruz. İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti 6 Eylül 1915 (26 Şevval 1333) tarihinde Rodos Adası üzerinden ve kaçak yolla kükürt ithali olduğunu, bunun bedelinin ve imalat ücretinin Hasanbe(?) bölgesinde bulunan mütesellimlerce ödenmesini bildirir. Aydın Vilayetiyle Menteşe ve Teke mutasarrıflıklarına durum ile alakalı telgraf çekilir¹⁸. İki hafta sonra gönderilen Aydın Vilayeti, Menteşe, Teke Sancağı'na yazılan evrakta Rodos'tan kaçak kükürt ithalinin imkân dahilinde olmadığına dair Menteşe Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf çekilmiştir. Harbiye Nezareti eldeki malzeme miktarının artırılması için 200 kıyye kadar kükürtün gerekli olduğunu bildirilmiştir. Bu kükürtün farklı mevkilerden temin edilmesi sağlanmış ve taşıma işleminin sıkıntı yaratmayacağı belirtilmiştir. Isparta'nın Keçiborlu Nahiyesi'ne yarım saat mesafede mevcut bulunan kükürt madeninın işletilmesine asker tarafından yardımcı olduğu belirtilir¹⁹. İhtiyacın temin edilmesi için Menteşe Mutasarrıflığı'ndan alınan telgrafnamede Fethiye Kazası'ndan 50 çuval kükürt alınması lazım bunların teslim edilmesi istenilir. Taşıma masrafının nereden verileceği belirlenmediğinden Dersaadet'e kaçak olarak ürünlerin dibine saklanarak taşınmasının yapıldığı biran evvel izin çıkmasıyla bu kaçak taşınmanın sonlandırılacağı belirtilmiştir²⁰. Askeriyenin ihtiyacı olan kükürtün zaten belli mevkilerden sağlanacağı bilindiğinden, kaçak olarak taşınmasının önlenmek istendiğini görüyoruz.

Kükürt madeninın hem zirai hem de askeri alanda kullanılan bir ürün olarak birçok yan alanda talep edilmesi dolayısıyla rağbet gördüğü muhakkaktır. Osmanlı Devleti'nde hem baruthanenin ihtiyacını temin edecek kükürtün üretimi, hem de tarım alanında zirai mücadelede kükürtün kullanımı adanın kükürdüne olan talebi artırmıştır.

1- Kükürtün Kullanımı

Kükürt, topraktan kaynaklanan pH, kireç ve bitki besin noksanlıkları ile mantar ve Mildiyö sorunlarında etkili ve ekonomik bir çözümdür. Asmanın yaprak, çiçek, taze sürgün ve filizleri gibi yeşil kısımlarında görülen ve önce beyaz ardından sarıya dönen lekelerin deliklere dönüşmesi olan *Pronosporos/ Mildiyö/ Pas hastalığı sorunu* kükürtle giderilecek hastalıklar arasında sayılabilir²¹. Mildiyö da tıpkı filoksera gibi Amerika'dan dünyaya yayıldı ve tedavi için "göz taşı" olarak adlandırılan kükürtle bakır karışımı veya bordo bulamacı kullanılıyordu²². Bunların dışında çıkış yeri itibarıyla isimlendirilen Kaliforniya ile çalınma, çatlama, karalık, siyah ve beyaz küf Osmanlı bağcılarını uğraştıran parazit ve hastalıklardı.K(G)ülleme hastalığı, asmanın yapraklarında, çiçek ve sürgünleri ile tanelerinde zarar yapar. Hastalığa yakalanmış yaprak ve tanelerin normal parlaklığını kaybettiği, üzeri kül serpilmiş gibi durum aldığı ve zamanla tanelerin çatladığı görülür. Bu durum,

istenmiştir. Bazı köylerdeki binalarda çatlama olmuş, nüfustan vefat olmamasına rağmen; hanelerin bazısının fena halde olduğu belirtilmiş, hanelerin keşif ve muayenesi istenmiştir. BOA, *AJMKT.MHM*, 265 – 52-3.

¹⁶ BOA, *AJMKT.UM*, 484 -75.

¹⁷ BOA, *AJMKT.NZD*, 386 – 68.

¹⁸ BOA, *DH.ŞFR*, 55 – 67.

¹⁹ Okka(Kıyye) nin değeri zaman ve yere değişiklik göstermekle beraber 1282,9 kg'dır. Cengiz Kallek,"Okka" İslâm Ansiklopedisi, C 33, (İstanbul 2007), s. 338.

²⁰ BOA, *DH.İ.UM* / 80 – 3.

²¹ Tagem, "Bağ Mildiyösü", Zirai Mücadele Teknik Talimatları C. IV, Gıda Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı Tarımsal Araştırmalar Ve Politikalar Genel Müdürlüğü Bitki Sağlığı Araştırmaları Daire Başkanlığı, Ankara "Bağ Mildiyösü", Zirai Mücadele Teknik Talimatları , C, IV, Ankara, (2008), 265.

²² *Göztaşı*, bakır sülfat kimyasalının yaygın olan ismidir. Bu kimyasal, doğada saf haliyle bulunabilir. Farklı kimyasal maddelerle karıştırılarak çeşitli endüstrilerde kullanılabilir. Mavi renk tonuna sahip madde, çoğunlukla toz formundadır. Özkan Keskin, "Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Filoksera İle Mücadele", Ege Üniversitesi, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX / 2, (2015), 479-505 .

asma çubukların hastalanmasına ve önemli mahsul kaybına sebep olur. Asmalarda ortaya çıkan filoksera hastalığı Düyun-u Umumiye'nin gayretleriyle, masrafı devlete ait olmak üzere Amerika asma çubuğunu yerli asmalara aşılama yoluyla giderilmiş, bu şekildeki uygulamalarda asmaların birçoğunun tamamen yok olması önlenmiştir²³. İncirli Adadaki kükürtün, genellikle külleme hastalığı için istendiğini görüyoruz. Sisam Adası üretim yaptığı bağlara neden olan hastalıklar sebebiyle sürekli olarak İncirli Adası'ndan kükürt toprağı temin etmek zorunda kalmıştır²⁴.

Tarımdan geçimini temin eden halk için bağıcılık oldukça önemli olduğundan, üzümlerden elde edilen her çeşit ürünün miktarı hastalıklardan etkilenmiştir. Hariciye Nezareti'ne yazılan evrakta Sisam bağlarında hastalıklar sebebiyle şarapların yapımına kuru üzüm ve çeşitli maddeler karıştırılınca, şarapların durumu belirsizleştirdiğinden, şarap üretiminde sıkıntı olduğu bildirilir²⁵. Bağlardaki hastalık, üretilen ürünleri de sıkıntıya sokmuştur.

İlk olarak kükürt toprağı getirilmesi işlemi 1858 yılında başlar. Her kükürtlü toprağın bağ hastalıklarını iyileştirmediğini de evraklardan görüyoruz. Yazdığı arzuhâlde İncirli Ada çevresindeki adalardaki bağlara kükürt toprağı isteyen Rodos'ta temsilci bulunan ahalî vekili Yorgi Mando durumu belirtmiş ve toprak verilmezse bağlarda küllemenin artacağını bildirmiştir. Baruthaneye bağı kükürttün orada üretilmesi için Serbarutzade Oraklı Efendi tarafından Avrupa'dan bir takım makine ve aletlerin getirileceğı belirtilir. Bununla birlikte ahaliye artık toprak verilmeyeceğı de belirtilmiştir. Bu toprağın verilmeyişinin asıl nedeni halkın toprağı bağlara kullanacağı bahanesini ileri sürerek alıp parayla satmasıdır. Bu durum ise devlet menfaatine aykırı olduğundan, verilen arzuhâlin yerine getirilemeyeceğı belirtilmiştir²⁶.

İncirli Adası'ndan çevre mahaller için kükürt istenmesi devam etmiştir. 8 Haziran 1860 (19 Zilkade 1276) tarihli evrakta Cezayir –i Bahri Sefid Vilayeti Mutasarrıfı 'na 1000 kantar kükürtlü toprağın Urla Kazası'nın ahali Mencalaki tarafından bağlara kullanılmak üzere verilmesi istenir. Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiş olan evrağı Seraskerlikle yapılan muhabereden sonra yolladıklarında dışarıya toprak satışının yasak olduğu, madenin Tophane-i Amire'ye bağı bulunduğu bildirilir. Birkaç senedir Urla'da külleme olan bağlara sadece kükürt toprağının iyi geldiğı belirtilmiştir. Madenin dağıtımının gerçekleşmesi için fabrikanın inşasına biran evvel başlanması, fabrikaya bir taha'nın (değirmen) konulmak üzere olduğu belirtilmiştir²⁷. Şimdilik İzmir Sancağı'na bağı Urla Kazası'na ne kadar gönderilecekse inceleme yapılması vurgulanmış, seraskerlik kazaya fazla toprağın gönderilmemesini istemiştir. Rodos Adası'nda bulunan kükürtlü toprağın bağlarda kullanılmak üzere Urla'ya nakline müsaade olunması ancak kimseye de lüzumundan fazla toprak verilmemesi kabul edilir²⁸.

Sisam Adası'nın en önemli geçim kaynağı olan bağlara Sisam Adası'nın vekili Hristo Mencal tarafından düzenli olarak üç yıl boyunca İncirli Adası'ndaki kükürtlü topraktan istendiğini görüyoruz. Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Valisine 18 Kasım 1860 (4 Cemazievvel 1277) tarihli Sisam Beyince gönderilen evrakta geçen sene yine Sisam Adası'na Babıali'den verilen ruhsat üzerine bağlara faydası olduğundan bağlarda görülen hastalık bitesiyeye kadar senelik 10 bin kantar toprak nakil edilmesi için ruhsat istenir. Bu adaya toprak gönderilmesi kabul edilmiştir²⁹. Bir yıl sonra gelen 7 Şubat 1861 (26 Recep 1277) tarihli evrakta ise Cezayir-i Bahri Sefid Vilayeti Mutasarrıfına Sisam Adası'nın vekili Hristo Mencal tarafından bu toprağın Sisam Adasına verilmesini isteyen arzuhâl yollanır. İncirli Adası'ndaki kükürtlü toprağın, bağlara zararı olan külleme

²³ A. Du Velay , *a.g.e*, 318.

²⁴ Sisam, Ege Denizi'nin güneydoğusunda Rodos, Midilli ve Sakız'dan sonra dördüncü büyük adadır. Sisam Adası bulunduğu yer itibariyle stratejik bir noktadadır ve Osmanlı Devleti bu adaya 1832'de yarı özerk bir duruma getirmiştir. J.H, Mordtmann, "Sisam Adası", *İslam Ansiklopedisi*, C. 10, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, (Ankara 1964), s.712 – 714 ve Evangelia Balta,"Sisam " İslam Ansiklopedisi, C.37, Diyanet Vakfı Yayınları, (İstanbul 2009), s. 272-274.

²⁵ Vital Cuinet İtalya'dan Sisam Adası'na kükürt satışı yapıldığını ve vergiden muaf olduğunu belirtir. Vital Cuinet ,*La Turquie D'Asie geographie administrative statistique descriptive et raisonnee de chaque province de l'asie mineure*, Tome Premier (Paris 1892) , 510.

²⁶ BOA, *MVL*, 783 - 33 – 3.

²⁷ Fabrikanın kuruluş yılı tam olarak bilinmemekle beraber 1860 yılından sonradır.

²⁸ BOA, *A. JMKT.UM*, 409 -53.

²⁹ BOA, *HR.MKT*, 357-91.

hastalığına karşı etkili olduğu belirtilerek, bu topraktan çıkarması için ruhsat verilmesi, on bin kantar yollanması ve masrafında şahısça karşılanacağı belirtilmiştir³⁰. 10 Haziran 1862 (12 Zilhicce 1278) tarihli Fabrika-yı hümayun memuru binbaşı Hüseyin Bey tarafından yazılan tavrile Tophane-i Amire 'den yazılan evrak gereğince, hiçbir yere kükürt toprağı verilmeyeceğı bildirilmiştir³¹. Cezayir-i Bahri Sefid Vilayeti'ne yazılan evrakta ise İncirli Ada'da bulunan kükürt fabrikasından çıkan kükürt toprağından Sisam Adasına geçen sene 10 bin kantar verildiğı belirtilir. 200 kantarı geçen sene alındığından, bu yıl sadece 800 kantarının verilmesi istenir. Adanın Vekili Hristo Mencal, toprağı istemiş adadaki fabrikada iki toprak bulunduğı bilindiğinden "Ramo" olarak bilinen toprağın bağlara iyi gelip gelmeyeceğı bilinmediğinden, daha öncede yollanan "gülle" toprağından 30 bin kantarın verilebileceğı bildirilir. Dışarıya satışı yapılan bu topraktan sadece nakliye ücreti alınacağı, "Dımarhıba" adı verilen ada Meclisi Sandığından ücretin karşılanacağı belirtilmiştir. Devlet için yapılacak işlemde vergi alınmayacağı ve toprağın yabancılara ihraç edilmesinden vaz geçilmesi istenmiştir. Dışarıya ihraç edilecek olan kükürt toprağından nakil ücreti talep edilmesi, hazineye satılan kükürtten ise fabrika için sadece 10 paradan biraz fazla ücret alınması belirtilir. Dışarıya satılan topraktan senelik 30 bin kantar verilmektedir. Kükürt için bu dönemde vergi koyulması mümkün bulunmadığından Hristo vekili Mencal alınacak olan kefalet senedine karşılık toprağın 8000 kantarından vazgeçilmesi, 2000 kantarının ruhsatla verilmesini kabul eder. Geçen sene verilen emirname-i sami bu seneyi kapsayamayacağından; cevabın buna göre verilmesi yinelenmiştir³².

Adanın toprağının diğer topraklara göre ekonomik olduğu da gerçektir. 14 Şubat 1863 (24 Şaban 1279) tarihli evrakta Yunan adalarından getirilen kükürt toprak pahalıya geldiğinden, Girit'te ahalinin bağlarına musallat olan külleme illetinin bertaraf edilebilmesi için, Rodos'un İncirli Adası'ndan kükürt getirmek isteyenlere bu toprağın ücretsiz verilmesi teklif edilir³³. Bağların mahsulünden ahalinin yeteri kadar istifade edemediğı, bağların öşürünün de (Müslümanlardan alınan toprak vergisi) hazineye verilmesinin halkı ekonomik olarak sıkıntıya sokması nedeniyle, toprağın buraya gönderilecek olan kayıklara parasız verilmesi istenir. Bu şekilde toprağın ücretle verilmesiyle kantar başına 5'er kuruş ödenmesi için durum mahallin idaresine bildirilir. 5 Ağustos 1863 (19 Safer 1280) tarihli evrakta Rodos Sancağında İncirli Adası'ndaki toprağın kükürt kuvveti az olduğundan üzüm bağlarının "güllem illeti" nedeniyle hastalandığı bildirilir. Sisam Adası'nın kapıkethüdası tarafından senelik 5000 kantar kükürt dökülünce bağlarda canlanma olduğunu bildirilmiş, bir nevi şükran duygularını bildiren evrak gönderilmiştir. Artık bu bağlara toprak satılmasına gerek kalmamasına rağmen; Patyoz ve çeşitli evkafın bağları için kükürt verilmesi istenmiştir. Sisam Adası ahali vekili Mihal'in arzuhâli, Meclis-i Ahkam-ı Adliye'ye ulaşmıştır. Bağlarda görülen hastalığın ortadan kaldırılması amacıyla Sisam Adası kapıkethüdası tarafından 5000 kantar kükürt verilmesi talep edilir³⁴. Kükürt toprağı Tophane-i Amire Emiri tarafından yollanan tavrile üzerine havale edilmiştir³⁵. Kükürtün Avrupa memleketlerine satılması iç piyasadaki duruma zarar vermiştir. Bu yüzden İncirli Adası'ndan kükürtün alınması, buraya bir fabrika inşa edilmesiyle ülkeye gerekli gelirin sağlanacağı, madenin çıkarılarak baruthaneye gönderilmesi ve dağıtılması istenmiştir³⁶. Bu adada iki çeşit kükürt çıkması nedeniyle "Lankari Valaki" ve "Yezramutçe" adlı kükürtlerden ilkine Tophane-i Amire tarafından ruhsat verildiğı, bu kükürttün tüccara ve çeşitli memleketlere de satışının olmayacağına kefil olunmuş ve durum maden müdürlüğüne bildirilmiştir³⁷.

25 Ekim 1864 (24 Cemaziel evvel 1281) tarihli evrakta üzüm hasılatına büyük darbe vuran külleme (güllem) hastalığının ortadan kaldırılması için İncirli Adası'nda bulunan kükürt madeninden 5000 kantar toprağın adaya nakledilmesi için müsaade verilmesi istenmiştir. Ada ahalisinden Mihal'in, kükürt satışı için ruhsat verilmesine dair arzuhâl Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye havale olunmuştur. Harbiye Nazırı tarafından yapılan müzakerede adanın iki tür toprağından "lankari valaki" ile "ramo" adlı topraklarından ilkine Tophane-i

³⁰ BOA, A. JMKT.UM, 453 – 77.

³¹ BOA, A. JMKT.UM, 571 – 99 .

³² BOA, A. JMKT.UM, 571 - 99 -2.

³³ BOA, MVL, 408 – 80.

³⁴ BOA, MVL, 414 – 31.

³⁵ BOA, MVL, 414 – 31-2.

³⁶ BOA, MVL, 414 – 31-3.

³⁷ BOA, MVL, 414-31-4.

Amire'nin imtiyazı olduğu belirtilmiştir. Ramo'nun da hastalıkları önlemede pek yararının olmadığı bilinmektedir. Ramonun verilmesi için gerekli olan yazılar müdüriyete, oradan da Cezayir-i Bahri Sefid Vilayeti'ne emirname ile yollanmıştır. Diğer kükürtün de yurtdışına gönderilmeyeceği belirtilir. İstenilen 5000 kantardan yalnızca 3000 kantarı verilmiştir. Diğer toprağın her bir kantarından sekiz kuruş rüsumat ücreti talep edilmiştir. Bunlar üzüm için kullanılacağından ruhsat için hazineye 10 kuruş verilmiş, durum Rodos Kaymakamı'na bildirilmiştir. Toprağın 2000 kantarının verilmesi kabul edilirken, kayıklara yüklemesinin ardından bu kararın geçerli olmayacağı, topraktan vergi alınması istenmiştir³⁸. 7 Haziran 1864 (2 Muharrem 1281) tarihli evrakta bağlarda külleme hastalığının kaldırılmasıyla adadaki kükürtün askeriye tarafından kullanım imkanının doğduğu, dışarıdan alınan kükürtün 1000-1500 kise akçe sarfına neden olduğu bilindiğinden, paranın devlete kalacağı belirtilir³⁹. Devlet toplamda senelik 660 bin kuruş kükürt almıştır. Bu madenden halka senelik 10 bin kantar kükürt verilmiştir⁴⁰. Şarl Zibrinyan adlı şahıs yazdığı arzuhâlle madenden imtiyaz istemesine rağmen, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye tarafından buraya fabrika inşa edileceği, memur ve ustabaşı yollanacağını belirtilmiş, devletin bu işte yükümlülük alacağı vurgulanmıştır⁴¹.

Cezayir-i Bahr-i Sefid Valiliği Babıali'den verilen ruhsat üzerine 11 Mart 1866 (23 Şevval 1282) tarihli evrakta İncirli Adası'ndaki kükürtlü toprağın bu senede bağlara faydalı olması dolayısıyla kanunen verilmesi uygun olmadığından; 10 bin kantar kadar toprağın devletçe verilen izinle Sisam Emareti 'ne gönderilmesini uygun bulunur⁴². Bir buçuk ay sonra Sisam Adası hastalıkla mücadelede hastalığın ortadan kaldırılmasında toprağın büyük faydası görüldüğü için tekrar toprak istemiştir. Sisam Emareti 10 bin kantar istemiş, bağların kötü durumda olduğu bilindiğinden hemen bu işin çözülmesi vurgulanmıştır⁴³. Toprağın bir tarafa yığıldığı, kayıklarla taşımaya uygun olduğu belirtilmiştir⁴⁴.

İncirli adadan toprağın satışının yasak olduğu da bilinen bir durum olduğundan geçen sene de verildiği gibi bu senede Sisam Emareti'ne heyet-i asliyesiyle maden memuru tarafından 3000 kantar toprak verilmesi Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ne bildirilir⁴⁵. 14 Şubat 1867 (9 Şevval 1283) tarihli evrakta Babıali'nin alınması için ruhsat verdiği İncirli Ada'dan alınan toprağın çok fazla yararı görülmemiş; bu sene istenen 10 bin kantar toprağın kükürt olarak değil, maden satışı yapılmış gibi verilmesi istenmiştir. Bir hafta sonra Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ne yazılan evrakta İncirli Adası'ndan geçen senede verildiği gibi bu senede 10 bin kantar kükürt toprağı verilmesi uygun bulunmuştur. Sisam Adası yönetimine durum ile ilgili bilgi verilmiş, toprakla ilgili kaidelerin devam edeceği hatırlatılmıştır⁴⁶.

İki yıl sonra Sisam Adası Beyi 13 Mart 1869 (29 Zilkade 1285) tarihli yazdığı evrakta bağlara verilen kükürtlü topraktan 2-3 nöbet saçıldığı halde hastalığın ortadan kalkması için yeterli olmadığı belirtmiş, Sisam Emareti'nden Cezayir-i Bahri Sefid Vilayeti'ne yazı gönderilir. Tekrar İncirli Adası'dan on bin kantar kükütlü toprak istenir⁴⁷. Toplamda dokuz yıl kadar bir süre adanın kükürt toprağına herhangi bir ihtiyaç olmadığını görüyoruz.

³⁸ BOA, *MVL*, 454-86.

³⁹ Baki Çakır, "Kese" TDVİA, C. EK-2., (Ankara 2019), s. 42-43. Kise, 1862 yılında 60.000 akçedir.

⁴⁰ *MVL* / 791 – 50.

⁴¹ BOA, *MVL*, 791 – 50-6.

⁴² BOA, *HR.MKT*, 540-28.

⁴³ BOA, *HR.MKT*, 545-74.

⁴⁴ BOA, *HR.MKT*, 545-74-2.

⁴⁵ BOA, *HR.MKT*, 569 – 58; BOA, *HR.MKT*, 569 - 58 -2.

⁴⁶ BOA, *HR.MKT*, 603 -43.

⁴⁷ BOA, *HR.MKT*, 647-29.

Tophane-i Amire 'ye bağlı olan kükürt fabrikası bir müddetten beri çalışmadığı için 11 Ocak 1890 (19 Cemaziel evvel 1307) tarihli evrakta kaymakam beyden alınan tahriratın yollandığı bildirilmiştir. İncirli Adası'ndan üç veya dört sene önce kükürtlü maden toprağından toplu olarak getirilmiş, bu senenin başında fabrikanın yerinin Menteşe Sancağı' na bağlı Bodrum Kazası'na taşınması gündeme gelmiştir. Memurların fabrikadan çıkarılmasıyla beraber adadan ne kadar kükürt gönderiminin yapıldığının incelenmesi istenmiştir. Fabrikanın artık tam kapasite ile çalışmaması nedeniyle kaldırılması, kükürt toprağının baruthanenin ihtiyacını karşıladıktan sonra para ile satılması için izin verileceği belirtilmiştir. İstanköy Adası'na bağlı İncirli Adası'nda bulunan kükürtlü topraktan satın almak isteyenlere, toprağın parayla verilip verilmeyeceğinin bildirilmesi ile her sene Sisam Adası ahalisine ücretsiz verilen kükürtün bir bedel mukabilinde verilmesi istenmiştir⁴⁸. Bu toprağa etraf adalardan oldukça talep olduğu belirtilirken, İncirli Adadan Kolpa adlı şahsın dahi kükürtten 5000 kantar verilmesi için başvurduğu bildirilir. Kükürtün bu şekilde şahıslara verilmesi pek görülmemiş bir şey olduğundan, kükürt fabrikasının uzun süre çalışmaması nedeniyle 10 bin kantar toprağın satışı için Meclis İdaresi'nden fiyat istenmiştir.

1858 yılında başlayan adadaki kükürt toprağının çevre mahallere verilmesi işlemi 1890 yılına kadar devam etmiştir. Sisam Adası şarap imalatından büyük gelir sağladığından, bağlar için kükürtlü toprağa en çok bu ada talepkâr olmuştur. Kükürt toprağının getirildiği İncirli Adası üzerinde 1860'dan sonra işleyen bir kükürt fabrikası bulunmaktadır. Zamanla işlevsiz hale gelmeye başlamış olan fabrikanın çeşitli kükürt ve kükürt içeren toprak ürettiğini biliyoruz. Fabrikanın Tophane-i Amire 'ye bağlı olarak çalışmakla beraber yerinin Bodrum kazasına taşınmak istendiğini evraklardan takip edebildik. Bu taşıma işlemi yapılamamış, devlet fabrikayı istemeyerek de olsa mültezimlere devretme yoluna gitmiştir.

2- Maden Mukataası

İltizamı, uzun tarihi boyunca geçirdiği çeşitli değişmelerin içinde ortaya çıkan temel unsurlarını ayıklayarak genel bir model halinde şöyle tanımlamak mümkündür. Mukātaa uygulaması vergilendirmeyi rekabete açık, ekseriya müzayede ile tespit edilen ve bir bölümü peşin ödenmesi istenen belirli bir yıllık bedel karşılığında verilmesidir. Bu işlem sınırlı bir süre (tahvil) için kârı ve zararı kendine ait olmak üzere kabul edecek mültezimlere güvenilir bir kefaletle devredilmesidir. Mültezimlerin bir sosyal grup olarak kimlikleri, aralarındaki rekabetin derecesi ve niteliği, kefillerle ilişkileri, vergilendirme hakkının süresi, ödenecek bedellerin ve peşinatların tespiti, ödeme şekilleri tarih boyunca farklılaşmıştır⁴⁹. Osmanlı Devleti'nde idare edilen ve işletilen maden ocaklarında, elde edilen gelirler, üretim faaliyetleri için yapılan masrafları karşılamamaktaydı⁵⁰. Burada bulunan madenin iltizam sistemiyle şahıslara verildiğini görürüz. Özellikle imtiyazı alan şahıslar yabancıardan oluşmaktadır.

İncirli Adası'nda bulunan madenin ilk olarak 1840 yılında şahıslara imtiyaz olarak verilmesinden bahsedilmiştir. 24 Nisan 1840 (21 Safer 1256) tarihli evrakta Rodos'ta ortaya çıkan kükürt madeninin İzmirli Ogüst Budizi adlı tacire ihalesi için şahsın bazı şartlarının olduğu belirtilir. Meclis-i Umur-u Nafia'da müzakere ile düzenlenen mazbatanın Babialı'ye kaydı yapılmış, mazbata Meclis-i Umumi'de okunmuştur⁵¹. Bu imtiyazın verilip verilmediğini başka evrak olmadığından bilemiyoruz.

9 Haziran 1857 (16 Şevval 1273) tarihli evrakta Maliye Nezareti yirmi sene müddetle Rodos'a tabi İncirli Adası'nda ortaya çıkan bu madeni, Baruthane-yi Hümayu'na bağlamıştır. Kükürt madeninden satış yapılması için Menteşe Sancağı'ndaki Bodrum Kazası'nda inşa olunacak olan fabrikanın 62.299 kuruş masrafla kurulması düşünülmüştür. Bu amaçla kurulması planlanan alandaki tarlaların satın alınması istenmiştir. Bu arazinin sahibine 3000 kuruş ön ödemenin yapıldığı, binanın yapılacak olan yerin kontratla kayda bağlandığı belirtilmiştir. Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Mutasarrıfı Ahmet Ata Bey Efendi mahallin Meclis Nezareti kararını beklerken, keşif-i sani defteri çıkarılarak alanın keşif defterini tamamlatmıştır⁵². Bir yıl sonraki evrakta

⁴⁸ BOA, ŞD, 2341 – 49.

⁴⁹ Mehmet Genç, "İltizam", TDV İslâm Ansiklopedisi, ,c 22, (İstanbul 2000) s.154-158.

⁵⁰ Fahrettin Tızlak, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları" *Bellekten*, C. 60, S. 229, 1996, 705.

⁵¹ BOA, İ.DH., 12 – 572.

⁵² BOA, İ.MVL, 372 – 16349.

kükürt madeninin alınan numunenin yapılan inceleme sonucunda kıymeti hakkında bilgi alınmak istendiğini görürüz. 18 Kasım 1858 (11 Rebiulahir 1275) tarihinde Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Menteşe Kaymakamına Hazineyi Hassa Nezareti'ne Tophane-i Amire Müşiriyeti'ne evrak gönderilir. İncirli Adası'nda çıkarılan kükürt madeninden alınan numunelerin gizlice incelemesinin yapıldığı ve bu madenin yurt dışından kükürt alımına son vereceği için Baruthane-i Amire tarafından işletilmesi istenir. Alınan izin ile memur gönderilerek keşf ve muayenesi yapılan madenin oldukça kıymetli olması nedeniyle devletçe işletilmesi vurgulanır⁵³. Madenin güherçile fabrikası örneğinde olduğu gibi devlete bağlanarak Tophane-i Amire Müşirliği tarafından işletilmesi, Menteşe Kaymakamlığı'na durumun bildirildiği, gerekli olan kolaylığın sağlanması vurgulanır.

Devletin numune olarak değerini öğrendiği ve Tophane-i Amire'ye vermek istediği fabrika daha çok şahıslar (mültezim) tarafından işletilmek istenmiştir. 9 Aralık 1858 (3 Cemaziel evvel 1275) tarihli evrakta Rodos'ta bulunan İncirli Adası'ndaki kükürt madenin merkeze iki veya üç saat mesafede, sahipsiz arazide ve tepelerden oluştuğu belirtilmiştir. Atıl durumda bulunması nedeniyle ahaliye herhangi bir huzursuzluk yaratmayacağı takdirde, tüm masraflarının kendi tarafından karşılanmasıyla madenin işletmesine talip olduğunu dair Yorgi Veled-i Mandroz arzuhâl yazar. Bu madenin % 20 'sinin devlete verileceğini de belirten şahıs kefil de göstereceğini, madenin işletilme hakkının kendisine verilmesini istemiştir⁵⁴. 21 Aralık 1858 (15 Cemaziel evvel 1275) tarihli evrakta bundan dokuz gün önce Yorgi Veled-i Mandroz arzuhâl verdiğini belirterek, kimsenin herhangi bir cevap vermemesi nedeniyle talebini bu sefer, Cezayir -i Bahri Sefid Vilayeti Valisine hitaben emirname yazarak yineler⁵⁵. Şahıs, devlet tarafından özel memur gönderilerek incelemeleri yapılan madenin bulunduğu alanın çorak olması nedeniyle terk edilmiş olduğunu, fukaranın ise arsada kazı yaparak hamallık ücretine razı geldiğini, kükürtlü toprağı satarak kar yoluna başvurduğunu hatırlatır. Madenin tarla toprağı olarak görülmesi nedeniyle Yorgi Veled-i Mandroz madenin tarafına verilmesiyle hayır işleneceğini, devlet toprağının da bu şekilde değerlendirilmesinden kendisine ruhsat verilmesine dair tezkiresini yollar⁵⁶. 2 Mayıs 1859 (21 Şevval 1275) tarihli evrakta Yorgi Veled-i Mandroz adlı şahsın Rodos'ta bulunan kükürt madeni ile alakalı arzuhâlinde de belirttiği gibi madene olan talebini yineler. Sene başında kükürt madeninin çıktığı "Taş Ağrı" adıyla anılan yerde ticareti geliştirecek yapı olmadığı gibi, tarıma elverişli alan da bulunmadığı belirtilmiştir. Halk madende yevmiye ile çalışarak geçimini temin etmekteyken, madenin çalışmaz hale düşüşü halkı perişan etmiştir. Bu amaçla devletin vermiş olduğu izinle madenin çalıştırılması ve masraflarının da karşılanmasını istenmiştir. Durumla ilgili olarak ahaliye yardımcı olunması yinelenir⁵⁷. Bu kadar ısrarcı tutum takınmasına rağmen devlet, Yorgi Veled-i Mandroz'un taleplerini kabul etmemiştir.

Rodos'un İncirli Adası'nda bulunan kükürt madenlerinin işletmesine talep fazladır. 25 Aralık 1859 (30 Cemaziel evvel 1276) tarihli Seraskeriye yazılan evrakta Cozeppo Germano ile Petro Emrali adlı şahıslar, madenin işletmesinin kendilerine verilmesini istemiştir. Bu durum Hazine-yi Hassa'ya bildirilmiş; arzuhâl Seraskerliğe havale edilmiştir⁵⁸. 14 Ocak 1860 (20 Cemazielahir 1276) tarihli evrakta madenin, Cozeppo Germano ile Petro Emrali adlı şahıslara mukataa olarak verilmesinin uygun olmayacağı bildirilir. Durum Hazine-yi Hassa Nezareti'ne gönderilmiş; burası Tophane-i Amire'ye bağlı bir fabrika olarak Baruthane-yi Amire'ye ait olduğundan, kükürtün ihalesine gerekli olmadığı mahalli imalatın çalışmasının devam etmesinin uygun bulunduğu belirtilmiştir⁵⁹.

Maden Meclisi Reisi Derviş Paşa hazretlerine Devlet-i Aliye tebaasından Mihalil Veled-i Yani 'in Rodos'ta İncirli Ada'daki kükürt toprağından dolayı bazı isteklerini içeren arzuhâlinin Aralık 1861 (6 Cemazielahir 1278) tarihli evrakta gönderildiği belirtilir⁶⁰. Şahıs, devlete madenin %5 'ini vermek şartıyla, beş sene müddetle burayı işletmek istemiştir. Şahısların madene zarar verebileceği veya kükürtün tarımsal alanda yanlış kullanılabilceği

⁵³ BOA, A./MKT.MHM, 146 – 59.

⁵⁴ BOA, MVL, 782 – 88.

⁵⁵ BOA, MVL, 782 – 93.

⁵⁶ BOA, MVL, 782 – 101.

⁵⁷ BOA, MVL, 783 – 25.

⁵⁸ BOA, A./MKT.MHM, 173 – 77.

⁵⁹ BOA, A./MKT.NZD, 301–51.

⁶⁰ BOA, A./MKT.NZD, 383–66.

düşünüldüğünden devlet Mihalil Veled-i Yani 'e madenin ihalesini uygun bulamamıştır. 15 Mayıs 1862 (16 Zilkade 1278) tarihli evrakta Maden Meclisi Reisi Derviş Paşa'ya İncirli Ada'da bulunan, bağlarda kullanılan kükürt toprağından alınan numunenin muayene edildiğı belirtilir⁶¹. Maden-i Hümayu'ndan alınan meclis kararıyla Maliye Nezareti ile Cezayir-i Bahri Sefid Vilayeti Mutasarrıfına taktir yazılmış; fabrika Tophane-i Amire'ye bağı olduğundan ve halen işlemekte olduğu bilindiğinden; külleme hastalığı için gerekli yerlere kükürtlü toprağın verildiğı belirtilmiştir. Bundan sonra toprak verilmesinin uygun olmadığını belirten red yazısı ile Mihalil Veled-i Yani'ye durum bildirilir⁶². Şahsın madeni işletme niyeti değışmediğinden yazışmalar devam etmiştir. İncirli Ada'da kükürt madeninin işletme hakkını isteyen Mihalil Veled-i Yani'nin yazdığı 4 Ekim 1863 (20 Rebiül Ahir 1280) tarihli evrakta adaya kendisinin bizzat gidip madeni işletmek istediğini içeren arzuhâli Meclisi Vala'ya ulaştırılmıştır⁶³. Bu şahsa maden imtiyazı verilmemiştir. Arşivde durumla ilgili başka bir evrak yoktur.

Devletin fabrika işletmesini kendisinin üstlenmek istediğini, iltizam sistemine açıkça muhalif olduğunu evraklarda görebiliriz. 22 Nisan 1862 (22 Şevval 1278) tarihli Tophane-i Amire Müşirinin Cezayir-i Bahri Sefid Vilayeti Mutasarrıfı Ahmet Ata Bey'e yolladığı evrakta kükürtün fazlasının ihtiyaçlı olan alanlara satılması istenmiştir. İncirli Adası'ndaki kükürt madenlerinin daha öncede herhangi bir kimseye verilmediğı belirtilmiş; iltizama verilmeyip oradaki fabrika tarafından işletilmesi vurgulanırken; mültezime verildiğinde fabrikanın zarar edeceği belirtilmiştir⁶⁴. 22 Kasım 1862 (29 Cemazielevvel 1279) tarihli Umur-u Harbiye Nezareti'ne yollanan evrakta ise İncirli Ada'daki kükürt madeninin yirmi sene müddetle Sava adlı şahsa ihalesi istenir; ama ihale gerçekleşmemiştir⁶⁵.

İncirli Adası'nda bulunan kükürt madeninin işlettirilmesinden dolayı devlete kâr getirecek bir kurum olduğu, Osmanlı Devleti'nin kükürt madenini işletmeye devam etmesi Kasaba Demiryolu Komiseri Nihat Bey'in Fransızca tahriratında ve 4 Mayıs 1869 (22 Muharrem 1286) tarihli lâyihasında da önerilmiştir. Şura-yı Devlete yollanan lâyiha Tophane-i Amire'de görüşülmüştür. Orada birkaç hane inşasıyla kükürt ihracına teşebbüs olunması istenir. Hasılatın pahalı olması nedeniyle etraftaki ahali tarafından işlettirilmesi, 15-20 sene imtiyaz ile bu madene sermaye tedariki lazım geleceğı için yevmiye 100 tonilito hesabıyla altı ay süresince madenden 18 bin tonilito cevher ihraç edilecektir. Bu cevherin %20 hesabıyla 3600 tonilitosu devlete verilecektir. Bunun arta kalanının ise Marsilya'ya götürülerek her tonilitosunun 155 franga satılacağı belirtilir. Madenin her bir kıyyesi 35 para etmekteyken, bu cevherden %30 kıyye halis kükürt elde edileceğı, kükürtün değıerinin 120 para olduğu, halis kükürtün her bir kıyyesinin 60 paraya satılacağı belirtilir. Devlete buradan temin edilen kükürtle senelik 25-30 bin lira para kalacaktır. Tophane-i Amire'nin imtiyazı olan kükürtün sekiz veya on seneye kadar Avrupa'ya verildiğı bildirilip hassa barutuna olan büyük ihtiyaç sebebiyle bunun dışarıya gönderilmeyeceğı, cevher kükürtün her bir tonilitosunun 55 franka satılacağı belirtilir⁶⁶. Fabrikada toprak halindeki cevher buradan kaldırılmıştır. Halis kükürtün çıkarılmasıyla gerekli kükürtün Avrupa'dan ithal edilmesi yoluna gidilmiştir. Bu yüzden alınan kükürtlü toprak üzerine kükürtün serpilmesiyle daha makbul toprağın elde edileceğı belirtilmiştir. Madenden ürün nakil etmek için koşulların yaratılması ve buraya yapılacak olan fırın inşasıyla aletlerin temin edileceğı belirtilir. Etrafa nakil işleminin pahalıya yapılması, bunun için adaya kömür getirilmesi, madenden bu şekilde kaliteli kükürt ihraç edileceğı vurgulanır. Baruthane için imal edilecek olan kükürt ile dışarıya fazla kükürtün satılmasının mümkün olabileceğı tekrar vurgulanır⁶⁷. Maalesef bu kadar kârlı bir işletmeyi Osmanlı Devleti kendisi idare etmek yerine mültezime vermeyi daha uygun bulmuştur⁶⁸.

Fabrikadaki maden işleyişinin durmasının ada ekonomisine zarar verdiği 29 Mart 1908 (25 Safer 1326) tarihli evrakta belirtilir. Ahali adanın etrafına gönderdiği toprakla geçimini temin ettiğinden, toprağın ihracının

⁶¹ BOA, A. *JMKT.NZD*, 418-75.

⁶² BOA, A. *JMKT.NZD*, 418-75-2.

⁶³ BOA, *MVL*, 428-89.

⁶⁴ BOA, A. *JMKT.UM*, 557-13.

⁶⁵ BOA, A. *JMKT.MHM*, 247-28.

⁶⁶ BOA, *ŞD*, 1375-30.

⁶⁷ BOA, *ŞD*, 1375-30-2.

⁶⁸ 1901 yılında kükürt için Rodos iskelesinde koyulan ihracat ve ithalat vergisi her 100 kıyyeden üzerinden 5 para olarak alınmaktaydı. Örenç, a.g.e.59.

yasak edilişyle halk birkaç seneden beri işsiz kalmıştır. Bu sebeple ada halkının etrafa göç ettiği bir kısmının maddi olarak fena hale geldiği, vergi ve borçlarını ödeyemez duruma düştüğü vurgulanır. Bu toprağın imtiyazının şirkete verilmesi düşünüldüğünden, ahali tarafından ihracı yasaklanınca, adanın muhtarları ve imtiyaz heyeti tarafından Orman Müfettişliği ile Vilayet Meclisi'ne arzuhâl yazılmıştır. İmtiyazı alan işletme tam olarak hakim duruma gelinceye kadar ahalinin bu toprağı işletmesi istenmiş halka, muhtarlar vasıtasıyla ruhsat verilmesi, işin bu şekilde hazineye ve ahaliye gelir sağlayacağı belirtilmiş, İdare Meclisi yapılan müzakereleri Cezayir-i Bahri Sefid Vilayeti'ne göndermiştir⁶⁹.

Arşiv belgelerinde bu madene ait olan son imtiyazın verilmesiyle beraber devletin bu maden arazisini kayıtlarından çıkarmak istediğini görüyoruz. 1 Ekim 1907 (23 Şaban 1325) tarihli Tophane-i Amire Müşirliği'ne yazılan evrakta İstanköy kazası'nın İncirli Adası'nda kırk sene evvel Tophane-i Amire adına inşa edilmiş olan kükürt fabrikasının işletirmediği için makinelerinin Tophane-i Amire alınıp, yerine ahalden toplanan îanelerle hükümet konağı inşa edildiğinden bu arsanın Tophane-i Amire'ye olan kaydının silinmesi istenir. Kaydı silinen arsanın maliyeye devredilmesi, Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ne 9 Eylül 1907 (27 Ağustos 1323) tarihli tahriratla ulaştırılmış, gerekli işlemlerin yapılması istenmiştir⁷⁰. 1912 yılından itibaren Rodos ve çevresinin İtalyanlar tarafından işgal edilmesiyle artık Osmanlı Devleti'nin buradaki varlığı sona ermiştir. Osmanlı Devleti'nin Rodos taraflarından 9 Eylül 1915 (R 27 Haziran 1331) tarihli evrakta kükürt istediğini görüyoruz. Teke Kaymakamı bölgeden kükürt istemesine rağmen, adadan satışın yapılamayacağına dair telgraf yollanmıştır⁷¹.

3- Maden İmtiyazları

Devletin numune alıp incelediği bu kıymetli madeni, 25 yıllık imtiyazla verdiğini görüyoruz. 31 Ocak 1878 (27 Muharrem 1295) tarihli evrakta Cezayir-i Bahr-i Sefid'den İncirli Adası'nda daha önceden Tophane-i Amire tarafından imal ve idare edilirken, daha sonra madeni Maadin İdaresi'ne bıraktığı belirtilmiştir⁷². Kükürt madenin Bedros Nakilyan Efendi'ye ihalesine ait şartname, mukavelename ve çeşitli evrakları gönderilmiştir. Şartname ve mukavelenamede madenin nizami çerçevede işleyişinin sağlanması istenmiştir. Mühendisler yoluyla haritası çıkarılan ve sınırları belli olan madenin devletçe belirlenen kurallarına uyulmadığı takdirde fesh edileceği de belirtilmiştir.

*Maden Şartnamesi*⁷³

Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Celilesi'nde İncirli Adası'nda mukaddema Tophane-i Amire tarafından imal ve idare olunup muahharen maden idaresine terk olunarak tebaa-yı devleti aliyye'den Bedros Nakilyan Efendi uhdesine ihale ve ilzam olunan kükürt madenin ihale-yi ferman-ı aliyesine zeyl olunmak üzere tanzim kılınan şartnamesidir.

1. Madde maden-i mezkurun tersim edilen üç kıta harita-yı mevkiyesinden biri maden idaresinde zapt edilerek biri vilayet-i müşarünileyh tarafına irsal ve diğer bir kıtası mültezime mumaileyhe ita kılınmıştır. İhale-yi fermanı aliyyesinin tarihi itasından altı mah müddet zarfında mesarifi mültezime ait olmak üzere canib-i vilayete irsal olunan haritada gösterilen hududun mevaki-yi lazimesine hükümet-i mahalliye mühendisi

⁶⁹ BOA, ŞD, 539-22.

⁷⁰ BOA, DH.MKT, 1203-40.

⁷¹ BOA, DH.ŞFR, 488-62.

⁷² Madenlerin devlet tarafından işletilemeyeceği uygun olan koşullarla imtiyazlarla verilmesi 1878 yılının başında belirtilmiştir. 3 Mart 1878 (28 Safer 1295) tarihli evrakta Cezayir-i Bahr-i Sefid, Yanya, Aydın, Trabzon ve Hüdavendigar vilayetlerindeki zımpara, kükürt, simli kurşun, simli altın ve bakır (nühas) madenlerinin işlenmesi için Meclis-i Vükela kararı istenmiştir. Şura-yı Devlet Nafia Dairesi'nden Umumi Heyete yollanan altı mazbatada madenlerin hazinece imalatından yarar sağlanamayacağı görüldüğünden; usule göre kararlaştırılan şartlar içinde ihalelerinin yapılması vurgulanır. BOA, Y..A...RES.,1-25.

⁷³ BOA, A. /DVN.MKL, 15-31-2.

marifetiyle alamet-i mahsusa vaz' ettirilecek ve keyfiyet vilayete ve madenin bulunduğu kazanın sicilatına kayıt olunduktan sonra bi'l mazbatayla bu tarafa bildirecektir.

2. Madde mültezim Maden Nizamnamesi'nin 55. maddesi hükmünce düzenlenecek resmi mastur ve müstahlardan maadasının ihtiyar edecekleri imalat usulünü ve mezkur resimlere dair izahat ve kaffe-yi icraat ve tasviratını ba'z ba'z yazıp lahiya tanzimiyle ferman-ı ali-yi mezkurun itasından 6 mah müddet zarfında mahallin devlet mühendisine mühendis bulunmadığı takdirde doğrudan doğruya maden iradesine irsal edip irade-yi mezkureden dahi tensib olduğu halde icrasına ruhsat verilecektir. Şayet suret-i maruzanın mahzur ve muhatarası mütalaa olunur veyahut imalatın devam iltizamına icra olunacak ameliyat-ı ibtida nafiaya mani olduğu tahkik edilirse mezkur lahiya canib-i iradeden tadil ve ıslah kılınacaktır.

3. Madde maden-i mezkur cezire-yi merkumede zühur eden volkandan hasıl olup sathi arazide mahi olunarak terakim eden kükürtün imaline münhasır ise de ileride derinleştikçe tepeleştikçe girişler açılacak mağaralarda girmek veyahut aldırmaq için müceddeden sathi araziden yol ve kapu ve baca küşadı lazım geldiği halde evvel emirde sahib-i imtiyaz istida ve lahiyasını maden idaresine ita edip badehu maden mühendisinin icra edeceği keşif üzerine idare-yi mezkurenin rey ve kararı veçhile muamelesi icra olunacak ve ruhsat istihsalı oldukça ol makule ameliyatı icra eyleyecektir.

4. Madde madenin ameliyat-ı esasiyesinden maada diğeri şubenin müceddeden inşası küşadı medar olduğu halde işbu şube için ilzam ve ihalenin harita-ı mahsusuna merbut olmak üzere ayrıca bir kıta harita tanzim olunarak 2.maddeye tevfikeyen tasvir olunan ameliyata dair layıhasıyla beraber mültezim tarafından maden idaresine ita olunacağı misüllü maden idaresi kendi mühendisiyle bi'l müzakere mezkur layıhanın canib-i idareden kabul tadili veyahut icabına göre dereceyi haiz olunacaktır.

5. Madde mültezimin ameliyatı vakiadan dolayı ashab-ı emlaka tertib edeceği zarar ve ziyandan mesul olmasıyla bunun için aid olduğu mahkemede tayin kılınacak tazminatın tediyesine mecburdur.

6. Madde işbu madenin civarında bulunan ebniyenin ve mağaranın altında icra-yı ameliyat olunmak iktiza eylediği halde mültezim ashab-ı menazlık ifadeleri alındıkta ve tertib edecek zarar ve ziyanın tediyesi için kefalete rabt olunacağından devlet mühendisinin layıhası veya mahal hükümetin işarı canib-i iradeden ruhsat verilmedikçe ol makule ameliyat-ı teşebbüs olmayacaktır. Kefalet ve tazminat maddelerine dair olan münazata aid olduğu mehakim-i nizamiyede fasıl ve rüyet olunacak ve şayet ameliyat-ı mezkurenin o misüllü ebniye ve arazi-i memuriyet ahvaline ve umumun emniyetine muzır ve mahal olduğu tahkik edilirse külliye men olunacaktır.

7. Madde maden-i mezkurun ameliyatına su yollarıyla bendler ve çeşmeler ve şose tarik ve demir yolları 150 metro uzaklığında icra lazım olduktan şayet bu miktar mesafeden noksan olur ise sabıkta muharrer muamelatı aynıyeye bunun hakkında dahi icra olunacak velhasıl emniyet-i umumiyenin vekaya ve muhafazasına bekayet itina ve dikkat kılınacaktır.

8. Madde esbab-ı gayri melhuzdan naşi şayet usül-ü imalatın 2. maddeye tevfikeyen tadil ve ıslahı icap edeceği halde mültezim istidası ve mühendisin lahiyası üzerine hükümet-i mahalliye tarafından inha olunan mevad-ı esasiyesine tatbiken ıslahat icap icra kılınacaktır.

9. Madde sath-ı arazide olan kuyu ve mağaraların terk ve tadili icap eylediği surette idarenin göstereceği usül üzerine mesarifi mültezim tarafından tesviye olmak üzere mahreçleri setr ve imla ettirilmeyecektir .

10. Madde mültezim madende kükürt ihracına mahsus mağara ve su yolu makarresi var ise imalatın ve suların ihracına elverişli surette ağızlarına kuvvetli ve emniyetli makineler vasfına mecbur olacaktır.

11. Madde imal olunacak hudud-u ittisalinde diğeri maden bulunduğu takdirde iki madenin yekdiğerine iltihakından neşet edecek mazarrata mani için nihayet hudutta bulunan medar maden yataklarından bir miktar mahal terk edilecek ve terk olunacak mahallin vüs'at ve miktarı dahi canib-i iradeden ruhsat verilmedikçe işbu mevad-ı madenin yakınlarından terk olunan kısmen imali caiz olamayacaktır.

12. Madde bu madenin arazi-yi mahdudesi dahilinde kükürt madeninden maada evvelki cinsi maden zuhur edipte cevher talebine ihale olunacağı ve mezkur madenin imalatı ve zaiyatının işbu kükürt madeninden imalat-ı haziresi derunundan müruduna lüzum ve ihtiyaç görüldüğü halde mültezim bir suretiyle mümanaat edemeyecektir. Ancak andan tertip edecek tazminat beynlerinde rıza ve tesviye olunduğu halde ehl -i vükufun takdiri ve muavin iradesinin tensibi ile tayin kılınacaktır.

13. Madde maden-i mezkurun hudud-u ilzamiyesi içinde vakten min'el vakt demiryolu geçirilecek umum menfaatli bir tarik veya sair şey inşa kılınacak olduğu halde mültezimin hiçbir şekilde tazmin ve avane veyahut muhalefete istihkak ve selahiyeti olmayıp bunların madenin asıl kükürt ve yağının mahreci üzerinden geçmek lazım gelirse ol halde tertip edecek zarar ve ziyan müteallik olduğu muhakimenin tedkik ve hükmü üzerine icap eden taraftan ifa kılınacaktır.

14. Madde işbu madenin tahsil ve mahsumatı vilayete ait olduğundan mültezimin ihraç edeceği kükürtün miktarı beher üç mahda bir defa icmal defterini hükümet-i mahalliyeye vermek için mecbur olacağı misüllü her senenin başında dahi ertesi ayında dahi sene-yi sabıka hasılatının mabeyn müfredat defteri valiye takdim edilecektir.

15. Madde mültezim mümaileyh madde-yi sabıkda muharrer olan üç aylık defteri ve senelik muhasebat-ı seneviyeyi vakti muayyende ita ve teslim ettiği halde bir 100 altından 500 lük altın kadar ceza-yı nakdi olacak ve mezkur defterlerde hakikat hali ketm ederek bi'la ihtiyar hasılat miktarı sahibden noksan göstermek olduğu teyid olursa rüsumatın noksanı iki kat olarak tazmin edilecektir. Gerek verdiği rüsumatın tediyesinde ve gerek hüküm olunan ceza-yı nakdiyenin ifasında muhalefat ve ta'nir eylediği takdirde vilayet müşarünileyh tarafından nihayet'ül nihaye üç ayı geçmemek üzere bir müddet tayiniyle ol müddet zarfında tamamen tediyeye olunmaz ise keyfiyet Maliye Nezaret-i Celilesi'ne yazılıp nezaret-i celileyi müşarünileyh tarafına icabı bi'l icra maden-i mezkurun ihalesi fesh olunacaktır.

16. Madde işbu madenin çıkarılan kükürtün resm-i gümrüğü ita ve mürur tezkeresi ahz edildiğin sonra istediği mahallere nakil etmeye mültezim mezun olup şayet ruhsat ve mürur tezkeresi olmaksızın aher mahalle hasılatı nakil olduğu tahkik eder veya nakil eder iken tutulur ise evrak-ı devleti ketm ü ahfa için kaçırılmış olacağından ol makule tezkeresiz ele geçirilen hasılat kamilen canib-i miriden zabt ve müsadere olunacak ve bu surette ikinci defa vuku bulduğu halde maden-i mezkurun ihalesi der- akab fesih olunacaktır.

17. Madde maden-i mezkurun ihalesi fermanı aliyyesine zeyl olmak üzere tanzim kılınan maden nizamnamesi müteferri bulunan işbu şartname-yi ahkam-ı mündericesi mültezim tarafından kabul ve tasdik edildikten sonra şerait-i muharrerinin hilafında hal ve hareket oluşturulduğu vuku' getirdiği halde nizamname tevfiқан hakkında muamele-yi mukteziyye icra kılınacaktır. 10 Muharrem 1295 2 Kanuni Sani 1292

Maden Mukavelenamesi ⁷⁴.

Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti dahilinde İncirli Adası'nda mukaddema Tophane-i Amire tarafından imal ve idare olunup muahharen maden idaresine terk olunarak Tebaa-yı Devleti Aliyyeden Bedros Nakilyan Efendi uhdesine ihale ve ilzam olunan kükürt madeninin ihalesi ferman-ı aliyyesine derç olunmak üzere tanzim kılınan mukavelenamesidir.

1. Madde maden-i mezkur 1293 sene-i maliyesi şehr-i haziranın ibtidasından itibaren 25 sene müddetle ve şerait-i mümaileyh uhdesine ihale olunmuştur.

2. Madde harita-yı mahsusunda gösterildiği veçhile madenin hafir ve imali için 1620 dönüm arazi mahsusa olunmağla bu arazinin hududu şimalen İncirli Nahiyesi'yle Urkan Tepesi ve garben Urkan Tepesiyle Ögiri

⁷⁴ BOA, A.}DVN.MKL, 15 - 31 -3.

Tepesi ve cenuben Ögiri Tepesi'yle Ebpos Nikoloves Tepesi ,şarken Ebpos Nikoloves Tepesi'yle İncirli Tepesi beyninde vaki hudud-u hezbeyle mahduttur.

3. Madde işbu hudud ile tahdid olunan arazi kükürt madeninden maada zühuru memul olan sahr cins madenler bu ihaleye dahil olmadığından onlar için gerek mültezim gerek sahırları tarafından talep ve istida vuku bulduğu halde Maden Nizamnamesinin 35. maddesi hükmüne tatbiken gerekli muamele-yi mukteziye icra kılınacaktır.

4. Madde işbu maden için bervech muharrer tahsis olunan 1620 dönüm arazinin beher dönümü için 5 paradan mültezim tarafından canib-i miriye senelik olarak 202,5 kuruş resm miktarı Osmani altını 100 kuruş olarak tediye ve ita olunacaktır.

5. Madde maden-i mezkurun hududu ilzamiyesi dahilinde bulunan arazi yalnız işletilmesi için itibar-ı tahsis olduğundan Maden Nizamnamesi'nin 6. maddesi hükmünce mültezim tarafından işbu arazinin mağara ve kuyu hafir olunan maden için sair suretiyle kullanılan mahallerin ashab-ı arza ve iskan olunacağı misüllü bir minval muharrer bu yüzden hafir olunan ve balada bi'l icap kullanılan mahalden maada yerler heyet-i kadimeleriyle kalup mültezimin ol makule mahallere müdahaleye katiiyen hakkı olamayacaktır .

6. Madde maden-i mezkureden ihraç olunan kükürtün %5 rüsum nispetinin bundan maada rüsum-u maktu olarak takarrid eden senevi 60 adet Osmanlı altınının canib-i miriye itası mukarrer olmağla rüsum-u nisbe-i mezkure maden idaresinin rey ve nispeti üzerine aynen eşya rayiç ve kota göre Osmanlı altını 100 kuruş olarak bedelen mültezim tarafından tediye olunacak ve aynen itası takririnde mesarif-i nakliyesi mültezime ait olmak üzere İncirli Adası iskelesinde mahalli hükümet tarafından tayin olunacak memura teslim kılınacaktır .

7 . Madde maden-i mezkurede mevcut bulunan ebniye ve fabrika Tophane-i Amire'nin malı alacağından mültezim mümaileyh tarafından bunlara vaz 'ı yed olunacağı bi'l icap eden baruthaneler ve ahalinin bağları için hali hazırda kükürt alınacak olursa bahasının Dersaadet piyasasına revaç-ı mahalliyesine tatbiken canib-i miriden ve ahali tarafından tesviye ve ita olunmak üzere lüzumu miktar kükürtün bi'la tard mültezim mümaileyh itasına mecbur olacaktır .

8. Madde ihaleyi havi verilecek olan ferman-ı aliyyesi tarihinden itibaren maden-i mezkurun bir seneye kadar küşad ve imaline mültezim mecbur olup bu müddet zarfında küşad olunmayıp veyahud layıkıyla imalat-ı mübaşeret edilmediği ve buda maden idaresinin kabul ve tasdik edeceği esbab-ı mücbire tahtında bulunmadığı halde ihale fesh ve ilga olunacaktır.

9. Madde maden-i mezkurun tahsil ve rüsumatı val-i vilayete ait olduğundan bi'la muharrer resim miktarıyla bil'a istifa olunacak rüsum nispeti Darphane-yi Amire fiyatıyla altın olarak vakt-i muayyende valiye bedel-i maktu mezbur dahi maden idaresine teslim ve ita olunacaktır.

10. Madde zikr olunan madenin imali ziminde ihaleyi tastir buyurulan ferman-ı aliyesinin itasına bir defa daha ferman harcı olmak üzere mültezim tarafından maden idaresine 100 adet Osmanlı altını ita kılınacaktır.

11. Madde mültezim mümaileyh mezkur madenin imalatına müteferri kaffe-yi hususatında maden nizamnamesinin ahkam-ı mündericatına tabiiyet tatbiki hareket olunacak eyleyeceği misüllü ihale ferman-ı aliyyesine zeyl olunarak teati olunacak şartnameye dahi tamamıyla mutavaat ve muvafakat eyleyeceğini taahhüt eder. 10 Muharrem 1295- 2 Kanuni Sani 1293

Bedros Nakilyan 'a verilen yirmi beş yıllık imtiyaz süresinin bitmediği, şahsın madeni yedi yıllık bir sürede işlettiği görülür. 1885 yılında kükürt madenin ihalesinin tekrar başka bir yabancı şahıs olan Fransa'da yaşayan Ermeni Aleksandır Rali 'ye verildiğini görürüz. 20 Aralık 1897 (5 Şaban 1315) tarihli evrakta Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti dahilinde İncirli Adası'ndaki kükürt madenine talip olan şahsın hükümetçe tanınmış Ermeni olduğu, Paris'te bulunması nedeniyle madeni iyi yönetmediğinden ihalesinin fesh edileceği belirtilmiştir. Madenin on iki seneden beri imtiyazı devam etmekte ise Maden Nizamnamesi'nin 73. maddesinde şahsın bazı

eksiklikleri bahane ederek maden imalini aksattığı belirtilir. Artan vergi miktarının tahsili de mümkün olmadığından maden, Orman ve Maden Ziraat Nazırı Nazım Bey tarafından gönderilen evrakta fesh edilmiştir⁷⁵. Daha sonra gelen diğer evrakta da aynı durum tekrarlanır. 24 Nisan 1898 (2 Zilhicce 1315) tarihli Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne sadrazam tarafından yollanan evrakta Maden Nizamnamesi'nin 73. maddesine göre Ermeni Aleksandır Rali tarafından madenin işletilmediği de doğrulandığından, şahsın birikmiş olan vergililerini ödemesi istenmiştir. Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti tarafından madenin fenni incelemesinin de yapılması vurgulanırken, durum Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'ne mazbata ile yollanmıştır⁷⁶. Devletin resmi istatistiklerinde madenin gereği gibi çalıştırılmadığı farklı şekilde anlatılır. 1901/1902 (1319) yılındaki salnamede madenin iyi çalıştırılmadığı, kükürt madenini çalıştıranların İtalya kükürt madeni sahiplerinden almış olduğu bilgiyle fabrikanın kazanlarına koydukları Amomuz taşlarını kükürtün derecesini artırmak için kullanmak istemiş, imtiyaz sahipleri bu işte başarılı olmadığı gibi, maden yapılan işten zarar etmiştir⁷⁷ şeklinde belirtilmiştir.

Devletin maden işletme imtiyazını yabancılara vermek istememesine rağmen, mukavele yaparak madeni devrettiğini görüyoruz. Özellikle mukavele yaparak devlet madenin işletme koşullarını belirlemek istemiş, madeni bu yolla güvence altına almıştır. 26 Aralık 1904 (18 Şevval 1322) tarihli evrakta Cezayir-i Bahr-i Sefid'in İncirli Adası'nda ham ve işlenmiş olarak kükürt işlemek için Yunan tebaasından Panayoti Polisi 99 sene müddetle mukavele ve şartname lahiyalarını takdim ederek, madenin imtiyazını ister⁷⁸. Ziraat Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e havale edilmiş olan evrak, Tanzimat Dairesi'ne ulaşmıştır. Tezkerede madenlerin yabancılara eline geçmesi ve yabancı şirketlerin devlet yapılanmasında sayının artmasıyla tedirginlik duyulduğu belirtilerek, Maden Nizamnamesi'nin 23. maddesine göre nizamname kaleme alınması istenmiş, karar Şura-yı Devlet Reisi tarafından onaylanmıştır⁷⁹. 9 Nisan 1905 (3 Safer 1323) tarihli evrakta Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nde İncirli Adası'nda bulunan kükürt madeni ve Konya'da Aladağ Nahiyesi'nde bulunan petrol ve çeşitli madenler hakkında gerekli inceleme yapılması istenir. Müzayedeye verilen kesin ihalesi yapılan madenin, Şura-yı Devlete evrakının yollandığı üç seneyi aşan bir süre geçmiş olmasına rağmen henüz birinci kısmında üretimin tam olarak sağlanamadığı belirtilmiştir. Madenin Yunan tebaasından Panayot Polisiye ihale edilmesi istenir⁸⁰. 11 Eylül 1905 (11 Recep 1323) tarihli Orman ve Maadin Ziraat Nezareti'ne yazılan evrakta 20 Ağustos 1919 (20 Ağustos 1335) tarihli müzayede usulüyle Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nde İncirli Adası'ndaki metruk kükürt madenin imtiyazının verileceği bilindiğinden, açıklama kısımlarıyla beraber, Panayoti Polisi imzasıyla arzuhâlin gönderildiği bildirilir⁸¹. 18 Mart 1908 (5 Mart 1324) tarihli evrakta Orman Maden ve Ziraat Nazırı kükürt madeninin Yunan tebaasından Mösyö Panayot Polisi'ye verilen ihalesinin gerçekleşmesiyle mukavele ve şartnamesinin yazıldığını belirtmiştir. İki hafta sonraki evrakta Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nde İstanköy Kazası'na bağlı İncirli Adası'nda bulunan kükürt madeni imtiyazının ihalesi 99 sene müddetle Panayot Polisi'ye verilmiş, Şura-yı Devlet Meclis-i Mahsus –u Vükela kararıyla mukavele ve şartnamesi Divan-ı Hümayu'na yollanmıştır. Hamidiye Hicaz Demir yoluna yardım (iane) olarak, 100 adet Osmanlı altını verilmesi, 148 dönüm (cerib) 9270 metro ölçülen arazinin her biri için senelik 10 kuruş hesabıyla alınacak 1489 kuruş vergi ve %5 resim ile madenin devredilmesi sağlanacaktır. 100 adet Osmanlı lirasının %6 oranında ve 100 kuruşta bir para olarak teçhizat-ı askeriye'ye verilmesi istenir. Bir defaya mahsus olmak üzere şahıs Babıali'ye “*hudud teshilatı*” adı altında 20 adet Osmanlı altını vermiştir⁸². 6 Şubat 1910 (24 Kanuni Sani 1325) tarihli

⁷⁵ BOA, ŞD, 524–56;1319 Cezayir-i Bahri Sefid Vilayeti Salnamesi, s. 232 .

⁷⁶ BOA, BEO, 1125 – 84329.

⁷⁷ 1319 Cezayir-i Bahri Sefid Salnamesi, s. 232.

⁷⁸ BOA, BEO, 2469–185172.

⁷⁹ BOA, BEO, 2469–185172-2.

⁸⁰ BOA, ŞD, 2745–26.

⁸¹ BOA, BEO, 2663–199664.

⁸² BOA, BEO, 3284–246260.

evrakta İncirli Adası'ndaki metruk kükürt madenin Yunan tebaasından Panayot Polisi'ye devredilir. Şahıs 108 adet Osmanlı lirasını Maden Nizamnamesi'nin 73. maddesi hükmüne dayanarak devlete ödemiştir⁸³(Ek 2).

*Maden Şartnamesi*⁸⁴

Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti dahilinde İstanköy Adası'na mülhak İncirli Adası'nda vaki kükürt madeni muameleleri ve metrukeden olup bi'l müzayede ile Yunan Devleti tebaasından Mösyö Panayot Polisi uhdesine ihalesi takrir eden bir kıta kükürt madenin ihalesi ferman-ı aliyyesine zeyl olunacak şartnamesidir.

1. Madde Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti dahilinde İstanköy Adası'na mülhak İncirli Adası'nda vaki kükürt madeni mamul ve metrukeden bulunan bir kıta kükürt madenin terkim eden üç kıta harita-yı mevkisinin bir kıtası Orman Maadin ve Ziraat Nezareti fen odasında hıfz edilerek bir kıtası mahalle irsal ve diğer bir kıtası da mültezim mumaileyhe ita kılınmıştır. İhale-yi ferman-ı aliyyesinin tarih-i itasından itibaren altı mah müddet zarfında mesarifi mültezim mumaileyhe aid olmak şartıyla zıkr olunan haritada gösterilen hududun mevki-yi lazimesi mürur-u zaman ile bozulmayacak şekilde Maden Nizamnamesi'nin 51. maddesine tevfiken hükümet-i mahalliye ve mühendis marifetiyle alamet-i mahsusa rekz ettirilerek keyfiyet vilayetin ve madenin bulunduğu kazanın sicilatına kayıt olunduktan sonra muamelat-ı havi üç nüsha zabt varakası tanzim ve zeyilleri canib-i vilayetten tayin olunan memurlara ve mültezimlere müştereken temhir ettirilecek ve bundan bir nüshası da bi'l mazbata oradan Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'ne irsal olunacaktır.

2. Madde mültezim mumaileyh Maden Nizamnamesi'nin 55 56.ve 57. maddeleri hükmünce tanzim ettireceği resmi sath ve müstemlerden maada madende icrası ihtiyar edeceği imalatın usulünü ve mezkur resimlere dair izahatını bend bend yazarak bir layiha tayiniyle düzenleyecek ferman-ı aliyyesi mezkurun tarih-i itasından itibaren altı mah zarfında mahallinde hükümet mühendisine veya mühendis bulunmadığı takdirde doğrudan doğruya Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'ne irsal edip nezareti müşarünileyden dahi tensib olunacağı halde icraata ruhsat verilecektir. Şayet suret-i maruzatın mahzur ve muhatarası mütalaa olunur veyahut imalatın devam ve intizamına icra olunacak ameliyat-ı atıyle (?) nafıaya mani olacağı tahakkuk ederse mezkur layiha nezareti müşarünhileyden tadil ve ıslah olunacaktır.

3. Madde işletilmekte olan madene girmek veya hava aldirmek için müceddeden sath-ı araziden yol ve kıyu ve baca küşadı lazım geldiği halde evvel emirde mültezim mümaileyhe istida lahiyasını Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'ne ita edip, badehu maden mühendisinin icra edeceği keşif üzerine nezareti müşarünileyhin rey ve kararı veçhile muamelesi icra olunacak ruhsat istihsal olunmadıkça ol makule ameliyatı icra edemeyecektir.

4. Madde mezkur madenin ameliyat-ı esasiyeden maada müceddeden diğer bir şubesinin küşadı medar bulunduğu halde işbu şube için ihalesinin harita-yı mahsusasına merbut olmak üzere ayrıca bir kıta harita tanzim olunarak ikinci maddeye tevfiken tasvir olunan ameliyatı daima lahiyasıyla beraber mültezim mumaileyh tarafından Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'ne ita olunacak ve mezkur layihanın nezareti müşarünileyhden kabul ve tadili veyahut icabına göre devri caiz olunacaktır.

5. Madde mültezim müşarünileyh Maden Nizamnamesinin 36.maddesi mucibince ameliyatı vakiyadan dolayı ashab-ı emlakı tertib edecek zarar ve ziyandan mesul olmasıyla bunun için aid olduğu mahkemedan tayin kılınacak tazminatın tediye ve itasına mecburdur.

6. Madde işbu maden civarında bulunan ebniye ve menazilin altında icra-yı ameliyat iktiza eylediği halde mültezim müşarünileyhden ve ashab-ı menazilin ifadeleri alındıktan ve tertip edecek olan zarar ve ziyanın tediyesi için kefalet rabt olunduktan sonra hükümet mühendisinin lahiyası veyahut hükümet-i mahalliye'nin işarı üzerine maden idaresinden ruhsat verildiği ol makule ameliyata teşebbüs olunacaktır. Kefalet ve tazminat

⁸³ BOA, ŞD, 536 -30.

⁸⁴ BOA, ŞD, 536 -30-6 .

maddelerine dair olan münaazata aid oldukları muhakim nizamına fasıl ve rüyet olunacak ve şayet ameliyat-ı emniyete muzır ve mahal olduğu tahkik eder ise külliye men olunacaktır.

7. Madde maden-i mezkurun ameliyatı su yollarıyla bend ve çeşmelere ve şose tariki ve demir yollarına 150 metro uzaklıkta icra-ı lazimedde olduğundan şayet bu miktar mesafe noksan olursa bend-i sabıkta muharrer olan muamelat-ı aynıyeyle dahi bunun dahi hakkında icra olunacak velhasıl emniyet-i umumiyenin vekaya ve muhafazasına gayet itina ve dikkat olunacaktır.

8. Madde esbab-ı gayr-i melhuz naşi şayet usul-u ameliyatın 2. maddeye tevfiken tadil-i islahı icap ettiği halde mültezim müşarünileyhin istidası ve mühendisın lahiyası üzerine hükümet-i mahalliye tarafından inha olundukta umur-u esasıyesine tatbiken uygun olarak ıslahat-ı icabiye icra kılınacaktır.

9. Madde sath-ı arazide olan kıyu ve mağaraların terk ve tadili icab eylediği surette idarenin göstereceğini usül üzerine mesarifi mültezim tarafından tesviye olmak üzere mahreçleri setr ve imla ettirilmeyecektir .

10. Madde mültezim mümaileyh cevherin ihracına mahsus mağara ve su yolu makarresi var ise imalatın ve suların ihracına elverişli surette ağızlarına kuvvetli ve emniyetli, makineler vasfına mecbur olacaktır.

11. Madde imal olunacak hudud-u ittisalinde diğer maden bulunduğu takdirde iki madenin yekdiğerine iltihakından neşet edecek mazarrata mani için nihayet hudutta bulunan medar maden yataklarından bir miktar mahal terk edilecek ve terk olunacak mahallin vüs'at ve miktarı dahi Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'nden tayin kılınacaktır.

12. Madde bu madenin arazi-yi mahdudesi dahilinde kükürt madeninden maada evvelki cinsi maden zuhur edipte aher talebine ihale olunacağı ve mezkur madenin imalatı ve zayıatının işbu kükürt madeninden imalat-ı haziresi derunundan müruduna lüzum ve ihtiyaç görüldüğü halde mültezim bir suretiyle mümanaat edemeyecektir .Ancak andan tertip edecek tazminat beynlerinde rıza ve tesviye olduğunda ehl -i vükufun takdiri ve muavin iradesinin tensibi ile tayin kılınacaktır .

13. Maden işbu madenin ihalesi dahilinde vakten min'el vakt demiryolu geçirilecek umuma menfaatlı bir tarik veya sair şey inşa kılınacak olduğu halde mültezimin hiçbir şekilde tazmin ve avane veyahut muhalefete istihkak ve selahiyeti olmayıp bunların madenin asıl kükürt ve yağının mahreci üzerinden geçmek lazım gelirse ol halde tertip edecek zarar ve ziyan müteallik olduğu muhakimenin tetkik ve hükmü üzerine icap eden taraftan ifa kılınacaktır.

14. Madde işbu madenin rüsum-u nispetinin tahsili Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ne ait olduğundan mültezim mümaileyh mezkur madenden ihraç edeceği cevherin Maden Nizamnamesi'nin 44. ve 48. maddesine mucibince belli miktarını mübeyyin lazım gelen cetvel ve icmal takdim edecektir.

15. Madde mültezim mümaileyh madde-yi sabıkta muharrer olan hesap cetvelleri vakt-i muayyende ita ve teslim edeceği halde Maden Nizamnamesi'nin 49. maddesi mucibince 500 Osmanlı altınından 25 yüzlük altın kadar ceza-yı nakdi alınacak ve mezkur cetvellerde hakikat hali ketm edecek bil'a ihtiyar hasılat-ı miktarı sahihinden noksan göstermiş olduğu sabit olur ve kaçak vuku' zebn ederse devlete ait olan rüsumatın noksanı iki kat olarak tazmin ettirilip hukuk-u umumiye ciheti dahi mahkeme-yi cezaya da başkaca fasıl ve hüküm edilür gerek vergi ve rüsumatın tediyesinden gerek hüküm olunan ceza-yı nakdiyenin ifasında mümanaat ve ta'nir edildiği takdirde vilayet müşarünileyh tarafından nihayet 'ül nihaye iki ayı geçmemek üzere bir müddet tayiniyle resim ve temdiden tebligat icrasıyla ol müddet zarfında tamamen ika olunmamış ise Maden Nizamnamesi'nin 6. maddesi mucibince istifa-yı deyn olunacaktır.

16. Madde işbu maden çıkarılıp harice gönderilecek cevher İncirli Adası iskelesine nakil ile Maden Nizamnamesi'nin 47. maddesi hükmüne tevfiken orada vezne olunarak rüsum-u nisbiyye ve resm-i gümrüğünün ita ve mürur tezkeresince ahz edildikten sonra istediği mahallere nakil edilmeye mültezim mümaileyh mezun

olup şayet ruhsat ve mürur tezkeresi alınmaksızın aher mahallere hasılat nakil olunduğu tahkik eder veyahut nakil eder iken tutulursa Maden Nizamnamesi'nin 49. maddesi hükmünce muamele ifa olunacaktır .

17. Madde Maden-i mezkurun ferman-ı aliyyesine zeyl olunarak tanzim kılınan ve maden nizamnamesi müteferri bulunan işbu şartnamenin ahkam-ı mündericesi mültezim mümaileyh tarafından kabul ve tasdik olunduktan şerit-i muharrerinin hilafına hal ve hareket vuku getirildiği halde muamele-yi mukteziye icra kılınacağı misüllü kavanin ve nizam-ı haliye ve münifesiyle devlet-i aliyeye tamamıyla tevfiik hareket edecektir. 7 Teşrini Evvel 1315

Devlet yaptığı mukavele ile madenin nizami şekilde işlemlerini sürdürmek isterken, mültezimin alanını kısıtlamamaya; madene zarar ettirmemeye, buna karşın vergi tahsilini yapmaya gayret etmiştir. Talibi oldukça fazla olmasına karşın verilen maden imtiyazlarıyla maden işlettilmek istense de devletin yapamadığı işi maalesef mültezimler de gerçekleştirememiştir. 1912 yılından sonra Rodos ve çevresinde İtalyanlar hakim duruma gelmiştir. Adadaki Osmanlı Arşivine gelen en son evrak ise 1910 yılına aittir ve madenden metruk olarak bahsedilmektedir. Yunan tebaasından Panayot Polisi'ye madenin devredileceği belirtilerek madenin mukavelesinin içeriği verilmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde kükürt madeni birkaç mevkide bulunmaktadır. İstanköy Adası'na bağlı İncirli Adası'nda zaten varlığı bilinen ve halkın geçimini temin ettiği kükürt madeni, 1861 yılında meydana gelen depremden sonra alanını biraz daha genişletmiştir. Adadaki volkanik yapıya sahip olan kükürt madenin toprağı civar yerlerdeki bağlara musallat olan hastalıkları için kurtuluş olmuş; bağ hastalıklarının tedavisinde İncirli Adası'nın kükürt toprağı kullanılmıştır. Bu adadaki toprağın verilmesini devlet bir kaideye bağlamış, verdiği özel izinle dağıtım tabi tutmuştur. Devletin madeni işlettiği, mültezimlere işletme amaçlı verdiği dönemlerde de kükürt toprağını tarım arazilerinde kullanılmak üzere halka vermiştir. Özellikle Sisam Adası'nın şarap imalatı yaptığı da bilindiğinden, adadaki bağlara devletten alınan özel izinle kükürt toprağı gönderilmiştir. Adadaki kükürt madeninden iki çeşit toprak üretildiğini ve çıkarılan Lankari Valaki ile Ramo topraklardan ilkinin zirai ürünlere etkisinin de oldukça fazla olduğunu biliyoruz. 1840 yılındaki ilk evrakta adada kükürt madeni bulunduğunu Tophane-i Amire'ye bağlı olarak işleyen bu fabrikanın, devletin askeri mühimmat ihtiyacı için kükürt ürettiğini görüyoruz. Maden imtiyazının şahıslara verilmesiyle adanın ve dolayısıyla halkın geçim kaynağı bu şekilde kapanmıştır. Madenin işletme hakkı için birçok şahıs başvuru yapmış, İncirli Adası madenlerini devlet kendi işletmeyi daha faydalı bulduğundan ve mültezimler tarafından yürütülen işletmenin madene zarar getireceğini düşündüğünden madenin Tophane-i Amire 'ce işletilmesini uzun süre devam ettirmiştir.

Maden imtiyazın verildiği kişiler devletin sıcak bakmamasına rağmen genellikle yabancılardan oluşmuştur. 1878 yılında kükürt madeni yirmi beş yıllık süreyle Bedros Nakilyan Efendi'ye, 1885 yılında on iki yıllığına Aleksandır Rali 'ye verilmiştir. 1910'de ise Orman Maden ve Ziraat Nazırı kükürt madenini doksan dokuz yıllığına Yunan tebaasından Mösyö Panayot Polisi tarafından işletilmesini onaylamıştır. 1878 ve 1910 yıllarına ait iki imtiyaz belli şartname ve mukavelelerle verilmiştir. Özellikle yapılan şartname ve mukavelelerle kontrat niteliğinde olan evraklar imzalanmış, devlet ve imtiyaz sahibinin hak ve görevleri belirlenmiştir. Osmanlı Devleti'nde devlet ekonominin temel taşlarından biri olan madenlerin işletilmesini ve ihracını belli koşullara bağlamıştır. Devlet, kükürt madenini işletmeyi doğru düzgün yapamayınca, yabancılara ihale etme yoluna gitmiştir. Aslında pek sıcak bakılmayan ve çekinceleri de olan maden imtiyazları belli şartlar dâhilinde mukataa olarak yapılan açık artırmayla gerçekleştirmesine rağmen; devletin bu madenden istifa edemediğini, yurtdışından kükürt ithal etmeye devam etmesinden anlayabiliriz. Yazımızda Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığındaki evraklardan kükürt madenin adadaki mevki, konumu, sosyal ve ekonomik yapı içindeki durumu, devletin siyasi yapısına olan etkisi açıklanmıştır. Adadaki kükürt madeni açıklanırken, bir maden ne koşullarda işler, üretim yapısı ve işletme yapılanması nasıldır bu soruların cevaplanmasına gayret edilmiştir.

KAYNAKLAR

1- TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

Sadaret Umum Vilayat Evrakı A.}MKT.UM, 484 -75; 409 -53; 542 – 48; 557 – 13; 453 – 77; 571 – 99 .

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı A.}MKT.NZD, 301 – 51; 383 – 66; 386 – 68; 418 – 75.

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı A.}MKT.MHM, 173 – 77; 146 – 59; 247 – 28; 265 – 52.

Sadaret Mukavelenamer A.}DVN.MKL, 15 – 31.

Sadaret (Sisam)A.MTZ,SM, 6/205.

Babıali Evrak Odası BEO, 1125 – 84329; 2469 – 185172; 2663; 3284 – 246260; 2663 – 199664.

Dahiliye Nezareti (Şifre)DH.ŞFR.488 – 62, 55 – 67.

Dahiliye Nezareti DH.İ.UM, 80 - 3 .

Dahiliye Nezareti (Mektubi), DH.MKT, 2016 – 101; 2088 – 80-2; 1203 – 40; 1988 – 80.

Haritalar HRT.h.. / 1323, BOA, HRT.h.. 819.

Hariciye Nezareti(Mektubi), HR.MKT,357,91; 540 – 28; 569 – 58; 603 -43; 647 – 29 .

İrade Tasnifi İ..MVL, 372 - 16349 .

İrade Dahiliye İ..DH, 12–572.

Meclisi Vala MVL, 428 – 89; 782 – 88; 782 – 93; 782 – 101; 414 – 31; 791 – 50; 783 – 25; 454-86; 783 – 33; 408 – 80.

Şura-yı Devlet ŞD, 524 – 56; 536 -30; 1375 – 30; 539 -22; 2341 – 49.

Yıldız (Resmî Maruzat) Y..A...RES.1, – 25

2- Salnameler ve Basılı Eserler

1311-1319 Cezayir-i Bahri Sefid Salnamesi, Vilayet Matbaası, Rodos .

Arıkan Z., “Osmanlı İmparatorluğu’nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”, “Prof. Dr Bekir Kütükoğlu’na Armağan, İstanbul, (1991): 280-306.

Balta, Evangelia, ”Sisam “ ,TDV İslâm Ansiklopedisi, C, 37 (İstanbul 2009): 272-274.

Bayartan Mehmet,”XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı “*Osmanlı Bilimi Araştırmaları X-1*, (2008): 137-155.

Cuinet Vital,*La Turquie D’asie Geographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L’asie Mineure*, Tome Premier, Paris, 1892.

Çakır, Baki,”Kese “ TDV İslâm Ansiklopedisi, 3. Basım,C. EK-2, (Ankara 2019): 42-43.

Genç, Mehmet, “İltizam”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 22, (İstanbul 2000): 154-158.

Güneş, Adem, Sönmez,,Osman “Kükürt Uygulamalarına Bağlı Olarak Hıyar Bitkisinin (Cucumis Sativus L.) Antioksidant Enzim Aktivitesindeki Değişimler, *İğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 9(2): (2019): 1186-1192.

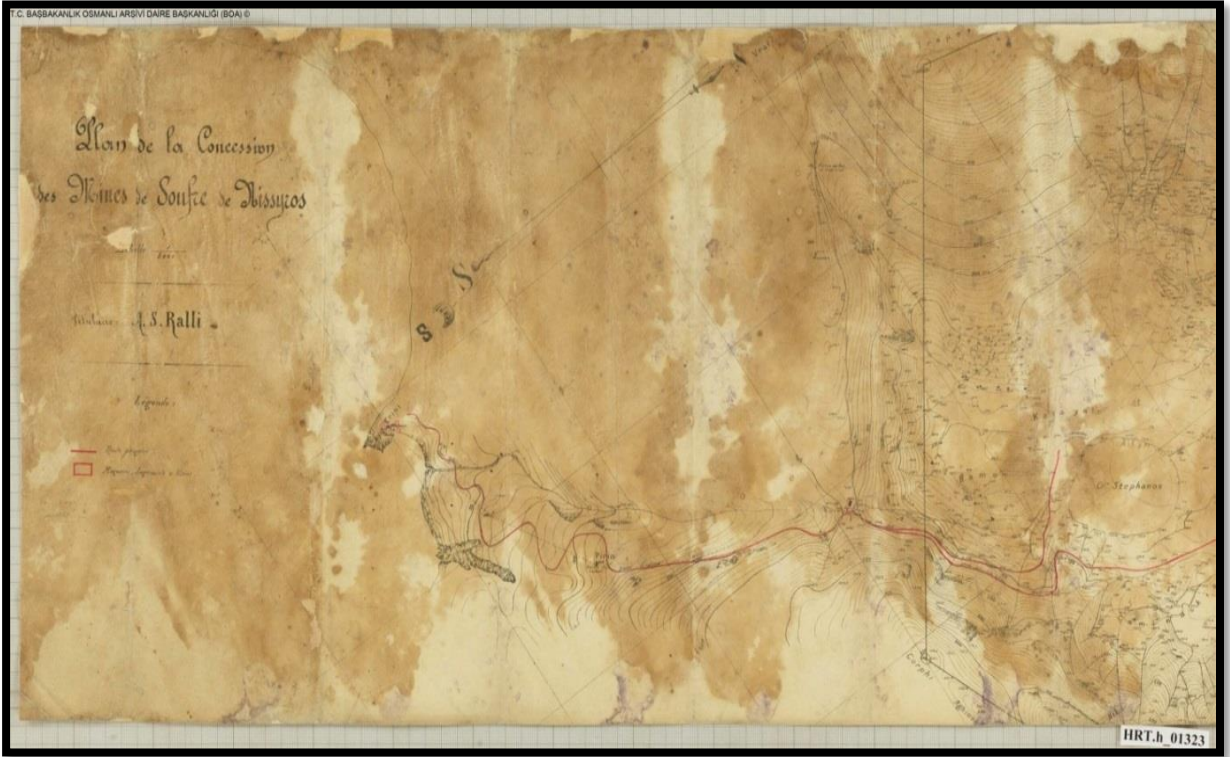
İnce, Yunus, “Kârhânenen Baruthâneye Karaman Eyaleti’nde Güherçile Üretimi (18–19. Yüzyıllarda)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları XIII/1*, (2011): 11-30.

Kallek, Cengiz, “Okka” ,TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 33, (İstanbul 2007): 338-339 .

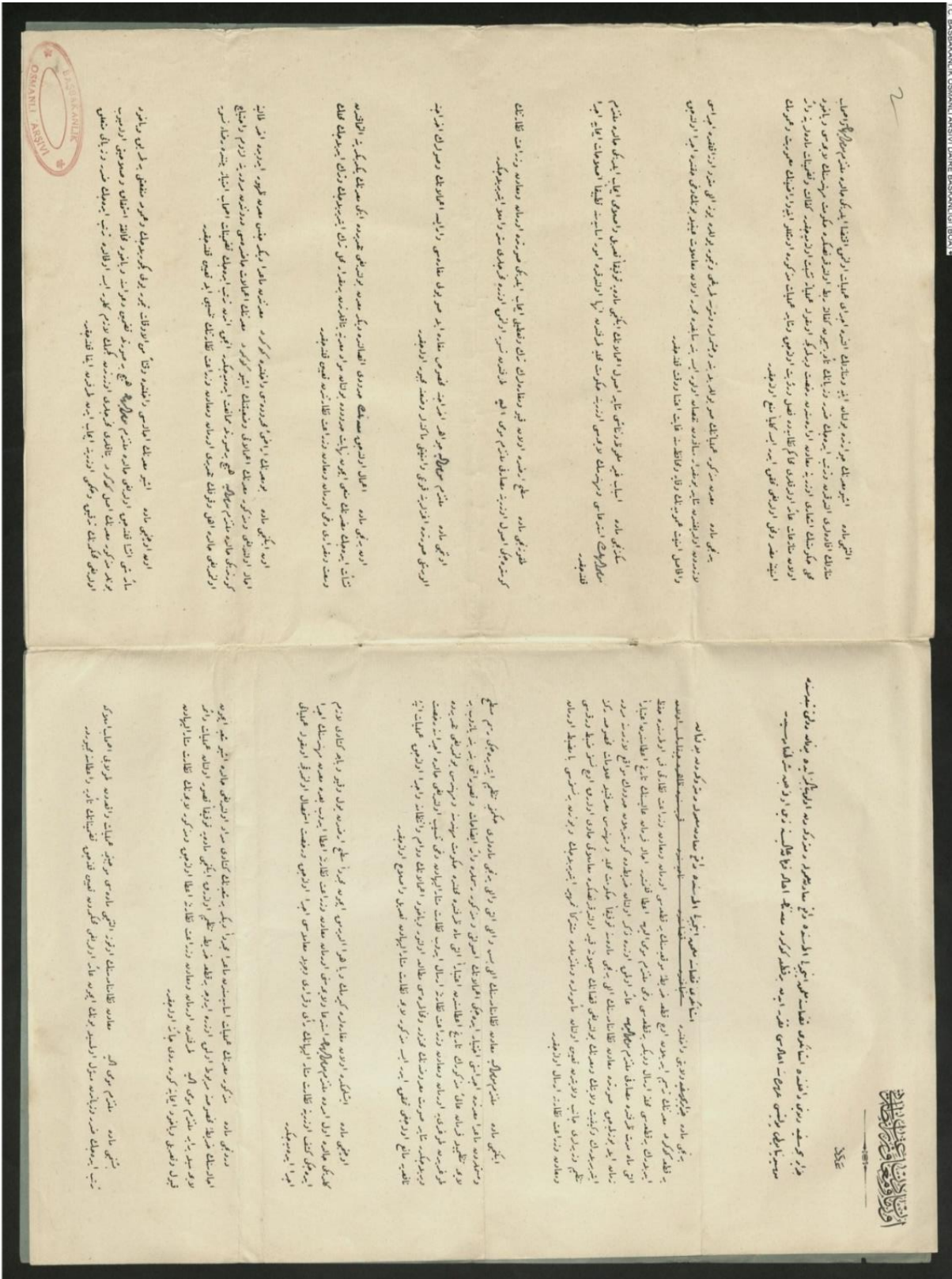
Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Savaş Yayınları: Ankara, 1982.

- Mordtmann, J. H, “Sisam Adası”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, (Ankara 1964), C. 10, 712- 714.
- Örenç, Ali Fuat, *Yakın dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006.
- Özgüner, Abdullah Mete “Keçiborlu Ocaklarında (G.B. Türkiye) Hidrotermal Kükürt Yatakları Oluşumunu Kontrol Eden Faktörler “,Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi Part:C, Tasarım Ve Teknoloji ,GU J Sci Part:C 1(3), 2013: 115-127.
- Özkan, Keskin, “ Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu’nda Filoksera İle Mücadele”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX / 2,(2015): 479-505 .
- Şeker, Kadir, Türkiye’de Kamu İktisadi Teşekküllerine Bir Örnek: Keçiborlu Kükürt Fabrikası, S. 3, Güz, (2010): 93-102.
- TAGEM, “Bağ Mildiyösü”,Zirai Mücadele Teknik Talimatları CİLT IV, Gıda Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı Tarımsal Araştırmalar Ve Politikalar Genel Müdürlüğü Bitki Sağlığı Araştırmaları Daire Başkanlığı: Ankara, 2008.
- Tızlak, Fahrettin, ” XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları “, Cilt 60, Sayı 229, (1996),703 – 718.
- Velay, A. Du , *Türkiye Maliye Tarihi*, Ankara: Damga Yayınları, 1978.

Ek 1- Harita BOA, HRT.h. / 1323-2-3: 19 Ağustos 1923 tarihli İncirli Adası Yol Haritası ve Kükürt Madeni . Fr. (Ölçek 1/5000).

Ek 2 Şartname Sureti .BOA, ŞD. /536,30,6: Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti İncirli Adası'nda metruk kükürt madeninin Yunan tebaasından Panayot Polisi uhdesine verilmesi için şartname .

TC BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DARE BAŞKANLIĞI BOA

ŞD.00536.00030.006

Arşivimizde bulunan bu belge, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da bulunan diğer devletlerin temsilcileriyle ilişkilerinde kullanılan bir belge olarak değerlendirilmektedir. Belgenin içeriği, Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerinde kullanılan bir belge olarak değerlendirilmektedir.

Belgenin içeriği, Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerinde kullanılan bir belge olarak değerlendirilmektedir. Belgenin içeriği, Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerinde kullanılan bir belge olarak değerlendirilmektedir.

Belgenin içeriği, Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerinde kullanılan bir belge olarak değerlendirilmektedir. Belgenin içeriği, Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerinde kullanılan bir belge olarak değerlendirilmektedir.

Belgenin içeriği, Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerinde kullanılan bir belge olarak değerlendirilmektedir. Belgenin içeriği, Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerinde kullanılan bir belge olarak değerlendirilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerinde kullanılan bir belge olarak değerlendirilmektedir. Belgenin içeriği, Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerinde kullanılan bir belge olarak değerlendirilmektedir.

Milas Kazası Vakıflarının İdarî ve Malî Durumları [Vakıf Kayıtlarına Göre / 1848-1885]*

*Administrative and Financial Status of Milas District Foundations
[According to Foundation Records / 1848-1885]*

Muhammed Yazıcı**, Erdoğan Keleş***, Özlem Karsandık Yazıcı****

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar/Corresponding author:

**Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
myazici@mu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3307-528X

***Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
ekeles@mu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7260-2815

****Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
ozlemyazici@mu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4403-5734

Başvuru/Submitted :

25 Temmuz 2022

Kabul/Accepted :

24 Ağustos 2022

DOI: 10.21021/osmed.1148480

Atıf/Citation:

Yazıcı, M; Keleş, E; Yazıcı, Ö. K. "Milas Kazası Vakıflarının İdarî ve Malî Durumları [Vakıf Kayıtlarına Göre / 1848-1885]". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 15 (2022): 40-69.

Öz

Osmanlı Devleti'nde şehirlerin gelişip büyümesinde vakıfların önemli bir yeri vardır. Özellikle şehir merkezlerindeki kamu yararına kurulmuş binaların bakım, onarım ve temel ihtiyaçları vakıflar sayesinde karşılanmıştır. Bu bağlamda Milas kazası ve köylerinde insanlığın yararına olmak üzere pek çok vakıf eseri vücuda getirilmiştir. Firuz Paşa, Ahmed Gazi Bey ve İlyas Bey vakıfları geçmişi itibariyle oldukça eski olup varlıklarını ve fonksiyonlarını 19. yüzyıla kadar sürdürmüştür. Yine 18. yüzyılda Milas ve civarında idarecilik yapmış olan Abdülaziz Ağa'nın kurduğu vakıflar şehrin güzelleşmesine önemli bir katkı yapmıştır. Bunların dışında farklı kişiler tarafından Milas ve köylerinde cami, mescid, zaviye, medrese, mektep, çeşme ve su kuyusu vakıfları kurulmuştur. Milas kasabası ve köylerinde 78 farklı ad ile 108 vakıf mevcuttur. Bu vakıfların 99 adedi erkekler tarafından 9 adedi ise kadınlar tarafından oluşturulmuştur. Vakıf kurucularının büyük çoğunluğunun kaza ve köy ileri gelenleri olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedeni ise insanların hayır işleme düşüncesiyle mülklerini vakıf haline getirmeleriyle ilgilidir. Yöneticileri ise genellikle vakıf kurucusunun soyundan gelenlerdir. Ancak az sayıdaki vakıfta mütevellî olarak imam, hafız veya müezzin gibi kimseler görev almıştır. Milas vakıfları genel olarak ekonomik açıdan iyi durumda olup, gelir-gider dengesini korumuşturlar. Dolayısıyla çalışmamızın konusu bu vakıfların 1848-1885 tarihleri arasındaki malî ve idarî yapılarının kontrolü sırasında oluşturulan defterler üzerinden durumlarını tespit etmek ve Milas kazasının vakıf kültüründeki yerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Osmanlı, Milas, Muhasebe, Teftiş.

Abstract

Wakfs have an important place in the development and growth of cities in the Ottoman State. Especially in city centers the maintenance, repair and basic needs of buildings for public benefit were met by means of wakf institutions. In this context, a number of wakf endowments which could support institutions that would benefit the community were established in kaza – or sub-district- of Milas and its villages. The wakfs of Firuz Pasha, Ahmed Gazi Bey and İlyas Bey are quite old in terms of history and continued their existence and functions until the 19th century. Again, in the 18th century, the wakfs established by Abdulaziz Aghas, who were administrators in and around Milas, made an important contribution to the amelioration and polishing of the city. Apart from these, mosques, masjids, zaviyes, madrasas, schools, drinking fountains and water well wakf endowments were established in Milas and its villages by different people. Total number 108 wakf institutions with 78 different names established in the town and villages of Milas. Of these wakfs, 99 wakfs were founded by men and nine wakfs founded by women. It is understood that the majority of the founders of the wakf were the notables of the district and village. The reason for this is that people turned their properties into wakfs with the thought of doing charity. Its rulers were usually descended from the founder of the wakfs. However, in a small number of wakfs, people such as imams, hafizes or muezzins served as trustees. In general, wakfs are in good economic condition and have maintained their income-expenditure balance. Therefore, the subject of our study is to determine the status of these wakfs through the record books (defters) created during the control of their financial and administrative structures between 1848 and 1885 and to reveal the place of Milas in the wakfs endowment culture.

Keywords: Wakf, Ottomans, Milas, Accounting, Inspection.

* Bu makale, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP) tarafından 15/107 proje numarası ile desteklenmiş çalışmadan üretilmiştir.

Giriş

Türk tarihinin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında da önemli bir rol oynamış olan vakıflar dinî, hukukî ve sosyal bir müessesedir¹. Bir kişi mülkiyeti kendisine ait menkul ve gayrimenkul mallarının tamamını veya bir kısmını Allah'ın rızasını kazanmak için dinî ve sosyal amaçlarla tahsis edebilirdi. Bir kişinin malının tamamını veya bir kısmını herhangi bir mecburiyet veya zorlama olmaksızın vakıf haline getirmesi, insanlığa karşı ferdi bir sorumluluk hissi, vicdani bir hizmet duygusu, iyilik, şefkat, yardımlaşma ve dayanışma duygusu ile hareket etmesinin bir sonucu² olduğu gibi buna toplumun gereksinimlerinden hareketle “ihtiyaç varsa orada vakıf vardır” düşüncesiyle bakanlar da vardır³. Yani vakıf kurmak Allah'ın rızasını kazanma ve Resulullah'ın şefaatine nail olma düşüncesine dayanmaktadır. İnsanların “Allah'ın sana ihsanda bulunduğu gibi sen de ihsanda bulun” ayeti veya “Su nasıl ateşi söndürüyorsa sadaka da hataları öyle siler, süpürür” hadisi gereğince şahısların ahiretlerini düşünerek sevap kazanmak düşüncesiyle vakıf kurdukları anlaşılmaktadır⁴. Vakıfların kuruluşunda dinî bir motivasyonu içeren sevap kazanma ile insanlara yararlı bilgi sağlama, dinî bütün çocuklar yetiştirme ve sürekli bir hayırseverlik duygusu yatmaktadır. Dolayısıyla vakıf kurmak ahirette kurtuluşa ermenin bir aracı olarak görülmüştür. Bunun dışındaki bir diğer gerekçe ise mülkiyet haklarının korunmasıdır. Osmanlı Devleti'nde 1830'lı yıllara kadar devam eden müsadere usulü nedeniyle tam olarak mülkiyet hakkı var olmadığından şahıslar mülklerini vakıf yapmak suretiyle kendi aile fertlerinin ve insanların hizmetine sunmak amacıyla hareket etmişlerdi. Dolayısıyla insanlar mülkiyetine sahip oldukları mal veya arazilerini vakıf yapmak suretiyle bu uygulamanın dışında tutabilmişlerdi. Vakıf kurmaktaki üçüncü amaç ise toplum içerisinde prestij kazanmak ve saygınlık elde edebilmektir⁵.

Vakıflar, bir şehrin oluşumunda ve şekillenmesinde oldukça etkili olup, gelişiminde ve imarında önemli roller üstlenmiştir⁶. Dolayısıyla İslam kaynaklı vakıf sistemi Türkler tarafından sosyal hayatın her kademesine yayılmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti, vakıf işlerine son derece önem vererek toplumsal yararı ön planda tutan uygulamalara yönelmiştir. Toplum yararı düşüncesiyle kurulan vakıflar ile evlatlık vakıfları bu türdendir. Şahısların kurduğu vakıflarda toplum yararı amaçlanmışken, evlatlık vakıfları ise ailelerin vakıf kaynaklarından yararlanmasına dönük düzenlemelere konu olmuştur. Aile ve kamu vakıflarında kurucular için hayrın sürekliliği esas olduğundan vakfa devamlı gelir getiren kaynakların tahsisi önemlidir⁷.

Menteşe Beyliği'nin kurulduğu Muğla ve civarı ilk defa 1391 senesinde Yıldırım Beyazid devrinde Osmanlı topraklarına katılmıştır. Muğla ve civarında Türk dönemine ait bilinen ilk yapı 1344 senesinde Mentşe Beyi İbrahim Bey tarafından yaptırılan Ulu Cami'dir. Bu yapı Muğla şehrinin gelişmesinde önemli bir merkez olmuştur. Bunun dışında 1493 yılında Hacı Muslihiddin tarafından yaptırılan cami, medrese, muallimhâne ve çeşme gibi yapılardan oluşan külliye ise şehir için ikinci bir merkez olmuştur. Zaman içerisinde yapılan cami ve mescitler Muğla şehrinde mahallelerin isimlerini oluşturmuştur⁸. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren cami ve mescitler etrafında kurulmuş olan mahallelerin 19. yüzyılda da varlıklarını sürdürdüklerini görmekteyiz. Vakıf kayıtları incelendiği zaman sancak dâhilindeki mahalle adlarının vakıfların izlerini taşıdığı tespit edilebilmektedir. Bu bağlamda olmak üzere 1530 yılında Milas merkezde biri Hıristiyan mahallesi olmak üzere

¹ Vakıfların toplum ve devlet hayatındaki yeri ile sosyo-ekonomik yönlerinin değerlendirmeleri için bkz. Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), s.475-479; Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf (Tarih)”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), s.479-486; Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya Da Türk Hayrât Sistemi”, *Osmanlı (Toplum)*, V, (Ankara 1999), s.17-33; Murat Çizakça, *Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları*, (İstanbul 2000), 23-24; Rifat Özdemir, *Osmanlı Vakıflarının Kurulması ve Yaşatılmasında Devlet Kurumlarının İşleyişi*, (Ankara 2005), 6-7; Tevfik Güran, *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar, Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, (İstanbul 2006), 4; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, (Sivas 1998), 27-52.

² Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde ...”, s.17.

³ Ahmet Köç, “19. Yüzyıl Sicillerine Göre Hacı Bayram-ı Veli Vakfı'nın Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *VD*, 55 (2021): 142.

⁴ Eyüp Sabri Kala ve İdris Akarçeşme, *Mihrişah Valide Sultan Vakfı*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2019), 20.

⁵ Çizakça, *a.g.e.*, s.23-24.

⁶ Bkz. Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, (Ankara: TTK, 2000); Mustafa Alkan, *Adana Vakıfları, İnsan, Vakıf ve Şehir*, (Ankara TTK, 2014).

⁷ Ahmet Yiğit, *XVI. Yüzyıl Mentşe Livası Vakıfları (338 Numaralı Mufassal Evkâf Defteri H.970/M.1562)*, (Ankara: 2009), 12-13.

⁸ Ertan Gökmen, “XVIII. Yüzyılda Muğla'da Dinî ve Sosyal Yapılar”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28 (2012): 78-79.

12 mahalle kaydedilmiştir. Bu mahalleler şunlardır: Câmî'-i Ahmed Gazi, Beşkapu, Mescid-i Selahaddin, Hoca Firuz Paşa, Mescid-i Hacı Kasım, Hoca Bedreddin, Hacı Mukbil, Eyne Gazi, Çalçıl, Gümüşlük (nam-ı diğer Hisarardı), Kadî-i Siyah, Mahalle-i Gebran'dı⁹. Günümüzde Milas şehrinin bir parçası olan Peçin'de 1530 yılında altısı Müslim biri gayrimüslim olmak üzere 7 mahalle kaydedilmiştir. Bu mahalleler şunlardır: Câmî', Mescid-i Dirkemiş, Mescid-i Kızılca Hayreddin, Mescid-i Ahi Hüseyin Paşa, Mescid-i Ahmed Bey, Kepez, Mahalle-i Gebran-ı İnpınarı'ydı¹⁰. Görüldüğü gibi Milas mahallelerinin bazıları mensubu olduğu cami ve mescitlerin adını taşımaktadır. 1530 yılına ait muhasebe icmal defterine göre Mentеше Sancağı'nın geliri 5.858.796 akçedir ve bunun 484.660 akçelik kısmı vakıflara tahsis edilmiştir. İlgili deftere göre Mentеше sancağında 95 çiftlik, 1215 dükkân, 59 değirmen, 34 köy, 5 cemaat, 2 mezra ve 4 çeltik arki vakıf olarak kaydedilmiştir¹¹. Mentеше sancağı dahilindeki kazalar içerisinde vakıf gelirleri bakımından ilk sırada Peçin kazası gelmektedir.

Menteşe sancağı dahilindeki Muğla, Bodrum/Sralavos/Serulus, Milas/Mandalyat, Bozöyük/Eskihisar, Megri, Ağrıdos, Marmaris, Tavas ve Ula'da¹² bulunan vakıfların idarî ve malî hesapları 19. yüzyılın ikinci yarısında ortalama her yıl veya evkaf müdürlerinin değişimi sırasında kontrole tabi tutulmuştur. Esasında bu durum 19. yüzyılın ilk çeyreğindeki merkezileşme eğilimlerinin bir sonucu olarak, vakıfların idaresinin Darphâne-i Âmireden alınarak Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti adıyla müstakil bir nezâretin kurulmasıyla ilintiliydi¹³. Dolayısıyla bu çalışmada Mentеше sancağı dahilinde Milas kazasındaki vakıfların 1848-1885 yılları arasını kapsayacak surette nerede oldukları (Bkz. Grafik 2), hangi amaçla kuruldukları (Bkz. Grafik 1), mütevellileri, idarecileri, görevlileri ile gelir ve giderlerine dair bilgiler ise bu kontrol defterleri üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışmada kaynak olarak Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde, Evkaf Kalemi, Evkaf Defterleri (EV. d.) kataloğunda yer alan ve belirttiğimiz tarih aralığında yer alan 18 adet defter kullanılmıştır. Bu bağlamda çalışmamıza konu olan Mentеше sancağındaki vakıflara dair ilk teftiş, 13 Mart 1848-12 Ocak 1849 tarihleri arasını kapsamakta olup, Mentеше Sancağı Evkaf Müdürü Elhac Nuri Efendi ve kadılık vasıtasıyla yapılmış olup 8 Ocak 1849'da bitirilmiştir¹⁴. Yine Mart 1852 tarihinde bitirilmiş olan bir diğer teftişte vakıf mütevellileri ile ehl-i mürtezika yani şartname gereğince vakıftan yararlanan veya maaş alanların huzurunda icra edilmiştir¹⁵. Haziran 1860-Temmuz 1861 tarihine ait vakıf hesapları ise vakıf müdürünün değişimi sırasında incelenmiştir. Buna göre 3 Ağustos 1861'de biten incelemelerde sabık Müdür Ahmet Refet Efendi vakıflara ait tüm hesapları yeni tayin edilen Müdür Mehmed Arif Efendi'ye devretmiştir. Buna göre Ahmet Refet Efendi kendi döneminde ferağ, intikal, muhasebat, kâtip maaşı ve diğer masraflardan 45.371 kuruş tahsil etmesi gerekirdi. Tahsili gerekli bu paranın 30.867 kuruşu kendi dönemindeki hesaplardan, 12.800 kuruş ise selefi Ahmet Şükrü Efendi döneminden devren kalmıştı. Ayrıca 339 kuruş hazineden yazılacak 113 kıta temessük bedeli olarak hesaplara ilave edilmişti. Evkaf Müdürü Ahmet Refet Efendi, toplamda 44.006 kuruşu yeni göreve başlayan Evkaf Müdürü Mehmet Arif Efendi'ye teslim ederek görevini devretmiştir¹⁶. Yine defterlerde geçen bir başka kayda göre 1864-1865 senesi hesapları incelenmiş ve Evkaf Müdürü Mustafa Bey tarafından 5970 kuruş 7 para ferağ ve intikal bedeli olarak yansıtılmıştır. Bu paradan 976 kuruş 9 para kanun gereğince düşülerek 4993 kuruş 38 para nakit olarak evkaf hazinesine aktarılmıştır. Hesaplar Mentеше mutasarrıfı, naip, müftü, evkaf müdürü, evkaf kâtibi, muhasebeci, tahrirat müdürü ve dört azanın huzurunda kayda alınmıştır¹⁷. Vakıfların hesapları ve teftişleriyle ilgili son kayıt ise Ağustos 1872 tarihini taşıyor. Buna göre Mentеше Sancağı Evkaf Müdürü Esseyid Mehmet Efendi, Aralık 1868'den Ekim 1871 tarihine kadar

⁹ 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530), (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995), 517.

¹⁰ 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.48.

¹¹ 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.49-56.

¹² Mentеше Sancağı'na bağlı kazaların sınırları zaman içinde değişiklik göstermiştir. Geçmişte kaza ve nahiye merkezi olan Saruluz/Serulus, Tarahya, Ağrıdos, Üzümlü, Döğer, Eşen, Kerme, Mandalyat, Karaova, Yerkesiği, Bozöyük ve Eskihisar bunlar arasındadır. Mandalyat kazası bugün Selimiye adıyla Milas'a bağlıdır. Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, (Ankara: TTK, 2010), 13-16; Bu nedenle çalışmamızda Mandalyat vakıfları Milas vakıfları içinde değerlendirilmiştir.

¹³ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, (Eren: İstanbul, 1993), 146.

¹⁴ Devlet Arşivliği Başkanlığı, *Osmanlı Arşivi, (BOA.), Evkaf Defteri (EV. d.). 13336, s.2.*

¹⁵ BOA. EV. d. 14003, s.2.

¹⁶ BOA. EV. d. 17121, s.4.

¹⁷ BOA. EV. d. 18801, s.15.

geçen süreçteki 34 ayda maaş ve harçlardan 30.395 kuruş 27 para tahsil etmiştir. Elde edilen vakıf gelirlerinden gerekli maaş ve ödemeleri yaptıktan sonra kalan 19.209 kuruş 8 parayı hazineye intikal ettirmiştir¹⁸.

Defterler üzerinde yaptığımız incelemede zaman zaman aynı isimle anılan aynı kazada ancak farklı köy ve mahallelerde bulunan vakıflara rastlanmıştır. Vakıfların isimlerinin farklı yazılması, o vakıfların aynı vakıf mı yoksa farklı vakıf mı olduğunun tespitinde zorluk yaşanmasına neden olmaktadır. Bu nedenle vakıf listesi verilirken farklı yazımlar birlikte verilmiştir. Bu durumdaki vakıflar tek bir vakıf gibi gösterilmiştir. Yine Elhac Abdurrahman, Elhac/Hacı Mehmed, Ömer Ağa, Elhac Abdülaziz Ağa veya Abdülaziz adıyla Milas'ta mevcut olan ama tek bir vakıf olduğu anlaşılanlar birlikte yazılmıştır. Elhac Mehmed Efendi, Hacı Mehmed Efendi ve Hacı Mehmed Ağa vakfı veya Arbazlı, Arbazlıoğlu, Arbazlıoğlu ve Arbazlıoğlu İsmail adıyla yazılan vakıflar da tek bir vakıf olduğundan aynı şekilde birlikte verilmiştir. Bu vakıflar genel itibarıyla cami, mescid, mektep, medrese, zaviye / türbe, imaret, misafirhane / oda, çeşme / su yolu / su kuyusu / sarnıç / şadırvan ve kahvehane gibi sosyal hayatın pek çok farklı kesimine hitap etmektedir.

1. Cami Vakıfları

Vakıfların muhasebe kayıtları yazılırken bazı vakıfların ne amaçla kullanıldığı yazılmadan doğrudan vakfın adı ve malî kaydı not edilmiştir. Bu vakıflar cami, mescid, medrese, zaviye ve imaret gibi birden fazla yapı veya kurum için vakfedilmiştir. Bu nedenle vakfın hangi bina veya kurum adına tasarruf edildiği belirtilmeden genel bir ifadeyle vakıf olarak not edilmiştir. Mesela Milas kazası dahilinde bulunan Ahmed Gazi Bey Vakfı birden fazla bina ve kuruma gelir sağlamak üzere vakfedilmiştir. En önemlisi bu vakfa bağlı olan Ulu Cami¹⁹, Cami-i Kebir veya Ahmed Gazi Cami'dir. Milas Ulu Cami veya Ahmed Gazi Cami, 1378 senesinde Emîr Ahmed Gazi Bey tarafından inşa edilmiştir. Milas'ın en büyük camisidir²⁰. Ahmed Gazi, Menteşeoğulları beylerinden olup, babası ve kardeşinin ölümü sonrası beyliğin Milas ve Peçin koluna hakim olmuştur. 1391 senesinde ölen Ahmed Gazi, Peçin'deki türbesine defnedilmiştir²¹. Bu sebeple Milas ve Peçin'de Ahmed Gazi adına yapılmış dinî ve sosyal mekânlar olup bunların ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla da pek çok akârata sahip vakıflar kurulmuştur. Ahmed Gazi Camii Vakfı 19. yüzyılda faaliyettedir. 7 Ekim 1823 tarihli bir kayıta Ahmed Gazi Vakfı'nın hisseleri belirtilmiş ve 27.832 akçelik hisse bildirilmiştir. Eylül 1827'de Peçin nahiyesinin Bozcaöyük köyüne bağlı Doğan ve Damlıöyük çiftlikleri ile Peçin ovasındaki üç dönüm tarlanın Ahmed Gazi eserleri ve Milas'taki Ahmed Gazi Camii vakıflarına ait olduğu ifade edilmiştir. Bu çiftlikler ve diğer vakıf gelirlerinin 16.755 kuruş olduğu ve bunlara kimsenin müdahale etmemesi Milas naibine bildirilmiştir. 1855-1856 yılı için Ahmed Gazi Camii görevlilerine verilen toplam para 3349 kuruştur²². 1866 senesi vakıf kaydında Ahmed Gazi Bey Vakfı'nın varidatı 104 kuruş olarak gösterilmiştir²³. Yine bu kayıta Milas kazasına bağlı Kızılcık köyde Cami-i Kebir Vakfı adıyla bir vakıf mevcuttur. Cami-i Kebir'in ise Ahmed Gazi Cami olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Kızılcık karyedeki bu vakfın varidatı 54 kuruştur²⁴. Aynı şekilde 1867 senesi muhasebe kaydında da Cami-i Kebir Vakfı'nın gelirinin 217 kuruş 20 para olduğu belirtilmiştir²⁵. Bu vakfın 1872 tarihli kaydında 10 kuruşun hazineye ödendiği ifade edilmiştir²⁶.

Milas kazasının Türbe köyünde Elhac Mehmed Efendi, Hacı Mehmed Efendi veya Hacı Mehmed Ağa şeklinde farklı isimlerle telaffuz edilen cami vakfı vardı. Bu vakıfla ilgili ilk kayıt 1848 tarihli olup, H. 1263 / M. 1846-1847 tarihine ait vakıf hesap cetvelinde 52 kuruş muharrir maaşı ve 13 kuruş ise muhasebe harcı alındığı not edilmiştir²⁷. Vakfın 1851 tarihli muhasebe kaydına göre imam ve mütevellisi İbrahim Efendiydi.

¹⁸ BOA. EV. d. 20982.

¹⁹ BOA. EV. d. 19937.

²⁰ Semavi Eyice, "Ahmed Gazi Camii", TDV İslâm Ansiklopedisi, II (İstanbul 1989), s.68-69; Paul Wittek, *Menteşe Beyliği, 13-15 inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkikler*, Çev. O.Ş. Gökyay, (Ankara: TTK, 1986), 118; Zekai Eroğlu, *Muğla Tarihi*, (Muğla: Muğla Belediyesi Kültür Yayınları, 2011), 187.

²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Menteşeoğulları", İslâm Ansiklopedisi, 7 (İstanbul 1993), s.728.

²² Nuri Adıyke, *XIX. Yüzyılda Milas Kazası*, İzmir, 1994, 73-74.

²³ BOA. EV. d. 19937.

²⁴ BOA. EV. d. 19937.

²⁵ BOA. EV. d. 20126.

²⁶ BOA. EV. d. 20982, s.2.

²⁷ BOA. EV. d. 13336, s.2.

Camiye gelir sağlaması için zeytin ağaçları ve arazi gelirleri vakfedilmişti. Vakfın zeytin ağacı ve zeytinyağından 175 kuruş, arazilerden ise 200 kuruş olmak üzere yıllık geliri 375 kuruştur. Vakfın giderleri ise caminin tamir masrafı, hasır bedeli, kandil parası, kâtip ücreti ve harçlar olmak üzere 270 kuruş olup, yıllık geliri 105 kuruş fazla vermişti. Vakfın artan yıllık geliri mütevelliiye teslim edilmişti²⁸. Vakfın 1861 tarihli kaydına göre 20 kuruş maaş ve harç bedeli ödenmiştir²⁹. Vakfın 1878-1879 tarihli kaydında mütevellisi Recep Efendi'dir. Vakfın geliri 303,5 kuruş giderleri ise 273,5 kuruştur. Gelirleri arasında Eyne Gazi ve Kafaca köylerindeki tarla ile Koplucu'daki zeytin hasılatı yer almıştır. Giderleri ise hatip ve imamet ücretleri, zeytinyağı³⁰, hasır ve süpürge bedeli ile maaş ve harçlardan ibaretti. Kalan 30 kuruş ise mütevelliiye teslim edilmiştir³¹.

Milas kazasında müteveffa Hacı Abdurrahman Ağa ve Hacı Mehmed Ağa ile Mandalyat'ta Ömer Ağa, Abdülaziz Ağa ve Elhac Abdülaziz Ağa tarafından yapılan vakfın mütevellisi vakıf şartnamesine göre ekber-i erşed-i evladdan Abdülaziz Ağa'dır. Ancak Mart 1851 tarihli kayıta Abdülaziz Ağa müteveffa olduğundan vakıf hesapları müfettiş ve mahkeme vasıtasıyla görülmüştür³². Bu vakıflar genel olarak Abdülaziz Ağa vakfı diye bilinir. Bu vakıflar ise Milas ve Mandalyat dahilindeki Belen Camii³³, Ağa Camii³⁴, imaret³⁵, Ulu Camii (Ahmed Gazi Bey Cami), Tekfuranbarı Camii, Derince Cami, Ahmed Gazi Bey mektebi ve medresesi ile Hacı Mehmed Said Ağa imaretleri ile pek çok cami, mescid ve çeşmenin hizmet ve masrafları için vücuda getirilmiştir. Dolayısıyla Abdülaziz Ağa vakfı kuruluşu itibarıyla pek çok kurum ve binayı ihya etmek amacıyla teşkil edilmiştir. Ailenin reisi olan Abdülaziz Ağa'ya nispetle oğulları ve daha sonra ailenin adını devam ettiren torunları Milas-Menteşe bölgesinde Abdülaziz Ağa oğulları, Milaslızâdeler veya Abdülaziz Ağazâdeler diye anılmıştır³⁶. Abdülaziz Ağa hakkındaki bir vakfiyede Peçin kazasının Milas kasabasında Ahmed Çavuş Mahallesi sakinlerinden Abdullah oğlu Abdülaziz Ağa ibaresiyle hem ailesi hem de fahrü'l-âyân ifadesiyle idarî görevi hakkında bilgi mevcuttur³⁷. Abdülaziz Ağa'nın I. Mahmud döneminde yaşadığı bilinmektedir ve üç oğlu vardır. Oğulları Hacı Mehmed Said Ağa, Abdullah Efendi ve Ömer Efendi'dir. Kendisinden sonra ailenin başına büyük oğlu Hacı Mehmed Said Ağa geçti. Hacı Mehmed Said Ağa'nın 1764-1765 senesinde hayatta olduğu bilinmektedir. Hacı Mehmed Said Ağa'dan sonra yerine oğlu Seyyid Abdurrahman Ağa geçmiş ve 1782'de ölmüştür. Onun ölümünden sonra ailenin başına kardeşi Seyyid Abdülaziz Ağa geçti. Seyyid Abdülaziz Ağa'nın 1788'de ölümü sonrası yerine Hacı Mehmed Said Ağa'nın diğer oğlu Abdülfettah Efendi'nin oğlu yani torunu Seyyid Ömer Ağa geçti. Seyyid Ömer Ağa da 1813 senesinde vefat etti ve yerine oğlu Abdülfettah Ağa geçti. Ancak ailenin soyu ve idare ile ilgili bilgiler Abdülfettah Ağa'nın 1813'de idarî görevleri devralmasından sonra

²⁸ BOA. EV. d. 14003, s.2.

²⁹ BOA. EV. d. 17121, s.3.

³⁰ Vakıf kayıtlarının tamamında revgan-ı zeyt ifadesi geçmektedir. Osmanlı Devleti'nde iç mekânlar kandil ve şamdan ile zeytinyağından elde edilen mum (şem) vasıtasıyla aydınlatılmaktaydı. Dolayısıyla revgan-ı zeyt / zeytinyağı ifadesinden cami, mescid, zaviye, türbe ve medrese gibi mekânların aydınlatılması için kullanılan kandil yağı/mumu maddesi anlaşılmalıdır. Raphaela Lewis, *Osmanlıda Gündelik Yaşam*, Çev. Adile Runa Orhunsoy, (Ankara 2009): 72; Ayrıca vakıf kayıtlarında cami, medrese, mescid ve mektep gibi mekânların aydınlatılmasında kandil ve şamdan ile revgan-ı zeyt / zeytinyağından elde edilen mumla birlikte şem-i 'asel denilen balmumu kullanılırdı. Öyle ki şem-i 'asel sadece mekânların değil askeri gemilerin aydınlatılmasında da tercih edilmiştir. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, (Ankara: TTK, 2003), 136.

³¹ BOA. EV. d. 16782, s.90.

³² BOA. EV. d. 14003, s.4.

³³ Hacı Mehmed Said Ağa vakıflarından olan Belen Camii, Hisarbaşı Mahallesi'nde olup Hoca Mukbil tarafından kiliseden çevrilmiştir. İnşa tarihi bilinmese de 1751 tarihli bir vakfiyede 200 yıldır tamir görmediği ifadesi yer almakta olup bu tarihten önce cami olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Said Nohut, "Vakfiyeleri Işığında Milaslı Abdülaziz Ağa Ailesi", (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2014), 36; Bu cami aynı zamanda Hoca Mukbil Camii diye bilinir. Adıyeke, *a.g.e.*, s.76; Milas şehir merkezindeki Hoca Mukbil Camii vakfına gelir getirmesi için araziler tahsis edilmiştir. 1530 senesinde 1875 akçe, 1562 ve 1583 tarihli defterlerde ise 1825 akçelik geliri vardır. Yiğit, *a.g.e.*, s.66.

³⁴ Hasır Camii denilen Ağa Camii, Abdülaziz Ağa tarafından 1737 senesinde veya biraz önce yaptırılmıştır. Ayrıca yanında bir de medresesi vardı. Nohut, *a.g.t.*, s.32; Adıyeke, *a.g.e.*, s.77.

³⁵ Abdülaziz Ağa tarafından ihya edilmiş imarete Tekfuranbarı çiftliği vakfedilmiştir. Nohut, *a.g.t.*, s.85.

³⁶ Bircan Kaymakçı, "Menteşe Sancağı'nın Taşralı Yöneticileri: Âyân Aileleri Çavuşzâdeler-Milaslızâdeler", (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2010), 53.

³⁷ Bu vakıf kayıtları için bkz. Nohut, *a.g.t.*, s.133-144.

1860 senesine kadar kesintiye uğramıştır. 1860 tarihli bir kayıtta Abdülaziz Ağa³⁸ evlatlarından Seyyid Mehmed Efendi ismi tespit edilmiştir. Onun oğlu Seyyid Ömer Efendi'nin bu tarihlerde öldüğü anlaşılmaktadır. Seyyid Ömer Efendi'nin ise Penbe Hanım ve küçük yaşta olduğu bilinen Mehmed Said Bey adında iki çocuğu vardır³⁹. Bizim incelediğimiz evkaf kayıtlarında Mehmed Said Bey'in çeşitli aile vakıflarında mütevellî/mutasarrıf olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır⁴⁰. Abdülaziz Ağa vakıflarıyla ilgili ilk kayıt 1848 tarihli olup, H. 1263 / M. 1846-1847 tarihine ait vakıf hesap cetvelinde 1600 kuruş muharrir maaşı ve 400 kuruş ise muhasebe harcı alındığı not edilmiştir. Vakıf kaydı şöyledir: “*Harç-ı muhasebe-i vakf-ı şerif-i Elhac Abdurrahman ve Elhac Mehmed ve Ömer ve Abdülaziz Ağalar der-kaza-i Milas*”⁴¹. Bu ifadeden Abdülaziz Ağalara ait vakıfların bir vakıf gibi birlikte hesaplarının görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu vakıfların 1851 tarihli gelirleri 19157 kuruştur. Vakfa gelir sağlaması amacıyla Milas ve Mandalyat'ta dükkân, menzil, han, hamam, asiyâb / değirmen, mağaza, bahçe ve zeytinlik⁴² gelirleri vakfedilmiştir. Elde edilen gelirin 14182 kuruşu ise camilerin çeşitli masraflarına harcanmıştır. Bu masraflar arasında Milas ve Mandalyat camilerindeki görevlilerin ücretleri, camilerde aydınlatma için kullanılan mum, kandil ve zeytinyağı bahası, Kur'an okuyan hafızların ücreti, Milas ve Mandalyat'ta harap olan çeşmenin su yollarının tamiri, Mandalyat Camii'nin tamiri, Belen Camii'nin ve odalarının kiremitlerinin aktarılmasına ve ustalara verilen ücretler, Ağa Camii'nin damına tonoz ve keran (kalın tavan direği) bedeli, Ağa Cami ve Ulu Camii medreseleri ile Tekfuranbarı Camii'nin tamiri, Milas kazasındaki hamam ve tahta köprünün tamiri, kireç ve kum masrafları, amele ve kâtip ücretleri ile maaş-harç bedeli sayılmıştır. Vakfın gelirleri masrafların oldukça üzerinde olup 4975 kuruş fazlası mevcuttur. Bu para vakfın mütevellisi müteveffa olduğu için kadı efendiye devredilmiştir⁴³. Abdülaziz Ağa vakfının 1861 senesine ait muhasebe kaydına göre 4296 kuruş maaş ve 1074 kuruş ise harç bedeli olmak üzere 5370 kuruş harcama yapılmıştır⁴⁴. Yine 1868 tarihli kayıtta bu vakfın gelirinin 1312 kuruş 20 para giderinin ise 594 kuruş 10 kuruş olduğu yazılıdır⁴⁵. Abdülaziz Ağa Vakfı'nın 1872 tarihli kaydına göre geliri 6312 kuruş 30 paradır⁴⁶. Abdülaziz Ağa Vakfı'nın 1876-1877 senelerini içeren muhasebe kaydında mutasarrıfı olarak Mehmed Said Bey yazılmıştır. Vakfın gelirleri Milas'taki Belen Camii, medrese ve mektebi, Derince köyü camii, mektep ve çeşmesi, Tekfuranbarı Camii, Ahmed Gazi Bey Camii avlusundaki mektep ve medresesi için sarf olunmuştur. Vakfın Milas ve köylerinde icara verilmiş menzil, asiyâb, bahçe, hamam, çiftlik, kışlak vb. mal ve mülklerinden senelik geliri 19201 kuruş 20 paradır. Ancak vakıfta tevliyet, kâtip, cibayet, hatip, imam, müezzin, kayyım/kayyum, müderris, duagu (dua okuyan), 'aşr-hân (ezbere aşır okuyan kimse), muallim ve mukabele hafızı olarak görev yapanlar ile şem-i 'asel, zeytinyağı, kandil, şamdan, hasır, süpürge, sadeyağ ve pirinç bedeli ile mülklerin tamir masraflarına ise 26048 kuruş 20 para sarf edilmiştir. Ancak vakfın gelirleri giderlerini karşılamadığından 1447 kuruş sonraki senenin hesabına borç yazılmıştır⁴⁷. Abdülaziz Ağa Vakfı'nın 1878-1879 tarihli kaydında mütevellisi yine Mehmed Said Bey'dir. Vakfın senelik geliri 22632,5 kuruştur. Gelirleri arasında önceki seneden artan para, çeşitli mülk gelirleri, asiyâb icarı, hamam, bahçe, çiftlik ve kışlak kiralari yer almıştır. Vakfın gideri ise 21232,5 kuruştur. Giderleri arasında tevliyet, kitabet, cibayet, hatip, imam, müezzin, kayyum, müderris, duagu, sıbyan muallimi ve Ramazan hafızları ücretleri, zeytinyağı ve şem-i 'asel bedelleri, camilerin ve mekteplerin tamiratları ile emlak vergileri yer almaktadır. Kalan para 1400 kuruş olup önceki senenin borcuna karşılık ödenmiştir⁴⁸. Abdülaziz Ağa Vakfı'nın 1883-1884 tarihli kaydında mütevellisi halen Mehmed Said Bey'dir. Vakfın cami, medrese,

³⁸ Bir vakıf kaydında Abdülaziz Ağalar Vakfı'nın vakfiyeler gereğince mütevellisi olan Abdülaziz Ağa'nın Mart 1851 tarihli kayıtta ölü olduğu bu sebeple vakıf hesaplarının müfettiş efendi ve mahkeme vasıtasıyla görüldüğü ifadesi yer almıştır. *BOA. EV. d. 14003, s.4.*

³⁹ Nohut, *a.g.t.*, s.29-80; Milaslı Abdülaziz Ağa ve ailesinin soy ağacı bu çalışmanın 166-167. sayfasındadır.

⁴⁰ 1860 senesinde yaşının küçük olması nedeniyle vakıf mütevelliliği kendisine değil ablası Penbe Hanım'a verilmiştir. 1881 senesinde ise Mehmed Said Efendi'nin Evkaf Nezaretine mütevellilik için başvurduğu anlaşılmaktadır. Nohut, *a.g.t.*, s.77-80; Ancak bizim tespit ettiğimiz belgede Mehmed Said Bey, 1876-77 senesinde mütevellî olarak Elhac Abdülaziz Ağa, Mehmed Said Ağa ve Koca Ömer Ağa vakfı kayıtlarında mutasarrıf olarak görülmektedir. *BOA. EV. d. 18971, s.18-20.*

⁴¹ *BOA. EV. d. 13336, s.2.*

⁴² Abdülaziz Ağa vakıflarına tahsis edilen mülk ve akâratlara dair bkz. Said Nohut, “Vakfiyeleri Işığında Milaslı Abdülaziz Ağa Ailesi”, (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2014).

⁴³ *BOA. EV. d. 14003, s.4.*

⁴⁴ *BOA. EV. d. 17121, s.3.*

⁴⁵ *BOA. EV. d. 20685.*

⁴⁶ *BOA. EV. d. 20982, s.2.*

⁴⁷ *BOA. EV. d. 18971, s.18.*

⁴⁸ *BOA. EV. d. 16782, s.91.*

mektepe, imaret ve bi'r-i mâ' (su kuyusu) giderlerine tahsis edildiği notu düşölmüştür. Senelik geliri bir önceki kayda göre oldukça yüksek olup 37071 kuruşa ulaşmıştır. Gelir kalemleri arasında önceki seneden devreden fazlalık para, bahçe, tarla, çiftlik, kışlak, hamam icarları ile diğer müsakkafatlar gösterilmiştir. Buna karşılık senelik gideri 36856,5 kuruştur. Giderleri arasında tevliyet, kâtip, cibayet, hatip, imam, müezzin, kayyum, duagu, 'aşr-hân, muallim ve hafız ücretleri; şem-i 'asel ve zeytinyağı bedeli; medrese, Belen cami, derslane, mağaza, ahır ve hamam tamiri masrafları; imarete erzak bedeli, tarla açma bedeli, hasır ve süpürge bedeli, emlak vergileri, maaş ve harçlar yer almıştır. Vakfin hesaplarından kalan 215,5 kuruş ise mütevelliyeye teslim edilirken, vakfin bir önceki kayıtlara göre borçlarını kapattığı ve gelirinin fazla verdiği görölmektedir⁴⁹. Abdölaziz Ağa Vakfı'nın 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi yine Mehmed [Said] Bey'dir. Vakfin senelik geliri 41386 kuruşa yükselmiştir. Gelirlerinin kaynağı bahçe, çiftlik, kışlak ve hamam icarlarından ibarettir. Gelirlerine karşılık giderleri de artmış ve 40582 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Gider kalemleri arasında tevliyet, kâtip, cibayet, hatip, imam, müezzin, kayyum, duagu, 'aşr-hân, muallim, müderris ve hafız ücretleri; şem-i 'asel ve zeytinyağı bedeli; medrese, Belen Camii, derslane ve hamam tamiri masrafları; imarete erzak bedeli, hasır ve süpürge bedeli, emlak vergileri, maaş ve harçlar yer almıştır. Gelir gider dengesinde vakfin 804 kuruş fazla verdiği görölmektedir. Artan para teamüllere göre mütevellisine teslim edilmiştir⁵⁰.

Milas'taki bir diğer cami ve vakfi Hoca Muslihiddin Camii'dir. Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan caminin halk arasında mescid olarak bilindiği ifade edilmiştir. Ancak 16. yüzyılda caminin 3000 akçelik vakıf geliri vardır. 25 Ağustos 1852 tarihli vakıf kaydında ise hitabet tevcihi mevcuttur⁵¹. Fakat 1851 tarihli bir kayıta Milas kazasının Hacı İlyas Mahallesi'nde Muslihiddin Efendi Camii Vakfı'nın mevcut olduğu notu düşölmüştür⁵². Bu vakıfla ilgili ilk kayıt 1849 tarihli olup, H. 1263 / M. 1846-1847 tarihine ait vakıf hesap cetvelinde 112 kuruş muharrir maaşı ve 28 kuruş ise muhasebe harcı alındığı not edilmiştir⁵³. 1851 tarihli kayıta vakfin 920 kuruşluk geliri vardır. Vakfin mütevellisi Mehmed Efendi, müteveffa olduğu için muhasebesi mahkeme vasıtasıyla görölmüştür. Bu cami için Eskihisar kazasında arazi, bağ aşarı ve nisf asiyâb gelirleri vakfedilmiştir. Ayrıca bir önceki seneden kalan 150 kuruşla birlikteki mevcut geliri 1070 kuruştur. Bu para imam, hatip, müezzin, kayyum, meşihat hizmeti, şem-i 'asel ve zeytinyağı bedeli, hasır, süpürge ve kandil bedeli, caminin çeşitli masrafları, amele ve kâtip ücreti ile harç bedeli olarak sarf edilmiştir. Bunların yıllık tutarı ise 778 kuruş olup kalan 292 mütevellisi mevcut olmadığı için kadı efendiye verilmiştir⁵⁴. Muslihiddin Efendi Camii Vakfı'nın 1861 senesi hasılat gelirleri 413 kuruştur. Bu gelirden 102,5 kuruş maaş ve harç bedeli düşöldüğünde kalan miktar 310,5 kuruştur. Vakfin tevliyeti boş olduğu için bu tarihte evkaf nezareti tarafından idare olunmaktaydı⁵⁵. Vakfin 1866 senesi muhasebe kaydına göre 104 kuruş varidatı vardı⁵⁶. Yine bu vakfa ait 1872 tarihli muhasebe kaydında gelirinin 2260 kuruş olduğu yazılıdır⁵⁷. Vakfin 1873 senesinde görölen muhasebe kaydında 770 kuruş masrafı gösterilmiştir. Bu masraflar ise imam, hafız, hatip, ramazan hafızları, müezzin, kayyum, cami duvarının tamiri, şem-i 'asel ve zeytinyağı giderleridir⁵⁸.

Milas kazasındaki bir diğer vakıf Firuz Paşa veya Hoca Firuz Paşa Camii Vakfı'dır. Hoca Firuz Bey'in valiliği döneminde 1394 senesinde inşa edilmiştir. Kubbesinin üstünün kurşunla kaplı olduğu için halk arasında "Kurşunlu Camii" diye bilinmektedir⁵⁹. Bu cami 19. yüzyıl başlarında büyük bir onarım geçirmiştir. Milas sancağı mütesellimi gönderdiği arzda Milas'taki Kurşunlu Camii'nin harap ve acilen tamire muhtaç olduğunu bildirmiştir. 10 Ocak 1827 tarihli emirde Kurşunlu Camii'nin tamirine derhal başlanacağı Mentеше

⁴⁹ BOA. EV. d. 23070, s.58.

⁵⁰ BOA. EV. d. 25708, s.34.

⁵¹ Adıyeke, a.g.e., s.77.

⁵² BOA. EV. d. 14003, s.4.

⁵³ BOA. EV. d. 13336, s.2.

⁵⁴ BOA. EV. d. 14003, s.4.

⁵⁵ BOA. EV. d. 17121, s.3.

⁵⁶ BOA. EV. d. 19937.

⁵⁷ BOA. EV. d. 20982, s.2.

⁵⁸ BOA. EV. d. 19033.

⁵⁹ Emine Ünal, "Milas Firuz Bey Camii Süslemeleri", (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2014), 4; Bu camiye Gökcami de denirdi. Eroğlu, a.g.e., s.187.

mütesellimine ve Milas naibine ifade edilmiştir. Bu tamirat için 5016 kuruş 30 para harcanmıştır. Aslında bu dönemde Firuz Paşa Camii'nin vakfı vardır. Ancak caminin tamirat masraflarının vakıf gelirlerini aşması nedeniyle bu masraflar devletçe karşılanmıştır. Firuz Paşa Camii Vakfı'nın 24 Ocak 1827 tarihli geliri 1757,5 kuruştur. Vakfın Karabayır tımarı ile çeşitli bağ, tarla ve dükkân icarları vardır. Camii vakfının görevlilere verilen ödenekler, hatip, müezzin, kayyum, müezzin, imam, müderris, müctehid, tevliyet, kandil için zeytinyağı, çeşme ve bağ masrafı olmak üzere 545,5 kuruş gideri mevcuttu. Yine aynı cami vakfının Bozöyük ve Eskihişar kazalarındaki vakıf arazilerinden çeşitli masraflar düşüldükten sonra 1840-41 yılı hasılatı 1191 kuruştur⁶⁰. Firuz Paşa Camii 1851 senesinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından idare edilmektedir. Vakfın mütevellisi olmadığı için mahkeme vasıtasıyla muhasebesi görülmüştü. 1851 tarihli kayda göre vakfın senelik geliri 4277,5 kuruştur. Vakfa gelir sağlaması amacıyla bir bab asiyâb, beş mağaza, iki menzil, ekmekçi dükkânı, şerbethane, tuz dükkânı, kahvehane, üç adet bakkal dükkânı arsası, bir kıta bahçe, Eskihişar'daki arazinin aşarı, bağ aşarı ve tarla aşarı vakfedilmiştir. Asiyâb, dükkân, mağaza, şerbethane, kahvehane, tuz dükkânı, ekmekçi dükkânı ve arsalar gelir getirmesi amacıyla senelik icara verilmiştir. Elde edilen senelik gelirden 2386,5 kuruş masraf edilmiştir. Bu masraflar arasında vakıf görevlileri olan müderris, imam, hatip, meşihat, kayyum ve müezzine ödenen ücretlerin dışında zeytinyağı, kandil, süpürge, şem-i 'asel, caminin ve cami çeşmesinin tamiri için harcanan ücretler gösterilmiştir. Masrafların düşülmesinden sonra kalan vakfın parası ise 1891 kuruş olup kadiya teslim edilmiştir. Ayrıca Firuz Paşa Camii Vakfı'na ait tarla, arazi, arsa ve bakkal dükkânı gibi mülklerin tasarruf sahipleri bu haklarından feragat etmiş ve bu mülklerin tasarruf hakkı yeni hak sahiplerine devredilmiştir. Mesela Firuz Paşa Vakfı'na ait 12 dönüm tarlanın yarı hissesini tasarruf eden Yörükandan Hacı Abdullah ve diğer yarısını tasarruf eden Burgaz Mahallesi'nden Nasrani Merine haklarından feragat etmişler ve bu hakları Burgaz mahallesinden Tüccar Hacı Petromoz Bazargan'a 400 kuruş bedel karşılığında verilmiştir. Yine vakfın gelirleri arasında olan 15 adet zeytin ağacı ile 20 adet incir ağacının içinde bulunduğu 9 dönüm bağ ve tarlanın mutasarrıfı olan Köylü Hüseyin vefat etmiştir. Ancak Hüseyin'in çocuğu olmadığı için bu arazilerin tasarruf hakkı 800 kuruş karşılığında Burgaz Mahallesi'nden Terzi Ali'ye devredilmiştir. Yine vakfa ait sahipsiz altı parça arsa 1150 kuruş karşılığında Burgaz Mahallesi'nden Dülger Petro, Bakkal esnafı Hristo, Bakkal esnafı Fenaki, Bakkal esnafı Acı Nikola, Muğla Müftüsü Hacı Mustafa Efendi ve Hoca Bedreddin Mahallesi'nden Celep Moravî Arif Ağa'ya intikal ettirilmiştir. Ayrıca vakfa ait iki dönüm arazinin mutasarrıfı Ahmedoğlu Ahmed bila veled vefat ettiği için bu hak Burgaz mahallesinden Himmet ve kız kardeşi Ayşe'ye 95 kuruşa verilmiştir. Ayrıca Himmet ve Ayşe Hatun uhdesinde olan diğer iki dönüm tarlanın tasarruf hakkı ise 50 kuruş karşılığında Bahçıvan Hacı Filibe bırakılmıştır. Vakfa ait arsa ve tarlaların tasarruf haklarının devredilmesi sebebiyle hazineye 2495 kuruş gelir elde edilmiştir⁶¹. Firuz Paşa Vakfı'nın 1861 senesine ait muhasebe kaydına göre 1636 kuruş geliri vardır. Tevliyeti boş olduğu için Firuz Paşa Vakfı Evkaf Nezareti tarafından idare edilmekteydi⁶². Firuz Paşa Vakfı'nın 1864-1865 senesi muhasebe kayıtları ile intikal ve ferağları Kasım 1869 tarihinde teftişe tabi tutulmuştur. Buna göre vakfa gelir sağlayan Sucum tımarı dahilindeki 10 dönüm tarla ve içindeki ağaçları tasarruf sahibi Hacı Filib'in ölümü üzerine evladları tarafından 2000 kuruş karşılığında Dimitri veled-i Kostandi'ye devredilmiştir. Yine vakfın gelirleri arasında olan Muhtab Hanı'na bitişik bir arsa tasarruf sahibi Papazoğlu Hacı Nikola tarafından İstovri veled-i Hristo'ya 600 kuruş karşılığında terk edilmiştir. Vakfa gelir sağlayan Muhtab Hanı civarındaki bir diğer arsa da tasarruf sahibi Fenaki'nin ölümü sonrası kız ve erkek çocukları tarafından 600 kuruş karşılığında Bakırcı Atnaş veled-i Dimitri'ye devredilmiştir. Bu devir-teslim işlemleri sırasında hazineye 254 kuruş ferağ, intikal ve varaka bedeli ödenmiştir⁶³. Bu vakfın 1866 senesi kaydına göre varidatı 556 kuruştur⁶⁴. 1868 tarihli muhasebe kaydında Firuz Paşa Vakfı'nın gelirinin 304 kuruş giderinin ise olmadığı belirtilmiştir⁶⁵. Yine bu vakfın 1872 senesi muhasebe kaydında hasılat gelirinin 8650 kuruş olduğu yazılıdır. Ayrıca yine bu defterde Firuz Paşa ve yukarıda zikredilen Muslihiddin Camii vakıflarının görevlilerine 1960 kuruş ödendiği belirtilmiştir⁶⁶. Vakfın 1873 tarihli medrese ve caminin masrafı 818 kuruştur.

⁶⁰ Adıyeke, *a.g.e.*, s.75-76.

⁶¹ BOA. EV. d. 14003, s.5.

⁶² BOA. EV. d. 17121, s.3.

⁶³ BOA. EV. d. 18801, s.7-8.

⁶⁴ BOA. EV. d. 19937.

⁶⁵ BOA. EV. d. 20685.

⁶⁶ BOA. EV. d. 20982, s.2.

Bu masraflar arasında imam, hatip, müezzin, kayyum, hafız ve müderris ile şem-i 'asel ve zeytinyağı harcamaları gösterilmiştir⁶⁷. Vakfın Mart 1884 tarihli hesap cetvelinde önceki yılda gelir ve giderinin 2500 kuruş olduğu yazılıdır. Gelirlerinin çeşitli köy ve mezralardaki emlak ve akarlardan elde edildiği ifade edilmiştir. Bunun dışında herhangi bir kayıt veya bilgi yoktur⁶⁸.

Milas kasabasında mütevellisi olarak yine Mehmed Said Bey'in görev yaptığı, Ağa Camii ile medrese-mektedir ve imaret için tahsis kılınmış Mehmed Said Ağa vakfı mevcuttur. Vakfın 1872 muhasebe kaydına göre geliri 5133 kuruştur⁶⁹. Bu vakfın 1876-1877 tarihli kaydına göre mutasarrıfı Mehmed Said Bey'dir. Vakfın Ahmed Çavuş Mahallesi cami, medresesi, mektebi ve imareti; Tekfuranbarı mektebi, Belen Cami minaresi ile Ahmed Gazi Cami avlusundaki medresenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakfedildiği anlaşılmaktadır. Bu vakıfta farklı olarak bir minare için de vakıftan pay ayrıldığı görülmektedir. Vakfın senelik geliri 25800 kuruş 20 paradır. Bu gelirler arazi, Acem hanı, bahçe, asiyâb, çiftlik ve kışlak gibi mülklerin icarlarından elde ediliyordu. Vakfın giderleri ise tevliyet, kâtip, cibayet, hatip, imam, müezzin, kayyum, müderris, duagu, 'aşr-hân, muallim, imaret aşçısı ve mukabele hafızı gibi görevlilere; şem-i 'asel, kandil, şamdan, süpürge, hasır, sadeyağ, un, pirinç, çeşitli tamiratlar ile harç ve diğer maaşlara harcanmıştır. Bunların toplam miktarı 22845 kuruş 20 para olup, vakfın geliri giderinden 2955 kuruş fazladır. Artan para mütevelliyeye teslim edilmiştir⁷⁰. Bu vakfın 1878-1879 tarihli muhasebe kaydında mütevellisi yine Mehmed Said Bey'dir. Vakfın senelik geliri 30112,5 kuruştur. Gelir kalemleri ise önceki seneden devredilen para, Acem hanı, bahçe, asiyâb, çiftlik, ve kışlak icarları ile diğer gelirlerden ibaretti. Vakfın giderleri ise 26962,5 kuruştur. Giderleri arasında tevliyet, kitabet, cibayet, hatip, imam, müezzin, kayyum, müderris, vaiz, 'aşr-hân, hafız ve aşçı ücretleri ile zeytinyağı, pirinç ve sade yağ, tamirat masrafları ile bazı vergiler mevcuttur. Kalan 3150 kuruş ise vakıf şartnamesi gereğince mütevelliyeye teslim edilmiştir⁷¹. Vakfın 1882-1883 tarihli muhasebe kaydında senelik 40501 kuruş geliri vardı. Gelir kalemleri arasında önceki seneden devreden para, Acem hanı icarı ile kışlak, bahçe, değirmen, Tekfuranbarı ve Koru çiftliği icarlarının dışında diğer müsakkafat ödemeleri gösterilmiştir. Vakfın giderleri ise 40280,5 kuruştur. Vakfın giderleri ise tevliyet, kâtip, cibayet, hatip, imam, müezzin, kayim, duagu, 'aşr-hân, muallim, müderris ve Ramazan hafızlarına ödenen ücretler ile imaret aşçısı maaşı, şem'-i 'asel ve zeytinyağı gideri, ahır, samanlık, mağaza ve hane tamiri masrafı, imaret erzak bedeli, medrese talebelerine zeytinyağı parası, Ağa Camii'ne süpürge, hasır ve kandil masrafı, tarla açma ücreti, emlak vergileri, maaş ve harçlardan ibaretti. Kalan 220,5 kuruş ise mütevellisine teslim edilmiştir⁷². Vakfın 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi Mehmed Said Bey'dir. Vakfın senelik geliri 44902 kuruş olup han, bahçe, değirmen, çiftlik ve kışlak icarlarından elde edilmiştir. Vakfın gideri 43560 kuruş 10 paradır. Vakfın giderlerini ise tevliyet, kâtip, cibayet, hatip, imam, müezzin, kayyum, duagu, 'aşr-hân, muallim, müderris ve Ramazan hafızlarına ödenen ücretler ile imaret aşçısı maaşı, şem'-i 'asel ve zeytinyağı gideri, derslane, han, cami, medrese ve imaretin tamiri masrafı, imaret erzak bedeli, medrese talebelerine zeytinyağı parası, süpürge, hasır ve kandil masrafı, emlak vergileri, maaş ve harçlardan ibaretti. Arşiv belgesinde gelir-gider hesabında fazladan 831 kuruş kaldığı belirtilmiş olmasına rağmen bunun 1341 kuruş 30 para olması gerekirdi⁷³.

Milas kazasında Danişmend köyünde bulunan Acem Sultan Camii Vakfı'nın 1861 tarihli kaydında 20 kuruş masraf gösterilmiştir⁷⁴. Bu vakfın 1872 kaydına göre 116 kuruş 10 para hazineye ödenmiştir⁷⁵. Vakfın 1878-1879 tarihli kaydında müteveli olarak Molla Mehmed yer almaktadır. Vakfın Danişmend köyünde caminin ihtiyaçlarını gidermek amacıyla kurulduğu bilinmektedir. Vakfın senelik geliri 172 kuruş olup önceki seneden devreden para ve zeytin hasılatından elde edilmiştir. Giderleri ise 149,5 kuruş olup, bu para imam ücreti, kandil, hasır ve süpürge masrafı ile maaş ve harçlara sarf edilmiştir. Kalan 22,5 kuruş ise hizmetine karşılık

⁶⁷ BOA. EV. d. 19033.

⁶⁸ BOA. EV. d. 25525, s.6.

⁶⁹ BOA. EV. d. 20982, s.2.

⁷⁰ BOA. EV. d. 18971, s.19.

⁷¹ BOA. EV. d. 23070, s.88

⁷² BOA. EV. d. 23070, s.60.

⁷³ BOA. EV. d. 25708, s.53.

⁷⁴ BOA. EV. d. 17121, s.4.

⁷⁵ BOA. EV. d. 20982, s.2.

mütevellisine ödenmiştir⁷⁶. Bu vakfın 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi olarak Mehmed Efendi ismi yazılıdır. Vakfın senelik 600 kuruş gelir ve gideri vardır. Gelirlerini zeytin hasılatı giderlerini ise cami imamı maaşı, kilim masrafı, zeytinyağı bedeli, maaş ve harçlar teşkil etmektedir⁷⁷.

Milas'a bağlı Kızılca karyesindeki Koca Ömer Ağa Vakfı'nın 1872 tarihli muhasebe kaydına göre geliri 1234 kuruş 5 paradır⁷⁸. Kızılca karyesindeki cami, medrese, mektep ve çeşmenin ihyası için vakfedilmiştir. Vakfın 1876-1877 tarihli kaydına göre vakfın mütevellisi Mehmed Said Bey'dir. Vakfa gelir sağlaması amacıyla Kızılca karyesinde bir takım kiralık mekânlar, bahçe, han ve zeytin ağaçları vakfedilmiştir. Buralardan elde edilen gelir 4829 kuruştur. Vakfın giderleri ise tevliyet, kâtip, cibayet, hatip, imam, müezzin, kayyum, müderris ve mukabele hafızları gibi görevliler ile çeşmenin masrafı, şem-i 'asel, zeytinyağı, kandil, şamdan, hasır, süpürge ve caminin tamirat masraflarından ibarettir. Toplam senelik giderlerin tutarı ise 8749 kuruştur. Ancak vakfın gelirleri giderleri karşılamadığından 3920 kuruş sonraki seneye devredilmiştir. Aslında vakfın bir önceki muhasebesinden de borçlu olduğu ve bunun tutarının ise 6266 kuruş 10 para olduğu anlaşılmaktadır. Vakıf toplamda 10186 kuruş 10 para borçlu durumdadır⁷⁹. Vakfın 1878-1879 tarihli kaydında yine mütevelli olarak Mehmed Said Bey yazılıdır. Senelik geliri 7939 kuruştur. Gelir kalemleri arasında önceki senenin fazlası, bahçe ve han icarları ile zeytin ağaçlarından elde edilen miktar yazılmıştır. Vakfın gideri ise 6189 kuruştur. Giderleri ise tevliyet, kâtip, cibayet, hatip, imam, müezzin, kayyum ve müderris ücretleri ile han ve medresenin tamir masrafından ibarettir. Vakfın bu seneki gelirleri giderlerinden 1750 kuruş fazla olup mevcut borçtan düşülmüştür. Çünkü vakfın önceki seneden 8436 kuruş 10 para borçlu olduğu anlaşılmaktadır. Halen vakfın 6686 kuruş 10 para borçlu olduğunu görüyoruz⁸⁰. Koca Ömer Ağa Vakfı'nın 1883-1884 tarihli kaydında aynı zamanda Nefs-i Milas karyesindeki cami, mektep ve medresenin ihyası için vakfedildiği yazılıdır. Bunların dışında Tekyedere Camisi de vakfın gelirlerinden faydalanmaktadır. Vakfın mütevellisi yine Mehmed Said Bey'dir. Vakfın senelik geliri 4393 kuruştur. Gelir kalemleri arasında önceki seneden artan para, bahçe icarı, hane kirası, zeytin hasılatı ve diğer müsakkafat gelirleri gösterilmiştir. Giderleri ise 5184,5 kuruş olup bu giderler arasında tevliyet, kâtip, cibayet, hatip, imam, müezzin, ve kayyum ücretleri; zeytin toplama ücreti, zeytinyağı bedeli, hasır ve süpürge masrafı ile zeytinlik ve diğer mülklerin emlak vergileri yazılmıştır. Ancak vakfın 791,5 kuruş borçlu olduğu anlaşılmaktadır⁸¹.

Milas'ın Mandalyat nahiyesine bağlı Tekfurdere karyesinde Hacı Mustafa ve oğlu İsmail adıyla kurulmuş cami vakfı vardı. Vakfın 1876-1877 tarihli kaydında mütevellisi olarak Öksüz Abdullahoğlu Molla Mehmed görülmektedir. Vakfın gelir sağlaması için Tekfurdere köyünde zeytin ağaçlarının gelirleri tahsis edilmiştir. Yıllık geliri 150 kuruştur. Bu gelirden imam ücreti, zeytinyağı, hasır, süpürge, diğer maaş ve harç olmak üzere 124 kuruş 20 para harcanmıştır. Muhasebesinde 25 kuruş 20 paranın arttığı ve bu paranın teamüllere göre mütevelliye verildiği anlaşılmaktadır⁸².

Milas kazasına bağlı İlyas Bey köyünde kurulmuş vakıf İlyas Bey / Hacı İlyas Bey Camii'ne tahsis edilmişti. Milas Hacı İlyas Mahallesi'ndeki bu cami Küçük Camii veya Selahaddin Camii olarak bilinir. Bu cami 1330 senesinde Menteşe Beyi Orhan Bey zamanında inşa edilmiştir⁸³. Camii 1855-56 senesinde Hacı Ömer Ağazâde Hacı İsmail Ağa tarafından tamir ettirilmiştir⁸⁴. 1883-1884 tarihli muhasebe kayıtlarında vakfın mütevellisi Hacı Mehmed Ağa'dır. Vakfın geliri ise nakit para nemasıdır⁸⁵. Bunun için 1350 kuruş

⁷⁶ BOA. EV. d. 23070, s.86.

⁷⁷ BOA. EV. d. 25708, s.54.

⁷⁸ BOA. EV. d. 20982, s.2.

⁷⁹ BOA. EV. d. 18971, s.20.

⁸⁰ BOA. EV. d. 23070, s.76.

⁸¹ BOA. EV. d. 23070, s.64.

⁸² BOA. EV. d. 18971, s.25.

⁸³ Wittek, a.g.e., s.118, 132.

⁸⁴ Adıyeye, a.g.e., s.74-75.

⁸⁵ Vakıf gelir kaynakları içerisinde nakit paranın Osmanlı geneli için önemli bir boyuta ulaştığı bilinmektedir. Nakit olarak vakfedilen para genellikle % 10, 11, 12, 15 veya 20 oranında muameleye tabi tutulmaktadır. Bu konuda bkz. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Rib'a-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık", VD. IX, (1971): 39-56; Alkan, a.g.e., s.172, 181-183; Özdemir, a.g.e., s.69-70; 16. yüzyılda Balat'ta nakit para vakıfları kurulduğu, bunların mektep, cami, muallimhâne, zaviye, mescid ve pazargah için vakfedildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Yiğit, a.g.e., s.38-40.

nemalandırılmıştır. Senelik geliri 213 kuruş iken gideri 124 kuruştur. Masrafları arasında zeytinyağı, müezzin ücreti, hasır ve süpürge gideri ile maaş ve harçlar yer almıştır. Kalan 89 kuruş ise vakfa gelir sağlamak üzere nemalandırılan nakit paraya ilave edilmiştir⁸⁶. Bu vakfın Bozöyük'e bağlı Leyne köyündeki cami içinde tahsis edilmiş gelir ve giderleri vardı. 1881-1882 tarihli muhasebe kayıtlarına göre Leyne köyü camisinin mütevellisi Hacı Cemal Efendi'ydi. Vakfın senelik geliri 3360 kuruş olup, tarla icarı, aşar hasılatı ve diğer icarlarından elde edilmiştir. Vakfın 3300 kuruşluk giderleri ise tevliyet, imam, hatip, müezzin, kayyum, duagu, muallim ve 'aşr-hân ücretleri ile şem-i 'asel, zeytinyağı, hasır, süpürge, tamirat masrafı, senelik vergi ve harçlardan ibaretti. Kalan 60 kuruş ise nemalandırılmak üzere mütevelliyeye teslim edilmiştir⁸⁷. Vakfın 1884-1885 tarihli kaydında müteveli olarak Hamzaoğlu Hacı Mehmed görünmektedir. Vakfın geliri 291 kuruştur. Gelir kaynağı ise 1350 kuruşluk nakit paranın nemasıdır. Vakfın gideri 119 kuruş olup, müezzin ücreti, zeytinyağı, kandil parası ile maaş ve harç olarak sarf edilmiştir. kalan 172 kuruş nemalandırılmak üzere vakfın nakit parasına ilave edilmiştir⁸⁸.

Milas kazasının Çomakdağ-ı Kızılcağağ köyünde Hacı Ali Camii ve Çeşme Vakfı vardır. Bu vakfın aynı zamanda mescid vakfı da olduğu aşağıda zikredilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Hacı Ali Cami mescidinin 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi Kara Mehmed ve Molla Hüseyin'dir. Vakfın senelik geliri 3684 kuruş olup, nakit paranın nemasından ve zeytin hasılatından elde edilmiştir. Vakfa nemalandırılmak suretiyle gelir sağlayan nakit paranın tutarı 3450 kuruştur ve senelik 1034 kuruş nema geliri elde edilmiştir. Giderleri ise 3361,5 kuruştur. Gider kalemleri arasında imam, hatip ve müezzin ücretleri, hasır ve süpürge bedeli, caminin ve çeşmenin tamir masrafları ile maaş ve harçlar yer almıştır. Vakfın gelir gider hesaplarında 322,5 kuruş fazlası olup sonraki senenin hesabına devredilerek mütevellisine verilmiştir⁸⁹.

Milas kasabesindeki bir diğer cami-mescid vakfı Pazar Camii Vakfı'dır. Vakfın 1882-1883 tarihli muhasebe kaydına göre mütevellisi Hacı Mehmed'di. Vakfın senelik 183 kuruş geliri vardı. Gelirinin kaynağı ise 1215 kuruşluk nakit paranın nemasıydı. Vakfın 76,5 kuruşluk giderleri arasında müezzin ücreti, zeytinyağı, maaş ve harçlar vardı. Muhasebesinden kalan 79,5 kuruş nemalandırılmak üzere mevcut paraya ilave edilmek üzere mütevelliyeye teslim edilmiştir⁹⁰. Bu vakfın 1884-1885 tarihli kaydında ise mütevellisi olarak Mehmed Ağa yazılıdır. Vakfın geliri 306 kuruş gideri ise 206 kuruş olup 100 kuruş fazlası vardı. Gelirleri arasında zeytin hasılatı ile nakit paranın neması gösterilmiştir. Nemalandırılan paranın miktarı ise 984 kuruş olup, 147 kuruş gelir elde edilmiştir. Giderleri arasında ise caminin tamiratına sarf olunan paralar ile maaş ve harçlar gösterilmiştir⁹¹.

Milas'ın Kandak köyünde caminin ihyası ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere Ahali Vakfı adıyla bir vakıf kurulmuştur. Bu vakfın hesapları incelendiğinde zeytin hasılatından elde edilen gelirlerinin köy caminin ihtiyaçlarına harcanmak üzere vakfedildiği anlaşılmaktadır. Vakfın 1884-1885 tarihli kaydında müteveli olarak Mustafa görünmektedir. Vakfa gelir sağlaması amacıyla zeytinlik hasılatı tahsis edilmiştir ve senelik geliri 240 kuruştur. Vakfın giderleri de 240 kuruş olup imam ücreti, zeytinyağı, hasır ve süpürgeye sarf olunmuştur⁹².

Milas kazasında Hacı Halil Camii ve Vakfı vardı. Vakfın 1883 tarihli üç aylık kaydında gelir ve gideri hakkında bilgi mevcut değildir⁹³. Yine Milas kazasının Kafaca köyünde Kadızade Salih Efendi Camii ve Vakfı olup 1883 tarihli vakıf kaydında gelir ve giderleri hakkında bilgi yoktur⁹⁴.

⁸⁶ BOA. EV. d. 23070, s.53/1.

⁸⁷ BOA. EV. d. 23070, s.54.

⁸⁸ BOA. EV. d. 25708, s.25.

⁸⁹ BOA. EV. d. 25708, s.28.

⁹⁰ BOA. EV. d. 23070, s.53/2.

⁹¹ BOA. EV. d. 25708, s.30.

⁹² BOA. EV. d. 25708, s.38.

⁹³ BOA. EV. d. 25540, s.4.

⁹⁴ BOA. EV. d. 25982, s.6.

2. Mescit Vakıfları

Müslümanların vakit namazlarını kılmaları ve ibadetlerini yerine getirmeleri için yapılan içinde Cuma ve bayram namazları kılınmayan minaresiz ve minbersiz küçük camilerdir⁹⁵. İçinde Cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescitlere ise cami denirdi. Mescid, Arapça’da “*eğilmek, tevazu ile alını yere koymak*” manasına gelen “sücut” kökünden “secde edilen yer” anlamında bir mekân ismidir. Osmanlılar döneminde Padişahlar tarafından inşa ettirilen büyük camilere “selatin camileri”, vezirler ve diğer devlet ricali tarafından yaptırılan orta büyüklükteki camilere banisinin adına izafeten cami, küçük olanlara ise mescid denilmiştir. Mescidlerin Cuma namazı kılınan camiye tahvili ise berat ve izinle olurdu⁹⁶. Osmanlı döneminde pek çok cami ve mescid inşa edilmiş olup buralarda görev yapanların maaş ve ücretleri ile tamirat masrafları ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için de banileri tarafından vakıflar kurulmuştur. Vakıflara gelir sağlanması için arazi, bağ ve bahçe hasılatları, mülklerin icar gelirleri ile nakit para neması tahsis kılınmıştır. Elde edilen gelirleri ise vakfiye şartlarına göre mütevellisi tarafından harcanmıştır. İncelediğimiz dönemde Milas kazasında birçok cami ve mescit mevcut olup, bunlar için hayır sahipleri tarafından vakıflar teşkil edilmiştir.

Milas kasabasının Merkez Mahallesi’nde Eskicioğlu Mescidi Vakfı vardı. Vakfın 1851 tarihli kaydına göre vakfın mütevellisi Mehmed Efendi olup, geliri için arazi ve üzüm bağları vakfedilmiştir. Bu arazi ve bağdan vakfın senelik geliri 105 kuruştur. Bu gelirden vakıf için 90 kuruş masraf edilmiştir. Vakfın masrafları arasında zeytinyağı, hasır, kandil ve süpürge bedeli, mescidin tamiri, maaş ve harç bedeli gösterilmiştir. Vakıf gelirinden kalan 15 kuruş mütevelliyeye teslim edilmiştir⁹⁷.

Yine Milas kasabasının Hafızlı Mahallesi’nde bir mescit vakfı mevcuttur. Mescid vakfının 1851 tarihli muhasebe evrakına göre imam ve müteveli olarak Hafız Mehmed görev yapmaktadır. Vakfa gelir sağlanması için zeytin ağaçları ve zeytinyağı, iki kıta arazi ve iki dönüm bağ vakfedilmiştir. Bunların yıllık geliri 210 kuruş olup, bu gelirden zeytinyağı bedeli, hasır, süpürge ve kandil bedeli, mescidin tamiri, harç ve maaş olmak üzere 160 kuruş masraf yapılmıştır. Kalan 50 kuruş mütevelliyeye teslim edilmiştir⁹⁸.

Milas kasabasındaki bir diğer vakıf Hacı Abdi Mescidi Vakfı’dır. Vakfın 1851 tarihli kaydına göre imam ve mütevellisi Hacı Hafız Ahmed’dir. Mescidin ihtiyaçlarını karşılamak üzere arazi vakfedilmiştir. Bu araziden elde edilen senelik gelir 50 kuruş olup, bu paranın 44 kuruşluk kısmı zeytinyağı, hasır, süpürge, kandil ve mescidin tamirine sarf edilmiştir⁹⁹.

Milas kazasında mevcut Hacı Ali Mescidi’nin 1861 tarihli kaydına göre maaş ve harç tutarı 16 kuruştur¹⁰⁰. 1872 tarihli kayıta vakıf hesabından 370 kuruş 20 paranın hazineye ödendiği belirtilmiştir¹⁰¹. Vakfın 1876-1877 tarihli kayıtlarında mütevellisinin Hacı Veli olduğu görülmektedir. Atalanı Yaylağı’ndaki mescid ve çeşmenin ihtiyası için vakfedilmiştir. Vakfa gelir sağlanması amacıyla Atalanı Yaylağı’nda zeytin ağaçları ve nakit para neması tahsis edilmiştir. Bunlardan elde edilen vakıf geliri 635 kuruştur. Vakfın toplam gideri ise 588 kuruş 5 paradır. Bu giderler arasında tevliyet, imam, müezzin ve kayyum ücretleri ile zeytinyağı, kandil, hasır, süpürge ile çeşmenin tamirat masrafları yer almıştır. Vakfın muhasebesinde 46 kuruş 35 para fazlası mevcuttur. Önceki yılın muhasebesinden de 3000 kuruşu olup toplamda 3046 kuruş 35 para nemalandırılmıştır¹⁰². Bu vakfın 1878-1879 tarihli muhasebe kaydında mütevellisi yine Hacı Veli’dir. Vakfın senelik geliri 630 kuruştur. Gelir kalemleri arasında önceki seneden devredilen fazla para, zeytin geliri ve nakit para neması yer almaktadır. Vakfın giderlerini ise tevliyet, imam ve müezzin ücretleri, zeytinyağı, hasır, süpürge ve kandil masrafı, çeşmenin tamir masrafı, harç ve maaşlar oluşturmakta ve toplam 588 kuruş 5 paradır. Hesaptan kalan 46 kuruş 35 para ise vakfa gelir sağlamak üzere nemalandırılan nakit mevcut varlığına ilave edilmiştir¹⁰³. Vakfın 1882-1883 senesine

⁹⁵ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Kubbealtı, 2011), 804.

⁹⁶ Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, “Cami”, TDV İslâm Ansiklopedisi, VII (İstanbul 1993), 46-47.

⁹⁷ BOA. EV. d. 14003, s.2.

⁹⁸ BOA. EV. d. 14003, s.2.

⁹⁹ BOA. EV. d. 14003, s.3.

¹⁰⁰ BOA. EV. d. 17121, s.3.

¹⁰¹ BOA. EV. d. 20982, s.2.

¹⁰² BOA. EV. d. 18971, s.21.

¹⁰³ BOA. EV. d. 23070, s.73.

ait muhasebe kaydında mescidle birlikte çeşme vakfı olduğu yazılmıştır. Mütevellisi Hacı Veli'dir. Vakfın senelik geliri 1034 kuruş olup, bu geliri zeytin hasılatı ve vakfın nakit parasının nemasından elde edilmiştir. Bu gelirden imam Hacı Şerif'in iki senelik vazife ücreti, mescid ve çeşmenin tamir masrafı, kandil ve süpürge bedeli ile maaş ve harç olarak 1023,5 kuruş sarf edilmiştir. Kalan 10 kuruş para ise vakfın mütevellisine verilmiştir¹⁰⁴.

Kaza dahilindeki bir başka vakıf ise İlyas Bey / Mehmed İlyas Bey Mescidi Vakfı'dır. Bu vakfın 1861 senesi muhasebe kaydında 10 kuruş maaş ve harç kaydı vardır¹⁰⁵. İlyas Bey mescidi vakfının 1872 senesi muhasebe kaydına göre 48 kuruş hazineye ödenmiştir¹⁰⁶. Vakfın 1878-1879 tarihli kaydında mütevellisi Hacı Mehmed'dir. Vakfın senelik geliri 310 kuruş olup, önceki seneden devredilen para, dükkân icarı ve nakit paranın nemasından elde edilmiştir. Gideri ise 216 kuruş 30 paradır. Gider kalemleri arasında imam ücreti, zeytinyağı bedeli, hasır ve süpürge masrafı ile maaş ve harçlar mevcuttur. Vakfın gelirinden arta kalan 94 kuruş ise nemalandırılmak üzere nakit mevcuduna eklenmiştir. Vakfın toplam nakit mevcudu 949 kuruş 20 paraya ulaşmıştır¹⁰⁷.

İlyas Bey mescidinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan bir diğer vakıf ise Milas kasabesindeki Hacı Yusuf Ağa Vakfı'dır. Vakfın 1878-1879 tarihli kaydında müteveli olarak Hacı Çalikoğlu Mehmed ismi geçmektedir. Vakfın senelik geliri 228 kuruş olup, Kafaca köyündeki zeytin geliri ve önceki seneden devredilen paradan elde edilmiştir. Giderleri ise 198 kuruş olup, tamir masrafı, maaş ve harç bedeli olarak kullanılmıştır. Kalan 30 kuruş ise hizmetine karşılık olmak üzere mütevellisine verilmiştir¹⁰⁸.

Milas kasabasında Kadı Mescidi veya Kara Kadı Mescidi mevcuttur. Bu mescidin 1872 tarihli muhasebe kaydına göre hazineye 40 kuruş aktarılmıştır¹⁰⁹. Kara Kadı Mescidi Vakfı'nın 1876-1877 tarihli muhasebe kaydında mütevellisinin Arif Ağa olduğu yazılıdır. Vakfın 233 kuruşluk gelirinin tarla kirası, tarlanın aşar hasılatı ile önceki seneden devredilen paradan elde edildiği anlaşılmaktadır. Bu gelirin 188 kuruşluk kısmı ise imam ücreti, zeytinyağı, maaş ve harçlara harcanmıştır. Kalan 45 kuruş ise hizmetine karşılık olmak üzere müteveliye verilmiştir¹¹⁰. Bu vakfın 1878-1879 tarihli kaydında da müteveli yine Arif Ağa'dır. Vakfın gelirleri 282 kuruş, giderleri ise 252 kuruştur. Gelir kalemleri arasında tarla kirası ve aşar hasılatı, giderleri ise imamet ücreti, hasır ve süpürge masraflarından ibarettir. Kalan 30 kuruş ise hizmetine karşılık müteveliye teslim edilmiştir¹¹¹.

Milas kasabesindeki bir diğer mescid vakfı Pazar Camii bünyesindeydi. Vakfın 1882-1883 tarihli muhasebe kaydına göre mütevellisi Hacı Mehmed'di. Vakfın senelik 183 kuruş geliri vardı. Gelirinin kaynağı ise 1215 kuruşluk nakit paranın nemasıydı. Vakfın 76,5 kuruşluk giderleri arasında müezzin ücreti, zeytinyağı, maaş ve harçlar vardı. Muhasebesinden kalan 79,5 kuruş nemalandırılmak üzere mevcut paraya ilave edilmek üzere müteveliye teslim edilmiştir¹¹².

Milas kazasına bağlı Mandalyat nahiyesinde Koca Mehmed Mescidi Vakfı vardı. Vakfın mütevellisi Mustafa Efendi olup, senelik gelir ve gideri 320 kuruştur. Gelirini zeytinlik hasılatından elde etmiştir. Giderlerini ise mescidini tamirata, hasır, süpürge bedeli ve imam ücreti teşkil etmiştir¹¹³.

¹⁰⁴ BOA. EV. d. 23070, s.49.

¹⁰⁵ BOA. EV. d. 17121, s.3.

¹⁰⁶ BOA. EV. d. 20982, s.2.

¹⁰⁷ BOA. EV. d. 23070, s.80.

¹⁰⁸ BOA. EV. d. 16782, s.92.

¹⁰⁹ BOA. EV. d. 20982, s.2.

¹¹⁰ BOA. EV. d. 18971, s.32.

¹¹¹ BOA. EV. d. 16782, s.89.

¹¹² BOA. EV. d. 23070, s.53/2.

¹¹³ BOA. EV. d. 25708, s.52.

Milas kazasının Yakabağ köyünde yeni inşa edilmiş Karacaoğlu Ali Mescidi ve Vakfı mevcuttu. Ancak 1882 tarihli üç aylık hesap cetvelinde gelir ve giderleri hakkında detaylı bilgi mevcut değildir¹¹⁴. Yine kazaya bağlı Gökseki karyesi mescidinin 1861 tarihinde 20 kuruş maaş ve harç masrafı olduğu gösterilmiştir¹¹⁵.

Yine vakfin hangi amaçla kurulduğu belirtilmeden kaydedilen bir diğer vakıf Hüseyin Bey vakfidir. Bu vakfin Milas'a bağlı Mazon'da olduğu bilinmektedir. Bu kayıttan vakfin mescid vakfı olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁶. Vakfin 1867 tarihli muhasebe kaydında gelirinin 1524 kuruş 20 para, giderlerinin ise 971 kuruş 25 para olduğu yazılmıştır¹¹⁷.

3. Medrese / Mekteb / Muallimhâne Vakıfları

Medrese okunacak yer ve talebenin içinde oturup ders okuduğu bina veya mekân anlamına gelir¹¹⁸. İslamiyetin ilk dönemlerinde dinsel bilgiler cami ve mescidlerde öğretilirdi. Bu dersler daha çok Kur'an okunması ve ibadet konularından oluşurdu. Zamanla öğretilecek bilgilerin çoğalmasıyla bunların öğretimi amacıyla uygun özel binalara ve bunları öğretecek kişilere ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaca yönelik olarak medreseler açılmıştır. Medreseler, belirli yaşlardaki insanları belirli zaman ve disipline göre yetiştiren bir eğitim ve öğretim müessesesi haline gelmiştir. Buralarda ders veren kişiye müderris denmiştir. Medreselerin amacına uygun olarak hizmet verebilmesi amacıyla zengin kimselerin himayesinde kurulan vakıflara ihtiyaç duyulmuş ve kurulan vakıfların gelirleriyle medreseler varlıklarını sürdürmüşlerdi. Vakıflar yönetim bakımından mahalli, denetim bakımından ise merkeziyetçi bir yapıya sahipti. Medreselerin denetlenmesi şeyhülislamlık ve kazaskerlerin yetkisindeydi. Eyalet, sancak ve kazalarda ise kadıların kendi bölgelerindeki medreseleri nazır sıfatıyla denetlemeye yetkileri vardı¹¹⁹. Aslında 19. yüzyıl başlarında şehirlerin hatta kasabaların tamamında ilk eğitim kurumları olan sıbyan mektepleri mevcuttu. Bu mektepler tek odalı ve cami yanında veya içindeydi. 1824 senesinde bu mekteplerle ilgili düzenleme yapılmış ve İstanbul'da bu eğitim zorunlu tutulmuştu. Bu eğitimin üzerinde üst düzey eğitim veren kurum ise medreselerdi. Osmanlı Devleti, Tanzimat öncesi eğitim işlerini vakıflara bırakmıştı. 1869 Maarif Nizamnamesi ile merkez ve taşrada eğitimin sistemleştirilmesine çalışılmış ve devlet eğitim işinin sorumluluğunu kendi üzerine almıştır¹²⁰.

Milas'ta 16. yüzyılda iki medrese vardı. Bunlar Firuz Paşa ve Savcı medreseleridir. Ayrıca bir de sıbyan mektebi mevcuttu. Bu kurumlardan Firuz Paşa Medresesi 19. yüzyılda öğrenime devam ediyordu. 18. yüzyıl ortalarında Milas'ta Abdülaziz Ağa ailesi iki medrese ve bir sıbyan mektebi, Mandalyat'ta bir medrese ve bir sıbyan mektebi ile Kurudere'de bir sıbyan mektebi inşa ettirip vakıflar kurmuştur. 3 Nisan 1738 tarihli bir vakfiye kaydında Abdullah oğlu Hacı Abdülaziz Ağa'nın yeni bir medrese inşa ettiği belirtilmiştir. Yine aynı kişinin 18 Ocak 1740 tarihli bir vakfiyesinde vakıf imarethanesinden medresede bulunanlara yemek verilmesi sağlanmıştır. 1758 senesinde Abdullah oğlu Hacı Abdülaziz Ağa'nın Belen Camii bitişiğinde bir medrese ve sıbyan mektebi daha yaptırdığı bilinmektedir. Bu medrese ve mektep için de vakıf kurmuştur. Abdülaziz Ağa'nın oğlu Hacı Mehmed Said Ağa'nın oğlu Seyyid Abdurrahman Ağa'nın 28 Nisan 1769 tarihli vakfiyesinde Ahmed Gazi Camii vakfı yanındaki arsada müceddeden bir medrese (Ulu Cami medresesi) ve mektep inşa ettirdiği ve bunların ihyası için vakıf kurduğu anlaşılmaktadır. 20. Yüzyıl başlarında Hacı Abdülaziz Ağa'nın kurduğu Belen Cami medresesi ile Ağa Cami medresesi ve Abdurrahman Ağa'nın kurduğu Ulu Camii Medresesi ile yine Firuz Paşa'nın yaptırdığı Kurşunlu Cami medreseleri açıktır¹²¹.

Eğitimin modernleşmesiyle birlikte açılan mektep ve muallimhânelerin işlevlerini yerine getirilebilmesi amacıyla düzenli bir gelire ihtiyaç duyulmuştur. Medreselerde olduğu gibi mektep ve muallimhânelerin

¹¹⁴ BOA. EV. d. 25180, s.13.

¹¹⁵ BOA. EV. d. 17121, s.3.

¹¹⁶ Yiğit, a.g.e., s.134.

¹¹⁷ BOA. EV. d. 20126.

¹¹⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, (İstanbul: MEB, 1993), 436.

¹¹⁹ Hüseyin Muşmal ve Raziye Arıcı, "Hurufat Defterlerine Göre Meğri (Fethiye) Kazası'ndaki Tekke, Zaviye ve Medreseler", 2. *Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (1-4 Kasım 2013)*, *Bildiriler*, III, (Haziran 2015): 358.

¹²⁰ Adıyeke, a.g.e., s.66.

¹²¹ Adıyeke, a.g.e., s.67-68; Eroğlu, a.g.e., s.198.

giderlerinin karşılanması amacıyla vakıflar teşkil edilmiştir. Bu bağlamda Milas kazasında medrese, mektep ve muallimhâne vakıfları tespit edilmiştir.

Milas'ta bulunan Hoca Firuz Paşa Medresesi¹²² Vakfı'nın 1864-1871 tarihlerini kapsayan muhasebesi 1873 tarihinde görülmüştür. Bu kayda göre medrese ve caminin masrafı 818 kuruştur. Bu masraflar arasında Müderris Mustafa Efendi'ye 80 kuruş ödendiği yazılmıştır¹²³.

Elhac Abdülaziz Ağa Vakfı'nın 1878-1879 tarihli kaydında vakfın cami, mektep, medrese ve imaret için tahsis kılındığı ifade edilmiştir. Bunlar arasında Belen Camii avlusundaki medrese ve mektep, Derince köyündeki mektep, Ahmed Gazi Bey mektep ve medresesi¹²⁴ bulunuyordu. Vakfın mütevellisi Mehmed Said Bey'dir. Vakfın senelik geliri 22632,5 kuruştur. Giderleri 21232,5 kuruş olup bu giderler arasında 600 kuruş müderris ve 150 kuruş sıbyan muallimi ücreti ile 370 kuruşluk Ahmed Gazi Bey mektebinin tamirat masrafı yer almıştır¹²⁵. Milas kasabasında Mehmed Said Ağa vakfı bünyesinde mektep ve medresenin ihyası için de para tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Bu vakfın 1878-1879 tarihli muhasebe kaydında mütevellisi Mehmed Said Bey'dir. Vakfın senelik geliri 30112,5 kuruştur. Gelir kalemleri ise önceki seneden devredilen para, Acem hanı, bahçe, asiyyâb, çiftlik, ve kışlak icarları ile diğer gelirlerden ibaretti. Vakfın giderleri ise 26962,5 kuruştur. Giderleri arasında müderrisler Osman Efendi ve Süleyman Efendi ile sıbyan muallimi Mehmed Efendi'nin maaşı, Ahmed Çavuş Mahallesi'ndeki medrese ve dershanenin tamirâtı, Tekfuranbarı mektebi ile Ahmed Gazi Camii Medresesi'nin tamir masrafları yer almıştır¹²⁶. Vakfın 1882-1883 tarihli muhasebe kaydında senelik 40501 kuruş geliri vardı. Gelir kalemleri arasında önceki seneden devreden para, Acemhanı icarı ile kışlak, bahçe, değirmen, Tekfuranbarı ve Kuru çiftliği icarlarının dışında diğer müsakkafat ödemeleri gösterilmiştir. Vakfın giderleri ise 40280,5 kuruştur. Bu giderler arasında 250 kuruş sıbyan muallimi ücreti, 200 kuruş medrese talebeleri için zeytinyağı bedeli, 2400 kuruş Müderris Hüseyin Efendi'nin ücreti ve 875 kuruş medresenin tamiri masrafı yer almıştır¹²⁷. Elhac Abdülaziz Ağa Vakfı'nın 1883-1884 tarihli kaydında da vakfın cami, mektep, medrese ve imaret için tahsis kılındığı belirtilmiştir. Vakfın mütevellisi halen Mehmed Said Bey'dir. Abdülaziz Ağa vakfının giderleri arasında muallim-i sıbyan ücreti 150 kuruş, medrese tamirine 335 kuruş ve dersanelerin tamirine ise 172 kuruş harcandığı ifade edilmiştir. Zaten vakfın çeşitli kalemlerden 37071 kuruş gelirine karşılık 36856,5 kuruş gideri gösterilmiştir¹²⁸. Abdülaziz Ağa Vakfı'nın 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi yine Mehmed Said Bey'dir. Vakfın senelik geliri 41386 kuruş, giderleri ise 40582 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Gider kalemleri arasında eğitimle ilgili olarak 200 kuruş sıbyan muallimi maaşı, 2250 kuruş müderris maaşı, 218 kuruş medrese tamiri, 1176 kuruş dersane tamiri ve 435 kuruş ise dersane döşemelerine sarf olunan para gösterilmiştir¹²⁹. Vakfın 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi Mehmed Said Bey'dir. Vakfın senelik geliri 44902 kuruştur. Vakfın gideri ise 43560 kuruş 10 paradır. Vakfın giderleri arasında eğitimle ilgili olarak 250 kuruş sıbyan muallimi, 100 kuruş cami-i kebir medresesi müderrisi ve 2400 kuruş müderris Hüseyin Efendi maaşları, 1155 kuruş medrese dersaneleri ve imaret tamiri masrafı ile 125 kuruş medrese öğrencilerine zeytinyağı bedeli gösterilmiştir¹³⁰.

Milas'ta Abdülaziz Ağazâdelerden Hacı Ömer Efendi Muallimhânesi Vakfı'nın 1872 senesi muhasebe kaydına göre 154 kuruş 5 para hazine adına tahsil edilmişti¹³¹. Muallimhânenin 1876-1877 tarihli muhasebe kaydında mütevelli olarak İsmail ve Mehmed Efendilerin olduğu görünmektedir. Esasında muhallimhane

¹²² Osmanlı Devleti'nde Teke-ili valisi olan ve bu görevine ilaveten Mentеше Sancağını idare ile görevlendirilen Hoca Firuz Bey, medrese ve imaret kurmuştur. Bunların ihtiyaçları için pek çok akârâtı olan vakıf kurmuştur. Yiğit, *a.g.e.*, s.63-65.

¹²³ BOA. EV. d. 19033.

¹²⁴ Ahmed Gazi cami bünyesindeki medrese Ahmed Gazi tarafından inşa edilmiştir. Milas'a 4 km mesafede bulunan Peçin'de kurulmuş medrese yapı, mimari düzeni ve cümle kapısı kemerleri ile Selçuklu geleneklerinden farklı bir mimari anlayışın izlerini taşımaktadır. Eyice, *a.g.m.*, s.69.

¹²⁵ BOA. EV. d. 16782, s.91.

¹²⁶ BOA. EV. d. 23070, s.88

¹²⁷ BOA. EV. d. 23070, s.60.

¹²⁸ BOA. EV. d. 23070, s.58.

¹²⁹ BOA. EV. d. 25708, s.34.

¹³⁰ BOA. EV. d. 25708, s.53.

¹³¹ BOA. EV. d. 20982, s.2.

kasabadaki Abdülaziz Ağazâdelerden Mehmed Said Ağa medresesi bünyesindeydi. Vakfın senelik geliri 577 kuruş olup bu para ise önceki seneden devreden miktar, Ahmed Gazi timarındaki tarla kirası ve nakit paranın nemasından elde edilmiştir. Buna karşılık muallimhâne vakfının gideri 1022 kuruştur. Mütevelli ücretleri, sıbyan muallimi maaşı ve tamir masrafı bu giderlere dahildi. Dolayısıyla vakfın 445 kuruş borçla seneyi kapattığı anlaşılmaktadır. Ayrıca vakfın toplam borcu 3445 kuruşa ulaşmıştır. Vakfa gelir getirmesi için nemalandırılan nakit paranın miktarı ise 2824 kuruş 25 paradır¹³². Vakfın 1878-1879 tarihli kaydında mütevelli olarak yine Hacı İsmail ve Mehmed Efendiler görünmektedir. Milas kasabesindeki Mehmed Said Ağa medresesindeki muallimhânenin ihyası ve masraflarının karşılanması amacıyla kurulan vakfın senelik geliri 525 kuruş 30 paradır. Giderleri ise 441 kuruş 10 para olup, tevliyet, sıbyan muallimi maaşı ve tamirat masraflarına sarf edilmiştir. Hesaptan kalan 84,5 kuruş ise vakfın önceki seneden devreden 3445 kuruşluk borcundan düşülmüştür. Vakfın yeni borcu 3360,5 kuruşa gerilemiştir. Vakfa gelir sağlamak üzere nemalandırılan para ise 2824 kuruş 25 para olarak kayda geçmiştir¹³³. Vakfın 1883-1884 tarihli muhasebe kaydında mütevellisi olarak Hacı İsmail Efendi gösterilmiştir. Vakfın gelirleri toplamı 2132 kuruştur. Bu gelirin kaynakları ise tarla hasılatı ve 2844 kuruşluk nakit paranın senelik nemasıydı. Giderlerinin toplamı ise 2132 kuruş olup, bu para muallimhâne tamirâtı, sıbyan muallimi ücreti, tevliyet ödemesi, maaş ve harçlara sarf edilmiştir. Vakfın gelir ve giderlerinin denk geldiği anlaşılmaktadır. Muallimhâne mamur yani hali hazırda kullanılır durumdadır¹³⁴.

Milas'a bağlı Kızılcâ karyesindeki Abdülaziz Ağazâdelerden Koca Ömer Ağa Vakfı caminin yanında medrese ve mektep için vakfedilmiştir. Vakfın 1876-1877 tarihli kaydına göre vakfın mütevellisi Mehmed Said Bey'dir. Vakfa gelir sağlaması amacıyla Kızılcâ karyesinde bir takım kiralık mekânlar, bahçe, han ve zeytin ağaçları vakfedilmiştir. Buralardan elde edilen gelir 4829 kuruştur. Vakfın giderleri arasında 600 kuruş müderris maaşı, 486 kuruş medrese ve dershanenin tamir masrafı gösterilmiştir. Toplam senelik giderlerin tutarı ise 8749 kuruştur. Ancak vakfın gelirleri giderleri karşılamadığından 3920 kuruşluk borç sonraki seneye devredilmiştir. Aslında vakfın bir önceki muhasebesinden de borçlu olduğu ve bunun tutarının ise 6266 kuruş 10 para olduğu anlaşılmaktadır. Vakıf toplamda 10186 kuruş 10 para borçlu durumdadır¹³⁵. Vakfın 1878-1879 tarihli kaydında yine mütevelli olarak Mehmed Said Bey yazılıdır. Senelik geliri 7939 kuruştur. Gelir kalemleri arasında önceki senenin fazlası, bahçe ve han icarları ile zeytin ağaçlarından elde edilen miktar yazılmıştır. Vakfın gideri ise 6189 kuruştur. Giderleri arasında 600 kuruş müderris ücreti ile 512 kuruş medresenin tamir masrafı görünmektedir. Vakfın bu seneki gelirleri giderlerinden 1750 kuruş fazla olup mevcut borçtan düşülmüştür. Çünkü vakfın önceki seneden 8436 kuruş 10 para borçlu olduğu anlaşılmaktadır. Halen vakfın 6686 kuruş 10 para borçlu olduğunu görüyoruz¹³⁶. Koca Ömer Ağa vakfının 1883-1884 tarihli kaydında aynı zamanda Nefs-i Milas karyesindeki cami, mektep ve medresenin ihyası için vakfedildiği yazılıdır. Vakfın mütevellisi yine Mehmed Said Bey'dir. Vakfın senelik geliri 4393 kuruştur. Gelir kalemleri arasında önceki seneden artan para, bahçe icarı, hane kirası, zeytin hasılatı ve diğer müsakkafat gelirleri gösterilmiştir. Giderleri ise 5184,5 kuruştur. Vakfın 791,5 kuruş borçla seneyi kapattığı anlaşılmaktadır¹³⁷.

Bozöyük'e bağlı Leyne köyündeki vakıf cami ve mektep için tahsis edilmişti. 1882-1883 tarihli muhasebe kayıtlarına göre Leyne köyü mektep ve cami vakfının mütevellisi Hacı Cemal Efendi'ydı. Vakfın senelik geliri 3360 kuruş olup, tarla icarı, aşar hasılatı ve diğer icarlarından elde edilmiştir. Vakfın 3300 kuruşluk giderleri arasında muallime 260 kuruş ödendiği görülmektedir¹³⁸.

4. İmaret Vakıfları

İmaret, vesikalarda imarethane olarak geçmekte olup cami, mescid, medrese, tabhâne, dârüşşifâ, aşevi, kervansaray, muvakkithâne ve türbe gibi birimlerin tamamı için olduğu gibi bu binalardan biri olan aşhane için de bu ifade kullanılmıştır. Hem aşevi hem de imar edilmiş anlamına gelir. Osmanlı Devleti'nde birçok içtimaî

¹³² BOA. EV. d. 18971, s.34.

¹³³ BOA. EV. d. 23070, s.75.

¹³⁴ BOA. EV. d. 23070, s.61.

¹³⁵ BOA. EV. d. 18971, s.20.

¹³⁶ BOA. EV. d. 23070, s.76.

¹³⁷ BOA. EV. d. 23070, s.64.

¹³⁸ BOA. EV. d. 23070, s.54.

ve beledî hizmet vakıflar tarafından karşılanmakta olup çeşitli eser ve hizmetlerin vakfedildiği bilinmektedir¹³⁹. İmaretler de her biri birer vakıf olan külliyelerin parçası veya müstakil kurumlar olarak vakfiyelere göre işlerdi¹⁴⁰. Bu durumda imarete görev yapanların alacakları ücret vakıf tarafından belirlendiği gibi imaretin nasıl işleyeceği, ne kadar ve nasıl yemek dağıtılacağı, dağıtılacak yemeklerin çeşidi bile bu vakfiye ve nizamnamelerinde kayıtlıydı. Büyük bir külliyenin parçası olmayan küçük aşevleri de daha çok misafir ve fukara için hizmet verirdi¹⁴¹. Dolayısıyla medrese talebelerine, cami görevlilerine, fakirlere ve gelip-giden yolcu ve misafirlere yemek vermek üzere kurulmuş aşevirdi¹⁴². İmarethaneler genellikle kurucularının veya mensubu bulunduğu cami vb. kurumların adıyla anılırdı. İmarethaneyi kuran kimse, buradan kimlerin yararlanacağını, gelirlerinin ne olduğunu, elde edilecek gelirin nasıl ve niçin harcanacağını vakfiyesinde ifade ederdi. Bu haliyle genellikle ihtiyaç sahiplerinin faydalandığı imarethanelerin Milas kazasında mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Elhac Abdülaziz Ağa Vakfı'nın 1878-1879 tarihli kaydında vakfın cami, mektep, medrese ve imaret için tahsis edildiği belirtilmiştir. Vakfın mütevellisi Mehmed Said Bey'dir. Vakfın senelik geliri 22632,5 kuruştur. Gelirleri arasında önceki seneden artan para, çeşitli mülk gelirleri, asiyâb icarı, hamam, bahçe, çiftlik ve kışlak kiralari yer almıştır. Vakfın gideri ise 21232,5 kuruştur. Giderleri arasında 3547 kuruşluk imaret için satın alınan erzak bedeli ile çeşitli giderler yer almıştır¹⁴³. Abdülaziz Ağa vakfının 1883-1884 tarihli kaydında vakfın cami, mektep, medrese ve imaret için tahsis kılındığı ifadesi yine yer almıştır. Vakfın mütevellisi halen Mehmed Said Bey'dir. Abdülaziz Ağa vakfının giderleri arasında 12870 kuruş imarete erzak bedeli olarak harcanan para görülmektedir. Vakfın çeşitli kalemlerden 37071 kuruş gelirine karşılık 36856,5 kuruş gideri gösterilmiştir. Vakfın giderlerinin üçte birinin imaret için sarf edildiği anlaşılmaktadır¹⁴⁴. Abdülaziz Ağa Vakfı'nın 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi yine Mehmed [Said] Bey'dir. Vakfın senelik geliri 41386 kuruş, giderleri ise 40582 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Gider kalemleri arasında imaretle ilgili olarak 17744 kuruş erzak bahasına sarf olunan para gösterilmiştir. Bu oran vakıf gelirlerinin % 42,8'nin yani neredeyse yarısına yakınının imaret için harcanmasına işaret etmektedir.¹⁴⁵

Milas kasabasında Mehmed Said Ağa Vakfı'nın cami, mektep ve medresenin yanında imaret giderleri için tahsis kılındığı anlaşılmaktadır. Bu vakfın 1878-1879 tarihli muhasebe kaydında mütevellisi Mehmed Said Bey'dir. Vakfın senelik geliri 30112,5 kuruştur. Gelir kalemleri ise önceki seneden devredilen para, Acem hanı, bahçe, asiyâb, çiftlik, ve kışlak icarları ile diğer gelirlerden ibaretti. Vakfın giderleri ise 26962,5 kuruştur. Giderleri arasında imaret aşçıları Mehmed, Ali ve Şakir efendilerin maaşları, imaret için pirinç ve sade yağ bedelleri gösterilmiştir¹⁴⁶. Vakfın 1883-1884 tarihli muhasebe kaydında senelik 40501 kuruş geliri vardı. Gelir kalemleri arasında önceki seneden devreden para, Acemhanı icarı ile kışlak, bahçe, değirmen, Tekfuranbarı ve Kuru çiftliği icarlarının dışında diğer müsakkafat ödemeleri gösterilmiştir. Vakfın giderleri ise 40280,5 kuruştur. Vakfın giderleri arasında 200 kuruş imaret aşçısı ücreti, 250 kuruş imaretin tamiri masrafı ve 12876 kuruş imarete erzak bahası ayrılmıştır. Vakfın gelirlerinin neredeyse üçte biri imaretin giderlerine tahsis edilmiştir¹⁴⁷. Vakfın 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi Mehmed Said Bey'dir. Vakfın senelik geliri 44902 kuruştur. Vakfın gideri ise 43560 kuruş 10 paradır. Vakfın giderleri arasında imaret ile ilgili olarak 19744 kuruş imarete erzak bahası ve 1155 kuruş medrese dersaneleri ve imaret tamiri masrafı gösterilmiştir. Vakfın gelirlerinin % 46,5'i yani neredeyse yarısına yakını imaretle ilgili hususlara tahsis edilmiştir¹⁴⁸.

¹³⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda İmâret sitelerinin kuruluşu ve işleyiş tarzına dâir araştırmalar", *İÜİF Mecmuası*, XXIII / 1-2 (1963): 239-296.

¹⁴⁰ Bu konuda bkz. Ahmet Köç, "İdari ve mali açılardan XVII. yüzyılda Seyyid Hüseyin Gazi Tekkesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 72, (2014): 15-42.

¹⁴¹ Zeynep Tarım Ertuğ, "İmaret", TDV İslâm Ansiklopedisi, XXII (İstanbul 2000): 219-220.

¹⁴² Ayverdi, a.g.s., s.557.

¹⁴³ BOA. EV. d. 16782, s.91.

¹⁴⁴ BOA. EV. d. 23070, s.58.

¹⁴⁵ BOA. EV. d. 25708, s.34.

¹⁴⁶ BOA. EV. d. 23070, s.88

¹⁴⁷ BOA. EV. d. 23070, s.60.

¹⁴⁸ BOA. EV. d. 25708, s.53.

5. Zaviye / Türbe Vakıfları

Zaviye, bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan, yol üzerinde, köy veya kasabalardaki binaları ve eklentilerini ifade eder. Ayrıca geçit, derbent ve kervansarayların seyrek bulunduğu yerlerdeki misafirhanelere de zaviye denirdi. Şehitler dışında kurulan zaviyelerin başlıca fonksiyonunun konaklamak olduğu, yolcuların yeme, içme ve barınma ihtiyaçlarının ücretsiz karşılandığı anlaşılmaktadır. Yine tekkenin küçüğü de türbe ve zaviye olarak ifade edilirdi. Burada gelip geçenlere hizmet edenlere zaviyedâr denildiği gibi bu hizmeti yapanlar vergiden muaftı¹⁴⁹. Zaviyeler her şeyden önce dinî-tasavvufî terbiye yeri idi. Bu müesseseler dinî-tasavvufî yönlerinin yanında halkla bütünleşmenin ve kültür alışverişinin sağlandığı önemli merkezlerdi¹⁵⁰.

Milas'ın Türbe karyesinde Pir Ahmed Çelebi türbesinin/zaviyesinin bakım, onarım ve diğer giderleri için vakıf yapılmıştı. Vakfın 1851 tarihli muhasebe kaydına göre mütevellisi ve zaviyedârı Mustafa'ydı. Vakfa gelir olarak bir asiyâb icarı bırakılmış ve yıllık geliri 900 kuruştur. Vakfın giderleri ise 750 kuruş olup, bu giderler arasında türbeyi ziyaret edenlere verilen yemek parası, hasır bedeli, maaş ve türbede bulunan misafirhanenin tamir masrafı gösterilmiştir. Vakfın senelik gelir ve gideri arasında 150 kuruş fazlalık mevcuttu¹⁵¹. Bu zaviyenin 1872 tarihli muhasebe kaydına göre 285 kuruş hazineye ödenmiştir¹⁵². Vakfın 1878-1879 tarihli kaydında mütevellisi halen Hacı Mustafa Efendi'dir. Vakfın geliri 1435 kuruştur. Gelir kalemleri arasında önceki seneden devredilen para, Ilıca köyündeki değirmenin icarı, zeytin hasılatı ve tarla kirası yer almıştır. Vakfın gideri ise 1360 kuruş olup, zaviyedâr ücreti, asiyâbın ve zaviyenin tamir masrafı ile maaş ve harçtan ibarettir. Kalan 75 kuruş zaviyeye gelenlere yemek yedirilmesi için mütevelliyeye teslim edilmiştir¹⁵³. Vakfın 1882-1883 tarihli kaydında mütevellisi yine Hacı Mustafa'dır. Vakfın gelirleri ilgili arşiv belgesi yırtıktır. Fakat gelirlerini önceki senenin fazlası, değirmen icarı, zeytin hasılatı ve tarla icarı oluşturmaktadır. Vakfın giderleri ise 1982,5 kuruştur. Giderlerini ise zaviyedâr ücreti, zaviyenin tamirâtı, emlak vergisi, maaş, harç ve zaviyeyi ziyaret edenlere verilen yemek ücretleri teşkil etmiştir. Vakfın gelirleri giderlerinden fazladır. Çünkü artan paranın zaviyeye gelip gidenlere yemek yedirilmesi için mütevelliyeye teslim edildiği anlaşılmaktadır¹⁵⁴. Zaviye vakfının 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi yine Hacı Mustafa'dır. Vakfın senelik geliri 2376 kuruştur. Gelir kalemleri arasında önceki seneden devreden fazlalık, değirmen ve tarla icarı ile zeytin hasılatından elde edilen hasılat yer almıştır. Giderleri ise 2071,5 kuruştur. Vakfın giderlerini ise zaviyedârlık ücreti, zaviyede verilen yemek masrafı, değirmen ve tarlanın emlak vergisi, maaş ve harçlar oluşturmuştur. Kalan 314,5 kuruş ise mütevelliyeye zaviyede yemek verilmesi amacıyla teslim edilmiştir¹⁵⁵.

Milas'ın Kılavuz (Kulağuz) dağında Hüdaverdi Zaviyesi Vakfı'na ait 1872 tarihli kayıta 329 kuruş hazine namına ödenmiştir¹⁵⁶. Hüdaverdi Vakfı'nın 1876-1877 tarihli muhasebe kaydında mütevellisi olarak İsmail ve Mehmed Efendiler görünmektedir. Senelik 315 kuruş geliri olup bu para ise önceki seneden devreden para, zeytin ağaçları ve aşar hasılatından elde edilmiştir. Vakfın bu gelirinden 255 kuruş tevliyet ücreti, hasır ve süpürge bedeli ile maaş ve harçlara sarf edilmiştir. Vakfın artan 60 kuruşluk parası zaviyeye gelip gidenlere yemek yedirilmesi için tahsis edilmiştir¹⁵⁷. Bu vakfın 1878-1879 tarihli kaydında mütevellisi yine Hacı İsmail ve Mehmed Efendilerin olduğu görülmektedir. Vakfın senelik geliri 315 kuruş vardı. Bu paranın önceki senenin fazlası, zeytin ve aşar hasılatından elde edildiği anlaşılmaktadır. Giderlerini ise tevliyet ücretleri, zaviyenin tamirâtı, maaş ve harçlar oluşturmakta olup toplam 284 kuruştur. Fazla kalan 30 kuruş vakıf şartnamesi gereğince zaviyeye gelip gidenlere yemek yedirilmesi için mütevellisine terk edilmiştir¹⁵⁸.

¹⁴⁹ Pakalın, a.g.s., *Cilt:III*, s.648.

¹⁵⁰ Muşmal-Arici, a.g.m., s.355.

¹⁵¹ BOA. EV. d. 14003, s.2.

¹⁵² BOA. EV. d. 20982, s.2.

¹⁵³ BOA. EV. d. 16782, s.94.

¹⁵⁴ BOA. EV. d. 23070, s.69.

¹⁵⁵ BOA. EV. d. 25708, s.26.

¹⁵⁶ BOA. EV. d. 20982, s.2.

¹⁵⁷ BOA. EV. d. 18971, s.33.

¹⁵⁸ BOA. EV. d. 23070, s.74.

6. Misafirhane / Oda Vakıfları

Milas'ta gureba, ulema, yolcu ve misafir gelenlere yemek ve yatacak yer temin etmek amacıyla misafirhane veya odalar inşa edilerek bunların ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakıflar kurulmuştur. Bunlardan bir tanesi Abazazâde Hacı Ebubekir Ağa'nın evinin bitişiğinde inşa ettirdiği odaydı. Bu oda için kurulan vakfın 31 Mart 1849 tarihli vakfiyesinde zeytinlik, değirmen hasılatı, yağ dükkânı, boya kazanı geliri ile helvacı dükkânı ve mağazalar tahsis edilmiştir¹⁵⁹. İncelediğimiz dönemde Milas vakıfları arasında Arbazlı, Arbazoğlu, Arbazlıoğlu ve Arbazoğlu İsmail adıyla ifade edilen misafirhane veya oda vakfı mevcuttur. Arbazoğlu İsmail misafirhanesi Milas kazasının Yeniköy (Cedidköy) karyesinde dir. Vakfın kuruluş amacının köye gelip gidenlerin konaklaması olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Vakfın 1851 tarihli muhasebe kaydına göre zeytinyağından olan geliri senelik 250 kıyye yani 875 kuruştur. Vakfın yıllık gideri ise 715 kuruştur. Bu giderler arasında misafirhanede konaklayanlar için yemek masrafı, hasır bedeli, kâtip maaşı ve müfettiş harcı gösterilmiştir. Vakfın gelir-giderinde 160 kuruş fazlası mevcuttur¹⁶⁰. Bu vakfın 1861 tarihli kaydına göre maaş masrafı 2,5 kuruştur¹⁶¹. Vakfın 1872 tarihli kaydında hazineye 25 kuruş ödendiği ifade edilmiştir¹⁶². Milas'ın Kırcağız / Kırcağız-ı Yeni karyesinde ise Arbazlı/Arbazlıoğlu adıyla kurulmuş oda vakfı vardı. Bu vakfın 1882-1883 tarihli kaydında mütevellisi Arbazlıoğlu Mehmed'dir. Vakfın senelik zeytin ve tarla hasılatından geliri 110 kuruştur. Giderleri ise odanın tamir masrafı, odada konaklayan misafirlere yemek ücreti, maaş ve harçlardan ibaret olup 95 kuruş olarak gösterilmiştir. Hesaptan kalan 15 kuruş odada konaklayan misafirlere yemek yedirilmesi için mütevellisine terk edilmiştir¹⁶³. Bu vakfın 1883-1884 tarihli kaydında mütevellisi Mehmed Ağa'dır. Vakfın senelik 360 kuruş geliri olup, tarla icarı ve zeytin hasılatından elde edilmiştir. Senelik gideri ise 300 kuruş olup, odada misafir olanlara yemek ücreti, hasır, süpürge, emlak vergisi, maaş ve harçlara kullanılmıştır. Vakfın hesaplarından artan 60 kuruşun ise sonraki senede sarf edilmek üzere gelir kaydedilerek mütevelliyeye teslim edilmiştir¹⁶⁴. Vakfın bir önceki senenin hesaplarına göre hem gelirlerinin hem de giderlerinin arttığı görülmektedir.

Mandalyat nahiyesine bağlı Kızılca karyesindeki Zorbazoğlu Vakfı misafirhane için kurulmuştur. 1876-1877 tarihli kayıta mütevellisi Zorbazoğlu Ali görülmektedir. Vakfın 220 kuruş geliri vardır. Bu gelirler ise önceki seneden artan meblağ, bağ hasılatı ve zeytin ağaçlarından elde edilmiştir. Vakfın 190 kuruşluk masrafı ise tevliyet ücreti, misafirhanenin tamirâtı, maaş ve harçlardan ibarettir. Vakıf hesabından arta kalan 30 kuruş misafirhaneye gelenlere yemek verilmesi için mütevelliyeye teslim edilmiştir¹⁶⁵.

Milas kazasının Kafaca köyünde Hacı Mustafa [Ağa] Vakfı misafirhane olarak tahsis edilmiştir. 1851 tarihli vakıf kaydına göre vakfa gelir sağlaması için zeytin ağacı ve bunlardan elde edilecek zeytinyağı gelirleri vakfedilmiştir. Zeytinyağı geliri senelik 525 kuruştur. Bu gelir misafirhanede konaklayanlara verilen yemek, süpürge, hasır, tamir, maaş ve harçlara sarf edilmiştir. Bunların senelik tutarı ise 473 kuruş olup kalan 52 kuruş mütevellisine terk edilmiştir. Ancak mütevellinin kim olduğu belirtilmemiştir¹⁶⁶. Bu vakfın 1861 tarihli kaydında 5 kuruş maaş ve harç bedeli gösterilmiştir¹⁶⁷. Vakfın 1872 tarihli kaydına göre hazineye 35 kuruş ödenmiştir¹⁶⁸.

Milas kazasında Türbe köyündeki Pir Ahmed Çelebi türbesinin aynı zamanda misafirhanesi vardı. Yukarıda ifade edilen bilgilere göre 1851 senesi muhasebe kayıtlarında türbenin ve misafirhanenin hesapları birlikte

¹⁵⁹ Adıyeke, *a.g.e.*, s.80.

¹⁶⁰ BOA. EV. d. 14003, s.2.

¹⁶¹ BOA. EV. d. 17121, s.3.

¹⁶² BOA. EV. d. 20982, s.2.

¹⁶³ BOA. EV. d. 23070, s.66.

¹⁶⁴ BOA. EV. d. 23070, s.62.

¹⁶⁵ BOA. EV. d. 18971, s.23.

¹⁶⁶ BOA. EV. d. 14003, s.3.

¹⁶⁷ BOA. EV. d. 17121, s.3.

¹⁶⁸ BOA. EV. d. 20982, s.2.

yazılmıştır. Ancak 1861 tarihli kayıta sadece misafirhane olarak belirtilmiştir. Misafirhane vakfının hesaplarına 80 kuruş maaş ve 20 kuruş harç bedeli olmak üzere 100 kuruş masraf yazılmıştır¹⁶⁹.

Milas'ın Mandalyat nahiyesine bağlı Hacı Ahmedler köyünde Gök Hasanoğlu Vakfı misafirhaneye tahsis edilmişti. Vakfın 1876-1877 tarihli kaydına göre mütevellisi Gök Hasanoğlu Mehmed'dir. Vakfa gelir sağlaması için köyde bulunan bahçe ve zeytin ağaçları tahsis edilmişti. Zeytin ağaçlarından elde edilen gelir ve bir önceki seneden kalan paranın toplamı 183 kuruştur. Bu paranın 168 kuruşluk kısmı müteveli ücreti, tamir masrafı, maaş ve harç bedeli olarak kullanılmıştır. Kalan 15 kuruş ise misafirhaneye gelip gidenlere yemek verilmesi mütevelliyeye teslim edilmiştir¹⁷⁰.

Milas kazasında Hacıoğlu misafirhanesinin 1861 tarihli kaydına göre maaş ve harç masrafı 20 kuruştur¹⁷¹. Yine 1861 tarihli kayıtlarda Mandalyat kazası dahilinde Derince köyündeki Hacı Hasanoğlu vakfının 40 kuruş ve Hacı Ali misafirhanesinin ise 10 kuruş maaş ve harç masrafları gösterilmiştir¹⁷². Bu vakfın 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi olarak Hasan ismi geçmektedir. Vakfın gelir ve gideri 350 kuruştur. Gelirlerini zeytin hasılatından elde etmiştir. Giderlerini ise odada konaklayana verilen yemek bedeli ve maaş-harç oluşturmuştur¹⁷³.

Mandalyat kazası dahilinde Derince köyündeki Abdioğlu/Hacı Abdizâde Misafirhanesi Vakfı'nın 1861 tarihli hesabında 10 kuruş maaş ve harç masrafları gösterilmiştir¹⁷⁴. Hacı Abdizâde misafirhanesinin 1872 tarihli kaydında hazineye 25 kuruş ödendiği belirtilmiştir¹⁷⁵. Bu vakfın 1878-1879 tarihli kaydında ise Hacı Abdioğlu ve Atike Kadın Vakfı şeklinde yazıldığı görülmektedir. Vakıf hem misafirhane hem de çeşme hayratıdır. Vakfın mütevellisi Abdullah Efendi'dir. Senelik geliri 406 kuruş olup, önceki senelerden devredilen para ile zeytin hasılatından elde edilmiştir. Vakfın gideri ise 373 kuruştur. Kalan 33 kuruş hizmetine karşılık mütevellisine verilmiştir¹⁷⁶.

Milas kasabasında Hamam Mahallesinde Şehir Kahyası veya Şehir Kethüdası adıyla anılan misafirhane / oda vakfı vardı. Vakfın 1878-1879 tarihli kaydında müteveli Ömer Ağa'dır. Vakfın geliri 557 kuruştur. Gelirleri arasında önceki seneden devredilen para, zeytin ve tarla hasılatı ile Yusufça deresindeki bir bab değirmenin kirası yer almıştır. Vakfın senelik gideri ise 482 kuruştur. Giderlerini ise tevliyet ücreti, misafirhanenin tamirâtı ile maaş ve harçlar oluşturmuştur. Kalan 75 kuruş ise misafirhaneye gelip gidenlere yemek yedirilmesi için mütevelliyeye teslim edilmiştir¹⁷⁷. Vakfın 1882-1883 tarihli muhasebe kaydında mütevellisi yine Ömer Ağa'dır. Vakfın senelik geliri 890 kuruş olup, bu gelir ise zeytin hasılatı, tarla ve değirmen icarından elde edilmiştir. Bu gelirin 770 kuruşluk kısmı ise misafirhaneye gelip gidenlere yemek bedeli, hasır ve süpürge masrafı, iki senelik emlak vergisi, maaş ve harç olarak harcanmıştır. Kalan 120 kuruş ise vakıf şartnamesi gereğince misafirhaneye gelip gidenlere yemek ücreti olarak terk edilmiştir¹⁷⁸. Bu vakfın 1883-1884 tarihli kaydına göre Ömer Ağa'nın müteveli olarak görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Vakfın senelik geliri bir önceki yıla göre azalma göstermiş ve 720 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Buna karşılık giderleri de azalmış ve 652,5 kuruşa gerilemiştir. Giderleri arasında misafirhanede konaklayanlara yemek ücreti, değirmenin vergisi, hasır ve süpürge bedeli ile maaş ve harçlar gösterilmiştir. Vakfın senelik hesabında 67,5 kuruş fazlası olup bir sonraki seneye gelir kaydedilerek mütevellisine verilmiştir¹⁷⁹. Şehir Kethüdası Vakfının 1884-1885 tarihli kaydında müteveli olarak yine Ömer Ağa'dır. Vakfın senelik geliri 1303,5 kuruştur. Önceki seneden devreden fazlalık, tarla ve değirmen icarı ile zeytin hasılatından elde edilen geliri vardı. Vakfın gideri ise 878,5 kuruştur. Giderleri arasında odada

¹⁶⁹ BOA. EV. d. 17121, s.3.

¹⁷⁰ BOA. EV. d. 18971, s.29.

¹⁷¹ BOA. EV. d. 17121, s.3.

¹⁷² BOA. EV. d. 17121, s.3.

¹⁷³ BOA. EV. d. 25708, s.51

¹⁷⁴ BOA. EV. d. 17121, s.3.

¹⁷⁵ BOA. EV. d. 20982, s.2.

¹⁷⁶ BOA. EV. d. 23070, s.82.

¹⁷⁷ BOA. EV. d. 16782, s.88.

¹⁷⁸ BOA. EV. d. 23070, s.50.

¹⁷⁹ BOA. EV. d. 23070, s.63.

misafir olanlara verilen yemek ücreti, değirmen ve tarla vergisi ile odanın tamiratı gösterilmiştir. Kalan 425 kuruş ise sonraki seneye devredilmiştir¹⁸⁰.

Bir diğer vakıf ise Ahmed Kethüda vakfıydı. Vakıf Mandalyat nahiyesinin Çandır köyünde olup misafirhanenin ihyası için tesis edilmiştir. Bu vakfın 1868 tarihli kaydında 249 kuruş 36 para geliri olduğu ancak giderinin bulunmadığı yazılıdır¹⁸¹. Vakfın 1878-1879 tarihli kaydında mütevellisi olarak İbrahim Ağa ismi yer almaktadır. Vakfın senelik geliri 392 kuruş olup önceki seneden devredilen para, bağ ve zeytin hasılatından ibarettir. Giderleri ise 372 kuruş olup tevliyet ücreti, hasır ve süpürge ile tamirat masraflarına sarf edilmiştir. Kalan 20 kuruş mütevellisine terk edilmiştir¹⁸².

Milas'ın Mandalyat nahiyesi Kılavuz (Kulağuz) köyünde Çelebioğlu / Çelebioğlu Mehmed vakfi mevcuttur. Vakfın 1878-1879 tarihli muhasebe kayıtlarında misafirhaneye tahsis edildiği ve mütevellisinin evlad-ı vakıftan Mustafa olduğu yazılıdır. Vakfın senelik geliri 554 kuruş olup, önceki senelerden devredilen para, zeytin hasılatı ve asi-yâb kirasından elde edildiği anlaşılmaktadır. Giderleri ise 509 kuruş olup, tevliyet, süpürge, hasır ve tamir masrafı ile maaş ve harçlara sarf edilmiştir. Kalan 45 kuruş ise mütevellisine verilmiştir¹⁸³. Yine bu vakfın Çelebioğlu adıyla Milas kazasının Nefs-i Milas karyesinde olduğunu görüyoruz. Vakfın 1883-1884 tarihli kaydında mütevellisi Molla Mustafa'dır. Vakfın gelirleri ile ilgili kısım belgenin tahrip olması nedeniyle tespit edilememiştir. Giderleri ise 1139 kuruş 10 paradır. Giderleri arasında misafirlere yemek ücreti, odanın tamir masrafı, iki senelik emlak vergisi, maaş ve harçlar gösterilmiştir. Muhasebe kaydında kalan bir miktar paranın odada konaklayanlara yemek yedirilmesi için mütevelliyeye verildiği ifade edildiğine göre misafirhanenin borçlu olmadığı anlaşılmaktadır¹⁸⁴. Vakfın 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi Mustafa'dır. Vakfın senelik geliri 1364,5 kuruştur. Gelirlerini önceki seneden devredilen para ve değirmen hasılatından elde etmiştir. Giderleri ise 1193,5 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Gider kalemlerini ise odada konaklayanlara verilen yemek masrafı ve değirmen vergisi oluşturmuştur. Vakfın gelir-gider hesaplarında 231 kuruş fazla verdiği ve bu paranın teamüllere uygun olarak mütevellisine, ihtiyaçlara harcanmak üzere teslim edilmiştir¹⁸⁵.

7. Çeşme / Bi'r-i Mâ' veya Su Kuyusu / Sarnıç Vakıfları

İnsanların gündelik yaşamlarını devam ettirebilmeleri için su en büyük ihtiyaçtı. Toplumun ihtiyacı olan su ve yiyecek gibi maddelerin kolayca karşılanması hususu dikkatlice üzerinde durulan bir konu olmuştur. Bu nedenle şehir, kasaba ve köy meydanlarında ile mahalle aralarında veya yollarda bulunan içme sularının düzenli şekilde akması için vakıflar kurulmuştu. Osmanlı toplumunda su getirmek veya çeşme yaptırmak, dinî bir kültürün pratiğe uygulanmasının yaygın bir göstergesidir. Bu nedenle Osmanlı'da en yüksek görevliden en aşağıdakine, en zengininden en fakirine kadar su getirme ve çeşme yaptırmaya faaliyetini her fert üstlenmiştir. Sebil, pınar veya çeşme gibi hayrat yaptıranların gaye ve beklentilerinin yanı sıra bina edilen eserlerin şehirlerin fiziki çehresinin oluşumuna da katkısı büyüktür¹⁸⁶. Öyle ki Adana'da Osmanlı döneminde yapıp vakfedilen tüm kurumların % 22,92'sini su kurumları oluşturmaktaydı. “*Sadakanın en faziletlisi su teminidir*” hadisinden kaynaklı düşünceyi benimseyen Türk toplumu kır veya şehirlerin her tarafını su hayratı ile donatmıştır¹⁸⁷. 18. yüzyıl ortalarında Milas kasabasının içme suyu kuyulardan temin ediliyordu. 1752-1753 yılında Abdülaziz Ağazâde Mehmed Seyyid Bey (Hacı Mehmed Said) kasabaya üç saat mesafeden Beypınarı¹⁸⁸ suyunu getirip, çeşmeler yaptırmıştır. 19. yüzyılda bu su halen Milas'ın içme suyu ihtiyacını karşılıyordu. Ayrıca Soda Dağı'nın batısında iyi kalitede içme suyu çıkıyordu. Bu da içme suyu olarak kullanılıyordu. 19. yüzyılın

¹⁸⁰ BOA. EV. d. 25708, s.27.

¹⁸¹ BOA. EV. d. 20685.

¹⁸² BOA. EV. d. 23070, s.89.

¹⁸³ BOA. EV. d. 23070, s.87.

¹⁸⁴ BOA. EV. d. 23070, s.67.

¹⁸⁵ BOA. EV. d. 25708, s.50.

¹⁸⁶ Demirel, a.g.e., s.81-82; Osmanlı coğrafyası su potansiyeli bakımından büyük farklılıklar içermektedir. Bkz. Ahmet Köç, “XV-XVII. yüzyıllarda Silistre’de su vakıfları”, *VD*. 49, (2018): 9-20; Said Öztürk, “Osmanlı su yapılarında vakıfların rolü: tesis, onarım ve hizmet giderlerinin finansmanı”, *VD*. 80. Yıl Özel Sayı, (2019): 135-157.

¹⁸⁷ Alkan, a.g.e., s.259.

¹⁸⁸ Eroğlu, a.g.e., s.192.

sonlarında kasabada altı tane çeşme vardı. Ayrıca kırsal kesimin ve yolcuların su ihtiyaçlarını karşılamak için Milas kazası dahilinde pek çok sarnıç yapılmıştı. Özellikle Abdülaziz Ağalar çeşme ve sarnıç yapımına öncülük etmişti¹⁸⁹. Milas'ta maî-lezîz yani içme suyu, bi'r-i mâ' yani su kuyusu, kuyu veya sarnıç olarak adlandırılan bu vakıfların temel amacı çeşmelerin kırık künklerinin tamiri, bozulan suyollarının yapılması, su kuyularının temizlenmesi, su kuyularının ip, kova ve taşlarının temini içindir. Vakıf gelirleri yeni çeşme yapılması, harap olan çeşmelerin tamiri, bozulan suyollarındaki künklerin değiştirilmesi, kuyulardan su çekmeye yarayan makara, kova ve ip gibi malzemelerin temini veya yenilenmesi için sarf edilirdi. Tüm bunlar için Milas kazası ile köylerinde pek çok su vakfı tesis edilmiş ve bu hizmetlerin yerine getirilebilmesi için vakfı kuran kişiler, zeytinlik, bahçe, asiyâb/değirmen gibi mülklerin yanında nakit para bırakmak suretiyle iş ve işlemlerin sürdürülmesine hizmet etmişlerdi.

Milas kazası vakıfları arasında Hafız Ömer adıyla anılan maî-lezîz / içme suyu vakfı mevcuttu. Vakıf yapılan su ve çeşmesi, Hoca Bedreddin Mahallesi ile kaza çarşısının kullanımına tahsis edilmişti. Vakfın mütevellisi ise Hafız Ömer'di. Vakfın 1851 tarihli muhasebe kaydına göre zeytin ağacı ve bir bab asiyâbtan geliri 537,5 kuruştur. Bu gelirden zeytinyağı üretimi, künk bedeli, çeşme inşası, amele ücreti ve yolcular için 514,5 kuruş masraf edilmişti. Vakfın senelik gelir-giderleri arasında 23 kuruş fazlası mevcuttu¹⁹⁰.

Milas kazasında Koca Ahmedoğlu bi'r-i mâ' / su kuyusu namıyla bir vakıf mevcuttu. 1851 tarihli kayda göre vakfın mütevellisi Hacı Çalık'tı. Vakfın geliri adına vakfedilmiş olan dükkânlardan elde edilmekteydi. Dört yıllık dükkân geliri ise 200 kuruş olup, bu gelirden su kuyusunda kullanılmak üzere kova ve ip satın alınması ile dükkânın tamir için 163 kuruş masraf yapılmıştır. Kalan 37 kuruş müteveli Hacı Çalık'a teslim edilmiştir¹⁹¹. Bu vakfın 1878-1879 tarihli kaydında müteveli olarak Hacı Çalıkoğlu Mehmed ismi yer almaktadır. Vakfın geliri 47,5 kuruştur. Gelir kalemleri arasında önceki seneden devredilen para ve Milas debbağhanesindeki bir dükkânın kirası yer almıştır. Vakfın giderleri ise 38 kuruş 30 paradır. Gelirleri su kuyusunda kullanılmak üzere urgan ve kova ile maaş ve harç olarak sarf edilmiştir. Kalan 8 kuruş 30 para ise müteveliye verilmiştir¹⁹². Yine 1861 tarihli kayıta Milas kazasının Eyne Osman karyesinde aynı adı taşıyan yani Koca Ahmed bi'r-i mâ' / su kuyusu vakfının olduğu yazılmıştır. Bu vakfın maaş ve harç bedeli 5 kuruştur¹⁹³.

Milas kasabasında Şerife Hatun Vakfı, sarnıç¹⁹⁴ vakfidir. 1872 tarihli muhasebe kaydında 376 kuruş 10 para hazine namına tahsil edilmiştir¹⁹⁵. Vakfın 1876-1877 tarihli kaydında müteveli olarak Hasan Ali ve Mehmed görülmektedir. Vakfa gelir sağlamak amacıyla zeytin ağaçları ve bir miktar paranın neması tahsis kılınmıştır. Nemalandırılan para 1915 kuruştur. Vakfın senelik toplam geliri 567 kuruş 10 paradır. Bu gelire karşılık vakfın gideri 5137 kuruş 10 paradır. Vakfın giderleri ise tevliyet ücretleri, sarnıçların tamirata masrafı ve önceki seneden devredilen 2438 kuruşluk borçtur. Dolayısıyla vakıf muhasebesinde 4570 kuruş borçlu olduğu ve bu borcun bir sonraki seneye devredildiği anlaşılmaktadır¹⁹⁶. Bu vakfın 1878-1879 tarihli kaydında müteveli olarak yine Hasan Ali ve Mehmed görev yapmaktadır. Vakfın senelik geliri 729 kuruş 10 paradır. Gelirlerinin kaynağı önceki seneden devredilen para, zeytin hasılatı ve nakit paranın nemasıdır. Giderleri ise 659 kuruş 10 para olup, tevliyet ücreti, sarnıçın tamirata, maaş ve harçlar masraf kalemlerini oluşturmaktadır. Kalan para ise 70 kuruş olup önceki seneden devredilen borçtan düşülmüştür. Vakıf halen 4500 kuruş borçlu durumdadır. Ayrıca vakfa gelir sağlamak üzere bağışlanan para 1915 kuruş olup, senelik neması 287 kuruş 10 paradır¹⁹⁷. Bu vakfın 1882-1883 tarihli muhasebe kaydında müteveli olarak halen Hasan Ali görev yapmaktadır. Vakfın 391 kuruşluk gelirinin kaynağı zeytin hasılatı ve nakit para nemasıdır. Nemalandırılan nakit para ise 2185 kuruştur. Vakfın gideri 400 kuruş olup, zeytin hasılatında çalışan amele ücretleri, sarnıç tamiri masrafı ve tevliyet ücretine

¹⁸⁹ Adıyeke, *a.g.e.*, s.80-81.

¹⁹⁰ BOA. EV. d. 14003, s.2.

¹⁹¹ BOA. EV. d. 14003, s.3.

¹⁹² BOA. EV. d. 16782, s.87.

¹⁹³ BOA. EV. d. 17121, s.3.

¹⁹⁴ Sarnıç, yağmur sularını biriktirmek ve gerektiğinde kullanmak amacıyla genellikle taştan yapılan yer altı su deposudur. Ayverdi, *a.g.s.*, s.1064.

¹⁹⁵ BOA. EV. d. 20982, s.2.

¹⁹⁶ BOA. EV. d. 18971, s.22.

¹⁹⁷ BOA. EV. d. 16782, s.93.

sarf edilmiştir. Şerife Hatun Vakfı seneyi 9 kuruş borçla kapatmıştır¹⁹⁸. Vakfın 1884-1885 tarihli hesap kaydında halen Hasan Ali'nin mütevellisi olduğu görülmektedir. Vakfın senelik geliri ve gideri 374,5 kuruştur. Gelirleri arasında zeytin hasılatı ve nakit paranın neması vardır. Nemalandırılan para 2185 kuruş olup, 227 kuruş gelir elde edilmiştir. Giderleri ise sarnıçların tamiri, tevliyet ücreti maaş ve harçlardan ibaretti¹⁹⁹.

Milas kazası dahilindeki bir diğer maî-lezîz / su vakfı Çomakdağı köyündedir. Elhac Mustafa vakfı köyde bulunan türbe için vakfedilmiştir. 1851 tarihli kayda göre evlad-ı vakıf suretinde olduğu için vakfın mütevellisi Ayşe Hatun'dur. Vakfın gelirleri arasında zeytin ağacı ve zeytinyağı mahsulatı vardır. Vakfın yıllık geliri 700 kuruş olup, çeşmeye su gelmesini sağlayan künk bedeli, kireç, amele ücreti ile harç ve maaş masrafı ise 396 kuruştur. Vakfın gelirlerinden masraflar düşüldükten sonra kalan 304 kuruş mütevelliyeye teslim edilmiştir²⁰⁰. Bu vakfın 1861 tarihli kaydına göre 5 kuruş maaş ve harç bedeli vardı²⁰¹.

Milas kazasının Kızılcağa köyünde Elhac Ali adıyla kurulmuş maî- leziz / su vakfı mevcuttu. Bu vakfın 1851 tarihli kayıtlarına göre mütevellisi Hacı Ali olup, vakfa gelir sağlaması için zeytin ağaçları ve bunlardan elde edilen zeytinyağı gelirleri vakfedilmişti. Vakfın senelik geliri 840 kuruştur. Elde edilen gelirden çeşmeye su getirilmesi için 200 adet künk satın alınmıştı. Bunların bedeli 300 kuruştur. Künk bedeli dışında kireç, zeytinyağı, amele ücreti, harç ve maaşlar için toplamda 382,5 kuruş masraf yapılmıştı. Vakfın yıllık hesaplarından 157,5 kuruş artmış olup bu para ise mütevelliyeye teslim edilmiştir²⁰². Yukarıda Elhac Ali şeklinde yazılmış olan vakıf diğer kayıtlarda Hacı Ali vakfı şeklinde yazılırken mescid ve çeşmenin ihyası için kurulduğu ifade edilmiştir. Vakfın 1876-1877 tarihli kayıtlarında mütevellisinin Hacı Veli olduğu görülmektedir. Çomakdağı Atalanı Yaylağı'ndaki mescid ve çeşmenin ihyası için vakfedilmiştir. Vakfa gelir sağlaması amacıyla Atalanı Yaylağı'nda zeytin ağaçları ve nakit para neması tahsis edilmiştir. Bunlardan elde edilen vakıf geliri 635 kuruştur. Vakfın toplam gideri ise 588 kuruş 5 paradır. Bu giderler arasında çeşmenin tamirat masrafı yer almıştır. Vakfın muhasebesinde 46 kuruş 35 para fazlası mevcuttur. Önceki yılın muhasebesinden de 3000 kuruşu olup toplamda 3046 kuruş 35 para nemalandırılmıştır²⁰³. Bu vakfın 1878-1879 tarihli muhasebe kaydında mütevellisi yine Hacı Veli'dir. Vakfın senelik geliri 630 kuruştur. Vakfın giderleri arasında çeşmenin tamir masrafı, harç ve maaşlar yer almakta olup, toplam 588 kuruş 5 paradır. Hesaptan kalan 46 kuruş 35 para ise vakfa gelir sağlamak üzere nemalandırılan nakit mevcut varlığına ilave edilmiştir²⁰⁴. Vakfın 1882-1883 senesine ait muhasebe kaydında mescidle birlikte çeşme vakfı olduğu yazılmıştır. Mütevellisi yine Hacı Veli'dir. Vakfın senelik geliri 1034 kuruştur. Bu gelirden çeşmenin tamir masrafı, maaş ve harç olarak 1023,5 kuruş sarf edilmiştir. Kalan 10 kuruş para ise vakfın mütevellisine verilmiştir²⁰⁵. Vakfın 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi Kara Mehmed ve Molla Hüseyin'dir. Vakfın senelik geliri 3684 kuruş olup, nakit paranın nemasından ve zeytin hasılatından elde edilmiştir. Giderleri ise 3361,5 kuruştur. Vakfın gelirleri arasında iki ayrı çeşme için 1750 kuruşluk iki zeytinlik hasılatı gösterilmiştir. Gider kalemleri arasında ise 980 kuruşa iki çeşmenin tamir ettirildiği yazılmıştır. Vakfın gelir gider hesaplarında 322,5 kuruş fazlası olup sonraki senenin hesabına devredilerek mütevellisine verilmiştir²⁰⁶.

Kızılcağa köyünde kurulmuş olan Fatma Hatun bi'r-i mâ' / su kuyusu vakfının 1861 tarihinde 5 kuruş masrafı gösterilmiştir²⁰⁷. Fatma Hatun bi'r-i mâ' vakfının 1872 tarihli kaydında 20 kuruş 20 paranın hazineye ödendiği belirtilmiştir²⁰⁸. Aynı adla Kırcağz köyünde de bir su kuyusu vakfı vardı. Vakfın 1882-1883 tarihli muhasebe kaydında mütevellisi olarak Hacı Pehlivanoğlu İbrahim adı geçmektedir. Vakfın muhasebe kaydında

¹⁹⁸ BOA. EV. d. 23070, s.52/3.

¹⁹⁹ BOA. EV. d. 25708, s.29.

²⁰⁰ BOA. EV. d. 14003, s.3.

²⁰¹ BOA. EV. d. 17121, s.3.

²⁰² BOA. EV. d. 14003, s.3.

²⁰³ BOA. EV. d. 18971, s.21.

²⁰⁴ BOA. EV. d. 23070, s.73.

²⁰⁵ BOA. EV. d. 23070, s.49.

²⁰⁶ BOA. EV. d. 25708, s.28.

²⁰⁷ BOA. EV. d. 17121, s.4.

²⁰⁸ BOA. EV. d. 20982, s.2.

zeytin ağaçlarından 400 kuruş geliri vardır. Gideri ise 152 kuruş 20 para olup, kuyudan su çıkarmak için kullanılan ip ve makara masrafı ile maaş ve harç bedeli olarak sarf edilmiştir. Vakfın gelirinden artan 247,5 kuruş bir sonraki senede sarf edilmek üzere mütevelliyeye verilmiştir²⁰⁹. Kızılcağağ köyünde kurulmuş olan Hacı Mehmed bi'r-i mâ' / su kuyusu vakfının 1861 tarihinde 10 kuruş masrafı gösterilmiştir²¹⁰. Yine Kızılcağağ köyündeki bir diğer bi'r-i mâ' vakfı Kalaycıoğlu ismini taşımaktadır. Vakfın 1872 tarihli muhasebe kaydında 5 kuruş hazineye ödendiği belirtilmiştir²¹¹.

Milas'ın Çomakdağ-ı Kızılcağağ köyünde Fitnat Hatun vakfı vardı. 1878-1879 tarihli muhasebe kaydına göre vakıf bi'r-i mâ' / su kuyusu olarak kurulmuş olup mütevellisi Teslime'ydi. Vakfın önceki seneden devredilen parası ve zeytin hasılatından geliri 145 kuruş, gideri ise organ parası, maaş ve harç olmak üzere 107,5 kuruştur. Masraflardan sonra kalan 37,5 kuruşun teamüller gereğince mütevellinin hizmetine karşılık kendisine bırakılmıştır²¹².

Milas'ın Mandalyat nahiyesine bağlı Hacı Ahmedler karyesinde Ahali vakfı adıyla kurulmuş bi'r-i mâ' / su kuyusu vakfı vardı. Vakfın 1876-1877 tarihli kaydında mütevellisi Kara Osman'dır. Vakfın 57 kuruşluk geliri için zeytin ağaçları tahsis edilmiştir. Elde edilen gelir ise kuyudan su almak için kullanılan kova ve organ masrafı ile maaş ve harçlara harcanmıştır. Harcamanın tutarı 51 kuruş olup, kalan 6 kuruş hizmeti karşılığında teamüllere uygun olarak mütevelliyeye verilmiştir²¹³. Bu vakfın 1884-1885 tarihinde mütevellisi Molla Abbasoğlu Mustafa'dır. Vakfın gelir ve gideri dengeli olup 127,5 kuruştur. Gelir kaynağı zeytin hasılatı, giderlerini ise su kuyusu için ip ve kova masrafı oluşturmuştur²¹⁴.

Milas'ın Mandalyat nahiyesine bağlı Kurudere karyesinde Çulhaoğlu ve Ömer Ağa vakfı adını taşıyan bi'r-i mâ' / su kuyusu vakfı vardı. Vakfın 1876-1877 tarihli kaydına göre mütevellisi Mazonlu oğlu Hacı Mehmed'dir. Vakfın senelik geliri 153 kuruş olup bunun için köy civarında zeytin ağaçları ve yarım dönüm bağ geliri tahsis kılınmıştır. Ayrıca bir önceki yıldan kalan parası mevcuttur. Vakfın gideri ise 138 kuruş olup kuyuların tamirine, maaş ve harçlara harcanmıştır. Muhasebesinde su kuyusunun temizliği ve diğer masraflar düşüldükten sonra kalan 15 kuruş fazlası mevcut olup mütevelliyeye hizmeti karşılığında verilmiştir²¹⁵.

Milas'ın Mandalyat nahiyesine bağlı Tekfurdere köyünde Hacı Bayrakdar bi'r-i mâ' / su kuyusu vakfı vardı. Vakfın mütevellisi Hanife Hatun olup 1876-1877 tarihli muhasebe kaydında 112 kuruş gelirinin olduğu yazılıdır. Bu gelir köydeki zeytin ağaçları ile önceki seneden devredilen miktardan elde edilmiştir. Bu gelirin 104 kuruş 20 parası su kuyusunun temizliği, kova ve organ parası ile maaş ve harç bedeli olarak sarf edilmiştir. Kalan 7,5 kuruş ise masraflar düşüldükten sonra hizmetine karşılık olmak üzere mütevelliyeye verilmiştir²¹⁶.

Mandalyat nahiyesinin Derince köyündeki Hacı Abdioğlu ve Atike Kadın vakfı bi'r-i mâ' / su kuyusu ve misafirhane için tahsis kılınmıştır. Bu vakfın 1878-1879 tarihli kaydında ise mütevellisi Abdullah Efendi'dir. Senelik geliri 406 kuruş olup, önceki senelerden devredilen para ile zeytin hasılatından elde edilmiştir. Vakfın gideri ise 373 kuruştur. Kalan 33 kuruş hizmetine karşılık mütevellisine verilmiştir²¹⁷.

Milas'ın Kızılca köyündeki bir diğer su kuyusu vakfı Uzunbaş ismini taşıyordu. Vakfın 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi Uzunbaşoğlu Mehmed yazılıdır. Vakfın senelik zeytin hasılatından elde edilen 119 kuruş gelirine karşılık kova, ip, maaş ve kuyunun tamirine harcanan 119 kuruş gideri vardı²¹⁸.

²⁰⁹ BOA. EV. d. 23070, s.52/2.

²¹⁰ BOA. EV. d. 17121, s.4.

²¹¹ BOA. EV. d. 20982, s.2.

²¹² BOA. EV. d. 23070, s.72.

²¹³ BOA. EV. d. 18971, s.26.

²¹⁴ BOA. EV. d. 25708, s.56.

²¹⁵ BOA. EV. d. 18971, s.27.

²¹⁶ BOA. EV. d. 18971, s.30.

²¹⁷ BOA. EV. d. 23070, s.82.

²¹⁸ BOA. EV. d. 25708, s.32.

Milas'ın Kızılca köyünde Kara Güllü adıyla su kuyusu vakfı vardı. 1884-1885 tarihli kayda göre vakfın mütevellisi Ümmügülsüm Hanım'dı. Vakfın senelik gelir ve gideri 42 kuruş 20 paradır. Gelir kaynağı zeytin hasılatı, giderleri ise su kuyusu için ip, kova ve tamirat masrafından oluşmaktadır²¹⁹.

Milas'ın Derince köyünde Hacı Abdullahoğlu Arife Hatun namını taşıyan kuyu ve oda vakfı mevcuttur. Vakfın 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi Mustafa'dır. Vakfın gelir ve gideri dengeli olup 350 kuruştur. Gelirini zeytin hasılatı giderlerini ise kuyu için ip, kova ve tamirat masrafları oluşturmuştur²²⁰. Milas kazasında Ömer Ağa, sarnıcı adıyla kurulmuş olan vakfın 1861 senesi muhasebesi 20 kuruştur. Bunun 16 kuruşu maaş, 4 kuruşu ise harç bedeliydi²²¹.

Milas kazasının Çomakdağ-ı Kızılağaç köyünde Karaca Ahmedoğlu Hacı Mustafa vakfı çeşme vakfı olarak yazılmıştır. Vakfın 1882-1883 tarihli muhasebe kaydında mütevellisi olarak Hüsameddin Efendi görünmektedir. Vakfın senelik geliri 1789 kuruş olup üç senelik zeytin hasılatından elde edilmiştir. Buna karşılık vakfın gideri 8279 kuruştur. Gelirleri giderleri arasında 6490 kuruşluk bir fark vardır. Vakfın giderleri ise çeşmenin yeniden inşası, çeşmenin oluk ve yalaklarının yenilenmesi, usta ücretleri, emlak vergisi, zeytin hasatına sarf olunan amele ücretleri, zeytinlik için ormandan tarla açtırılması ve çalıların yaktırılması için yapılan masraflardır. Vakfın 6490 kuruşluk borcunun sonraki senenin gelirlerinden mahsup edileceği belirtilmiştir²²².

Çomakdağı köyündeki bir başka çeşme vakfı ise Kebabçioğlu Molla Hüseyin/ Molla Hüseyinoğlu vakfı vakfidir. Vakfın 1872 tarihli kaydında hazineye 15 kuruş ödendiği yer almaktadır²²³. Çomakdağı'nda Hacı Beyazoğlu Hacı İbrahim çeşmesi vakfının 1872 tarihli kaydına göre hazineye 100 kuruş ödenmiştir²²⁴.

Milas'ın Tekfürdere köyünde Atike Hatun Çeşmesi Vakfı vardı. Vakfın 1884-1885 tarihli kaydına göre mütevellisi Ahmed Efendi'dir. Vakfın gelir ve gideri 240 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Gelirini zeytin hasılatından elde etmiş giderlerini ise çeşmenin tamiri ve maaşlar teşkil etmiştir²²⁵.

Milas'ın Mandalyat kazasına bağlı Kızılca köyünde Sarı Hasan Çeşmesi Vakfı mevcuttur. Vakfın 1876-1877 senesi kaydına göre mütevellisi Kileci Mehmed'dir. Vakfın geliri Kızılca köyündeki zeytin bahçesi olup senelik geliri 77 kuruştur. Bu gelirden 62 kuruş çeşmenin tamiri, temizliği, maaş ve harç bedeline harcanmıştır. Kalan 15 kuruş ise hizmeti karşılığında mütevelliyeye teslim edilmiştir²²⁶.

Yine kaza dahilinde bulunan Gödeş Ali Çeşmesi Vakfı'nın 1861 senesi muhasebesi 10 kuruş olup bunun 8 kuruş maaş, 2 kuruşu ise harç bedeli olarak yazılmıştır²²⁷. Bunun yanında 1861 tarihli kayıta yer alan ancak adı verilmemiş olan bi'r-i mâ' / su kuyusu vakfının maaş ve harç bedelinin 36 kuruş olduğu belirtilmiştir²²⁸.

Epçe köyündeki Hacı Gölamişoğlu çeşmesi vakfının 1861 senesi maaş ve harç bedeli ise 30 kuruştur²²⁹. Bu vakfın 1872 tarihli muhasebe kaydına göre 25 kuruş hazineye ödenmiştir²³⁰. Cedit Karyesi (Yeniköy) çeşmesi vakfının 1861 tarihli kaydında 20 kuruş maaş ve harç bedeli görülmektedir²³¹. Mandalyat'a bağlı Çandır köyündeki Mehmed Beşe Çeşmesi Vakfı'nın 1861 tarihli kaydında 20 kuruş maaş ve harç masrafı vardır²³².

Mandalyat'a bağlı Çandır köyündeki bir başka çeşme vakfı ise Hacı Mustafa Ağa Vakfı'dır. Vakfın 1876-1877 tarihli muhasebe kaydında mütevellisi Hacı Hüseyinoğlu Abdullah'tır. Vakfın senelik geliri 257 kuruş 20

²¹⁹ BOA. EV. d. 25708, s.55.

²²⁰ BOA. EV. d. 25708, s.58.

²²¹ BOA. EV. d. 17121, s.3.

²²² BOA. EV. d. 23070, s.68.

²²³ BOA. EV. d. 20982, s.2.

²²⁴ BOA. EV. d. 20982, s.2.

²²⁵ BOA. EV. d. 25708, s.47.

²²⁶ BOA. EV. d. 18971, s.28.

²²⁷ BOA. EV. d. 17121, s.3.

²²⁸ BOA. EV. d. 17121, s.3.

²²⁹ BOA. EV. d. 17121, s.3.

²³⁰ BOA. EV. d. 20982, s.2.

²³¹ BOA. EV. d. 17121, s.3.

²³² BOA. EV. d. 17121, s.3.

paradır. Bunun için Etreli ve Çandır köyünde tarla, bağ ve zeytin ağaçlarının gelirleri tahsis edilmiştir. Ayrıca bir önceki yılın muhasebesinden artan bir miktar para da gelir olarak yazılmıştır. Vakfın giderleri ise 242 kuruş 20 para olup, su yolcu salyanesi, tamirat masrafı, maaş ve harçlara harcanmıştır. Vakfın muhasebe kaydında 15 kuruş fazlası mevcut olup, teamüllere uygun olarak hizmeti karşılığında mütevelliyeye verilmiştir²³³. Vakfın 1878-1879 tarihli kaydına göre mütevellisi yine Hacı Hüseyinoğlu Abdullah'tır. Vakfın geliri 325 kuruş olup, önceki seneden devredilen para, Etreli ve Çandır köyündeki tarlaların kirası, bağ ve zeytin hasılatından elde edilmiştir. Vakfın gideri ise 310 kuruştur. Giderleri ise su yolcu ücreti, tamir masrafı, maaş ve harçtan ibaretti. Hesaplan kalan 15 kuruş hizmetine karşılık olarak mütevelliyeye ödenmiştir²³⁴.

Milas'ın Mandalyat nahiyesine bağlı Tekfurdere köyündeki çeşme vakfı ise Hacı Mustafa ve karısı adına vakfedilmişti. Vakıf hem çeşme hem köydeki mescidin giderlerine tahsis edilmişti. Vakfın mütevellisi Adalıoğlu Ahmed olup, 1876-1877 tarihli muhasebe kaydına göre senelik 235 kuruş geliri vardı. Bu gelir önceki seneden devredilen para ile zeytin ağaçlarından elde edilmiştir. Vakfın 220 kuruşluk giderleri arasında imam ücreti, tamir masrafı, maaş ve harç bedeli görülmektedir. Kalan 15 kuruş ise hizmetine karşılık olarak mütevelliyeye verilmiştir²³⁵.

Danişmend köyündeki çeşme vakfının 1861 tarihinde 4 kuruş 20 para masrafı gösterilmiştir²³⁶. Danişmend köyündeki Hacı Mustafa Ali çeşmesinin 1872 tarihli kaydına göre hazineye 25 kuruş ödenmiştir²³⁷. Bu vakfın adı 1878-1879 tarihli kayıta Semerci Hacı Mustafa Ali şeklinde geçmektedir. Vakfın mütevellisi Hacı Mustafa Alioğlu Mehmed'dir. Vakfın senelik geliri 143 kuruş olup, bağ hasılatı ve önceki senenin fazla kalan parasından elde edilmiştir. Vakfın giderleri ise 119 kuruş olup, çeşmenin tamirine, maaş ve harçlara harcanmıştır. Kalan 24 kuruş ise hizmetine karşılık mütevellisine ödenmiştir²³⁸. Ketandere köyünde Hasan Alioğlu çeşmesi vakfının 1872 tarihli kaydında hazineye 5 kuruş ödendiği belirtilmiştir²³⁹.

Danişmend köyünde kurulmuş olan Kebabçı / Kebabçı Hacı çeşmesi vakfının 20 kuruş masrafı mevcuttur²⁴⁰. Bu vakfın 1872 senesi muhasebe kaydına göre 97 kuruş 20 para hazineye ödenmiştir²⁴¹. Vakfın 1878-1879 tarihli kaydında mütevellisi Mustafa'dır. Vakfın senelik geliri 170 kuruştur. Zeytin hasılatı ve önceki seneden devredilen para gelirini teşkil etmiştir. Vakfın gideri 140 kuruş olup, çeşmenin su yollarının tamiri, maaş ve harç olarak kullanılmıştır. Kalan 30 kuruş ise hizmetine karşılık mütevelliyeye ödenmiştir²⁴².

Mandalyat nahiyesinin Danişmend köyünde Hacı Helvacı çeşme vakfı vardı. Vakfın 1878-1879 tarihli kaydında mütevellisi İbrahim Efendi'dir. Vakfın gelirleri 248 kuruştur. Gelir kalemleri arasında önceki seneden devredilen para ve zeytin hasılatı görülmektedir. Giderleri ise 178 kuruş 30 paradır. Kalan 70 kuruş ise hizmetine karşılık olarak mütevelliyeye verilmiştir²⁴³.

Milas'ın Çandır köyünde Abdullah çeşmesi vakfı vardı. Vakfın 1884-1885 tarihli kaydında mütevellisi olarak Abdullah Efendi ismi yazılıdır. Vakfın gelir ve gideri 270 kuruştur. Gelirini zeytin hasılatından elde etmiştir. Giderlerini ise çeşmenin tamiri ve harçlar teşkil etmiştir²⁴⁴.

8. Kahvehane Vakfı

Milas kazasında bir kahvehane vakfı mevcuttur. 1851 tarihli kayıta kahvehanenin cami avlusunun aydınlatılması için gerekli olan meşalelerin temini amacıyla vakfedildiği belirtilmiştir. Kahvehane vakfının mütevellisi Yağlıoğlu Mehmed ve İsmail'dir. Kahvehanenin dört senelik geliri 280 kuruştur. Ancak kahvehane

²³³ BOA. EV. d. 18971, s.24.

²³⁴ BOA. EV. d. 23070, s.81.

²³⁵ BOA. EV. d. 18971, s.31.

²³⁶ BOA. EV. d. 17121, s.4.

²³⁷ BOA. EV. d. 20982, s.2.

²³⁸ BOA. EV. d. 23070, s.85.

²³⁹ BOA. EV. d. 20982, s.2.

²⁴⁰ BOA. EV. d. 17121, s.4.

²⁴¹ BOA. EV. d. 20982, s.2.

²⁴² BOA. EV. d. 23070, s.84.

²⁴³ BOA. EV. d. 23070, s.83.

²⁴⁴ BOA. EV. d. 25708, s.49.

gelirleri, 498,5 kuruşluk senelik giderleri karşılamıyordu. Bu giderler arasında kahvehanenin camiye bitişik duvarının tamiri masrafı, kahvehanede çalışan şahsın ücreti, kahvehanede kullanılan kebban (tartı) ve dibeğin tamiri, kiremit ve kireç bedeli, cami avlusunu aydınlatan meşale ücreti, zeytinyağı bedeli, maaş ve harçlar gösterilmiştir. Bu kayda göre vakfin borcu 217,5 kuruş olup, borçlar bir sonraki seneye devredilmiştir²⁴⁵.

Sonuç ve Değerlendirme

İnsanlar çalışarak para kazanmanın ve kazancını insanların mutluluğu için harcamanın yolu ve gayesi olarak vakıf kurmayı tercih etmişlerdi. Yaşadıkları şehri, kasabayı ve köyü mamur kılmanın ve insanları mutlu etmenin yolu vakıf kurmaktan veya hayrattan geçiyordu. Dolayısıyla Milas kazasında yaşayan insanlar iyilik yapmak suretiyle hayır duası alma ve toplumsal dayanışmayı artırma düşüncesiyle vakıf kurmuşlardır. Bu vakıfların cami, mescid ve zaviye/türbe gibi dinî bir amaca yönelik olanların dışında imaret, medrese/mektep/muallimhâne, misafirhane/oda ve çeşme/sarnıç/kuyu gibi eğitim ve sosyal hayatın diğer alanlarına hitap ettiği görülmektedir. Özellikle tarihsel açıdan oldukça eski bir dönemde kurulmuş olan Hoca Firuz Paşa/Bey, Ahmed Gazi Bey ve İlyas Bey vakıfları Milas kazası ve köylerinde pek çok dinî ve sosyal mekânın ihyasına vakfedilmiştir. Aynı şekilde büyük çoğunluğu 18. yüzyılda kurulmuş olan Abdülaziz Ağalara ait vakıflar ise dinî, eğitim ve sosyal hayatın her alanına hitap edecek surette teşkil edilmişti.

İncelediğimiz dönemde Milas kasabası ve köylerinde 78 farklı ad ile kurulmuş 108 adet vakıf mevcuttu. Bunlar zaman zaman farklı isimlerle veya unvanlarla yazılmış olsa da tarafımızdan tek bir vakıf olarak değerlendirilmiştir. Bunların 9 adedi kadınlar tarafından geri kalanlar ise erkekler tarafından kurulmuştur. Bu da kadınların da sosyal hayata karşı duyarlı olduklarını, servetlerini öldükten sonra hayır duası almak ve topluma yararlı olmak düşüncesinde olduklarına işaret etmektedir. Bunlar Atike Hatun, Arife Hatun, Şerife Hatun, Fitnat Hatun, Fatma Hatun (2 adet), Kara Güllü, Hacı Mustafa-eşi hanım ve Hacı Abdioğlu-Atike Kadın vakıflarıdır. Bu ise vakıfların % 11,5'nin kadınlardan tarafından kurulduğunu göstermektedir²⁴⁶.

Vakıf yapanlar arasında Hoca Firuz Bey, Ahmed Gazi Bey, İlyas Bey, Abdülaziz Ağalar gibi Milas'ı idare eden vali ve mütesellimlerin yanında kadı, hoca ve hafız gibi din adamları ile farklı meslek ve unvana sahip kimseler bulunmaktaydı. Ayrıca iki adet vakıf ahali vakfı namıyla çeşme ve cami için kurulmuştu.

Vakıfların hesap ve muhasebeleri mütevelliler huzurunda mahkeme ve kadı vasıtasıyla yapılmıştı. Fakat mütevellisi bulunmayan vakıfların hesapları müfettiş, kadı ve mahkeme tarafından görülmüştü. Genel olarak mütevelliler vakıfta görev yapan imam, hafız, zaviyedâr ve hocadan ibaretti. Ayrıca bazı vakıfların mütevellilik hizmeti vakıf kurucusu tarafından kendi neslinden gelenlere bırakılmıştı. Abdülaziz Ağalar vakfının 1851 senesinde şartname gereğince mütevellisi ekber-i erşed-i evladdan Abdülaziz Ağa olup, bu tarihte müteveffa olması nedeniyle kadı ve mahkeme tarafından hesaplarının görüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak ilerleyen süreçte bu aileye ait vakıfların mütevellilik görevleri aynı aileye mensup olan Mehmed Said Bey tarafından yürütülmüştür. Yine Kılavuz köyündeki Çelebioğlu Mehmed Vakfı, evlad-ı vakıf olup mütevellisi Mustafa'ydı. Bazı vakıflarda şartnameleri gereğince mütevellilere belirli miktarda vakıftan para ödenmişti. Vakıf mütevellileri büyük oranda erkekler tarafından yürütülen bir hizmetti. Ancak Milas kasabası ve köylerinde bazı vakıflarda kadınların mütevellilik hizmetini yürüttükleri tespit edilmiştir. Kara Güllü Vakfında Ümmügülsüm Hanım, Hacı Bayrakdaroğlu Vakfında Hanife Hatun ve Elhac Mustafa Vakfında ise Ayşe Hatun görev yapmaktadır.

Dinî ve sosyal mekânların ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan Milas vakıflarına gelir getirmesi için han, hamam, değirmen/asiyâb, kışlak, çiftlik, mağaza, dükkân ve çeşitli mülklerin kiralari; bağ, bahçe, zeytinlik ve tarla hasılatları ve aşarları ile nakit para faizleri bırakılmıştı. Bu gelirler ise tevliyet, cibâyet, imamet, kitabet,

²⁴⁵ BOA. EV. d. 14003, s.3.

²⁴⁶ Mesela bu oran zaman ve yere bağlı olarak % 20 ile % 50 arasında değişmektedir. Ortalama ise % 30-40 aralığında iken Halep şehrinde 16. yüzyılda % 6,5, 17. yüzyılda % 26, 18. yüzyılda % 37 ve 19. yüzyılın ilk yarısında ise % 44'tür. 1770-1840 arasında Halep'te kaydedilmiş 468 vakıftan 241'i yani %51'i kadınlar tarafından kurulmuştur. Margaret L. Meriwether, "Yeniden Kadınlar ve Vakıf Üstüne: Halep, 1770-1840", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Editör: Madeline C. Zilfi, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000): 125-126.

hatip, müezzin, hafız, kayyum, müderris, muallim, duagu, ‘aşr-hân ve Ramazan mukabele hafızları gibi vakıflarda görev yapanlar ile şem-i ‘asel, zeytinyağı, kandil, mum ve şamdan gibi aydınlatma araçları; hasır, süpürge, ip, kova ve makara gibi alet-edavat; sadeyağ, pirinç ve diğer erzak gibi imaretlerin ihtiyaçları; kiremit, kireç ve tamirat maddeleri; amele ücretleri; emlak vergileri ile vakıf harçları ve kâtip maaşlarına sarf edilmiştir. Vakıfların geneli gelir-gider dengesini sağlamıştır. Yani gelirleri giderlerini büyük oranda karşılamıştı. Ancak Abdülaziz Ağa Vakfı 1876-77 ve 1883-84 senelerini borçla kapatmıştır. Bu aileye ait olan Koca Ömer Ağa Vakfı cami, medrese ve çeşmeye vakfedilmiş olup 1876-77, 1878-79 ve 1883-84 senelerinde borçluydu. Yine Abdülaziz Ağalara mensup Hacı Ömer Muallimhânesi Vakfı 1876-77, 1878-79 ve 1883-84 senelerinde; Şerife Hatun Sarnıç Vakfı 1876-77 ve 1878-79 senelerinde, Kahvehane Vakfı ise 1851 senesini borçlu olarak devretmiştir. Öyle görünüyor ki vakıfların borçlu oldukları dönem Osmanlı Devleti’nin ekonomik olarak zor durumda olup dış borçlarının yarısını ödeyeceğini ilan ettiği 1875 senesinden sonraki zamanı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nı ve takip eden yılları kapsamaktadır. Dolayısıyla devletin içinde bulunduğu zor ekonomik koşulların Milas kazası vakıflarını da etkilemiş olması muhtemeldir.

Kaynaklar

1-Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivliği Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, (BOA.), Evkaf Defteri (EV. d.): 13336; 14003; 14276; 16782; 17121; 18801; 18971; 19033; 19937; 20126; 20685; 20982; 23070; 25180; 25525; 25540; 25708; 25982.

2- Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530), Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.

3-Kitap, makale ve tezler

Adıyeke, Nuri. *XIX. Yüzyılda Milas Kazası*, İzmir, 1994.

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren, 1993.

Alkan, Mustafa. *Adana Vakıfları, İnsan, Vakıf ve Şehir*, Ankara: TTK, 2014.

Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı: 2011.

Barkan, Ömer Lütfi. “Osmanlı İmparatorluğunda İmâret sitelerinin kuruluşu ve işleyiş tarzına dâir araştırmalar”, *İÜİF Mecmuası XXIII / 1-2 (1963): 239-296.*

Bostan, İdris. *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara: TTK, 2003.

Çağatay, Neşet. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Rib’a-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık”, *VD. IX (1971): 39-56.*

Çizakça, Murat. *Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları*, İstanbul, 2000.

Demirel, Ömer. *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara: TTK, 2000.

Eroğlu, Zekai. *Muğla Tarihi*, Muğla: Muğla Belediyesi Kültür Yayınları, 2011.

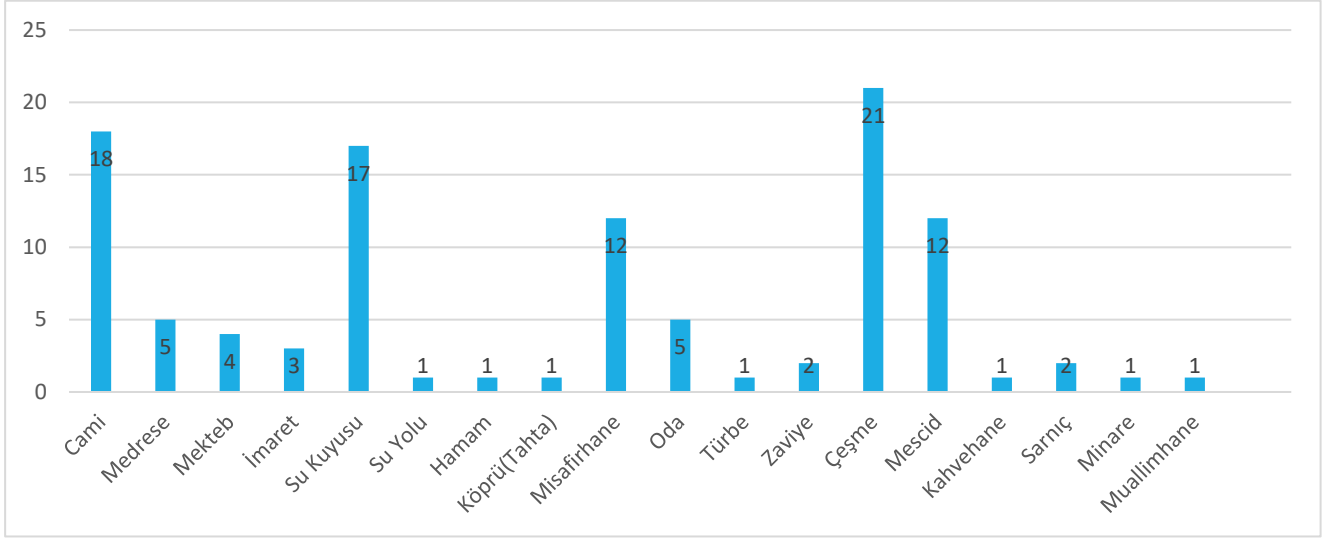
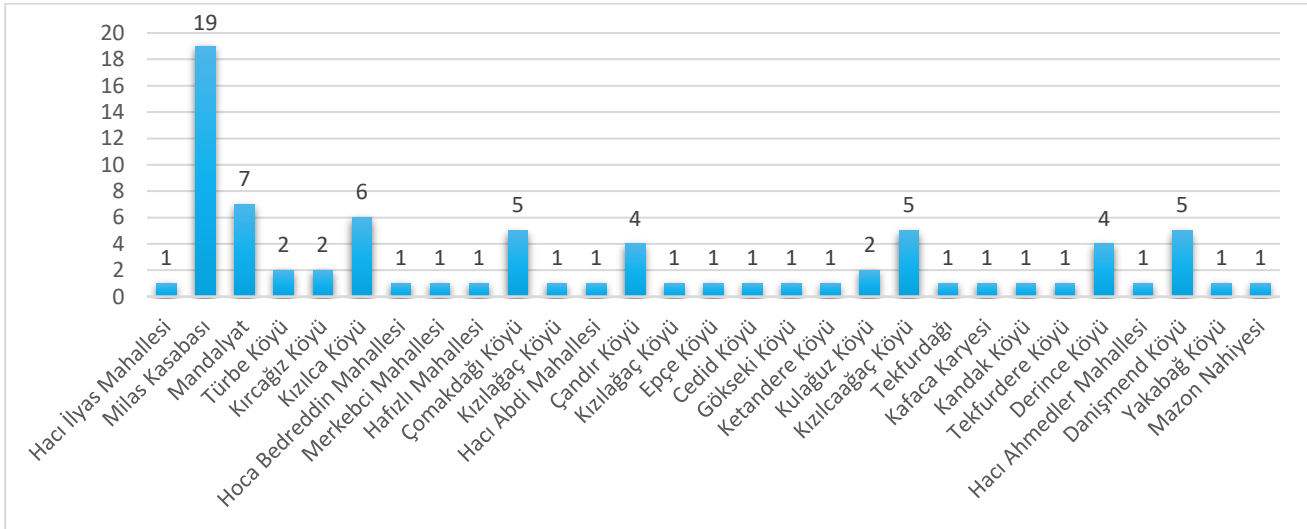
Ertuğ, Zeynep Tarım. “İmaret”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXII (İstanbul 2000), ss.219-220.

Eyice, Semavi. 989), “Ahmed Gazi Camii”, TDV İslâm Ansiklopedisi, II (İstanbul 1989), ss.68-69.

Gökmen, Ertan. “XVIII. Yüzyılda Muğla’da Dinî ve Sosyal Yapılar”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28 (2012): 74-111.

Günay, Hacı Mehmet. “Vakıf”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), ss.475-479.

- Güran, Tevfik. *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar, Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, İstanbul, 2006.
- Kala, Eyüp Sabri ve İdris Akarçeşme. *Mihrişah Valide Sultan Vakfı*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2019.
- Kaymakçı, Bircan. “Menteşe Sancağı’nın Taşralı Yöneticileri: Âyân Aileleri Çavuşzâdeler-Milaslızâdeler”. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2010.
- Köç, Ahmet. “İdari ve mali açılardan XVII. yüzyılda Seyyid Hüseyin Gazi Tekkesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 72 (2014): 15-42.
- Köç, Ahmet. “XV-XVII. yüzyıllarda Silistre’de su vakıfları”, *VD*, 49 (2018): 9-20.
- Köç, Ahmet. "19. Yüzyıl Sicillerine Göre Hacı Bayram-ı Veli Vakfı'nın Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *VD*, 55 (2021): 139-155.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Ankara: TTK, 2010.
- Lewis, Raphaela. *Osmanlıda Gündelik Yaşam*. Çev. Adile Runa Orhunsoy. Ankara, 2009.
- Meriwether, Margaret L. “Yeniden Kadınlar ve Vakıf Üstüne: Halep, 1770-1840”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. Editör: Madeline C. Zilfi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000: 122-143.
- Muşmal, Hüseyin ve Raziye Arıcı. “Hurufat Defterlerine Göre Meğri (Fethiye) Kazası’ndaki Tekke, Zaviye ve Medreseler”, *2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (1-4 Kasım 2013), Bildiriler*, III, (Haziran 2015): 348-364.
- Nohut, Said. “Vakfiyeleri Işığında Milaslı Abdülaziz Ağa Ailesi”. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2014.
- Önkal, Ahmet ve Nebi Bozkurt. “Cami”, TDV İslâm Ansiklopedisi, VII (İstanbul 1993), ss.46-56.
- Özdemir, Rifat. *Osmanlı Vakıflarının Kurulması ve Yaşatılmasında Devlet Kurumlarının İşleyişi*, Ankara, 2005.
- Öztürk, Said. “Osmanlı su yapılarında vakıfların rolü: tesis, onarım ve hizmet giderlerinin finansmanı”, *VD*, 80. Yıl Özel Sayı (2019): 135-157.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II-III, İstanbul: MEB, 1993.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Menteşeoğulları”, İslam Ansiklopedisi, 7 (İstanbul 1993), ss.724-731.
- Ünal, Emine. “Milas Firuz Bey Camii Süslemeleri”, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2014.
- Witteck, Paul. *Menteşe Beyliği, 13-15 inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkikler*, Çev. O.Ş. Gökyay, Ankara: TTK, 1986.
- Yediöldüz, Bahaeddin. “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya Da Türk Hayrât Sistemi”, *Osmanlı (Toplum)*, V, (Ankara 1999): 17-33.
- Yediöldüz, Bahaeddin. “Vakıf (Tarih)”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), ss.479-486.
- Yiğit, Ahmet. *XVI. Yüzyıl Mentese Livası Vakıfları (338 Numaralı Mufassal Evkâf Defteri H.970/M.1562)*, Ankara, 2009.
- Yüksel, Hasan. *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas, 1998.

Grafik 1: Milas Kazasındaki Vakıfların Türüne Göre Dağılımı**Grafik 2: Milas Kazasındaki Vakıfların Yerleşim Yerlerine Göre Dağılımı.**

II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'undan Manzaralar: Francis Marion Crawford'un "Constantinople" Seyahatnamesi ve Türk İmajı

Scenes of Istanbul in the Period of Abdulhamid II: Francis Marion Crawford's Travel Book of "Constantinople" and the Turkish Image

Hüseyin Hilmi Aladağ*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

*Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

hhilmialadag42@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5317-5777

Başvuru / Submitted :

31 Ağustos 2022

Kabul / Accepted :

1 Ekim 2022

DOI: 10.21021/osmed.1169368

Atıf/Citation:

Aladağ, H. H. " II. Abdülhamid

Dönemi İstanbul'undan

Manzaralar: Francis Marion

Crawford'un "Constantinople"

Seyahatnamesi ve Türk İmajı".

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları

Dergisi, 15 (2022): 70-90.

Öz

Seyahatnamelerde arşiv belgelerinden elde edilemeyecek bazı tarihî bilgiler bulunabilir. Tarih ve tarihçi için insan-zaman-mekân unsurları asıldır. Francis Marion Crawford'un 1895 tarihinde yayımlanan Constantinople adlı seyahatnamesi yazarın yaşamı boyunca kaleme almış olduğu ellinin üzerinde eserinden beki de en az bilinenidir. Yerli ve yabancı akademik literatürde yazar ve seyahatnamesini ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Seyahatnamenin yazarı neredeyse on beş farklı lisanda akıcı bir şekilde konuşabilen ve yazabilen bir entelektüeldir. II. Abdülhamid dönemi İstanbul'una dair sosyo-kültürel bakımdan çok değerli bilgiler veren bir seyahatnamedir. Seyahatnamenin muhteviyatında İstanbul tarihi, şehrin tarihî ve kültürel atmosferi, müesseseleri, sanat ve sanat eserleri, sosyal dokusu, iktisadi vaziyeti, coğrafi durumu, demografisi gibi temel anlatılara özlü bir biçimde yer verilmiştir. Belki de seyahatnamenin en kıymetli haiz unsuru ve kuvvetli tarafı "şehir manzaralarının" "insan manzaralarını" içerecek derinlikte ele alınmasıdır. 19. Yüzyıl İstanbul'unda "gündelik hayatın" da her cephesiyle akıcı ve teknik bir üslup kullanılarak aktarıldığı görülür. Crawford İstanbul'da kaldığı müddetçe Osmanlı "millet sistemi" bağlamında "İstanbul insanını" merkeze alarak gezdiği, gördüğü, tecrübe ettiği pek çok olay ve durum hakkında seyahatnamesinde ilginç analizler yapmıştır. Seyahatnamenin odağında "şehrin sahibi Türkler" yer alsada şehirde yaşayan Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin hayatlarının sosyal, kültürel ve ekonomik bir panoraması çizilir. Çalışmada doküman inceleme yöntemi ve içerik analizi tekniği kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İstanbul, Seyahatname, II. Abdülhamid, Francis Marion Crawford.

Abstract

Travel books may contain some historical information that cannot be obtained from archival documents. For history and historian, human-time-space elements are essential. Francis Marion Crawford's travel book, Constantinople, published in 1895, is perhaps the least known of the more than fifty works written by the author during his lifetime. No study has been found in the domestic and foreign academic literature dealing with the author and his travel book. The author of the travelogue is an intellectual who can speak and write fluently in almost fifteen different languages. It is a travel book that gives very valuable information about Istanbul in the period of Abdulhamid II in socio-cultural terms. In the content of the travel book, basic narratives such as the history of Istanbul, the historical and cultural atmosphere of the city, its institutions, art and works of art, its social texture, economic situation, geographical situation, and demographics are included in a concise manner. Perhaps the most valuable element and strength of the travelogue is that it deals with "cityscapes" in a depth that includes "human landscapes". It is seen that "everyday life" in 19th century Istanbul is conveyed by using a fluent and technical style with every aspect. During his stay in Istanbul, Crawford made interesting analyzes in his travel book about many events and situations that he traveled, saw and experienced by putting the "people of Istanbul" in the center in the context of the Ottoman "millet system". Although the focus of the travelogue is the "Turks who own the city", the social, cultural and economic panorama of the Greeks, Armenians and Jews living in the city is also given. In the study, document review method and content analysis technique were used.

Keywords: Ottoman Empire, Istanbul, Travelogue, II. Abdulhamid, Francis Marion Crawford

Giriş

*Sana göz koymayan ey şehir
Kaldı mı Ur'dan Uruk'tan beri...
İsmet Özel*

Avrupa'da tarihi oldukça geriye götürülebilecek olan oryantalist çalışmalara eşlik eden seyahatname yayıncılığında uzmanlaşmış; bu sahada faaliyet gösteren yayınevleri bulunmasına rağmen; Türkiye'de bu manada tesis olunmuş hususi bir müessese yoktur. Ancak giderek bu türden eserlere olan rağbetin artmasıyla seyahatname türü eserler yayınevlerinin kataloglarında yerlerini almaya başlamışlardır. Yıllık yayınlarının bir kısmını seyahatnamelere ayıran, araştırmacıların ve seyahatname okumayı seven okuyucuların takip ettiği yayınevlerinin sayısı giderek artmaktadır. Coğrafyamızı konu edinen bu seyahatnamelerin ekseriyeti payitaht İstanbul orijindir. İstanbul'un 2010 senesinde Avrupa Kültür Başkenti seçilmesi sebebiyle, şehir tarihi kapsamında, tarihin muhtelif dönemlerinde yazılmış İstanbul seyahatnameleri tekrar gündeme gelmişti. Hemen peşi sıra Avrupa Konseyi'nin Evliya Çelebi'yi "insanlığa yön veren önemli kişilerden biri" olarak kabul etmesi ve UNESCO'nun 2011 senesini meşhur seyyah Evliya Çelebi'nin velayetinin dört yüzüncü sene-i devriyesi münasebetiyle "Evliya Çelebi Yılı" ilan etmesi seyahatnamelere olan alakayı daha da ziyadeleştirmişti.¹

Seyahatnamelere "seyahat intibaları" da denilebileceğinden bu eserler genellikle seyyahlar için yabancı bir ülkenin, yabancı olunan bir şehrin anlatıdır. Dolayısıyla kendilerine ilginç gelen, dikkat çeken, farklı buldukları hususların öncelenecek yazılması tabiidir.² Seyahatnamelerin önemli işlevlerinden biri de "bilgi ve kültür aktarımı" yapmalarıdır. Bilişim, ulaşım ve iletişim teknolojilerinin görece sınırlı olduğu dönemlerde bu ihtiyacın karşılanmasında kısmen seyahatnamelerin de payı olduğu söylenebilir. Seyyahlar; gezip gördükleri, keşfettikleri "yeni" mekânları, insanları, gelenekleri, inançları, coğrafi özellikleri, tarihî ve sosyal dokuyu eserlerine taşımışlardır. Artık seyahatnameyi okuyan bir "diğeri" için de "yenidünyaların" kapısı böylece aralanmış olur. Seyyahlar kaleme aldıkları seyahatnamelerinde genellikle bölgenin tarihi arka planına, coğrafi özelliklerine, iklim özelliklerine, demografik durumuna, ulaşım ve barınma imkânlarına, tarihi eserlerine, sosyo-kültürel vaziyetine ve aktüel hayatın detayları içinde pek çok renkli durumlara bilhassa yer vermişlerdir.³ Seyahatnameler; birbirinden farklı amaçlar için de yazılmış olabilmektedir. Genellikle yabancı olana "aşına" olabilmek ve "keşfetmek" temel motivasyonu oluşturmuştur. Bu merak duygusuna muhtelif alanlarda araştırma yapan araştırmacılar, sanatçılar, kâr etme peşinde ticaret erbabı, görevlendirilmiş diplomatlar ve din görevlileri, askeri temsilciler v.s eklendiğinde çok farklı bakış açılarını içeren seyahatnameler yazılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁴ Diplomatlar, elçi ve konsoloslar, misyonerler, tüccarlar, askerler, hacılar, sanatkârlar ve bilim insanları gibi cemiyetin farklı gruplarından insanlar seyahatnamelerini bazen bir siyasi vazifeyi ifa ederken, bazıları tutsak düştüklerinde, ticaret mallarına müşteri ararken, kimileri gizli bir ajandayla casusluk yaparken, kimileri kutsal yolculuğa çıkmışken ve bazen de endemik bir bitkinin peşindeyken yazmışlardır. Bu bakımdan Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihine dair boşlukların doldurulmasında seyahatnameler ihmal edilemeyecek kaynaklardır. Zira seyahatnamelerde Osmanlı sosyo-kültürel ortamı ile ilgili önemli bilgiler yer almaktadır.⁵

¹ Nida N. Nağçacı, "İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 8/16 (2010): 544.

² Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl* (Ankara: TTK, 2011) 24–25.

³ Ali Rıza Özuygun, Şefika Yapıcı, "Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak'ın Hac Seyahatnamesi," *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I (2014): 36–74.

⁴ Fatih Aynacı, "XIX. Yüzyılın İki Gezginini, Théophile Gautier ve Hayrullah Efendi'nin Seyahatnamelerinde Paris ve İstanbul'a Karşılıklı Bakış," *SEFAD*, 41 (2019): 20.

⁵ Yaşar Öcal, "XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Yozgat ve Çevresi", *Akademik Bakış Dergisi*, 51 (2015): 51.

“...Türkiye’de 1980’li yıllara kadar Osmanlı sosyal tarihinin kaynağı olarak seyahatnamelerin değerlendirilmesi oldukça ihmal edilmiş bir araştırma alanıydı. Bu konuda ilk çalışmaların da Batılı tarihçiler tarafından yapıldığını da belirtmek gerekir. Mantran ve Lewis’in çalışmaları karşılaştığımız ilk örneklerdendir. Bunun yanında her ne kadar akademik çalışmalar olarak nitelendiremezsek de popüler nitelikte Türkiye ile ilgili bazı seyahatnamelerin yayınlandığını da görmekteyiz. Tercüman 1001 Temel Eser Serisinden Lady Montagu’nün Türk Mektupları, Jean Thevenot’nun 1655-1656’da Türkiye, G. W. Frederick Howard’ın Türk Sularında Seyahat, Edvard Raczynski’nin 1814’te İstanbul’dan Çanakkale’ye Seyahat, Ubucini’nin 1855’te Türkiye ve bunların yanında Olivier’in Türkiye Seyahatnamesi gibi eserlerin bu yıllarda kısa tercümeleri yapılmış ve yayınlanmıştır... Türkiye’de yabancı seyahatnameler üzerine olan ilginin önemli göstergelerinden biri de 1985 yılında Eskişehir’de düzenlenen I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu’dur. Batı’daki Türk imajının oluşumunda Batılılar tarafından yazılan seyahatnamelerin oldukça belirleyici rolleri olmuştur. Sempozyumda bu konular üzerinde durulmuş ve seyahatnamelerin buradaki rollerine dair tespitler yapılmıştır.”⁶

Devlet-i Âliye’de şehirlerarası seyahat yapabilmek için *mürur tezkeresi* olarak adlandırılan geçiş belgesi/yol izni almak gerekmektedir. Yabancı bir seyyah, 18. ve 19. yüzyıllarda bu geziyi yapabilmek için ilgili devletin elçilikleri kanalıyla, “seyyahın kişisel bilgilerini, gezi amacını” v.s bildiren dilekçenin hazırlanmasını da içeren bir dizi prosedürü yerine getirmek zorundaydı. Hakkında tahkikat yapılan seyyah için izin çıkarsa elçilikten alınmış belgenin yanı sıra sadarettin gelen bu izin tezkeresi ile seyahatine başlayabilmekteydi. Seyahat boyunca farklı menzillerde yetkili kişiler bu belgeleri kontrol edebilirlerdi. Devlet-i Âliye diğer devletlerdeki uygulamalara koşut 14 Şubat 1867’de *Pasaport Odası Nizamnamesi* hazırlanmıştır. Nizamnameye göre bir yabancı, Osmanlı ülkesine girebilmek için nizamnamede belirtilen şartlarla bir pasaport sahibi olmalıdır. Ülke içinde seyahat için ayrıca “yol izni” belgesi yani bir nevi “iç pasaport” yine de ayrıca talep edilmekteydi.⁷ 18. ve 19. yüzyıllarda sayısal olarak seyahatnamelerde ciddi artış olduğu müşahade edilmektedir. 18. yüzyılın sonunda sömürgecilik faaliyetleri ve ardın sıra gelen rekabet sebebiyle de Şark’a yapılan seyahatler artmıştır. Şarkiyatçılık eksenli kaleme alınmış ciltlerce seyahatname “öteki” olarak kabul edileni tanıma, anlamlandırma ve etiketleme çabalarının mahsulüdür. Umumiyetle şarkiyatçılık faaliyetlerinin tüm kollarından ele geçirilen malumat artık 19. yüzyılda zirve yapan kolonyal ve sömürgeci düzenin inşasındaki harçtır. Avrupalı seyyahların Doğu’yu sistematik olarak araştırmaları beraberinde her alanda sistematik hegemonyayı ve istismarı intaç etmiştir. 19. yüzyılda endüstri devrimi ve makineleşmenin getirdiği demiryolu ağları ve deniz aşırı gidebilen gemilerle ulaşım imkânlarındaki değişim hız ve konfor getirerek seyahat koşullarını dönüştürmüş, Doğu-Batı arasındaki temas farklı bir ivme kazanmıştır.⁸

İstanbul’un günümüze kadar tarihinin hemen her döneminde cazibe merkezi olabilmesi kuşkusuz coğrafi, tarihi, sosyal ve kültürel pek çok kendine has kadim özelliğinden kaynaklanmaktadır. Hemen her meslekten türlü inanışlarda farklı milletlerden seyyahlar birbirlerinden çok farklı amaç ve niyetlerle “istisnai uzun bir tarihi hafızaya” sahip olan müstesna şehir İstanbul’a gelmişlerdir. Osmanlı son dönem İstanbul seyahatnameleri denilince hemen akla ilk gelen seyyahlar; Edmondo de Amicis, Blasco İbanez, Hans Christian Andersen, Pierre Loti, Ernest Hemingway gibi isimlerdir.⁹ *Constantinople* seyahatnamesini kaleme alan Francis Marion Crawford da 19. yüzyıl sonlarında İstanbul’a gelen seyyahlardandır.

⁶ Özgür Yılmaz, “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri,” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII / 2 (2013): 591–592.

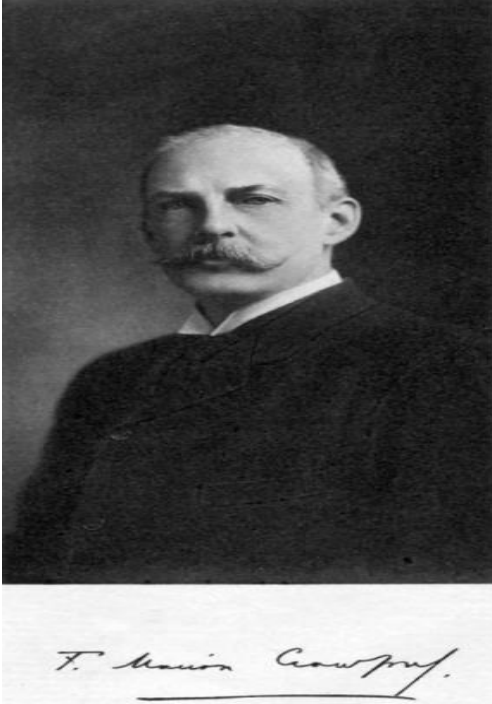
⁷ Nalan Turna, “Osmanlı İstanbul’unda İç Pasaport: Mürûr Tezkeresi,” *II. Uluslararası Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu Bildirileri Kitabı* Edt. F. Emecen, A. Akyıldız, E. S. Gürkan (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kültür Yay., 27–29 Mayıs (2014): 389-403.

⁸ Özgür Yılmaz, a.g.m., 590.

⁹ Nida N. Nalçacı, a.g.m., 523.

1. Francis Marion Crawford

Francis Marion Crawford (1854–1909), yakın Amerikan tarih ve edebiyat literatüründe artık çokça anılan bir yazar olmamasına rağmen, kendi zamanında popülerdi ve Henry James'in¹⁰ güçlü bir rakibi olarak kabul edildi. Aslında bir yazar olarak Crawford, satış ve popülerlik açısından James'i geride bırakmıştı.¹¹ Hem James hem de Crawford, iki tür kurmacaya büyük önem verdiler: “uluslar arası” ortamlara sahip masallar ve “doğüstü” hikâyeler. Crawford'un çalışmaları bir asır sonra yeniden keşfedildi. 2009'da, ölümünün 100. yıldönümü vesilesiyle, *Centro Studi e Ricerche Francis Marion Crawford*'un çalışmalarını anmak için Antonino De Angelis başkanlığında uluslararası bir sempozyuma ev sahipliği yaptı.¹²

Resim 1: Francis Marion Crawford*

Francis Marion Crawford, 2 Ağustos 1854'te İtalya'nın Toskana bölgesinde Bagni di Lucca'da; Louise C. Ward ve tanınmış bir Amerikalı heykeltıraş olan Thomas Crawford'un çocuğu olarak dünyaya geldi. Amerika'nın milli marşından sonra gelen Cumhuriyete adanmış patriyotik *The Battle Hymn of the Republic* askeri marşının Amerikalı meşhur şairi ve yazarı Julia Ward Howe'un da yeğeniydi. Eğitimi ilk olarak New Hampshire'da St Paul's School'da başladı. Ardından Cambridge Üniversitesi'nde; Heidelberg Üniversitesi ve Roma Üniversitesi'nde devam etti. 1879'da Crawford, Sanskritçe öğrenmek için Hindistan'a gitti ve kendisine aniden teklif edilen *The Indian Herald* gazetesinin baş editörlüğünü üstlendi. 1881 senesinde Harvard Üniversitesi'nde Sanskritçe çalışmalarına devam etmek için Amerika'ya döndü. Bu dönemde Boston'da Julia Teyzesinin evinde ve amcası Sam Ward ile birlikte kaldı. Ailesi, onun iş bulma umutları konusunda endişeliydi. Bir bariton olarak şarkı söyleme kariyeri reddedildikten sonra yazmaya teşvik edildi. Aralık 1882'de *Mr. Isaacs: A Tale of modern India* adlı ilk romanı edebiyat dünyasında yazılan olumlu eleştirilerle hızla dikkatleri üzerinde topladı. F. Marion Crawford çok dilliydi (*polyglot*). Aralarında İngilizce, İtalyanca, Grekçe,

¹⁰ Henry James 1843 yılında New York'ta doğmuştur. O döneminin meşhur yazarlarından biri olmuş; kaleme aldığı onlarca çalışma içinden, eleştiri yazıları, romanlar ve kısa hikâyeleriyle adından söz ettirmiştir. H. James ailevi imkânlarının geniş olması sebebiyle daha küçük yaşlarda Ralph Waldo Emerson ve William Makepeace Thackeray gibi ünlü edebiyatçılarla tanışmıştır. Henry On iki yaşına geldiğinde ailesiyle birlikte Avrupa'ya seyahat etmiş, Paris ve Londra gibi çeşitli şehirleri gezmiştir. 1862 senesinde Harvard Hukuk bölümüne kaydolmuş fakat bir müddet sonra okulu bırakmıştır. Aslında James hukuktan ziyade edebiyata ilgiliydi.

“A Tragedy of Horror” (Korkunun Trajedisi) adlı kısa öyküsünün basılmasıyla yazarlık kariyeri başlamıştı. Yazarlık kariyeri boyunca James toplamda on roman, on kısa roman, yüz yirmi öykü, dokuz oyun ve dört yüz elli makale kaleme almıştı. Eserlerinin çoğunda Avrupa'nın Amerikan toplumu üzerindeki muhtelif etkilerini konu almıştır. Nobel edebiyat Ödülüne defalarca aday olarak gösterilmiştir. Bkz. H. Karavin Yüce, “Henry James'in *Beast in the Jungle* adlı kısa romanının Türkçeye yapılan çevirilerinin karşılaştırılması,” *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 21 (2020): 993.

¹¹ İtalyan bir yazar olan ve aynı zamanda ölümünün 100. yıl dönümünde Crawford'u anma etkinlikleri direktörü de olan Antonino De Angelis sempozyumun açılış konuşmasında şöyle ifade etmiştir: “Crawford, zamanında o kadar çok satan bir yazardı ki, yayınevi Macmillan ona Manhattan'da bir kat kiralamak için çok paralar ödedi”. Bkz. “Francis Marion Crawford,” son güncelleme 29 Temmuz, 2022, <https://luminosityitalia.com/pages/Francis-Marion-Crawford.html>.

¹² Taeko Kitahara, “Framing the Supernatural: Henry James and F. Marion Crawford,” *The Japanese Journal of American Studies*, 17 (2006): 183.

* “Francis Marion Crawford,” son güncelleme 29 Temmuz 2022, https://www.catholicity.com/encyclopedia/c/crawford, francis_marion.html.

Almanca, Urduca, Fransızca, Sanskritçe gibi dillerin olduğu yaklaşık on beş lisanda akıcı bir şekilde konuşup yazabiliyordu.

Aralarında Türkçenin de olduğu diğer birçok dilde de kolayca sohbet edebiliyordu. Ekim 1884'te Amerikalı General Hiram Berdan'ın kızı Elizabeth Berdan ile İstanbul'da evlendi. Edebi kariyerini devam ettirmek ve Elizabeth ile kalıcı bir ikametgâh temini için İtalya'ya döndü. Sant'Agello'da bugünkü meşhur adıyla *Villa Crawford*'u satın aldı. 1890'ların sonlarında tarihi eserlerini yazmaya başladı. 1895 senesinde bizzat gezerek, inceleyerek, gözlemleyerek İstanbul'u pek çok veçhesiyle yazdığı "*Constantinople*" nedense çok bilinmeyen bir seyahatname olarak kaldı.¹³ Sonrasında Roma ve Venedik orijinli tarih çalışmalarına yöneldi. *Ave Roma Immoralis* (1898), *Rulers of the Souths* (1900) ve *Venetian History* (1905) eserlerini kaleme aldı. 1887 tarihinde yazdığı *Saracinesca*'yı 1889 tarihinde yazdığı *Sant' Ilario*, 1892'de *Don Orsino* ve 1897'de *Corleone* adlı eserleri izledi. Bu dörtlemesi Sicilya mafyasının literatüre girişinin ilk büyük örneği olmuştur. Bu bakımdan Mario Puzo'nun eserinden uyarlanan *The Godfather* film serisinin de aslında ilham kaynağı pekâlâ sayılabilir. F. Marion Crawford, kamusal yaşamında her zaman kendini bir Katolik olarak kabul etse de, genellikle bir Katolik romancı olarak adlandırılmamış ve eserlerinin birçoğunda Katolik doktrinlerinin dışında bir tutum benimsemiştir. Örneğin *II. Philip* adlı eserinde geleneksel Protestan görüşü takip etmiş ve bu hükümdarı acımasız bir kabadayı, zalim, şehvet düşkün ve alçak bir kişi olarak tavsif etmiştir. 20. Yüzyılın başlarında Francis Marion Crawford'un elde etmiş olduğu haklı şöhreti *The New York Times* gazetesinde yer alan hastalığı¹⁴, sağlığının tekrar düzelmesi¹⁵ ve nihayet ölümü üzerine¹⁶ ilk sayfada yer almış haberlerden de anlaşılabilir. F. Marion Crawford; 9 Nisan 1909 tarihinde Cuma günü bir kalp krizi sonucu İtalya'da okyanusa bakan malikânesi *Villa Crawford* da öldü. Ağıt törenleri (*requiem*) için komşu Fransisken şapelini seçmişti.¹⁷ Crawford'un Eleonora, Harold, Clara ve Bertram adında dört çocuğu dünyaya geldi. Crawford'un ölümünden sonra Harold ve Bertrand İngiltere'ye göç etti. Harold bir İngiliz ile evlendi. Büyük Savaş sırasında genç yaşta öldü. Clara ise rahibe oldu ve Tokyo Üniversitesi'nin kurulmasına yardım ettiği Japonya'ya taşındı. Eleonora, annesinin ölümünden sonra *Villa Crawford*'un varisi olarak babasından kalan malikâne de yaşamaya devam etti. Babasının başlattığı muhtaç yerel halk için filantropik yardım kampanyalarını sürdürerek, birçok Amerikalı arkadaşıyla çok yakın ilişkiler içinde olmaya devam etti. Yazar F. Marion Crawford'un torunu meşhur İngiliz karakter oyuncusu Howard Marion Crawford 1954'te Sherlock Holmes'un televizyon uyarlamasında Dr. Watson'ı canlandırmıştır.¹⁸ Yazarın ölümünden sonra eşi Mrs. Crawford, müteveffa eşinin romanlarından hazırlanmış filmler için ilgili şirketlerin telif haklarından doğan ödemeleri tam olarak yapmayıp sözleşmeleri ihlal ettiklerinden müşteki olmuştur. Bu zararların tazmini ile alakalı muhtelif davalar açmıştır.¹⁹ 1934 senesinde kuzeni Maud Howe Elliott (1854–1948), "*My cousin*" adlı biyografi çalışmasında Crawford'un hayatını eserleri ile birlikte ele almıştır. Kitabın bölümleri kronolojik olarak düzenlenmiştir.²⁰ Francis Marion Crawford 1909 senesinde 55 yaşında öldüğünde; içinde roman, hikâye,

¹³ Antonino De Angelis'e göre, "Crawford'un kitaplarından bazıları, neredeyse turist rehberleri olarak okuyabileceğiniz kapsamda zengindir ve kuvvetli tasvirler içerirler." Bu tespit İstanbul seyahatnamesi için kesinlikle geçerlidir. Bkz. "Francis Marion Crawford," son güncelleme 29 Temmuz, 2022, <https://luminosityitalia.com/pages/Francis-Marion-Crawford.html>.

¹⁴ Bkz. Ek-1, *The New York Times*, "F. Marion Crawford very ill," April 1 (1909): 1.

¹⁵ Bkz. Ek-2, *The New York Times*, "F. Marion Crawford better," April 2 (1909): 1.

¹⁶ Bkz. Ek-3, *The New York Times*, "Marion Crawford, novelist, is died," April 10 (1909): 1–2.

¹⁷ "Francis Marion Crawford," son güncelleme 29 Temmuz 2022, https://www.catholicity.com/encyclopedia/c/crawford, francis_marion.html.

¹⁸ Francis Marion Crawford'un torunu ünlü aktör Howard Marion Crawford için bkz. "Howard Marion Crawford," son güncelleme 29 Temmuz 2022, https://en.wikipedia.org/wiki/Howard_Marion-Crawford.

¹⁹ Bkz. Ek-4, *The New York Times*, July 12 (1921): 1–2.

²⁰ Kuzeni Maud Howe Elliott tarafından yazılan bu F. Marion Crawford biyografisi 14 bölümden oluşmaktadır. *I. Lineage (1854–)*, *II. St. Paul's School (1854–1872)*, *III. Trinity College and Cambridge (1872–1878)*, *IV. Starting in India (1879–1880)*, *V. Boston, Newport and New York (1881–1882)*, *VI. Mr. Isaacs, the first success (1882)*, *VII. London and Rome (1883)*, *VIII. Constantinople, courtship and marriage (1884)*, *IX. Villa Crawford, Sorrento (1885)*, *X. A tower in Calabria (1887)*, *XI.*

tarikh ve seyahatname türlerini barındıran ellinin üzerinde eser bırakmıştı.²¹ Bunlardan üçü ölümünden sonra yayımlanmıştır. Ayrıca Amerikan Edebiyatı tarihçisi Pilkington'un 1963 yılında yayımladığı "*A Crawford Bibliography*" adlı makalesinde; F. Marion Crawford'un akademide seminerler ve dersler verdiği, çeşitli gazetelerde ve periyodiklerde tarih, edebiyat, sanat ve felsefe sahalarında 1880–1909 seneleri arasında yazmış olduğu onlarca makalesi künyeleriyle birlikte tespit edilmiştir.²²

2. F. Marion Crawford'un *Constantinople* adlı Seyahatnamesi: İstanbul ve Türk İmajı

Meşhur Amerikalı edebiyatçı ve tarihçi Francis Marion Crawford'un kaleme aldığı, resimlerini ünlü oryantalist ressam Edwin Lord Weeks²³'in çizdiği ve orijinal adı *Constantinople* olan bu seyahatnamede anlatılan "İstanbul manzaraları" ve "Türk imajı" çalışmanın merkezine alınarak incelenecektir. Bu seyahatnamenin yazıldığı dönem "Devr-i Hamîdî" yani II. Abdülhamid dönemidir. Bu seyahatname Aralık 1893 ve Ocak 1894 tarihlerinde iki bölüme taksim edilerek popüler Amerikan süreli yayını Scribner's Magazine'de yayımlanmıştı. 1895 senesinde de müstakil seyahat kitabı haline getirilmişti.²⁴ Seyahatnamenin 2007 senesinde çevirisi de yapılmıştır.²⁵ Ancak bu çalışmada seyahatnamenin 1895 senesinde yayımlanmış orijinal metni esas alınmıştır.²⁶

Marion the magnificent (1887–1892), XII. A master mariner (1892–1897), XIII. The grand tour (1897–1907), XIV. Ave atque vale!, (1907-1909). Bkz. Maud Howe Elliott, *My Cousin: F. Marion Crawford*, (New York: Macmillan, 1934).

²¹Francis Marion Crawford'un eserleri ve eserlerinin yayımlandığı tarihler şu şekildedir: *Hikâyeleri ve Romanları*: Mr. Isacs: A Tale of Modern India (1882), Doctor Claudius: A True Story (1883), A Roman Singer (1884), An American Politician (1884), To Leeward (1884), Zoroaster (1885), A Tale of a Lonely Parish (1886), Marzio's Crucifix (1887), Saracinesca (1887), Paul Patoff (1887), With the Immortals (1888), Greifenstein (1889), Sant Ilario (1889), A Cigarette-makers Romance (1890), Khaled: A Tale of Arabia (1891), The Witch of Prague (1891), The Three Fates (1892), The Children of the King: A Tale of Southern Italy (1892), Don Orsino (1892), Marion Darche (1893), Pietro Ghisleri (1893), Katharine Lauderdale (1894), Love in Idleness (1894), The Ralstons (1894), Casa Braccio (1895), Adam Johnstons Son (1895), Taquisara (1896), A Rose of Yesterday (1897), Corleone (1897), Via Crucis (1899), In the Palace of the King (1900), Marietta (1901), Cecilia: A Story of Modern Rome (1902), The Heart of Rome: A Tale of "The Lost Water" (1903), Whosoever Shall Offend (1904), Soprano (1905), A Lady of Rome (1906), The Diva's Ruby (1908), The White Sister (1909), The Undesirable Governess (1910), Wandering Ghosts (1911); *Tarih Eserleri*: The Novel: What It Is (1893), Constantinople (1895), Ave Roma Immortalis: Studies from the Chronicles of Rome (1900), The Rulers of the South: Sicily, Calabria, Malta (1900), *Tiyatral Eserleri*: Francesca da Rimini: A Play in Four Acts (1902), The White Sister: A Romantic Drama in Three Acts (1937).

²² Bkz. John Jr. Pilkington, "A Crawford Bibliography" *Studies in English*, 4/3, (1963): 6.

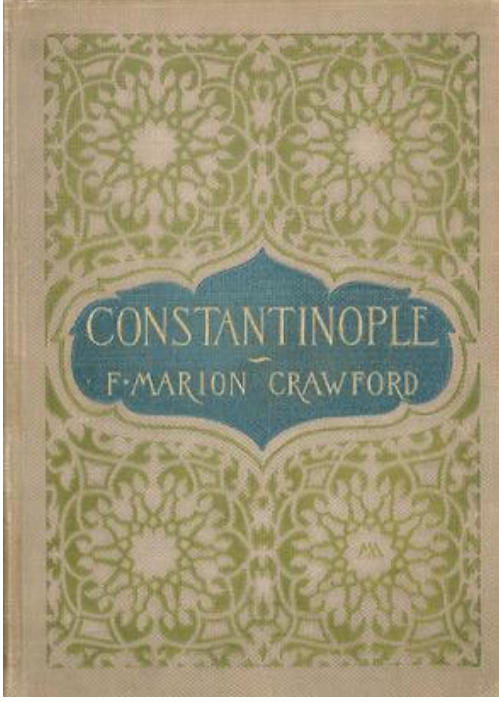
²³ Weeks, 1849'da Boston, Massachusetts'te doğdu. Boston'un bir banliyösü olan Newton'da yaşayan ailesi, baharat ve çay tüccarıydı. Bu sayede oğullarına resim ve seyahat konusunda ekonomik destek sağlayabildiler. Weeks, çizim yapmak için Florida Keys adalarına ve Güney Amerika'daki Surinam'a gitti. Bilinen en eski tablosu 1867'ye tarihlenmektedir, bununla beraber belirli bir teknikle çalışmalar yapmaya Everglades'te çizdiği *Mavi Balıkçıl* adlı eseriyle başlamıştır. 1872'de Léon Bonnat ve Jean-Léon Gérôme'un öğrencisi olmak için Paris'e taşınmıştır. Paris'te aldığı eğitimden sonra, Amerika'nın en önemli oryantalist ressamlarından biri olmuştur. Sonraki yaşamı boyunca farklı ülkeleri gezen Weeks, Güney Amerika (1869), Mısır ve İran (1870), Fas (1872 – 1878) ve Hindistan'a (1882–83) ve İstanbul'a (1890–95) seyahat etmiştir. 1895'te gezilerini *From the Black Sea through Persia and India* adlı seyahat kitabında resmetmiş, 1897'de *Episodes of Mountaineering* adlı ikinci eserini yayınlamıştır. Weeks, Kasım 1903'te Paris'te öldü. Légion d'honneur ve ve Saint Michael Nişanı (Bavyera) sahibi olan Weeks, Munich Secession üyesiydi. Bkz. "Edwin Lord Weeks," son güncelleme 29 Temmuz 2022, <https://www.edwinlordweeks.org/>.

²⁴ John Jr, Pilkington, *a.g.m.*, 6.

²⁵ Bkz. Francis Marion Crawford, *1890'larda İstanbul* çev. Şeniz Türkömer (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021).

²⁶ Bkz. F. Marion Crawford, *Constantinople* Illustrated by Edwin L. Weeks (New York: Charles Scribner's Sons 1895). <https://books.google.com.tr/books/about/Constantinople.html>, erişim 10.04.2022.

Seyahatnamelerde anlatılan, tasvir edilen mekânın muhtelif çizimler, resimler ve gravürler ile

Resim 2: Crawford'un 1895 senesinde yayımlanan seyahat kitabının orijinali (ciltli)*

zenginleştirilmesi sık rastlanılan bir durum olmuştur. Seyyah bu konuda mahir ise ekseriyetle çizimi kendisi yapardı. Bir ressamdan yardım almak ve çizimlerin de birer sanat eseri rütbesine tahavvülü karşılaşılan bir durumdu. Bu vesileyle anlatımın etkisi artırılmış; tasvir edilen nesne, insan ya da mekânın gerçeğe mümkün olan en yakın hali okuyucunun muhayyilesinde yerini almış oluyordu. Bazıları bunu istedikleri için yaparken, bazıları da kendilerini İstanbul'a gönderen otoritelerin görevlendirdiği ressamların yardımı ile bu çizimleri hazırlamışlardır. *Hans Dernschwam Salomon Schweigger, Cornelis de Bruyn, Guillaume Joseph Grelot, Aubry De La Motraye ve Miss Julia Pardoe* seyahatnamelerine çizimler ekleyerek zenginleşiren seyyahlardan bazılarıdır.²⁷

Crawford seyahatnamesini İstanbul'un fethinden başlatır. Mevlana Mehmed Neşri'nin "*El-hâsıl cemi İstanbul'u Sultan Mehmed Han yapıp, bir vechile mamur etti-kim, "etraf-ı âlemde anın misli şehir yoktur" diye seyyahlar şehadet ederler*"²⁸ tespitine bir seyyah olarak iştirak ederken *Kitab-ı Cihannüma'dan* haberi olup olmadığı elbette bilinmiyor. Crawford; II. Mehmed ve onun bu fetih için verdiği muazzam gayret ve dâhiyane stratejilerini anlatır. Elbette Hz. peygamberin müjdesini

de burada zikreder. Bu müjdeye nail olabilmek için tüm İslam tarihi boyunca verilen amansız mücadelelere de kısaca değinir. Türklerin II. Mehmed'i hala "*Conqueror*" yani "Fatih" olarak isimlendirdiklerini belirtir. Fatih'in fetihten sonra asla katliama müsaade etmediğini vurgular.²⁹ Sonra bu konuda kendi görüşünü de paylaşır. Fetih günü ve sonrasında günümüze kadar Hristiyanlara ya da Yahudilere asla zulmedilmediğine inandığını ifade eder.³⁰ Bu inancının ispatı olmak üzere; İstanbul³¹, Pera ve Üsküdar'da demografik bakımdan gayri Müslimlerin sayısının Türklerden daha çok olduğuna değinir. Bu durumun dahi Türklerin ne kadar tolerans sahibi olduğunu göstermeye yeteceğini söyler. Türklerin bu meziyetlerinin takdir edilmediğini de ekler.³² Kiliselerin fetih münasebetiyle pek tabii olarak camiye çevirildiğini, haç sembolünün yerini hilalin aldığını, Lafzatullah ve Hz. Peygamberin ism-i şeriflerinin yanında hulefa-i râşidinin³³ ve Hz. peygamberin torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in isimlerini taşıyan muhteşem sanat eseri levhaların asıldığını ifade eder. Crawford bu noktada fresk ve mozaiklerin yok edilmek yerine kalın bir badana kaplaması yapılmak suretiyle gizlenmesini; "*Türkler asla yıkıcı/vandal değillerdir*" şeklinde ifade ederek kafasındaki Türk imajını yansıtır.³⁴ Crawford, Türkiye'den "hasta adam" diye bahsetmenin Batı'da eski ve yanlış bir alışkanlık olduğunu, bu muazzam canlılığa sahip İstanbul şehrini gezip görenlerce asla kabul edilemeyeceğini söyler. Kaldı ki bu şehirdeki

²⁷ Nida N. Nalçacı, a.g.m., 542.

* F. Marion Crawford, *Constantinople*.

²⁸ Neşri, *Kitab-ı Cihannümâ*, haz. F. Reşit Unat, M. Altay Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987) 713.

²⁹ F. Marion Crawford, *Constantinople*, 2.

³⁰ "...From that day to this there has never, I believe, been anything like a persecution of Christians or Jews in Constantinople.", a.g.e., 3.

³¹ Tarihi yarım ada kastediliyor.

³² "...a fact which can only be attributed to principles of toleration for which the Turks have not generally received credit.", a.g.e., 3.

³³ Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali.

³⁴ "...the Turk was not destructive.", a.g.e., 4.

evrensel akışın, aktüel gündelik yaşamdaki coşku ve dinamizmin diğer Avrupa başkentlerinde olmayışını vurgular. Herhangi bir camide her renkten her kavimden farklı insanların yan yana secde edişini İslamın müşterek bağıyla birleşmiş tek bir “millet” olabilmeleriyle irtibatlandırır.³⁵ Daha evvel Doğu’ya yapmış olduğu pek çok ziyaret ve gezinin hatta uzun ikametlerinin ardından “orijinal Türk’e”³⁶ güvendiğini ifade eder. Türkleri gerçekten üstün idarî meziyet ve ahlaka sahip bir millet olarak gördüğünü beyan eder.³⁷ Crawford Türkleri temiz, güçlü, dayanıklı ve sağlıklı olarak tavsif eder. Alkollü içki katiyen kullanmadıklarını vurgular. Türklerde gördüğü en temel hususiyetlerden biri de “dürüst” oluşlarıdır. Hatta kendi zararlarına bile olsa “dürüstlükten” vazgeçemediklerini ekler. “Türklerin iyi niyetini sürekli istismar eden kurnaz Rumlar ve Ermeniler” gibi olmadıklarını belirtir.³⁸ Crawford milletlerin karakter analizini sürdürür; “Doğu’da bir Ermeni’yi aldatmak için on Yahudi, bir İranlıyı aldatmak için on Ermeni gerekir şeklinde yaygın bir atasözü vardır.”³⁹

Crawford; Haliç’te vakit geçirmeyi Galata Köprüsü’nün hemen altında günün her saati serin esintiye karşı kahvesini yudumlarırken manzaranın keyfini çıkarmayı salık verir. O sıra dışı hareketliliğin içinde “fes” takmış oradan oraya koşuşturan insanları temaşa eder. İslahatçı olarak bahsettiği II. Mahmud’un bu başlığı yaygınlaştırdığından bahseder. Fesin siyah püsküllü olanının askerlere ayrı bir hava kattığını da ifade eder. Yine gözlemleri neticesinde Osmanlı Türkünün kılık kıyafeti ile ilgili şu bilgileri aktarır: “...Hamallar, su taşıyıcıları ve şekerlemeciler gibi daha yoksul kesimlerin çoğu, Müslüman olduklarını vurgulamak için fesin etrafına beyaz veya yeşil bir bez parçası sararlar. Her ne kadar dini kurumlarda resmi görevler almasalar da, beyaz ve yeşil sarıklar; İslamî tedrisattan geçmiş olan böylesi Molla erkeklerinin ayırt edici özelliğidir. Onlar da Türk elbisesini giyerler, kırmızı hariç hemen her renkte; dökümlü, dar kollu, lekesiz tertemiz gömleğin üstüne bol kesim bir elbise, işlemeli yeleş ve geniş pantolonuyla giyilen bir elbisedir. Bu Hoca Efendiler, kendi kıyafetlerinin sanatsal üstünlüğünün bilincinde, şüphesiz, onurlu adımlar ve zarif hareketlerle birlikte yürürler. Yeşil sarık bağlayanlar ise peygamber soyundan gelenler olup böyle âli ve yüksek bir soya mensup oldukları iddiası hakikattir ve yeşil sarık bu yüksek soydan gelenlere mahsus olup babadan mirastır diyerek tespitlerini paylaşmaya devam eder. Kadınların ise dışarıda yaşmak ve ferace kullandıklarını belirtir. II. Abdülhamid’in tesettüre dikkatle riayet edilmesine dair sıklıkla verdiği buyruklara genel anlamda riayet ediliyor olsa bile son on senedir peçe takmayanların da arttığını ifade eder.”⁴⁰

Resim 3: Haliç vapurundan bakış*

Crawford kahvesini yudumlarırken bir taraftan gözlemlediği İstanbul manzaralarını nakletmeye devam eder. “Sokakta “on para” diye avuç açmış âmâ bir dilenci, Arap atının üstünde şık bir subay ve sükûnetle, heybetle yürüyen yeşil sarıklı vakur seyyidler. Boz renginde uzun silindirik keçeden külahıyla, boynu bükük ve gözleri yere bakan huşu halinde bir Derviş. Redingot giymiş, sakallı, ciddi duruşlu bir nazırı ya da belki de saray mensubu bir prensi Yıldız Sarayı’ndan Babıâli’ye nakleden bir fayton.” Crawford, Galata köprüsünden temaşa ettiği

³⁵ F. Marion Crawford, *a.g.e.*, 7-8.

³⁶ Crawford; Rumlar, Ermeniler, Acemler ve Afrikalılardan bazen kendilerini tanıtırken Türk diyerek yanlışlar yaptığından ve bu hatalı davranışların haksız bir biçimde Türklere hamledilmesinden şikayetlenir. Bkz. *A.g.e.*, 8.

³⁷ *A.g.e.*, 8.

³⁸ “He is sober; he is clean; and he is honest even to his own disadvantage, being by no means amatch for the wily Greeks and Armenians who are perpetually fattening on his heart.”, *a.g.e.*, 10.

³⁹ “There is a common proverb in the East to the effect that it takes ten Jews to cheat an Armenian, and ten Armenians to cheat one Persian.”, *a.g.e.*, 10.

⁴⁰ *A.g.e.*, 15.

* *A.g.e.*, 37.

böylesi hareketli, canlı, sıra dışı ve heterojen bir manzaranın San Francisco'dan Pekin'e varana kadar dünyanın hiçbir yerinde tesadüf olunamayacağını söyler.⁴¹

Resim 4 : Ermeni Dilenci*

Asırlardır muhtelif sebeplerle İstanbul'a gelmiş olan seyyahlar şehre farklı güzergâhtan giriş yapmışlardır. Şehre girilirken yaşanan ilk anın seyyahta bıraktığı etki ve şehrin büyüleyici silueti seyahatnamelerin neredeyse tamamında yer alır.⁴² Crawford da İstanbul'u ilk kez gördüğü anın tesiri altında kalmış adeta büyülenmiştir. Daha sonra da defalarca bu muhteşem manzarayı görmüştür fakat bir Şubat ayında İstanbul'u ilk gördüğü "o anı" unutamaz. O günü coşkuyla anımsar. "Marmara Denizi'nden Boğaz'ın girişine ulaştıklarında lapa lapa yağın kar ve tipi sebebiyle göz gözü görmezken tam Ayasofya'nın karşısında aniden kar yağışı durmuş, bulutlar dağılıp masmavi gökyüzü

ortaya çıkmış; pırıl pırıl parlayan sabah güneşi İstanbul'u tenvir etmişti. Bütün kubbelerin, minarelerin ve kulelerin üzeri gümüş örtüyle setredilmiş gibiydi" diye asla unutamayacağı o anı masalsi ifadelerle anlatır.

Yaz günlerini ise kuvvetli yaz güneşinin altında susamış insanlara Müslim ve gayri Müslim ayrımı yapmadan bakır kaplarda su ikram eden sakalarla hatırlar. Crawford'un İstanbul'daki yaz günlerine dair ilginç gözlemlerinden biri de: "sıcaktan yollara uzanmış sokak hayvanları; kendilerine doğru gelen kişinin bir tekmeyle yolun kendisine ait olduğunu hatırlatan bir Rum ya da Ermeni değil de hayvanları rahatsız etmemek için yolunu değiştirip sessizce geçen müşfik bir Türk olmasını arzularlar" demesidir.⁴³

Crawford seyahatnamesinde; şehirde ticari hayata dair de mühim gözlemler yapar. Alışveriş ve ticaretin çok canlı olduğunu asla sıkıcı olmadığını anlatır. Her esnafın kendi dükkânı ve müşterilerini çok önemseydiğinden bahseder. Çarşı ve pazardaki süreklilik arz eden kalabalığı İstanbul'un alışveriş kültürüne bağlar. Fiyat alan bir müşterinin çoklukla dükkândan çıkıp biraz gezdikten sonra gelip mal sahibiyle tekrar tekrar pazarlığa tutuştuğunu söyler. Bedestende altınlar, mücevherler, kıymetli silahlar, ipek halılardan oluşan muazzam bir servetin bulunmasına rağmen hırsızlık olmadığını söyler. Crawford; İstanbul çarşılarının canlı, hareketli ve yaşam dolu tüm unsurlarıyla cazibe merkezi oluşu sebebiyle İstanbul'u dünyadaki diğer tüm kentlerden tefrik eder.⁴⁴

Tüm Avrupa da dâhil olmak üzere en mahir kayıkçıların Türkler olduğunu söyler. Boğazdaki tekne ve kayık trafiğindeki yoğunluğun, kuvvetli deniz akıntılarının, sporcuların bile göze alamayacağı dayanıklılık gerektiren uzun mesafelerin üstesinden gelebilmenin kolay olmadığını ifade eder.⁴⁵ Kayık ile boğazda gezerken intibalarını aktarır. Saray tarafındaki ağaçlar büyük ve sık bir koruluğu oluşturur.

⁴¹ A.g.e., 19- 20.

⁴² Nida N. Nalçacı, a.g.m., 538.

* A.g.e., 44.

⁴³ "Then , in the bright shade that is like the sunshine of other cities , the wretched street dogs forget to fight , and lie panting in the heat, trusting that each passer-by may be a merciful Turk , who will step aside rather than disturb them, and not a Greek or an Armenian , who will kick them half across the street rather than go a yard out of his way. ", a.g.e., 24.

⁴⁴ A.g.e., 30.

⁴⁵ A.g.e., 32.

Koruluklarda hoş bahçelerde güzel ahşap köprülerin altında, çimlerle kaplı nehir kıyıları arasında bütün aileler öğleden sonrayı dinlenerek geçirirler. Satıcılar aralarda dolaşır. Temiz fincanlarıyla kahve satanlar, “dondurma kaymak” diye bağırانlar vardır. Çadırlar ve çardaklarda şerbetler, “krema soslu kavrulmuş kuzu eti” de satılır. Feracelerine sarınan yaşmaklı kadınlar ve çocukları; serin ve koyu ağaç gölgelerinin altında birlikte çimenlerin üzerinde otururlar, erkekler biraz ayrı tarafta kendi sohbetlerindedir.⁴⁶ Crawford müezzinin öğle vakti diğer namaz saatlerinde olduğu gibi camisinin minaresine çıkarak “inananları Sultan Ahmed Camii müezzinleri gibi yüksek perdeden şevkle çağırdıklarına” tanık olur.⁴⁷

Resim 5: Dondurmacı*

zaman zaman icap eden tadilatı hassasiyetle takip ettiğini de ekler.

Crawford Fatih Sultan Mehmed’in yaptırdığı Yedikule Kalesi’ni de gezer. Zamanla tutsaklar için zindan, sonraları okul olarak da kullanılmış bu kulelerin harabe durumunda olduğunu ve bir köşesinde şimdi bir Ermeni ayakkabıcı tarafından kullanıldığını anlatır. Orada kırık bir mezar taşı parçasına gözleri ilişir. Sarık ya da fes değil de bir çiçek motifi bulunan bu parçanın bir kadına ait olduğunu söyler. Bu kırık mezar taşında: *Hüve-l Baki* yazısının altında kendisini çok duygulandırıp kalbini sızlattığını söylediği “bu dünyaya geldim vefasını göremedim” yazısını okur. Crawford Ermeni ayakkabıcıdan, *Vakayı Hayriye* günü II. Mahmud’un binlerce asi Yeniçeri kellesini buraya attırdığını öğrenir. Crawford’un aklına benzer idamların sergilendiği İngiltere’deki *Temple Bar* gelir. Ermeni ayakkabıcıdan; kelleleri alınan Yeniçerilerin hayaletlerinin gece yarısı olunca buralarda dolaştıklarını da dinlediğini ilave eder. Crawford’un “vampirler”, “hayaletler” gibi doğüstü unsurları merkeze alan hikâyeleriyle meşhur olduğu düşünüldüğünde Yedikule Zindanları’nın etkisi altında kalmış olması muhtemeldir.⁴⁹

Crawford seyahatnamesinde; İstanbul’da Türklerin gündelik yaşamlarına dair önemli gözlemlerde bulunur. “Çoğu Doğu kentinde olduğu gibi, İstanbul’da da iki farklı varoluş biçimi vardır: dış mekân yaşamı ve iç mekân yaşamı. Türklerin çoğu sabah erkenden evlerinden çıkıyor ve öğleden sonra işleri bitince hemen eve dönüyorlar. Gündüzleri dışarıya çarşılara çıkarlar ama Türk işini bitirir bitirmez evine gider ve onu sorarsanız size haremden olduğu ve rahatsız edilmemesi gerektiği söylenecektir. Bir kural olarak, hizmetkârları, geldiğinizi ona haber vermeyi bile reddedeceklerdir. Mücbir bir durum var ise ve

⁴⁶ A.g.e., 35-36.

⁴⁷ A.g.e., 50.

* A.g.e., 48.

⁴⁸ A.g.e., 38.

⁴⁹ A.g.e., 41-43.

onu görmemiz zaruriyse, her Türk evinde bulunan erkek misafir kabul odası *selamlık* kısmında beklemeye alınır. “Harem” kısmı ise ailenin mahrem özel bölümüdür. Tren ve gemilerde dahi buna dikkat edilir. İslam dini bazı kurullarla dört eşe kadar izin vermişken birden fazla eş olan Türk istisnai olarak bulunur. Selamlıktan sonra sadece aileye mahsus özel bölüm olan “Harem” Türklere mahremiyetlerini koruyabilmek için esasen İslam’ın getirdiği bir avantajdır” der ve hemen arkasından şu tembihte bulunur Crawford: “Biraz da olsa Doğu adabını ve Türklerin bu hassasiyetini bilen bir kimse, evde kadınların nerede olduklarını sormak bir yana ima dahi etmez.”⁵⁰ Crawford; bir Türk için evde aile ile akşam yemeği yemenin anlamının büyük olduğuna ve ciddiyetle muhafaza edilmesi gereken “ataerkil bir kurum” olarak algılandığına değinir. Selamlıkta kurulan sofrasına neredeyse her gün zengin fakir tüm gelenleri buyur eden Türk aileler olduğunu anlatır. Bir Türk’e yemeğe davet edilmenin aynı zamanda geceyi orada geçirmek demek olduğunu; “misafirlerinin yatağını, terliğini ve pijamasını ev sahibinin temin etmesinin gelenek olduğunu” söyler. Hanımların ikramlarını harem bölümünde aldıklarından hiç görünmediklerini de kaydeder.⁵¹

Crawford şehirde en kalabalık yerlerin çarşı ve pazarların olduğu merkezler olduğunu söyler. Bu noktalarda kahvehaneler, lokantalar hep doludur. Tablalarında muhtelif yiyecek ve içecek satan seyyarlar aralarda gezinir. Ekmek ve peksimetin yanında peynir çeşitleri, Türk işi lorlar ve tahta şişlerde ızgara kuzu kebabı yoğurtlu soslarla hazırdır. Muhtelif sebzelerden dolmalar ve her daim altı harlı sıcak pilavlar vardır. “Tatlıcılardan, muhallebicilerden ve şerbetçilerden bahsetmiyorum bile” diye ekler Crawford.⁵² İtalya’dan İstanbul’a gelen bir ziyaretçinin tüm bu yiyecek ve içecek satıcılarının aşırı temizliğine hayran kalacağını ifade eder. Ayrıca hazırladıkları yemeklerin son derece iştah açıcı gördüklerini belirtir. Crawford; lokantası çarşı merkezine yakın küçük bir avluda olan tombul ve pembe yanaklı bir Türk’ün dünyanın en iyi kebabını yaptığını söyler. Pencerenin pervazını oluşturan temiz mermer levhanın üzerinde sıra sıra tahta şişler, harlı ateşte büyük tepsilere yığılmış pilav ve birkaç temiz, becerikli çocuk müşterilerin başında beklediğini anlatır. Çorba kâsesinin içine küçük kare parçalar halinde dilimlenmiş pidenin üzerine yoğurt ve onun da üzerine kebab ve sos eklendiğine; ardından tuz, biber, kakule ve sumakla sunulduğuna şahit olur. Crawford burada belki de bir tür İskender kebaptan bahseder. Bununla birlikte, her müşterinin yemeğiyle birlikte bir bıçak ve çatal beklediği ve her ikisini de kullandığı “İstanbul’da kültürel seviyenin çok ileride olduğu” tespitini paylaşır. Crawford bu konu ile ilgili öznel değerlendirmesine de yer verir: “Kendi adıma, parmakların beslenme için çatallardan çok daha uygun araçlar olduklarını düşünmüşümdür. Neticede onların kendi parmaklarını olduğunu ve onları yıkadığını biliyorum ama halka açık eğlence yerlerindeki çatalara gelince, yıkadıklarından emin değilim ve nasıl kullanıldıklarını düşünmemeyi tercih ederim. Başka birinin diş fırçasını kullanmaktan her türlü imtina ederken dünya kadar insanın kullandığını bildiğimiz çatalı kullanırız. Bu durum göstermelik nezaket tavırlarımızın çoğunun boş olduğunu da kanıtlar.”⁵³

Resim 6: İstanbul sokaklarında bir saka*

Crawford; İstanbul’un nevi şahsına münhasır kozmopolit mahallerinden birinin; Postahaneden *Nur-i Osmaniye*’ye uzanan cadde olduğunu; her meslekten ve her milletten insanın bulunduğunu, dükkân ve ofislerle dolu bir mekân olduğunu

⁵⁰ A.g.e., 44-45.

⁵¹ A.g.e., 50.

⁵² “...not to mention the sweet-meat - sellers, the custard - makers, and the sellers of sherbet.”, a.g.e., 47.

⁵³ A.g.e., 47-49.

* A.g.e., 18.

belirtir. Buralar Rum ve Ermeni dış hekimlerinin de tercih ettiği sokaklardır. Postane civarında gölgede oturmuş müşteri bekleyen ciddi arzuhalciler vardır. Arzuhalciliğin; çoğu Doğu ülkesinde olduğu gibi İtalya ve Yunanistan'da da yaygın olduğunu yazar.

Crawford bu sokağı geçince Yeni Cami'ye girmiş ve mabedin kendisinde bıraktığı hissiyatı şöyle anlatmıştır: “Bu mahallin hemen yakınında, İstanbul'un güzel camilerinden biri olan ve her saat çok sayıda ibadet eden müminlerin uğrak yeri olan *Yeni Cami* vardır. Kalabalık sokağın parıltısını, telaşını, koşuşturmacasını arkanızda bırakın, ayaklarınıza kapıdaki geniş terliklerden giyin ve namaz saatinde o güzel mabede girin. Karşıtlık ani, ciddi ve görkemlidir ve Doğu yaşamının derin gizemine ilişkin bir şeyler bir anda sizde açıklığa kavuşur.”

Resim 7: Yeni Cami Önünde*

bu “derinliği” fark edebileceğini de ekler. Crawford; II. Abdülhamid'in diplomatik bir silah olarak iki dudağı arasında tuttuğu, hep ima etmekle yetinip büyük devletleri endişelendiren siyasetinin⁵⁴ de farkındadır. Seyahatnamesinde “zaman zaman muğlâk bir ihtimal olarak ima edilen Hz. Peygamber'in sancağının ortaya çıkması ve sancağın açılması Avrupa düşüncesinde hayal bile edilemeyen sonuçlar doğurabilir.” diye yazar.⁵⁵

Crawford; İstanbul'daki izlenimlerine dayanarak Türklerin sanata ve sanat eserlerine yaklaşımları üzerine de bazı notlar düşer. Nasıl ki Avrupa'da sanat ve sanat eserine bakışta temel belirleyici “din” ise Türkler için de aynı durumun geçerli olduğunu iddia eder. İslam inancındaki “Sünni” görüşün “canlıların” tasvirine müsaade etmeyişinin “hat” sanatını Batı'nın resim sanatına atfettiği yere taşıdığını belirtir. Hatta Crawford; bir Türk'ün kendisine duvarında asılı olan ayeti işaret ederek; “şu hat eseri bana sizin herhangi bir Titian'da⁵⁶ bulabileceğiniz kadar estetik haz vermektedir” dediğini anlatır.⁵⁷

Crawford; At pazarında gördüğü bir Arap atına hayran kalır. Kapalıçarşı'yı ziyaret etmeden önce hayalini kurduğu “düz ve aşağı doğru incelen bacaklar, küçük ayaklar, oldukça büyük ve kemikli kafa, minik, sivri uçlu kulaklar ve ipeksi kızıl tüyler” gibi tüm hususiyetlerin bu atta olduğunu söyler. Osmanlı

⁵⁴ Halifenin Cihad-ı Ekber ilanı.

* A.g.e., 5.

⁵⁵ “There is profound belief and devotion in their attitudes, gestures, and accents, a belief as superior to the idolatrous superstition of the far East as it is beyond the conviction of the ordinary Christian in simplicity and sincerity. It is indeed impossible to spend much time among Mussulmans without acquiring the certainty that they are profoundly in earnest in religious matters, and that the unfurling of the Standard of the Prophet which is occasionally hinted at as a vague possibility, would be productive of results not dreamed of in the philosophy of Europe.”, a.g.e., 54.

⁵⁶ Titian (1487–1576), gerçek adı Tiziano Vecelli(ya da Vecellio), Venedik ekolünün en iyisi olarak görülen İtalyan Rönesans ressamıdır. Titian resimlerini dini, mitolojik unsurlardan seçmekteydi. Bkz. “Titian,” son güncelleme 05 Temmuz 2022, <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-19136/titian/>.

⁵⁷ A.g.e., 55.

Devleti'nde at ihracını yasaklayan kanunlara aykırı davranmaya en yüksek rütbelilerin dahi cesaret edemeyeceğini belirtir.⁵⁸

Resim 8: Mezarlık*

Crawford seyahatnamesinde “yerin üstündekilerden” anlatırken “yerin altındakileri” de ihmal etmez. İstanbul'da ölülerin dirilerle bir arada olduklarını, mezarlıkların şehrin dışında değil içinde olduğunu söyler. Camilerin, türbelerin hemen avlusunda pek çok hazire bulunduğunu belirtir. Vefat eden Müslümanların İslami kurallara göre “bir adam boyu kazılmış toprağa defnedildiğini” ifade eder. Sultan türbelerinde mezarların üstünde önem sırasına mütenasip ahşap sanduka yerleştirildiğini ve en büyüğünün Fatih Sultan Mehmed'e ait olduğunu yazar. Sandukaların üzerine örtülmüş simli kadifelerin kutsal topraklardan getirildiğini söyler. Müslümanların vefat edenlerin hatıralarına sadece hürmet etmekle kalmayıp aynı zamanda onları “dualarının kabulüne bir vesile olarak itikat ettiklerini” ifade eder. Büyük türbelerde “sakal-ı şerif” bulunduğu ve hafızların marangozluk şaheseri rahlelerde tezhipli Kur'an-ı Kerimlerden muayyen vakitlerde okuduklarına tanık olur. “Bu tezhiplerden bazıları, mükemmel bitiş ve renk ayrıntılarıyla Avrupa'da görülebilecek her şeyi geride bırakıyor ve en ünlü ortaçağ dini kitaplarının en güzel sayfaları onların yanında kaba görünüyor” tespitini yapar.⁵⁹ Hristiyan mezarlıkları ile Müslüman mezarlıklarını karşılaştırır. Günün modasına uyan dini sanat yüzünden Hristiyan mezarlıklarındaki “aşırılığa varan simetriden”, “özümlerin mezarlarına sanki raflara kitap sıralanır gibi dizilmesinden”, anıtların zevksizliğinden, lüzumsuz harcanan israf edilen paralardan, “gereksiz hendesî ve yapay peyzaj” görünümündense Müslüman mezarlıklarındaki sade ve tabii güzelliğin ruhlara daha huzur verebileceğini söyler. Akıl sahibi her insanın; “el değmemiş doğal bir koruluğu, bir peyzajcının mimari yapay bahçesinden daha üstün ve ilginç kabul edeceğini” ifade eder. Crawford bu mezarlık bahsini ironik bir cümleyle kapatır: “Ölüm kaçınılamaz bir sonsa, gömülmek bir zevk meselesi olarak kalır.”⁶⁰

Crawford seyahatnamesinde gayri Müslimlerin yaşadığı Pera ve Galata'yı da anlatır. Bu eski Ceneviz köylerinin aslında hiçbir zaman İstanbul'un bir parçası olmadığını ve “hiçbir zaman da Türk payitahtıyla kaynaşamayacağını” iddia eder. II. Abdülhamid'in sarayını Yıldız'a konumlandırmasıyla

⁵⁸ A.g.e., 58.

* A.g.e., 64.

⁵⁹ A.g.e., 63-64.

⁶⁰ A.g.e., 66-68.

yüksek rütbeli devlet adamları ve bürokratların da buraya taşınmasının bir realite olduğunu ancak yine de bu bölgeye yakın Pera ve Galata'da Avrupalı Hristiyanların ve Yahudilerin yaşadığını belirtir.

Bu yakayı; sefarethanelerin ve Levanten sermayedarların şatafatlı konutlarının olduğu aristokratik bir bölge olarak anlatır. Crawford'un gayri Müslimlerin toplandığı bu semtlerle ilgili görüşleri hakikaten dikkate değerdir. Bu semtleri “dünyanın en sefih ve rezil insanların mayalandığı bir fiçı” olarak tavsif eder. Kasımpaşa'dan Tophane'ye ve bu semtlere kadar deniz kıyısında toplanmış “böyle bir gürhunun yeryüzünde bir benzerinin daha bulunamayacağını” söyler. Bu bölgelerin Kriminal fizyonomi öğrencileri için tam bir staj yeri olduğunu ve “çağdaş kriminal sınıfların” en sefih ve rezil insan türünün burada yaşadığını ifade eder. Türklerin haklı nefret ve tiksintisini kazanan “bu alçak ve sefih insanlar; bu semtlerin iğrenç ve zehir solunan sokaklarını, leş kokan meyhanelerini dolduruyorlar” diye anlatır. Bir tür yeraltı hayatı yaşayan bazı Rumların ve Ermenilerin buralarda “her türlü pis, kirli ve kanunsuz işlerle geçimlerini sağladıklarını” vurgular. Hristiyan olduklarından bunların Avrupa sefaretlerinin korumasında olduklarını ve tutuklanıp ceza almamaları için siyasi baskı unsuru olarak kullanıldıklarını da ekler. Avrupa devletlerindeki hükümetlerin bunlara herhangi bir müdahaleyi “savaş sebebi” olarak kullanmakla tehdit ettiklerini yazar. Bu semtlerdeki tüm meyhanelerin arka tarafında “batakhane ve kumarhane cehennemi” bulunduğunu aktarır. Kumarbaz şans eseri kazanırsa, “çıkışa yöneldiği anda kumarhanenin önce her şeyini alıp ardından boğazını kesecek fedailerinin olduğunu” ifade eder.⁶¹

Crawford seyahatnamesinde; Üsküdar, Kadıköy ve Fenerbahçe semtleri ile ilgili görüşlerine de yer verir. Zenginlik olmamasına rağmen Üsküdar'ın huzur veren atmosferinden bahseder. Kadıköy'ün konumunu beğenir ve Karagöz Hacivat sahneleyen tiyatrosunu eğlenceli bulur. Fenerbahçe semtinde sıcak yaz günleri denizden gelen serin esintiyi, Rum balıkçıların gölgede dinlendiklerini ve bu bölgenin halk tarafından yazları sayfiye olarak kullanıldığını ifade eder. Yazar Boğaziçi'ni de emsalsiz bulup çok beğenir. Rumeli ve Anadolu Hisarlarını heybetli ve pitoresk olarak tavsif eder. Türklerin Cuma öğleden sonraları Sadabat, Göksu, Tarabya ve Büyükdere'de bulunan dere kenarlarında dinlenmek için sıklıkla aileleriyle birlikte gittiklerini kaydeder. Belgrad Ormanı'nın Karadeniz sahillerine uzanan muhteşem yabani güzellikler sunduğunu belirtir.⁶²

Francis Marion Crawford seyahatnamesini şöyle bitirir: “Atınıza binin ve Belgrad Ormanlarında sağa doğru vadiden geçin ve gizemli ormana doğru, ta ki her şeyi arkanızda bırakana kadar - İstanbul, Boğaziçi, Rumlar, Türkler, Ermeniler ve diplomatlar, ama her şeyi. Ve sonunda yeterince atınızla yol gittiğinizde, güneş alçaldığında, aniden dik bir uçurumun keskin yamacında biten kasvetli bir bozkırın üzerine çıkacaksınız. Orada atınızdan inebilir ve ıssız denizin solgun dalgalarına bakabilirsiniz.

⁶¹ “As for Galata, it is the fermenting vat of the scum of the earth . It is doubtful whether in any city in the globe such an iniquitous population could be found as that which is huddled together by the water's edge from Kassim Pasha to Tophane. It is indeed an interesting region to the student of criminal physiognomy, for the lowest types of what must necessarily be called the civilized criminal classes fill the filthy streets, the poisonous lanes, and the reeking liquor - shops, the terror of the Europeans above and the object of righteous hatred and loathing to the Turks on the other side . The Greeks and Armenians , who lead a sort of underground existence , here make a good living, and by no means a precarious one, by a great variety of evil practices. Being all Christians, they all claim the protection of one or other of the European Embassies, and the political situation of Turkey renders it practically impossible for the Ottoman authorities to arrest or punish one of these malefactors, the slightest interference with whose liberty might at once be made a casus belli by the foreign government whose protection he would claim. There is hardly a liquor -shop in Galata, and there are few even among the more respectable cafés in Pera in which a gambling hell is not kept in a quiet room at the back of the establishment . If the visitor's good luck survives the ordeal of a roulette – table having two zeros and nine or ten numbers, so that he actually wins something that he might take away with him , the establishment has at its disposal a private police force to rob him and, if necessary, to cut his throat so soon as he makes for the door.” A.g.e., 71-72.

⁶² A.g.e., 72-77.

Dünyanın en büyük çekişme noktası olan *Konstantiniyye* üzerinde mücadele etmiş ve hala mücadele eden ve kıyamete kadar sürecek olan bu savaşta; iyi ve kötü tüm bu milletlerin arasında sizden uzak olmayan bu şehrin hayalini kurabilirsiniz.”⁶³

Sweet Waters of Europe.

Resim 9: Sadabat Deresi ve kayıkçılar*

⁶³ A.g.e., 79.

* A.g.e., 33.

Sonuç

İstanbul bizatihi her türden kendine mahsus özellikleriyle dünya tarihinde müstesna bir mevki ihraz etmiş; Türklerin de adeta göz bebeği mesabesinde olmuştur. Bu kadim şehri tarihin her döneminde muhtelif kavimlerden ve milletlerden seyyahlar ziyaret etmişlerdir. Bu gezginler; seyahatleri esnasında şehrin beşeri, sosyal, kültürel ve iktisadi yönlerini seyahatnamelerine kendi bilgi, görgü ve diğer meziyetleri nispetince aktarmışlardır. Seyahatnameler tarih yazımı için de ihmal edilmemesi gereken eserlerdir. Zira resmi evrakta, arşiv belgelerinde tesadüf olunamayacak ilginç anekdotlar, bilgiler bu eserlerde olabilir. Crawford kısa ömrüne çok eser sığdırmış on beş kadar farklı lisanı akıcı bir seviyede konuşup yazabilen bir edebiyatçı ve tarihçidir. Onun neredeyse tüm dünyayı gezip görmüş olması bu seyahatnamenin değerini artıran bir hususiyettir. 1895 senesinde yayımlanmış *Constantinople* adlı seyahatnamesi İstanbul'un meskûnlarının gündelik yaşamlarından gelenek ve göreneklerine, hayat tarzlarına Osmanlı Devleti'nin temel yönetim modeli olan "millet sistemi" bağlamında yaklaşan değerlendirmelerle doludur. Crawford; bir şehir olarak İstanbul'u pek çok bakımdan eşsiz bulmuştur. İstanbul'da kaldığı müddet zarfında onda oluşan "Türk" imajı Müslüman kimliğiyle özdeştir. Türkleri; tüm canlılara merhametli, tabiata karşı duyarlı, misafirperver, riya ve gösterişten uzak, oldukça dürüst ve inandığı gibi yaşayan, yaşadığı gibi inanan bir millet olarak adlandırır. Crawford İstanbul'un neredeyse tüm semt ve mahallelerinde bulunmuş, gezdiği gördüğü hemen her şeyi kaydetmiştir. Şehrin sosyal dokusu, kültürel ortamı, iktisadî ve gündelik yaşam unsurlarına dair esaslı tespitler yapmıştır. Seyahatnamede dikkat çeken belki en önemli nokta; Amerika'da ve Avrupa'da meşhur, çok okunan "best-seller" bir yazar ve tarihçinin seyahatnamesinde devrin Sultan'ı II. Abdülhamid, Yıldız sarayı ve yönetim mekanizmasıyla ilgili neredeyse hiçbir konuya girmeyişidir. Crawford'un İstanbul'u ve Türkleri eserinde gerçekten sitayişle anması kimin hesabına yazılırsa yazılsın Devlet-i Âliye ve onun asli unsuru olan "Türk"ün bir başka meziyetidir.

Kaynakça

- Aynacı, Fatih. “XIX. Yüzyılın İki Gezgini, Théophile Gautier ve Hayrullah Efendi'nin Seyahatnamelerinde Paris ve İstanbul'a Karşılıklı Bakış.” *SEFAD* 41 (2019): 15–30.
- Crawford, Francis Marion. 1890'larda İstanbul. Çev., Şeniz Türkömer. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- Crawford, Francis Marion. *Constantinople*. Illustrated by Edwin L. Weeks. New York: Charles Scribner's Sons 1895. Erişim 10.04.2022. <https://books.google.com.tr/books/about/Constantinople.html>.
- “Edwin Lord Weeks.” Son güncelleme 29 Temmuz 2022. <https://www.edwinlordweeks.org/>.
- Elliott, Maud Howe. *My Cousin: F. Marion Crawford*. New York: Macmillan, 1934.
- “Francis Marion Crawford.” Son güncelleme 29 Temmuz 2022. <https://luminosityitalia.com/pages/Francis-Marion-Crawford.html>.
- “Francis Marion Crawford.” Son güncelleme 29 Temmuz 2022. https://www.catholicity.com/encyclopedia/c/crawford,francis_marion.html.
- “Howard Marion Crawford.” Son güncelleme 29 Temmuz 2022. https://en.wikipedia.org/wiki/Howard_Marion-Crawford.
- Kitahara, Taeko. “Framing the Supernatural: Henry James and F. Marion Crawford.” *The Japanese Journal of American Studies* 17 (2006): 183–200.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Tarih Araştırmalarında Usûl*. Ankara: TTK, 2011.
- Nalçacı, Nida N. “İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8/16 (2010): 523–562.
- Öcal, Yaşar. “XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Yozgat ve Çevresi.” *Akademik Bakış Dergisi* 51 (2015): 49–61.
- Özuygun, Ali Rıza, Yapıcı, Şefika. “Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak'ın Hac Seyahatnamesi.” *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* I (2014): 36–74.
- Pilkington, John Jr. “A Crawford Bibliography.” *Studies in English* 4/3, (1963): 1-20.
- The New York Times*. “F. Marion Crawford very ill.” April 1 1909: 1.
- The New York Times*. “F. Marion Crawford better.” April 2 1909: 1.
- The New York Times*. “Marion Crawford, novelist, is died.” April 10 1909: 1–2.
- The New York Times*. “Novelist's Widow Sues.” July 12 1921: 1–2.
- “Titian.” Son güncelleme 05 Temmuz 2022. <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-19136/titian/>.
- Turna, Nalan. “Osmanlı İstanbul'unda İç Pasaport: Mürûr Tezkeresi.” *II. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri Kitabı* Edt. F. Emecen, A. Akyıldız, E. S. Gürkan. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kültür Yay. 27–29 Mayıs (2014): 389–403.
- Yılmaz, Özgür. “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri.” *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVIII / 2 (2013): 587–614.
- Yüce, H. Karavin. “Henry James'in *Beast in the Jungle* adlı kısa romanının Türkçeye yapılan çevirilerinin karşılaştırılması.” *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 21 (2020): 991–1004.

Ekler

Ek 1. Crawford'un Hastalık İlanı

F. MARION CRAWFORD VERY ILL

Brother-in-Law Says He Has Only a Fighting Chance.

SORRENTO, Italy, March 31.—F. Marion Crawford, the novelist, is seriously ill. A sudden turn for the worse occurred to-day, and Prof. Enrico di Renzi, Director of the Medical Clinic of the University of Naples, was called in consultation. He found the patient suffering from serious bronchial and pleuritic complications, which, it was feared, might develop into pneumonia or other dangerous affection of the lungs.

Owing to the gravity of the novelist's condition, the attending physician has taken up his residence at Villa Crawford. It is believed that the sudden atmospheric change contributed to the aggravation of the patient's malady, his strength recently being at a low ebb.

Winthrop Chanler of Philadelphia, who is Mr. Crawford's brother-in-law, has arrived here from Calabria, in response to a hasty summons. After visiting the novelist Mr. Chanler said:

"He has only a fighting chance."

The New York Times

Published: April 1, 1909 Copyright© The New York Times

Ek 2. Crawford'un Sağlık Durumunun İyiyine Gittiğine Dair İlan

F. MARION CRAWFORD BETTER.

Attending Physician Hopes the Crisis Has Passed.

SORRENTO, April 1.—The physician in attendance on F. Marion Crawford, the novelist, said his patient was better this morning, and that he hoped the crisis had passed.

Mr. Crawford slept for five or six hours, after which the fever diminished and his mind was clearer.

BOY OPENS UP A THEATRE.

Gives an Impromptu Show to a Full House, Till the Police Stop It.

A youthful future captain of industry noted yesterday afternoon that there was a dispossess notice on the door of the Windsor Theatre, formerly a moving-picture house, at 1,885 Third Avenue, near 104th Street. The boy tried a side door, and found it unlocked. He gathered in a partner or two, opened all the doors, and lighted up the place.

A barker was stationed at the door to announce that, beginning at 8 o'clock, a gorgeous performance, never before seen, would be given inside, the price of admission to all being 1 cent. By 8 o'clock the theatre was almost filled with little boys and girls. The performance was given on the stage, and was a sort of amateur night; anybody did anything he thought he could do.

At 8:30 o'clock Policeman Donahue, attracted by a fearful din, rushed into the theatre, believing that a riot was going on inside. He saw the stage thick with boys. Some were standing on their heads and hands, others were sparring, and still others were singing snatches of whatever songs they might remember. The audience was screaming in applause or indignation, according to the artistic education of its constituents.

Policeman Donahue cleared the theatre, but reported to the station house that he hadn't been able to capture one of the invaders.

The New York Times

Published: April 2, 1909 Copyright© The New York Times

Ek 3. Crawford'un ölüm ilanı

MARION CRAWFORD, NOVELIST, IS DEAD

**End of American Writer's Active
Career Came in Italy, Where
He Was Born.**

THE ITALIANS MOURN HIM

**Shops In Sorrento Closed—Mayor of
Rome Sends Message — City
Guards Watch by Bier.**

The New York Times

Published: April 10, 1909 Copyright © The New York Times

Ek 4. Crawford'un ölümünden sonra Eşi Mrs. Crawford'un Film Şirketlerinden Hak Talebi

NOVELIST'S WIDOW SUES Mrs. F. Marion Crawford Alleges Breach of Contract to Film Novels.

Mrs. Noreen Marion Crawford, widow of F. Marion Crawford, the novelist, and his children, Mrs. Eleanor Rocca and Bertram and Clara Marion Crawford, brought suit in the Supreme Court yesterday for \$50,000 damages for breach of a contract for the production of the novelist's works in films.

The complaint alleges that the defendants, Eltinge F. Warner, T. B. M. Terhune and Amerigo Serrao agreed through Serrao as their agent to make film plays of thirty of the Crawford novels, and to produce six of them before next May. The defendants were to pay \$5,000 for each novel filmed and 31½ per cent. royalty, but it is alleged that only \$5,000 has been paid and no novel has as yet been filmed.

The New York Times

Published: July 12, 1921 Copyright © The New York Times

Kuruluşundan Lağvedilişine Kadar Cebel-i Bereket Sancağının İdari Yapısı [1879-1933]

The Administrative Structure of the Cebel-i Bereket Sanjak from its Establishment to its Dissolution [1879-1933]

Osman Karlangıç*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

*Batman Üniversitesi

osmanidil27@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6022-1073

Başvuru / Submitted : 4 Ağustos 2022

Kabul / Accepted: 7 Ekim 2022

DOI: 10.21021/osmed.1155659

Atıf/Citation:

Karlangıç, O. "Kuruluşundan Lağvedilişine Kadar Cebel-i Bereket Sancağının İdari Yapısı [1879-1933]". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 15 (2022): 91-110.

Öz

Sancaklar, Osmanlı idari yapısında önem bakımından eyaletlerin alt birimidir. Cebel-i Bereket adı Gâvur Dağlarına (Amanos) Tanzimat Devrinde verilmiştir. Cebel-i Bereket Sancağı, önceleri Üzeyr ve Payas olarak anılan sancağın idari sınırlarının genişletilmesi ve merkezinin değiştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Sancak, 1879'da kurulduğunda Payas ve Osmaniye buraya bağlanmıştır. Yine Maraş'a bağlı Hassa, İslahiye ve Bahçe kazaları Maraş'tan alınarak Cebel-i Bereket Sancağı sınırlarına dâhil edilmiştir. Yönetim merkezi güvenlik nedeniyle Gâvur Dağlarının ortasında bulunan Yarpuz Kasabasıydı. Yarpuz, istenilen gelişmeyi gösteremeyince sancak merkezi Ermenilerden kaynaklı güvenlik tehditleri de dikkate alınarak 1906'da Erzin'e, 1909'da ise Osmaniye'ye taşınmış; merkezin değiştirilmesi sancak eşrafının ve halkının tepkisine neden olmuştur. Zamanla Cebel-i Bereket'te bazı nahiye ve kazaların isimleri değişikliğe uğramış; İkinci Meşrutiyet Devrinde Ümraniye (Dörtöl) ve Ayas kazaları ortaya çıkmıştır. Sancaklar, cumhuriyetin ilanından sonra vilayetlere dönüştürülmüş, böylece Cebel-i Bereket de vilayet olmuştur. Bahsi geçen yeni idari düzende Ceyhan Kazası Cebel-i Bereket Vilayetine bağlanmıştır. Hassa bu dönemde kaza vasfını kaybetmiş ve İslahiye'ye bağlı bir nahiyeye dönüştürülmüştür. 1879'da kurulan Cebel-i Bereket Vilayeti konumu itibariyle gelişmeye uygun olmadığı gerekçesiyle 1933'te lağvedilmiştir. Dörtöl, Ceyhan, Osmaniye ve Bahçe kazaları Adana (Seyhan) Vilayetine, İslahiye ise Gaziantep'e bağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cebel-i Bereket, Payas, Osmaniye, Yarpuz, Bahçe.

Abstract

Sanjaks are sub-units of provinces in terms of importance in the Ottoman administrative structure. The name Cebel-i Bereket was given to the Gavur Mountains (Amanos) in the Tanzimat Period. Cebel-i Bereket Sanjak emerged with the expansion of the administrative borders of the sanjak, which was previously known as Üzeyr and Payas, and the change of its center. When Sanjak was founded in 1879, Payas and Osmaniye were connected here. The districts of Hassa, İslahiye and Bahçe, which were also affiliated to Maraş, were taken from Maraş and included in the borders of the Cebel-i Bereket Sanjak. The administrative center was Yarpuz Town, located in the middle of the Gavur Mountains for security reasons. When Yarpuz could not show the desired development, the center of the sanjak was moved to Erzin in 1906 and to Osmaniye in 1909, taking into account the security threats from the Armenians; The change of the center caused the reaction of the sanjak notables and people. Over time, the names of some townships and districts in Cebel-i Bereket have changed; In the Second Constitutional Era, Ümraniye (Dörtöl) and Ayas districts emerged. Sanjaks were transformed into provinces after the proclamation of the republic, so Cebel-i Bereket became a province. In the aforementioned new administrative order, Ceyhan District was connected to Cebel-i Bereket Province. During this period, Hassa lost its status as a district and was transformed into a sub-district of İslahiye. Cebel-i Bereket Province, which was established in 1879, was abolished in 1933 on the grounds that it was not suitable for development due to its location. Dörtöl, Ceyhan, Osmaniye and Bahce districts were connected to Adana (Seyhan) Province and İslahiye to Gaziantep.

Keywords: Cebel-i Bereket, Payas, Osmaniye, Yarpuz, Bahçe.

Giriş

XVI. yüzyılda beylerbeylik ifadesinin yanında vilayet veya eyalet ifadeleri de kullanılmıştır. Eyalet/vilayetlerin alt birimi sancaklardır.¹ Sancak; *bayrak veya bunun temsil ettiği askerî birlik, bunların oluşturduğu idarî bölgedir*. Arapçada livâ ve râye kelimeleri sancak ve bayrak anlamlarını içerir. Sancak tabiri XIV. yüzyılın ortalarında kullanılmaya başlanmıştır. Bu terim askerî teşkilatı ifade ederken zamanla idari manada da kullanılmıştır. XV. yüzyılda sadece *idare ve kumanda* anlamlarını değil *idarî bölge* anlamını da içermektedir. Sancaklar XVI. yüzyıl sonlarına gelindiğinde idari yapıda bir *ana birim*dir. Bahsi geçen dönemde beylerbeylikler bünyesinde 500 civarında sancak vardı. Birkaç sancağın birleşmesiyle vilayetler/eyaletler oluşmaktaydı. Sancağın mülki amiri sancak beyi olup sancağın merkezi olan kazada otururdu. Bu idari birime bağlı kaza ve nahiyelerde zaîm, subaşı veya voyvoda oturur ve güvenlikle ilgilenirdi. XVII. yüzyılda Osmanlı eyalet ve sancak yönetiminde klasik düzenden tamamen farklı bir yapı ortaya çıkmaya başlamıştır.² Merkezde bulunan vezirler bir vilayete vali olarak atanır, vezire başka bir vilayetin sancak ve kazalarında mukataalar ayrılır ve verilir; onlar da bu iltizamı idare etmek için mütesellim ve voyvoda denilen vekiller yollarlardı.³ Aynı yüzyıl, bu durumun taşrada yaygınlaştığı dönem olmuştur. XVII. yüzyılın başından itibaren eyalet ve sancaklar ya mirî mukataa veya iltizam yoluyla yahut arpalık ve malikâne şeklinde dağıtılmıştır.⁴ XIX. yüzyılda Anadolu şehirleri eyalet ya da sancak merkezi olarak taşra idaresi içerisinde yer almışlardır.⁵ Bu yüzyılda 25 civarında beylerbeylik bulunuyor ve bunlara bağlı 300 civarında sancak yer alıyordu. İdari düzenlemelerde eyaletlere bağlı olan sancaklar belli bir coğrafi sınıra sahipti. Sancakların coğrafi genişliği bugünkü bir ilin genişliğiyle kıyaslanabilir.⁶ Mutasarrıflık, 1864 Vilâyet Nizamnâmesi ile gerçekleşmiş ve eyaletler vilayetlere dönüştürülmüştür. Değişiklikten sonra mutasarrıf, sancağın idarecisi olmuş, 1867’de yeni mutasarrıflıklar ortaya çıkmıştı.⁷

Cebel-i Bereket, Gavur Dağlarına (Amanoslar) Tanzimat sonrası verilen isimdir. Bu ismin verilmesi bölgenin verimliliğini ifade etmekle ilgilidir. Ahmet Cevdet Paşa’nın Maruzat adlı eserindeki ifadelerine göre Gâvur Dağı’na bahsi geçen isim hükümet tarafından verilmiştir.⁸ Başka kaynaklarda ise Abdülmecit devrinde (1854) adı geçen padişahın beğenmesiyle dağa Bereket adının verildiği belirtilmektedir.⁹ Cebel-i Bereket’in bitki ve hayvan çeşitliliği oldukça zengindir. Payas taraflarında zeytin ağaçları, ekşi ağaç, hartlab, çınar, dişbudak, mazı; sancağın dağ kısmında ise çam, meşe, mazı, çınar, Kamalak, ardıç, dişbudak, kavak, söğüt, gürgen, yabani elma ve armut yetişmektedir. Sancakta çok sayıda su kaynağı, çağlayan ve akarsu vardır. Karasu Asi Nehrine, Hamus Deresi Ceyhan Nehrine, Deliçay ise İskenderun körfezine dökülür. Cebel-i Bereket’te Kaplan, sırtlan, ayı, domuz, kurt, yabani tavşan, sansar, tilki ve ceylan bulunur.¹⁰ Kuzey ve kuzeydoğu yönünde uzanan İslahiye, Keferdiz ve Düziçi (Haruniye) ovaları konumları, manzaraları ve zirai yönleriyle önem arz etmektedir. Cebel-i Bereket’in ticari, idari ve ekonomik yönden gelişmesini engelleyecek bir durum yoktur.¹¹ Sancağın çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadır. Burada birçok Türk aşireti vardır. Bunların bir kısmı Selçuklulardan önce, bir kısmı Selçuklular zamanında ve bir kısmı da Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan sonra Türkistan bölgesinden gelenlerdir. Osmaniye Kazasında Tacirli, Ulaşlı, Kumarlı aşiretleri, az sayıda Rumeli ve Girit muhaciri bulunmaktadır. Ayas (Yumurthalık) Kazası: Bozdoğan aşireti ve Rumeli muhacirlerinden müteşekkildir. Ceyhan Kazası: Bozdoğan aşireti,

¹ Orhan Kılıç, “Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeylikler / Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, 9 (Ankara, 2002), s.1645-1646.

² İlhan Şahin, “Sancak”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 36 (İstanbul, 2009), s.97-99.

³ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyuş, 4. Baskı, (İstanbul: Yapı kredi Yayınları, 2003), 108-109.

⁴ Ali Fuat Örenç, “Mutasarrıf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 31 (Ankara 2020), s.377-379.

⁵ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, (Ankara: TTK Yayınları, 1991), 10.

⁶ Kılıç, *a.g.m.*, s.1647-1648; Şahin, *a.g.m.*, s.97-99.

⁷ Örenç, *a.g.m.*, 377-379.

⁸ Yusuf Halaçoğlu, “Cebel-i Bereket”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7 (İstanbul 1993), s.185-186.

⁹ Mehmet Akif Terzi, Ahmet Ergün, *Kınık’tan Kıyı’ya Osmanlı Belgelerinde Osmaniye*, (Osmaniye: Osmaniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 51.

¹⁰ H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 116-118.

¹¹ Necdet Aysal, Lütfi Arslan, “Türkiye’nin Sağlık Ve Toplumsal Coğrafyası: Cebel-İ Bereket (Osmaniye) Vilâyeti,” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 63 (Güz 2018), 427. (erişim 16.07.2022).

Cerid aşireti, önemli sayıda Rumeli muhaciri, Kürt ve Çerkes muhacirini barındırır. Bahçe Kazasında Farsak ve Dilgili aşiretleri vardır; İslâhiye Kazasında Okçu İzzeddin aşiretinin önemli bir kısmı ve Celikânlı, Delikânlı, Müsikanlı, Şerikanlı, Ekibyanlı, Bilikanlı, Beveriyanlı, Melikanlı aşiretleri bulunmaktadır. Hassa Kazasında Okçu İzzeddin aşiretinin bir kısmı ve Aydınlı aşireti yer alır. Aydınlılar hayvancılık yaptıklarından yazın yaylalara gitseler de kışı Cebel-i Bereket Sancağında geçiriyorlardı. Sancağın ziraatı çok gelişmemiş olsa da portakal üretimi, kerestecilik, odunculuk ve kömürcülük gibi ekonomik faaliyetler yapılır,¹² Ormanlarından önemli miktarda kereste ihracı gerçekleştirilirdi.¹³

Bu çalışmada; Cebel-i Bereket Sancağının idari yapısı incelenecektir. Konu, sancağın oluşturulduğu 1879 yılı ile lağvedildiği 1933 yılları arasını kapsamaktadır.

1. Cebel-i Bereket Sancağının Kurulmasından Önce Bölgede İdari Yapı (Payas Sancağı)

Gâvur Dağlarının (Cebel-i Bereket) olduğu sahalar Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra Osmanlı hâkimiyetine girmişti.¹⁴ Osmanlı hâkimiyeti sonrası uzun yıllar Halep Eyaleti sınırları içerisinde olan Üzeyr Sancağı¹⁵ XIX. yüzyılda Adana Eyaleti sınırlarına dâhil edilmiştir. Tanzimat reformları yapılırken 1864'te eyaletler vilayetlere dönüştürülmüş, Bu değişiklikler 1866'da Halep Vilayeti için de uygulanmıştı. Vilayetin yeni sınırları Urfa, Maraş, Kozan, Adana, Payas, Halep merkez ve Zor sancaklarını içine alıyordu.¹⁶ 1867'de "Vilayetler Nizamnamesi"nin hayata geçirilmesiyle Üzeyr Sancağı, sancak merkezi olan Payas'ın adını alarak Payas Sancağına dönüşmüş ve Halep Vilayetine bağlanmıştır. Fırka-i Islahiye'nin faaliyetleri sonrasında Halep Vilayetine bağlanan Adana 1869'da vilayet olunca Payas Sancağı da Adana Vilayeti sınırları içerisinde kalmıştır.¹⁷ Payas liva merkezi 1867'de 2 mahalle ve 38 köyden ibarettir. Bunlar; Abacılı, Değirmendere, Sarıseki, Azganlık, Karayılan, Sincan, Seydihan, Kuzuludere, Çağlalık maa Ortasirt, Gürlevik, Şeyhmahmutlu, Hadiş, Kuyuluk, Lüglük, Bülke, Başlamış, Erzin, Harlık, Keçeli, Ocaklı, Kuzulucu, Çaylı, Çokmerzimen, Üzeyrli, Karakenise maa Rabat, Kürtül, Büyük Küllü, Küçük Küllü, Kurtkulağı, Ayas, Nacarlı, Doruk, İsalı, Kürtköy, Cevheri, Musafakılı, Vayvaylı ve Turunçlu'dur. Kazada 1.660 hane, 2 cami, 10 mescit, 5 kilise, 1 mektep, 2 hamam, 85 dükkân, 3 mağaza, 1 bedesten ve 2 han bulunmaktadır.¹⁸

1868'de Payas Kasabasının Döşek ve Ulaş adlı iki nahiyesi mevcut olup iki mahalle ve 36 köyü bulunmaktadır. Köy isimleri: Abacılı, Karayılan, Lüglük, Sarıseki, Başlamış, Erzin, Keçeli, Ocaklı, Kuzulucu, Çokmerzimen, Üzeyrli ve Karakenise maa Rabat'tır. Döşek nahiyesine bağlı köyler ise: Kurtkulağı, Ayas, Tacirli, Doruk, İsalı, Kürtköyü, Cevheri, Musafakılı, Vayvaylı ve Turunçlu'dur. Ulaş Nahiyesine bağlı köyler: Akarca, Değirmenderesi, Azganlık, Sincan, Seyithan, Kuzuludere, Çağlalık maa Ortasirt, Gürlevik, Şeyhmahmutlu, Hadiş, Kuyuluk, Kapılı, Bülke'dir.¹⁹ 1869'da da durum aynıdır.²⁰ Sancağın merkezi Payas Kasabası olup Osmaniye ve Belen kazaları da sancak sınırları içerisinde. Aynı yıl Payas Sancağı Halep idari sınırlarından alınarak tekrar teşkil edilen Adana Vilayetine bağlanmıştır.²¹ 1870'te -daha önce sancak sınırları dâhilinde olan- Belen, Halep Vilayeti sınırları içerisinde kalmıştır. Yeni idari düzende sancağa bağlı kazalar Payas ve Osmaniye'dir. Payas; Cerit, Tacirli ve Çendoğlu nahiyelerine sahiptir. Payas Kazası Adana vilayet merkezine 21, Osmaniye Kazası 18, Cerit Nahiyesi 12, Tacirli

¹² Aysal ve Arslan, *a.g.m.*, 429-435.

¹³ H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 116-118.

¹⁴ Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara 1992), s.20. Volkan Payaşlı, "Fransız İşgalinde Osmaniye (Cebel-i Bereket) Ve Rahime Hatun Üzerine Bir Değerlendirme," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 61 (Güz 2017), 270. (erişim 25.06.2022).

¹⁵ Adem Tutar, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Cebel-i Bereket Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler," *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2003), 147. (erişim 18.06.2022).

¹⁶ Mustafa Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Halep*, Ed. M. Taner KOLTUK, (İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları), 2018, 28

¹⁷ Necdet Arı, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Osmaniye'de Atatürk'e Sunulan Bir Gavurdağı Ağıtı," *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 2:1 (Yaz 2016), 109. (erişim 15.06.2022).

¹⁸ H. 1284 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi, 197-199.

¹⁹ H. 1285 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi, 287-288.

²⁰ H. 1286 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi, 219.

²¹ Hilmi Karaboran, "Osmaniye'nin Kuruluş ve Gelişmesi," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/1-2, (1996): 26.

Nahiyesi 14 ve Çendoğlu Nahiyesi 34 saat uzaklıktadır. Yine Osmaniye Kazası, Payas sancak merkezine 9, Cerit Nahiyesi 12, Tacirli Nahiyesi 12, Çendoğlu Nahiyesi 13 saat uzaklıktadır.²²

Payas Sancağına bağlı Döşek ve Ulaş nahiyeleri 1872'de kaldırılmış, Döşek Nahiyesinin bulunduğu alanda Yumurtalık Nahiyesi oluşturulmuştur. Payas Kasabası, Kara Cami ve Rum adlı iki mahalleden ve 22 köyden müteşekkildir. Salnamelere yansıyan köy isimleri Seyidhan, Sarıseki, Erzin, Ocaklı, Karakenise, Rabat, Burnaz, Çaylı, Üzeyrli, Çokmerzimen ve Kürtül'dür. Payas Kasabasının batısında olup ona 10 saat uzaklıktaki Yumurtalık Nahiyesi ise 21 köyden ibarettir. Buraya bağlı köylerden salnameye yansıyanlar ise Ayas, Dede, Doruk ve Kurtkulağı'dır.²³ Sancak, 1873'te Payas ve Osmaniye olmak üzere iki kaza ve Yumurtalık adlı bir nahiyeden ibarettir. Köyler ise Seyidhan, Sarıseki, Değirmenderesi, Rabat, Erzin, Ocaklı, Karakenise, Burnaz, Çaylı, Üzeyrli, Çokmerzimen ve Kürtül'dür. Yumurtalık Nahiyesine bağlı köyler Ayas, Dede, Doruk ve Kurtkulağı'dır.²⁴ 1876'da da idari yapı aynıdır.²⁵ 1877'de Payas Sancağı; Payas ve Osmaniye olmak üzere iki kaza ve Yumurtalık Nahiyesinden ibarettir. Köyleri; Seyidhan, Başlamış, Sarıseki, Değirmenderesi, Rabat, Erzin, Ocaklı, Karakenise, Burnaz, Çaylı, Üzeyrli, Çokmerzimen ve Kürtül'dür. Turunçlu, mezraa olarak geçer. Yumurtalık Nahiyesine bağlı köyler; Ayas, Dede, Doruk ve Kurtkulağı'dır. Osmaniye Kazası ise Kıyı Köyleri, Cerid ve Tacirli nahiyelerinden müteşekkildir. Osmaniye kaza merkezi yine Rızaiye Köyüdür. Köyleri; Dervişkiye, Tatarlı, Bekirli ve Balak (Yalak)'tır. Nefs-i Payas ve Yumurtalık Nahiyesinde 2.232 hane ve Osmaniye Kazasında 1.415 hane bulunmaktadır.²⁶

1.1. Osmaniye kazası

Osmaniye Kasabası, Adana vilayet merkezine 18 saat, liva merkezi olan Payas Kasabasına ise 9 saat uzaklıkta olup kasabanın kuzeyinde yer alır.²⁷ 1867'de Osmaniye Kazası 5 mahalle, 2 nahiyeye ve 23 köyden ibarettir. Osmaniye Kasabası şu mahallelerden müteşekkildir: Kuyuluk, Haraz, Kötüköy, Hacıömerbağı ve Gökdere. Nahiyeleri ise Tacirli ve Cerit'tir. Köy isimleri: Ağyardereobası, Dereli, Gebeli, Cona, Çardak, Tecirli, Dervişkiye, Tefikiye, Cevdetiye, Yaveriye, Rızaiye, Cerit, Azizli, İmran, Hamdilli, Değirmenderesi, Veysiye, Balak (Yalak), Şükriye, İzzeddin nam-ı diğer Tatarlı, Hacılar, Bekirli, Himmetliler ve Kozaklar'dır.²⁸

1868'de Osmaniye Kasabasının mahalle sayısı bir önceki yıldaki gibidir. Ancak nahiyeye sayısında değişiklik söz konusudur. Nahiyeye sayısı dört olarak görülmektedir: Ağyar, Tecirli, Cerit ve Çendoğlu. Köy sayısı ise 28'dir. Ağyar Nahiyesini oluşturan köyler şunlardır: Ağyardereobası, Ürünobası, Küçükler, Fakıuşağı, Dereli, Gebeli, Toprakkale. Tecirli Nahiyesi ise Dervişkiye, Cevdetiye, Tefikiye, Arslaniye, Rızaiye ve Yaveriye. Cerit Nahiyesi; Azizli İmranlı, Hamdilli, Değirmenderesi, Veysiye, Balak (Yalak), Şükriye, İzzeddin ve Bekirli köylerinden oluşmaktadır. Çendoğlu Nahiyesine bağlı köyler ise Çardak, Sülüklü, Cona, Karakışla ve Karataş'tır.²⁹

Yine 1869'da Osmaniye Kazasında Tacirli ve Cerit nahiyeleri vardı. Osmaniye Kasabasında 5 mahalle, kazanın nahiyelerde bulunanlarla birlikte, 23 köyü bulunmaktadır. Kasaba; Kuyuluk, Haraz, Kötüköy, Hacıömerbağı ve Gökdere mahallelerinden oluşmaktadır. Yine Ağbar, Tacirli, Cerit ve Çendoğlu nahiyelerine sahip olup Köy sayısı ise 28'dir. Ağbar Nahiyesini oluşturan köyler şunlardır: Ağbar, Dereobası, Ürünobası, Küçükler, Fakıuşağı, Dereli, Gebeli, Toprakkale. Tacirli Nahiyesi ise Dervişkiye, Cevdetiye, Tefikiye, Arslaniye, Rızaiye, Yaveriye. Cerit Nahiyesi; Azizli, İmranlı, Hamdilli,

²² H. 1287 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 92.

²³ H. 1289 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 116-123.

²⁴ H. 1290 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 116-123.

²⁵ H. 1293 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 102-109.

²⁶ H. 1294 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 99-105.

²⁷ H. 1289 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 125.

²⁸ H. 1284 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi, 200.

²⁹ H. 1285 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi, 292-293.

Değirmendere, Veysiye, (Balak) Yalak, Şükriye, İzzeddin ve Bekirli köylerinden ibarettir. Çendoğlu Nahiyesine bağlı köyler ise Çardak, Sülüklü, Cona, Karakışla ve Karataş'tır.³⁰

Kazada 1870³¹ ve 1872'de de nahiye sayısı değişmez. Osmaniye Kasabası kaymakamlık merkezidir ve 10 köyü bulunmaktadır.³² Yine 1873'te Osmaniye'nin üç nahiyesi olup kaza merkezi Yaveriye Köyüdür.³³ 1876'da Osmaniye Kazası; Kıyı Köyleri, Cerid ve Tacirli nahiyelerinden müteşekkildir. Aynı yıl Osmaniye kaza merkezi Yaveriye değil, Rızaiye Köyüdür. Salnameden anlaşıldığına göre kaza merkezi değişmiştir. Diğer köyleri Dervişiyeye, Tatarlı, Bekirli ve Balak (Yalak)'tır.³⁴

1.2. Belen kazası

Gâvur Dağlarının tek geçidi olup iki tepe arasında denizden 640 metre yükseklikte, *geçidin denize bakan ağzında* kurulmuştur. Antik çağlarda *Suriye Kapısı*, *Amanos Kapısı* gibi isimlerle anılmaktadır. Doğu Akdeniz'le Suriye'yi bağlayan önemli bir yolun üzerinde bulunması Belen'in tarih boyunca stratejik önemini arttırmıştır. Kaza, ismini almadan önce Bakras olarak biliniyordu. Belen, Kanuni Sultan Süleyman zamanında teşkil edilmiş, uzun yıllar Halep'e bağlı kalmış, daha sonra Adana'ya bağlanmıştır.³⁵ 1868'de 5 mahalle 32 köyden müteşekkil olup merkezi Belen Kasabasıydı. Mahallelerinin isimleri Bakras, Şembük, Muhlisali, Kilise ve Hamar'dır. Bağlı köyler ise şunlardır: Karaağaç, İskenderun, Nergislik, Karahüseyinli, Akçay, Aşkarbeğli, Cebike, Çatman (Çırtıman), Sakıt, Kurtlu, Sarımazı, Kurtlufenk, Kesrik, Alahob, Ağçalı, Arap Çifliği, Nehr-i Sıyad, Höyük, Hacıahmedlü, Beyköyü, Karagöz, Ekber, Kiliseönü, Çengan, Gökmeydan, Kabaviskelesi, Ceyhanlı, Bakras, Çakallı, Deli Bekirli, Alaybeyli, Şembük.³⁶ 1869'da kazaya bağlı yerler değişmezken³⁷ Belen, Payas Sancağından ayrılmıştır. Çünkü Adana Vilayetinin yeniden oluşturulmasıyla Payas, Adana Vilayetine bağlanmış, Belen ise Halep sınırları içerisinde kalmıştır.³⁸

2. Cebel-i Bereket Sancağının Kurulması ve İdari Yapısı

Bölgenin ıslahında görevli olan Ticaret Nazırı Cevdet Paşa ve Dar-ı Şura-yı Askeri üyelerinden İzzet Paşa tarafından gönderilen ve Şura-yı Devlet'e havale edilen 24 Ekim 1878 tarihli yazı, 24 Mart 1878 tarihli Adana Vilayetinin resmi yazısı ve Meclis-i İdare müzekkeresi, Mülkiye Dairesinde görüşülmüştür. Kısaca müzekkerede şunlara değinilmiştir: Osmaniye, Hassa, İslâhiye ve Bulanık kazalarını içeren Cebel'in (dağın) Payas ve Osmaniye kazalarının idari sınırları içerisinde bulunan yerler Çukurova taraflarında olup Payas Sancağını teşkil etmektedir. Hassa, İslâhiye ve Bulanık kazaları ise Maraş Sancağına bağlıdır. Bahsi geçen idari bölünmüşlük Gâvur Dağı'nın iki taraftan idaresinde büyük müşküller ortaya çıkarmakta, devlet düzeni tam anlamıyla mümkün olamamaktadır. Fırka-i İslahiye, Yarpuz'un mutasarrıflık merkezi olarak belirlenmesi ve adı geçen kazanın buraya bağlanması düşüncesinden hareket etmiş, Yarpuz'da bir kışla yapmıştır. Ancak diğer idari binaların yapımı için zaman bulunamamış ve işler öylece kalmıştır. Adana, Halep Vilayetinden ayrıldıktan sonra Hassa, İslahiye ve Bulanık'ın Adana'ya bağlanmasının önemi daha iyi anlaşılmıştı. Payas mutasarrıflık merkezinin Yarpuz'a nakli, İslâhiye, Hassa ve Bulanık kazalarının Maraş'tan alınarak buraya ilhaki istenmişti. Amaç; Cebel-i Bereket'in idaresinin temini ve idari birliğinin sağlanmasıydı. Ancak, mutasarrıflık merkezinin Yarpuz'a taşınması ve burada yapılacak hükümet binalarının masraflarının karşılanması meselesi ortaya çıkmıştı. İdare Meclisi buna da şöyle bir öneri getirmiştir: Resmi binaların yapım masraflarının Yumurtalık Limanı taraflarından satılacak arazilerden karşılanması ve merkezin Yarpuz'a nakli nedeniyle buraya *muktedir bir mutasarrıf* tayin edilerek maaşına

³⁰ H. 1286 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi, 222.

³¹ H. 1287 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 92.

³² H. 1289 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 125.

³³ H. 1290 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 116-123.

³⁴ H. 1293 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 102-109.

³⁵ Fatih Müderrisoğlu, "Bir Osmanlı-Türk Şehri Olarak Belen", *Vakıflar Dergisi*, 24 (1994): 237-239.

³⁶ H. 1285 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi, 287-295.

³⁷ H. 1286 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi, 224.

³⁸ Naim Ürkmez, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti'nde Kaza Yönetimi (Belen Örneği)," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9:42 (Şubat 2016), 818. (erişim 28.06.2022)

zam yapılması. Böylece Payas bir kaymakamlığa dönüşecek, bu yeni idari teşkilatlanmadan büyük faydalar sağlanacaktı.³⁹

Maliye Dairesi, bahsi geçen nedenlerle irade-i seniyyede gözetilecek hususun memleketin asayişinin ve idaresinin sağlanması olduğu görüşünden hareket etmiştir. Mali ve adli işlerinin düzenlenmesi, İslahiye, Hassa ve Bulanık kazalarının Payas'a bağlanması, liva merkezinin Yarpuz'a nakli, Cebel-i Bereket'te idari birliğin sağlanmasıyla asayişin temini ve muhafazası gibi yararlarından bahsetmişti. Yine Yarpuz'da yapılacak hükümet konağı vb. yapıların masrafları için Yumurtalık Limanından arazi satılmasıyla hazineye yük olmadan bu işin halledileceği, mahallinden bildirilmişti. Bahsi geçen düşünceler uygun bulunmuş; İslahiye, Hassa ve Bulanık kazalarının mülki işlerinin hemen, mali işlerinin ise *gelecek doksan beş senesi ibtidasından itibaren Maraş Sancağından tefrikiyle Payas Sancağına reft ve ilhaki*, sancak merkezinin Yarpuz'a taşınması, Payas'ta yeni bir kaymakamlık oluşturulması kararı çıkmıştı. Yine memurlara ödenmek için gerekli olan 6.000 kuruşun mali senenin sonuna kadar *zuhûrât tertibinden*, [12]95 Mart'ından (13 Mart 1879) itibaren ise vilayet bütçesine alınması ve ödenmesi uygun görülmüştü. Halep Vilayetine de bu değişikliğin bildirilmesi istenmiştir (21 Aralık 1878).⁴⁰

Payas Sancağının adının ve idari yapısının değiştirilmesi *Fırka-i İslahiye'nin rey ve kararına müstenid* olup 1295 senesi Mart ayına (1879) denk gelmektedir.⁴¹ Payas Sancağının lağvedilmesinde Kozan'da çıkan bir isyan etkili olmuştu.⁴² 1979'da, yukarıda da bahsedildiği gibi, Payas adı Cebel-i Bereket olarak değiştirilmiş, padişahın 3 Ocak 1879 tarihli iradesiyle de bu işlem onaylanmıştır.⁴³ Bundan sonra sancağın adı Cebel-i Bereket olmuştur. Cebel-i Bereket Sancağının neresi olduğunu vurgulamak için salnamede *nâmu mukaddemâ Payas Sancağı* ifadesi geçmektedir. Bu zamana kadar bir nahiyeye olmanın ötesinde gelişme gösteremeyen Yarpuz, sancak merkezi olmuştur. Osmaniye Kasabasına 6 saat, Adana vilayet merkezine Osmaniye üzerinden gidildiğinde 23 saat mesafedir. Cebel-i Bereket'in hâkim bir noktasındadır.⁴⁴ Denizden tahminen 1.100 metre yüksekte ve cebelin tam ortasındadır. Dağın en yüksek kesimi Mıgır Tepesi olup denizden 2.500 metre yüksekliktedir ve burada her mevsim kar bulunur.⁴⁵ Osmaniye, İslahiye ve Bulanık kazaları Yarpuz'a altışar saat uzaklıktadır.⁴⁶ Payas ve Osmaniye adlı iki kazası, Yumurtalık adlı bir nahiyesi varken Cebel-i Bereket'le ilişkileri nedeniyle Hassa, İslahiye ve Bulanık kazaları da Maraş Sancağından ayrılmış ve yeni teşkil edilen sancağa bağlanmıştır.⁴⁷ Böylece sancağın idari sınırları büyümüştür. Cebel-i Bereket Sancağı, Adana Vilayetinin doğusunda olup sancağın batısında Muhacirin Nahiyesi (Ceyhan) ile Akdeniz; Güneyinde İskenderun, Belen ve Harim; doğusunda ise Kilis, Antep, Pazarcık ve Maraş; kuzeyinde Andırın ve Kars kazaları bulunmaktadır.⁴⁸

İdari merkezin Yarpuz'a taşınmasıyla Ziya Paşa'nın valiliği döneminde burada bir hükümet konağı inşa edilmiştir.⁴⁹ 1880'de Cebel-i Bereket'in merkezi olan Yarpuz'da 100 hane olup, 6 tane de yeni inşa edilmiş hane bulunmakta ve on iki dükkân yer almaktaydı. Yarpuz'un Kaypak ve Karayiğitli adlı iki nahiyesi vardı.⁵⁰ Sancak merkezinin Yarpuz'a taşınmasından sonra İslahiye'den başlayarak Hanağzı Köyü üzerinden Gâvur Dağlarının batı yönünde uzanan kervan yolunun düzenlenmesi çalışmaları başlatılmıştır.

³⁹ BOA, Y.PRK.DH. 1-16.

⁴⁰ BOA, Y.PRK.DH. 1-16.

⁴¹ H. 1296 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 145.

⁴² Karaboran, a.g.m., 24.

⁴³ Mikail Kolutek, "Cebel-i Bereket Sancak Merkezinin Erzin'den Osmaniye'ye Taşınmasına Yapılan İtirazlar," *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar Özel Sayı (2020), 150. (erişim 10.07.2022).

⁴⁴ H. 1296 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 145.

⁴⁵ H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 116.

⁴⁶ H. 1309 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 167-168.

⁴⁷ H. 1296 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 199.

⁴⁸ H. 1309 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 167-168.

⁴⁹ Nur Umar, Cengiz Can, "Adana Vilayeti Hükümet Konakları", *Megaron*, 14:4 (2019), 533.

⁵⁰ H. 1296 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, s. 144.

Yarpuz, Osmaniye-Hassa kervan güzergâhının tam ortasında yer almakta, Yarpuz'a gitmek isteyen Hassa Kazası ahalisi de bu yolu kullanmaktaydı.⁵¹

1298'de (1880-1881) Cebel-i Bereket Sancağı İslahiye, Bulanık, Payas, Hassa, Osmaniye kazaları; Tacirli, Cerit, Çetinoğlu (Çendoğlu), Karayığit, Kıyak (Kaypak), Yumurtalık nahiyelerinden oluşmaktadır.⁵² 1882'de ise İslahiye, Hassa, Bulanık, Payas ve Osmaniye kazaları Cebel-i Bereket Sancağı sınırları içerisindedir. Sancak merkezi olup Gâvur Dağı'na hâkim noktada bulunan Yarpuz'da olumlu bir gelişme olmadığı yönündeki görüşler salnamelere yansımıştır. Yarpuz'un Gâvur Dağı'na hâkim olma dışında bir önemi olmayıp, bir hükümet binası, birkaç memur hanesi ve dükkânlardan başka medeniyet belirtisi görülmemektedir. Kışım karlı olan Yarpuz, yazın oldukça *latif ve hafiftir*. Yarpuz'un Karayığit ve Kaypak nahiyeleri bulunmaktadır.⁵³ 1301'den (1883-1884) 1306'ya (1888-1889) kadar sancakta idari durum değişmemiştir.⁵⁴

1307'de (1890) Cebel-i Bereket Sancağı toplam 2 nahiyeye ve 8 köyden ibarettir. Kaypak ve Karayığit adlı iki nahiyesi ve bunlardan 5'i Karayığit Nahiyesine, 3'ü Kaypak Nahiyesine bağlı 8 köyü vardır. Payas Kazası, nefsi-i Payas'a tabi 23, Yumurtalık'a tabi 26 köy olmak üzere toplam 2 nahiyeye 49 köyden oluşmaktadır. Osmaniye Kazası; Kıyı, Cerit, Tacirli nahiyelerinden müteşekkildir. Kıyı Nahiyesi 11, Tacirli Nahiyesi 10 ve Cerit Nahiyesi 14 köye sahiptir. Toplam 3 nahiyeye, 35 köyü bulunmaktadır. Hassa Kazası 38 köye, Bulanık Kazası 40 köye sahiptir. 1305-1306'da (1887-1888) Cebel-i Bereket Sancağına bağlı olan İslahiye 1308'de kaza yapılmıştı ve 68 köyü vardı.⁵⁵

1891 Adana Vilayet Salnamesine göre Yarpuz'da 1 cami, 1 rüştiye, 1 sıbyan mektebi, 25 dükkân, 3 fırın, 2 kahve, 2 han ve 1 salhane mevcuttur.⁵⁶ Aslında bu durum sancak merkezinde çok hızlı olmasa da bazı gelişmeler olduğuna işaret eder. Bu nedenle 1892 Adana Vilayet Salnamesinde medeniyetten eser olmadığı ifadesi çıkarılmıştır. Aynı yıl Cebel-i Bereket; İslahiye, Hassa, Bulanık, Payas ve Osmaniye kazalarından müteşekkildir. Sancak merkezinde 1 hükümet konağı ve 204 hane bulunmaktadır. Yine Karayığit ve Kaypak adlı iki nahiyesi vardır. Hassa Kazasında Ekbaz, Hacılar, Çoşlu nahiyelerinden bahsedilirken, Tiyek Nahiyesinin adına bu salnamede rastlanmaz.⁵⁷ Hassa, toplam 38 köyden ibarettir.⁵⁸ Osmaniye ise Kıyı Köyleri, Cerit ve Tacirli nahiyeleriyle idari yapıdaki varlığını devam ettirmektedir.⁵⁹ Kıyı 11, Tacirli 10 ve Cerit 14 köye sahiptir. Payas Kazası ise nefsi-i Payas ve Yumurtalık nahiyelerinden müteşekkil olup nefsi-i Payas'ın 23, Yumurtalık'ın 26 köyü bulunmaktadır. Bulanık Kazasına bağlı 40 köy bulunmaktadır. 1310'da (1893) sancağın idari sınırlar değişmemiştir. 1311'de (1894) Nefsi-i Payas 21 köy, Yumurtalık Nahiyesi 25 köyden ibaret olup köy sayısı azalırken, Osmaniye Kazasına bağlı köy adedi artmıştır. Cerit 18, Kıyı 12, Tacirli 11 köyden ibarettir. Diğer kazaların köy sayısında bir değişiklik yoktur.⁶⁰

1894-1895 Adana Vilayet Salnamesinde sancağın sınırları şu şekilde verilmiştir: Doğusu Halep Vilayeti, batısı Hamidiye Kazası (Muhacirin) ve Akdeniz, güneyi İskenderun ve Belen, kuzeyi ise Andırın ve Kars-ı Zülkadriye kazalarıyla çevrilidir. İslahiye, Hassa, Bulanık, Payas, Osmaniye kazaları ile Karayığitoğlu ve Kaypak nahiyelerini içerir. Birinci sınıftan bir mutasarrıflıktır. Ancak sancak halkının yarı göçebe halinin buraların gelişmesinin ve medeniyete ayak uydurmasının önünde engel olduğu salnamelere

⁵¹ Karaboran, *a.g.m.*, 24.

⁵² Mehmet Ali Talayhan, *Osmanlı Salnamelerine göre Adana ve Konya Vilayetlerinin İdari Taksimatı (1851-1910)*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2001, s. 27, 30.

⁵³ H. 1299 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 102-103.

⁵⁴ Talayhan, *a.g.t.*, 27, 30.

⁵⁵ Talayhan, *a.g.t.*, 32-34.

⁵⁶ H. 1308 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 152-153.

⁵⁷ H. 1309 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 167-168.

⁵⁸ Talayhan, *a.g.t.*, 36-37.

⁵⁹ H. 1309 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 167-168.

⁶⁰ Talayhan, *a.g.t.*, 36-42.

yansır. Bahsi geçen gelişmenin gerçekleşeceğine dair inanç ifade edilir.⁶¹ Sancağın 5 Kaza, 6 nahiye ve 238 köyü bulunmaktadırlar.⁶²

1314 (1896-1897) yılında Osmaniye'ye bağlı Cerit Nahiyesi 18 köyüyle birlikte Hamidiye (Ceyhan) Kazasına bağlanmış, böylece Osmaniye'nin nahiye ve köy sayısı azalmıştır. Yine bu yıl kazaların sınıflandırıldığı görülmektedir. İslahiye 1. sınıf, Payas ve Osmaniye 2. sınıf, Bulanık ve Hassa 3. sınıf kazalardır. 1315'te Bulanık Kazasının adı Bahçe olarak değiştirilmiştir.⁶³

Cebel-i Bereket Sancağı 1902'de Karayığit ve Kaypak nahiyelerinden oluşur ve merkezi olan Yarpuz Kasabası ise 200 hanedir. Sancağın Karayığit, Kaypak ve Issızca köylerinde birer cami, Osmaniye kaza merkezinde 1 hapishane, 2 iptidai mektebi, İblibel adlı yerde bir karakolhane, Payas'ın Üzeyri ve Erzincan köylerinde birer iptidai, Dervişiyeye, Cevdetiye ve Çardak'ta birer iptidai, Çaylı ve Çokmerzimen'de bir köprü ve iki karakolhane, Bahçe'de bir hükümet konağı, Haruniye, Karacaviran ve Gökçayır, Kızkulaç, Çolaklı köylerinde birer iptidai, İslahiye'de bir hükümet konağı ve bir hapishane, Kerküt, Haltanlı, Çerçili, İdilli ve Keller köylerinde birer iptidai mektebi; Hassa kaza merkezinde hükümet konağı, Akbez (Ekbaz)'de bir iptidai ve karakolhane, Söğüt bucak ve Eğribucak köylerinde birer iptidai mektebi açılmıştı.⁶⁴

Sancak merkezinin değiştirilmesi tartışmaları 1902'de gündeme gelmiş, merkezin Osmaniye ya da Erzincan'a taşınması isteklerine karşı sancak eşrafından itirazlar yükselmiştir. Bu itirazlarda şunlar öne sürülmüştür: Sancak merkezinin Yarpuz'dan taşınması cebel (dağ) ahalisini yeniden serkeşliğe itebilir, aşiretler yine kontrolsüz bir şekilde etrafa yayılabilir, devlet otoritesi zaafa uğrayabilirdi. Osmaniye'nin merkez yapılması talebi birkaç kişinin çıkarımı gerçekleştirilmeyeceği dışında bir fayda sağlamayacaktı. Erzincan için yükselen itirazlar ise buranın askeri açıdan Maraş ve Halep'le hiçbir bağının olmadığıydı.⁶⁵ Erzincan'ın merkez olmasına Payas Kazası muhtarları da karşı çıkıyorlardı. Böyle bir durum Payas'ın gelişmesini çok büyük oranda engelleyecekti. Adana Vilayeti Maliye Müfettişliği durumu 1903'te Erzincan'ın merkez olması yönünde değerlendirmiştir. Müfettişliğe göre, Erzincan önemli bir konumda olan İskenderun Körfezine hâkim tepelerdeki Ermeni köylerine yakındı. Yarpuz ise bahsi geçen yerlere uzaktı. Üstelik Ermeni köylerinin bulunduğu sahalara yeni Ermeni nüfus yerleştirilmekte, yaşanan gelişmeler durumun nezaketini *bir kat daha* arttırmaktaydı. Dolayısıyla yeni merkezin Erzincan olması önemli görülmüştür. Erzincan, sancak merkezi olunca Payas kaza merkezi de liva merkezine yakın olacak, Dört yol denilen (Çokmerzimen, Çaylı, Azizli ve Ocaklı) köyleri merkezin civarında kalacaktı. Payas Kazasına gerek kalmayacak, nahiyeye dönüştürülecek, Ermeni köylerinin kıpırdanmasına fırsat verilmeyecek, hazine de idari açıdan kazançlı çıkacaktı. Yarpuz'un bir nahiyeye dönüştürülmesi talebi de müfettişliğin görüşleri arasındaydı. İfadelerin devamında Cebel-i Bereket sancak merkezinin nakli hususunda bir an önce karara bağlanması arzusu dile getirilmiştir. Merkez Osmaniye olacaksa Dervişiyeye müdürlüğünün Hassa'ya nakli, İslahiye ve Hassa'nın birleştirilmesi suretiyle Akbez'in birinci sınıf bir kaymakamlık olarak teşkili, yine İslahiye'nin kuzeyinde kalan sahalara Bahçe Kazasına bağlanması, İslahiye'nin şimdiki merkeziyle Sakçagözü'nün birleştirilerek bir müdürlüğe dönüştürülmesi istenmişti. Karayığit ve Kaypak nahiyelerinin ilga edilmesiyle Yarpuz'da bir müdürlük oluşturulması, Osmaniye Kaymakamlığının Payas'a, Yumurtalık müdüriyetinin Payas ile Say Derbendi arasındaki köye nakli uygun görülmüştür. Maliye müfettişi Mehmet Necip üst makamlara bu yönde görüş bildirmişti.⁶⁶

Sancak içerisinde değişiklik talepleri bununla sınırlı değildi. Karayığit Nahiyesinin merkezi Uyuzluk'tu. Buranın liva merkezine yakınlığı dolayısıyla nahiye köylerinin ortasında yer alan Kışneze'nin merkez olmasıyla işlerin rahat şekilde yürütüleceği nahiye müdürü tarafından 1904'te Cebel-i Bereket

⁶¹ H. 1312 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 78-79.

⁶² Talayhan, *a.g.t.*, 46.

⁶³ Talayhan, *a.g.t.*, 50-54.

⁶⁴ H. 1320 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 282-285.

⁶⁵ BOA, ŞD, 2132-3. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, 287-288.

⁶⁶ BOA, DH.TMIK.S. 50-27. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, 291-298.

Mutasarrıflığına yazılmıştır. Adana Vilayet Meclis-i İdaresi ise bu görüşü onaylamış ve durum vali tarafından 1905 yılı başında Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir.⁶⁷

1322'de (1904) Cebel-i Bereket Sancağı Kaypak ve Karayığit adlı iki nahiyeye ve bunlardan 5'i Karayığit nahiyesine, 3'ü Kaypak Nahiyesine bağlı toplam 2 nahiyeye 8 köyden oluşmaktaydı. Payas Kazası Nefs-i Payas'a tabi 21, Yumurtalık'a tabi 26 köy olmak üzere toplam 2 nahiyeye 46 köyden ibarettir. Osmaniye Kazası; Kıyı ve Tacirli nahiyelerinden müteşekkildir. Kıyı Nahiyesi 12 ve Tacirli Nahiyesi 11 köye sahiptir. Osmaniye'nin toplam 2 nahiyeye, 23 köyü bulunmaktadır. Hassa'nın 38, İslahiye'nin 67 ve Bulanık'ın 40 köyü vardır.⁶⁸ İslahiye 1. sınıf, Osmaniye ve Payas 2. sınıf, Bahçe ve Hassa üçüncü sınıf kazalardır. Devlet Salnamelerine göre 1323, 1324 ve 1325'te de kaza, nahiyeye ve köy sayılarında bir değişiklik yoktur.⁶⁹

Cebel-i Bereket liva merkezi 1906 baharında Erzin'e taşınmıştır. Erzin, Osmaniye'ye 3 saat mesafede, güney yönünde, Payas Kazasının 5 saat uzağında ve kuzey istikametindeydi. Denize uzaklığı ise 3 saattir.⁷⁰ Cebel-i Bereket Sancağının merkezi Erzin olduktan sonra 9 Aralık 1906'da adının değiştirilmesi gündeme gelmişti. Durum, Cebel-i Bereket Mutasarrıflığından Adana Vilayetine oradan da Dâhiliye Nezaretine yazılmış, Cebel-i Bereket adının *hanedan-ı celîlü's-şân-ı saltanat-ı seniyye erkân-ı kirâmından birinin nâm-ı âlisine nisbetle tevsîmi* istenmişti. Ancak Cebel-i Bereket isminin *pek kadim olduğundan* değiştirilmemesi, Erzin isminin değiştirilmesi uygun ise keyfiyetin yazılması 30 Aralık'ta Dâhiliye Nezaretinden bildirilmiştir.⁷¹

Sancak merkezi Yarpuz'dan Erzin'e nakledilince bazı mağduriyetler olduğu yönünde şikâyetler olmuştur. Bu nedenle şikâyetleri yerinde incelemek için iki memur gönderilmişti.⁷² 1907'de Yarpuz Kasabasının 18 köyü vardı ve bunların her birinin üçer-beşer yüz hanesi bulunmaktaydı. Kasabada 1 cami, bir zükûr ve bir inas mektebi, 1 medrese, 1 kilise, 3 han, 1 hamam, 40'tan fazla dükkân vardı ve kasaba 350 haneden oluşmaktaydı. Merkezin Yarpuz'dan Erzin'e taşınmasına halkın tepkisi ilginçti. İlim öğrenen çocukların mağdur olduklarını, medeniyetten bedeviyete geçerek *sığır çobanına* dönüştüklerini ifade etmişlerdi. 18 köyün eğitimden mahrum olmasını padişahın eğitimi arttırma çabalarıyla bağdaştıramıyorlardı. Üstelik güvenliğin kalmadığını, Kürd Dağı eşkiyasının buralarda hırsızlık ve gasp yaptığını dile getiriyorlardı. Eğer Yarpuz yeniden sancak merkezi olmazsa bir kasaba ve 18 köy ahalisi tekrar dağılılabirdi. Bu şikâyet ve açıklamalar Yarpuz, Karayığit, Kaypak, İslahiye, Hassa, Payas ve Bahçe hanedan, eşraf ve ahalisi tarafından 22 Nisan 1907'de yukarıda bahsedilen heyete yapılmıştı.⁷³

Heyet ise 11 Mayıs 1907 tarihli raporunda şunları belirtmekteydi: Yarpuz Kasabası dağlar arasında *gayet çukur* bir mevkiyeydi. Kışın kar yağdığında memurların Osmaniye'ye inmesi oldukça zorlaşıyordu. Yarpuz, sancak merkezi olmaya elverişli bir yerde değildi. Fırka-i İslahiye güvenlik amacıyla burayı merkez seçmişti. Artık her tarafta kazalar, nahiyeler teşkil edildiğinden ve asayiş sağlandığından, Amik Ovası ve Çukurova'daki göçebe aşiretler yerleşerek ziraatla meşgul olduklarından Yarpuz'un güvenlik açısından eski önemi kalmamıştır. Üstelik 20 yıllık liva merkezi, memurlar için yapılan birkaç binadan başka bir gelişme göstermemiştir. Yolları sarp, ziraata elverişli sahaları yetersizdir. Oysa Erzin, köyleriyle gelişmeye uygundur. Dolayısıyla alınan karar isabetlidir. Ahalinin de herhangi bir zararı söz konusu değildir. Yalnız İslahiye Kazası merkezden biraz daha uzaklaşmıştır. Zaten İslâhiye ticari ve diğer işlerde Maraş ve Kilis Kazasıyla ilişki içerisindedir. Sadece resmi işler için merkeze gelmektedir. Dolayısıyla İslahiye'den veya köylerinden de böyle bir mağduriyete dair şikâyet gelmemiştir. Şikâyetler Yarpuz Kasabası ve köyleri ahalisinden gelmektedir. Ahalinin şikâyetleri burada birkaç dükkân inşa eden eşraf, Meclis-i İdare ve mahkeme azalıklarında bulunanların kışkırtmalarıyla gerçekleşmektedir. Halkın rahatsız olduğu asıl konu mekteplerin kapatılması ve çocuklarının cehalete sürüklenmesidir. Buradaki mekteplerin

⁶⁷ BOA, DH.TMIK.S. 56-48. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, -328.

⁶⁸ Talayhan, *a.g.t.*, 32.

⁶⁹ Talayhan, *a.g.t.*, 72-80.

⁷⁰ BOA, DH.MKT. 275-47. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, 431-439.

⁷¹ BOA, DH.TMIK. 1137-44. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, 366-367.

⁷² BOA, DH.TMIK. 1149-11. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, 369-370.

⁷³ BOA, YA.HUS. 511-98. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, 375-382

faaliyetlerine devam etmeleri sağlanmalı, Ocaklı Nahiyesinin müdüriyet merkezi buraya taşınmışsa da bazı hırsızların Osmaniye ve çevre yerlerden çaldıkları hayvanları Hassa ve İslahiye taraflarına sevk ettikleri, aynı şekilde Hassa ve İslahiye'den çaldıklarını Osmaniye taraflarına aşırıldıkları görülmektedir. Halkın mağduriyetinin önlenmesi için dağın önemli birkaç noktasına karakollar tesis edilmelidir.⁷⁴ 1907 yılının yaz aylarında bu defa liva merkezinin Erzin'den Osmaniye'ye taşınması gündeme gelmiş, Erzin ileri gelenleri bunun olmaması için merkeze yazılar göndermişlerdi.⁷⁵

Sancakta sürekli olarak idari değişiklik talepleri göze çarpyordu: Zamanında görülen lüzum üzerine oluşturulmuş olan Karayiğit ve Kaypak nahiyeleri sıradan birer köyden ibaretti. Birbirine yakın olan bu nahiyelerden Karayiğit Nahiyesinin lağvedilerek Kaypak Nahiyesine bağlanması 23 Nisan 1908'de Adana Vilayetinden Tesr'i-i Muamelât Komisyonu'na yazılmıştı. Komisyon durumu Harbiye Nezaretine bildirmiş, nezaret de bunun yarar sağlayacağını ifade ederek 25 Ağustos'ta talebi Sadarete yollamıştı.⁷⁶

Erzin, liva merkezi olunca bu defa Çokmerzimen, Çaylı, Üzeyrli muhtarları ve ileri gelenleri Erzin'in liva merkezi olmasına itiraz etmişlerdi. Buranın ahalisinin kendi zirai ihtiyaçlarını ancak karşıladığını, ticarete ehil olmadığını belirtmişler ve çevre kazalardan Erzin'e gidip gelmenin zorluklarından bahsetmişlerdi. Dörtüyl ileri gelenleri ve ahalisi hükümet merkezinin Akdam denilen yere taşınması için keşif yapıldığını ancak, sonra unutulduğunu vurgulamışlardı. Burası merkez seçilmek için hala uygundu. Akdam, 30.000-40.000 nüfuslu Çokmerzimen, Üzeyrli, Çaylı, Ocaklı, Rabat, Karakilise, İcadiye, Kuzuculu ve diğer 8-10 köy ve kasabanın ortasında olup; Adana, Halep, Kilis, Antep, Maraş, Kozan, İskenderun güzergâhı ve eski posta yolu üzerinde, denize yarım saat mesafededir. Doğu tarafında bulunan Dörtüyl Çarşısı çevreden gelenlerle oldukça canlı bir pazara dönüşüyordu. Üstelik mallar Payas'a götürülürken zarar ziyan ortaya çıkıyordu. Liva merkezinin Akdam'a nakli ve burada bir iskele inşası, posta ve telgraf şubesi açılması, bir Pazar yeri teşkili talep ediliyordu.⁷⁷

Sancak merkezinin neresi olması gerektiği tartışmaları sürüp gitmiştir. Osmaniye'nin liva merkezi olması konusu Adana Vilayet Meclisine gelmiş, burada yapılan tartışmalarda liva merkezinin mümkün olduğu kadar livanın ortalarında olması gerektiği ifade edilmişti. Zaten bu nedenle merkez, Yarpuz'dan Erzin'e taşınmıştı. Ancak Erzin, livanın ortasında olmadığı gibi şartları ve halkının çoğunluğu gelişmeye yatkın değildi. Osmaniye ise liva dâhilinde bulunan Bahçe, İslahiye ve Hassa kazalarıyla daha yakın olup Bağdat hattının Osmaniye'nin yakınlarından geçmesi de söz konusuydu. Üstelik Ceyhan Nehrine 1,5 saat mesafedeydi. Etrafındaki bataklıklar kurutulursa mükemmel bir liva merkezine dönüşmesi kaçınılmazdı. Bu özellikleri dolayısıyla Osmaniye'nin liva merkezi yapılması uygun görülmüştür. Yine Akdeniz'in güneydoğusunda bulunan ve az bir masrafla mükemmel bir liman ve iskele olabilecek durumda ve ticari açıdan çok önemli olan Ayas Nahiyesinin üçüncü sınıftan bir kaymakamlığa dönüştürülmesi istenmiştir. Livanın güneydoğusunda ve denize yarım saat mesafede bulunan Adana, Halep, Kilis, Antep, Maraş, İskenderun güzergâhı üzerinde olup portakal ve mahsulat ihracında önemli yeri olan Çokmerzimen, Üzeyrli, Çaylı, Ocaklı, Kuzuculu köylerinin ortasında bulunan Akdam denilen mevkide üçüncü sınıftan bir kaza oluşturulması uygundur. Üstelik Akdam, Akdeniz sahillerine 10 dakika uzaklıkta olan bir mevkidir. Böylece liva merkezinin Osmaniye'ye, Osmaniye Kazasının Akdam'a nakli, Ayas'ın üçüncü sınıf bir kaza olarak teşkil edilmesi ve müdüriyet merkezinin Erzin'e kaldırılması halinde önemli ilerlemeler ve yararlar sağlanması kaçınılmazdır. Adana Vilayet Meclisi 17 Mart 1909'da oy çokluğuyla bahsi geçen kararı almış ve Dâhiliye Nezaretine yollamıştı.⁷⁸ Merkezin Osmaniye'ye nakli tartışmalarında⁷⁹ Sadaret, Osmaniye'nin havasının Erzin'e göre daha kötü olduğunu belirtilerek merkezin taşınmasına gerek olmadığını 7 Nisan 1909'da Dâhiliye Nezaretine yazmıştı.⁸⁰ Buna rağmen gelişmeler farklı yönde cereyan etmiştir. Dörtüyl'un

⁷⁴ BOA, Y.A.HUS. 511-98.

⁷⁵ BOA, DH.TMIK.S. 67-49. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, 383-400.

⁷⁶ BOA, DH.TMIK.S. 73-23. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, 423-425.

⁷⁷ BOA, DH.MKT. 275-47.

⁷⁸ BOA, ŞD. 2138-31. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, 468-472.

⁷⁹ Bu konuda yapılan itirazlar için bkz. Kolutek, *a.g.m.*, 149-159.

⁸⁰ BOA, BEO. 3531-770. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, 443-444.

kaza olması ve liva merkezinin Osmaniye'ye taşınması 20 Aralık 1909'da Şura-yı Devlet tarafından uygun görülmüş ve 22 Aralık'ta da Padişah tarafından onaylanmıştı.⁸¹

1326'da Cebel-i Bereket 2. sınıf bir sancak olup Kaypak ve Karayiğit adlı iki nahiyesi vardır. Karayiğit Nahiyesine bağlı 5 köy, Kaypak Nahiyesine bağlı 3 köy olmak üzere toplam 2 nahiyeye 8 köy bulunmaktadır. Bu süreçte yukarıda da bahsedildiği gibi yeni bir kaza ortaya çıkmıştır. Ümraniye adı verilen bu yeni kaza 2. sınıf olup 11 köyü olan Tacirli ve 12 köyü bulunan Kıyı nahiyelerinden müteşekkildir. Ümraniye, 2. sınıf bir kaza olan Osmaniye'nin kaldırılmasıyla ortaya çıkmıştır. Böylece Payas ve Osmaniye kazaları kaldırılmış, Osmaniye'nin yerine Ümraniye Kazası kurulmuştur. Hassa, 3. sınıf bir kaza olup 38 köyden ibaretti. İslahiye, 1. sınıf bir kazaydı ve 67 köyü bulunuyordu. Bahçe, 40 köyüne sahip olup bir önceki yıl 2. sınıf bir kazayken 3. sınıf bir kazaya dönüştürülmüştü. Cebel-i Bereket Sancağında kaza sayısı azalmış ve 4'e düşmüştü: İslahiye, Hassa, Bahçe ve Ümraniye. 1327 tarihli Devlet Salnamesine göre Cebel-i Bereket Sancağında Yarpuz, Kaypak, Yumurtalık ve Payas nahiyeleri yer alır. Ancak Yarpuz, liva merkezi olarak görülmektedir. Bunun yapılan bir yanlışlıktan kaynaklandığı düşünülebilir. Cebel-i Bereket Sancağı 2. sınıf bir sancak statüsündeyken Yumurtalık ve Payas 1. sınıf nahiyeye, Kaypak ise 2. sınıf bir nahiyeye olarak geçmektedir. İslahiye ve Ümraniye kazaları da 2. sınıf, Hassa ve Bahçe kazaları 3. sınıf kaza statüsündedir. Ümraniye'nin 3. sınıf bir nahiyesi (Cerit), 23 köyü vardır. Kıyı Nahiyesinin adına rastlanmaz. 1328'de 2. sınıf bir sancak olan Cebel-i Bereket'e bağlı nahiyeler; Yarpuz, Kaypak, Tacirli'dir ve liva merkezi Osmaniye'dir. 2. sınıf olan Kaypak Nahiyesinin 3 köyü, 3. sınıf olan Tacirli Nahiyesinin 23 köyü bulunmaktadır. Yine 3. sınıf nahiyeye olan Yarpuz'a bağlı köy sayısı verilmemiştir. Merkez 3 nahiyeye 26 köyden oluşmaktadır. Daha önce Ümraniye'ye bağlı görünen Tacirli Nahiyesi merkez liva sınırlarında görünmektedir. Yine 1325'ten beri devlet salnamelerinde görünmeyen Osmaniye'ye rastlanmaktadır. İslahiye ve Dört Yol 2. sınıf, Hassa ve Bahçe 3. sınıf kazalardır. Ümraniye Kazasının adı Dört Yol olarak değiştirilmiştir. Erzin, kaza merkezi olarak görünürken 1. sınıf olan Yumurtalık ve 2. sınıf olan Payas nahiyeleri bu kazaya bağlıdır. Yumurtalık, daha önce merkez kazaya bağlı iken artık, Dört Yol idari sınırları içerisinde yer almaktadır.⁸²

Karayiğit ve Kaypak nahiyeleri sıradan birer köyden ibaret olup birbirine yakın olması ve diğer sebeplerden Karayiğit Nahiyesi ve köylerinin Kaypak Nahiyesine bağlanması talebi Adana Vilayetinden yazılmıştı. Harbiye Nezareti de böyle bir değişikliğin askeri açıdan yararlar sağlayacağını beyan etmişti. Talep, 11 Mayıs 1910'da Dâhiliye Nezaretinden Şura-yı Devlet'e havale edilmiştir. Şura-yı Devlet, 21 Kasım 1910 tarihinde Karayiğit Nahiyesinin lağvedilerek Kaypak Nahiyesine ilhak edilmesi, Karayiğit Nahiyesi müdüriyeti maaşının Kaypak Nahiyesi müdüriyeti maaşına eklenmesi kararı almıştır.⁸³ Sadareten Dâhiliye Nezareti, Maliye Nezareti ve Defter-i Hakani'ye gönderilen 12 Nisan 1914 tarihli bir yazıda Osmaniye Kazası dâhilinde lüzumsuz bir nahiyeye olan Kapı Nahiyesinin kaldırılmasıyla maaşı olan 300 kuruşa Kaypak ve Karayiğit müdürlükleri maaşından 50'şer ve Tacirli Müdüriyeti maaşına 60 kuruş ilave edilip müdüriyet maaşına karşılık kabul edilerek Çokmerzimen, Çaylı, Üzeyrli, Karakilise (Karakenise), Kuzuculu, Başlamış, Lülük, Erzin, Kuyuluk, Kızlarçayı, Burnaz adlarındaki 11 köyünün de ilhak edilmesiyle Payas Kazasına tabi Ocaklı Köyünde bir nahiyeye oluşturulması için 14 Ekim 1906 tarihli tezkire üzerinden irade çıkmıştı (12 Nisan 19014).⁸⁴ Cebel-i Bereket Sancağına tabi Ayas Kazasının adı 25 Haziran 1914'te padişah iradesiyle Yumurtalık olarak değiştirilmiş ve kaza, vilayet merkezine bağlanmıştır.⁸⁵ Böylece sancağın idari sınırları küçülmüştür.

Bir görüşe göre; Kozmo ve Simiyon adlı iki Hristiyan tüccar Adana Vilayeti İdare Meclisi üyelerini de kullanarak Ayas'ın Adana'ya bağlanması için yıllarca uğraşmışlar, ticari güçlerini kullanarak Ayas'ın Adana'ya bağlanmasını sağlamışlardı. Bu durum Cebel-i Bereket Sancağının gelişmesi açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu tüccarların amacı: Bağdat demiryolu hattının yapımından önce Yumurtalık Limanından elde ettikleri kazançların devamını sağlamak, kendileriyle ticari ilişkiler içerisinde olan halkı

⁸¹ BOA, İ.HD. 1478-70. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, a.g.e., 494-497.

⁸² Talayhan, a.g.t., 82-85.

⁸³ BOA, BEO, 3444-258288.

⁸⁴ BOA, BEO, 2380-178466.

⁸⁵ BOA, DH.EUM.MH. 87-119; BOA, DH.MB.HPS.M. 14-40.

tahakkümleri altında tutmak, yaptıkları vurgunculuğu resmi makamların gözünden kaçırmaktı. Yine buralar Adana'ya bağlandığında kendi tesirleri altındaki yöneticilere gelen şikâyetleri sonuçsuz bırakarak, halkı usandırmak istiyorlardı. Ayas'ın Cebel-i Bereket Sancağından ayrılması sancağın gelişimini sarsmış ve ilerleyişini olumsuz etkilemişti.⁸⁶

Daha önceleri idari yönden Maraş'a bağlı olan İslahiye'nin ekonomik ve zirai yönden Maraş'a bağlı olması, yazın yaylamak ve hayvanlarını otlatmak için İslahiye ahalisinin Maraş'a gelmesi dolayısıyla ahalinin refahının ve resmi muamelelerinin hızlı ve düzenli olarak sağlanması için İslahiye'nin Maraş'a bağlanması talebi gündeme gelmişti. Aynı talep benzer durumda olan Bahçe Kazası için de sözkonusuydu. Bu durum 18 Ekim 1915'te Dâhiliye Nezaretinden Adana Vilayetine yazılmıştı.⁸⁷ Adana Vilayet Encümeni bu talebi 29 Kasım 1915 tarihli kararında uygun bulmamıştır. Çünkü; Cebel-i Bereket Sancağının merkezi olan Osmaniye, Bahçe'ye 6 saat, İslâhiye'ye 12 saat uzaklıktadır. Üstelik bu kazalar birbirlerine sınırlar ve şose yollarla bağlıdır. Bu iki kazanın Maraş'a olan uzaklığı Osmaniye'ye olan uzaklığından birkaç misli fazla olup bir karış yol yoktur. Yine Gâvur Dağı'nın 1.500 metre yükseklikte ve sarp olduğu hesaba katıldığında güvenlik zorlaşacaktır. Böyle bir durumda coğrafi olarak Hassa Kazası adeta livanın sınırları dışında kalacaktır. Ekonomik veya idari yönden bu kazaların Cebel-i Bereket'ten ayrılmasına hiçbir şekilde rıza gösterilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla ahalinin ekonomik ve resmi yönden ayrılmasına onay verilmeyecektir.⁸⁸ 1918'de Cebel-i Bereket Sancağına bağlı kazalar şunlardır: Dört Yol, Hassa, Bahçe ve İslahiye.⁸⁹

2.1. İslahiye kazası

Cebel-i Bereket Sancağının kuzeydoğusunda bulunan İslahiye'nin batısında liva merkezi (Yarpuz), kuzeyinde Maraş, doğusunda Halep Vilayeti ve güneyinde Hassa Kazası bulunur.⁹⁰ 1880'de İslahiye 5 nahiye ve 60 köyden ibarettir. İslahiye Kasabasında ise 60 hane, 15 dükkân, 3 değirmen, bir cami ve bir mektep vardır.⁹¹ 1892'de değirmen sayısı 30 olmuş, bir de eski kışlanın bulunduğu bahsedilmiştir.⁹² İslahiye'nin köy sayısı 1311 (1893-1894)'te 67,⁹³ 1894-1895'te 65,⁹⁴ 1900'de 68'dir.⁹⁵ Kazada, 1900 yılında 2.210 hane bulunmaktadır.⁹⁶ Aynı yıl Cebel-i Bereket Sancağı şu kazalardan oluşmaktadır: İslahiye (1. sınıf), Payas ve Osmaniye (2. sınıf), Hassa ve Bahçe (3. sınıf). Bahsi geçen salnamede İslahiye ve Hassa'nın nahiyelerinin isimlerine değinilmemiştir.⁹⁷ İslahiye'de 1319'da (1901) köy sayısı yine 67'ye düşmüştü.⁹⁸

2.2. Bulanık (Bahçe) kazası

Bulanık Kazası Ceyhan Nehrinin güneydoğusunda olup liva merkezine 6 saat uzaklıktadır. Maraş, Andırın ve İslahiye'yle sınırları mevcuttur.⁹⁹ Arabistan'dan gelip, Çukurova'ya geçen umumi yegâne yol üzerinde ve Gökçedağ gibi havası güzel ve temiz sularıya bilinen dağın eteğinde, Karderesi denilen çayın iki yakasındadır. Fırka-i İslahiye komutanları tarafından önemi ve bulunduğu mevki bizzat müşahede edilmiş, etrafına nazaran siyasi ve idari durumu göz önüne alınarak kaza merkezi tayin edilmiştir. 1918'de

⁸⁶ Aysal ve Arslan, *a.g.m.*, 433.

⁸⁷ BOA, *DH.İUM.* 45-2/30. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, 554-555.

⁸⁸ BOA, *DH.İUM.* 45-2/30.

⁸⁹ Devlet-i Aliyye Salnamesi, R. 1333-1334, Dersaadet, Hilal Matbası, 1334, 496-498.

⁹⁰ H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 125-126 .

⁹¹ H. 1297 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 150.

⁹² H. 1309 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 169.

⁹³ Talayhan, *a.g.t.*, 44.

⁹⁴ H. 1312 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 80-81.

⁹⁵ Talayhan, *a.g.t.*, 64.

⁹⁶ H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 125-126.

⁹⁷ H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 116-118.

⁹⁸ Talayhan, *a.g.t.*, 64.

⁹⁹ H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 140.

Bağdat demiryolu, kasabanın tam ortasından geçiyor ve kasabanın 10 dakika altında bir istasyon bulunuyordu.¹⁰⁰

1880’de Bulanık Kazasının merkezi olan Bahçe Kasabasında 3 fırın, 20 kadar dükkân, bir cami ve bir de sıbyan mektebi vardı.¹⁰¹ 1894-1895’te kazada 1 cami, 1 mektep, 3 fırın, 27 dükkân, 2 kilise yer alıyordu.¹⁰² Muş Sancağı ve Cebel-i Bereket Sancağında aynı adla kaza isimlerinin varlığı devlet yazışmalarında karışıklıklara neden oluyor, bu nedenle iki kazadan birinin adının değiştirilmesi Adana valisi Mustafa Faik tarafından 8 Ağustos 1895’te Dâhiliye Nezaretine yazılıyordu. 29 Ağustosta Dâhiliye Nezareti durumu Sadarete bildirmişti. Dâhiliye Nezareti 16 Eylül’de Cebel-i Bereket Sancağı dâhilindeki Bulanık Kazasının isminin yerine münasip bir isim bulunmasını emretmişti. Vilayet İdare Meclisi konuyu görüşmüş, Bulanık Kazasının isminin kaza merkezinin ismi (Bahçe) olarak değiştirilmesini münasip görmüş ve Dâhiliye Nezaretine arz etmişti.¹⁰³ 1900’de Bahçe Kazası 44 köy, 2.361 haneden ibarettir. Kazada 1 hükümet konağı, 1 Müslüman, 5 Hristiyan mektebi, 81 dükkân, 12 han, 1 fırın ve 7 kilise vardı.¹⁰⁴ Kilise sayısındaki artış misyonerlerin bölgeye ilgisiyle alakalıdır. 1897 Tarihli Vilayet Salnamesinde Cumafakılı, Kazdere, Çolaklı, Arklıtaş, Bulanık, Bucaklı, Haruniye ve Gökçayır köylerinin isimleri geçmektedir.¹⁰⁵

1916’da Kıymet ve Kurudere köylerinin tek muhtarlık altında olmalarının yarattığı sorunlar nedeniyle ayrı muhtarlıklara dönüştürülmeleri meselesi gündeme gelmişti. Bahsi geçen köylerin birbirine yakınlığı 3,5 saat mesafe olduğundan askeri ve mülki konularda sorunlar çıkmaktaydı. Bu köylerin ayrı ayrı muhtarlık olarak teşkilinin askeri ve mülki açıdan bir sorun oluşturmadığı mahallinden yazılmıştır. Vilayet İdare Meclisi bahsi geçen köylerin ayrı muhtarlıklara dönüştürülmeleri hususunda karar vermiştir. Vilayetçe de uygun görülen karar, mahalline bildirilmiş ve durum Adana defterdarı tarafından Dâhiliye Nezaretine yazılmıştı.¹⁰⁶ 1918’de Bahçe’nin belgelere yansıyan köyleri; Cumafakılı, Örencik, Aşağı Karderesi, Bilalik, Ulucak, Kurudere, Kaman, Arıklıtaş, Gülmustafalı, Kızlac, Çolaklı, Savranlı, Yukarı Karderesi ve Arıcaklı’ydı.¹⁰⁷

Bahçe kaza merkezinin değiştirilmesi konusu aynı yıl gündeme gelmişti. Merkezinin Haruniye Nahiyesine taşınması tartışmaları -sürekli olarak kaza, nahiye ve liva merkezlerinin değiştirildiği- Cebel-i Bereket’te yeni bir huzursuzluk sebebiydi. Haruniye’nin merkez olması gerektiğini iddia edenler Bahçe Kazasının 30-40 haneden ibaret olduğu, Bahçe Kasabası sakinlerinin göz hastalığına yakalandığı ve *zürriyetten yoksun* olma illetiyle boğuştuğu, kasaba içerisinden geçen küçük çayın zaman zaman taşkınlara ve tahribata neden olduğu vb. iddiaları öne sürüyorlardı. Bu iddialar Bahçe Kazasındaki birçok köy muhtarının ortak imzasıyla Harbiye Nezaretine gönderilen bir yazıyla yalanlanıyor ve ifadeler için *uydurma* deniliyordu. Onların anlattığına göre Bahçe Kasabası yirmi-otuz hane değil, üç yüz haneden ibaretti. Bahçe hakkında olumsuz ifadeler yayarak kasabanın önemi azaltılamazdı. Göz hastalığı iddiasının böyle güzel bir kasabada asla olmadığı, parasının Bahçeliler tarafından karşılanması şartıyla havasının ve suyunun bir uzman tabip tarafından tahlil edilmesi isteniyordu. Dere taşkınları iddiası ise bir efsaneden ibaretti. Sadece Ekim/Kasım 1914’te bir sel baskını olmuştu. O dönemde sadece Bahçe’de değil diğer yakın çevrede de benzer taşkınlar ortaya çıkmıştı. Eğer taşkın söz konusuysa bile bunun çözümü Bahçe kaza merkezini değiştirmek değil, çayın ıslahıydı.¹⁰⁸

Bahçeliler böyle bir hamleyi geçersiz kılmak için Haruniye hakkında olumsuz değerlendirmeler yapıyorlardı: Haruniye merkezi çamur içinde ve ormanlık olmayan bir ovanın kenarındaydı. Doğusu sarp,

¹⁰⁰ BOA, DH.İUM.E. 46-37. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, 570-576.

¹⁰¹ H. 1297 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 152.

¹⁰² H. 1312 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 84.

¹⁰³ BOA, ŞD, 2126-11. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, 270.

¹⁰⁴ H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 143.

¹⁰⁵ Ebru Güher, “Maârif Salnâmeleri’ne Göre Cebel-i Bereket Sancağı’nda Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M. 1898- 1903),” *Turkish Studies*, 9:4 (2014), 462. (erişim 01.07.2022).

¹⁰⁶ BOA, DH.İUM.EK. 15-67.

¹⁰⁷ BOA, DH.İUM.E. 46-37.

¹⁰⁸ BOA, DH.İUM.E. 46-37.

kayalık ve geçitleri olmayan Düldül Dağı, batısı Osmaniye Kazası, güneyi Bahçe Kasabası ve köyleri, kuzeyi Andırın Kazasıyla çevrilidir. Ana yollardan mahrum olup ücra ve demiryollarına uzaktır. Temiz havası ve akarsuyu yoktur. Buraya gelecek görevli memurları barındıracak binaları, çarşı ve pazarı bulunmaz. Havası yazın kötü olduğundan halk yaylalara gitmek zorundadır. Gelişmeye müsait bir yer olmadığından ne bugün ne de gelecekte hükümet merkezi olmaya layık değildir. Sadece birkaç kişinin çıkarı için böyle bir yola başvurulması Bahçe ahalisini perişan edeceği gibi Haruniye'nin gelişmesine de bir katkı sağlamaz. Üstelik Fırka-i Islahiye'nin sağladığı asayişin yeniden bozulması tehlikesi ortaya çıkar. Bahçe Kasabası çevresinde bulunan 24 köy bu haberi alır almaz ümitsizliğe kapılmış ve heyecana gelmiştir.¹⁰⁹

2.3. Hassa kazası

Hassa Kazası livanın güneydoğusunda yer alır ve liva merkezine 12 saat uzaklıktadır.¹¹⁰ Merkezi Hassa denilen köydür.¹¹¹ Hassa; Tiyek, Akbez (Ekbaz), Hacılar, Çoşlu nahiyelerinden oluşmaktadır ve 37 köyden ibarettir.¹¹² Köy sayısı 1894-1985'te 40'tır.¹¹³ Kazada 8 cami, 3 kilise, 1 kışla ve bir kale harabesi ve 22 değirmen, 10 tane pınar bulunmaktadır.¹¹⁴ 1891'de kilise sayısı 5'e çıkmıştır.¹¹⁵ Bu artış misyonerlerin bölgeye olan ilgisiyle yakından ilişkilidir. 1894-1895'te kasabada 60 hane, 1 cami, 5 dükkân yer almaktadır. Kazada cami sayısı 7 olarak geçer.¹¹⁶ 1900'de kaza 4 mahalle, 29 köy ve 1.370 haneden ibarettir. Hassa Kazasında 4 cami, 4 mescit, 8 mektep, 1 manastır, 1 kilise, 30 dükkân, 4 fırın, 1 kahve ve 30 değirmen vardır.¹¹⁷

2.4. Payas kazası

Payas, Anadolu'nun güneydoğusunda, Akdeniz sahillerindedir. Güneyinde İskenderun, doğusunda Hassa, Belen, Yarpuz, kuzeyinde Osmaniye ve Hamidiye kazaları, batısında Misis ve Karataş nahiyeleri ve Akdeniz bulunur. Payas Kazasının merkezi bir kasaba ve bir iskeledir. İskenderun körfezinin doğu sahilinde İskenderun'un 20 km kuzeyindedir.¹¹⁸ Kaza, dağ eteklerinden ve sahillerden ibaret olup iki nahiyesi vardır. Yine Payas Kasabasında üç adet köprü bulunmaktadır. Havası *hârr u vahim* olduğundan yazın yayla olan köylere çıkılır. Burada Köprülü Mehmet Paşa'nın yaptırdığı ve kuzey güney istikametinde iki kapısı bulunan 45 dükkân ve 3 mağazayı barındıran bir kargir bedesten ve kale bulunur. Yine biri Rumlara, diğeri Ermenilere ait iki kilise vardır. 1894-1895'te Yumurtalık adlı bir nahiyesi ve 49 köyü bulunmaktadır.¹¹⁹ 1897 tarihli bir belgede Yumurtalık ve Çokmerzimen adlı iki nahiyesinden bahsedilmektedir.¹²⁰ 1900'de biri merkez diğeri Yumurtalık olmak üzere iki nahiyesi vardır. Köylerinin 29'u merkez nahiyeye, 25'ü ise Yumurtalık Nahiyesine bağlı olup 54 köyü bulunmaktadır. Kazada toplam 3.828 hane, 15 cami, 2 kilise, çeşitli köylerde 255 dükkân ve 6 ziyaretgâh, 4 adet pamuk fabrikası, 14 adet un değirmeni ve 15 sıbyan mektebi yer alır.¹²¹

2.5. Osmaniye kazası

Osmaniye, Cebel-i Bereket Sancağının kuzeybatısında olup batısı Hamidiye, güneydoğusu Payas, kuzeyi Andırın ve Kars kazalarını ayıran Ceyhan Nehri, doğusu Bahçe Kazası ile çevrilidir. Adana merkeze

¹⁰⁹ BOA, DH.İUME.46-37.

¹¹⁰ H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 145.

¹¹¹ H. 1297 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 154.

¹¹² H. 1309 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 170.

¹¹³ H. 1312 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 82-83.

¹¹⁴ H. 1297 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 154.

¹¹⁵ H. 1308 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 155.

¹¹⁶ H. 1312 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 82-83.

¹¹⁷ H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 145-146.

¹¹⁸ H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 128.

¹¹⁹ H. 1312 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 85.

¹²⁰ BOA, DH.TMIK.S.5-34. Bu belgenin detayı ve transkripsiyonu için bkz. Terzi ve Ergün, *a.g.e.*, 271-276.

¹²¹ H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 132.

18, liva merkezine 6 saat uzaklıktadır.¹²² 1879'da Osmaniye'nin 4 nahiyesi (Kıyı Köyleri, Cerid, Tacirli ve Çendoğlu) bulunmaktadır. Merkezi, Rızaiye Köyüdür.¹²³ Rızaiye Kasabası merkez olma özelliğini 1894-1895'te de devam ettirmektedir. Osmaniye'nin havası yazın *kesb-i vehâmet ederek* halk 4 saat uzaklıktaki yaylalara ya da Maraş, Andırın taraflarına gider; hazıranda çıktıkları yaylalardan eylülde geri inerlerdi.¹²⁴ Burada 1 cami, 5 han, 3 fırın, 30 dükkân, 2 mektep, 7 değirmen, 2 ding mevcuttur.¹²⁵ 1900'de Osmaniye Rızaiye, Hacı Osmanlı, Dağıstanlı, Hristiyan adlı 5 mahalleden ibarettir. Tecirli ve Kıyı olmak üzere iki nahiyesi bulunur. Osmaniye'nin batısında bir buçuk saat mesafede Toprakkale ve doğusunda yine bir buçuk saat mesafede Karakale mevcuttur. Aynı yıl köy sayısı 18 olup kazada 3 cami, 1 mescit, 2 medrese, 7 han, 4 fırın, 80 dükkân, 3 iptidai mektebi, 7 değirmen ve 2 pamuk fabrikası vardır. Osmaniye kaza merkezi 282 hanedir.¹²⁶

2.6. Dörtüol kazası

Çokmerzimen, günümüzde Hatay'ın Dörtüol ilçe merkezinin olduğu yerin eski adıdır. 1530-1890 yılları arasında Payas sınırları içerisinde bir köyün ismi olarak kayıtlara geçmiştir. 1906'da nahiye olmuş ve 1909'a kadar Erzin Kazası sınırları dâhilinde kalmıştır.¹²⁷ Aynı yıl Cebel-i Bereket sancak merkezi Osmaniye'ye nakledilince Osmaniye kaza merkezi de Dörtüol'a nakledilmiştir.¹²⁸ Dörtüol, Ermenilerin yoğun olduğu köylerin (Çokmerzimen, Özerli ya da Üzeyrli ve Ocaklı) tam ortasında kurulmuştur. 1910 yılında kazanın yeni adı Ümraniye'dir.¹²⁹ Ümraniye kaza merkezinin Çokmerzimen, Ocaklı, Üzeyrli ve Çaylı köylerinin ortasında Akdam denilen mahalde inşası için 27 Kasım 1911'de Adana Vilayetinden Defter-i Hakani Nezaretine yazılmıştır.¹³⁰

Suriye Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda ifade edildiğine göre Hama Sancağında Hamidiye adıyla bir kaza olup Meşrutiyetin ilanından sonra Ümraniye adını almıştı. Cebel-i Bereket Sancağında da Ümraniye adıyla bir kaza kurulmuştu. 16 Ocak 1912'de resmi yazışmalarda karışıklıkların giderilmesi için Hama Sancağına bağlı Ümraniye Kazasının adının *Ümraniye-i Cedid* olarak değiştirilmesi gündeme gelmişti.¹³¹ Daha sonraki yazışmalardan anlaşıldığına göre sorun Cebel-i Bereket Sancağındaki Ümraniye Kazasının adının değiştirilmesiyle çözülmüştü. Dâhiliye Nezaretinden Adana'ya gönderilen 15 Mart 1912 tarihli bir yazıda Ümraniye'nin *ism-i sâbıkı olan Dörtüol nâmıyla tesviyesine dair* iradenin çıktığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ümraniye ismi pek uzun kullanılmamış ve 1912'de yeniden değiştirilmişti. Çünkü Hama'da aynı adla bir kazanın varlığı yazışmalarda kargaşaya neden oluyor, dolayısıyla Dörtüol'un eski adının kullanması kabul ediliyordu.¹³² Yine 1909'da Payas idari birimde kaza ve nahiye özelliklerini kaybetmiş, 1912'de ise yeni kaza yapılan Dörtüol'a bağlanmıştır.¹³³ 2 Haziran 1914'te padişah iradesi ile Dörtüol'a bağlı Ayasun (Ayas) Nahiyesi kaza haline getirilmiş ve yine Dörtüol'a bağlı Erzin Köyünde bir nahiye oluşturulmuştur.¹³⁴

¹²² H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 137.

¹²³ H. 1296 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi 145.

¹²⁴ H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 137.

¹²⁵ H. 1312 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 88.

¹²⁶ H. 1318 Tarihli Adana Vilayet Salnamesi, 137.

¹²⁷ 1897 tarihli bir belgede Çokmerzimen'den nahiye olarak bahsedilmektedir. Bu da buranın nahiye oluşuyla ilgili bir çelişkiyi ortaya koymaktadır. Ancak daha sonraki 1318 ve 1320 Tarihli Adana Vilayet salnamelerinde Çokmerzimen nahiye olarak geçmez. BOA, DH.TMIK.S. 5-34; Fatih Özçelik, "Çokmerzimen'de (Dörtüol) Ermeni Olayları," *Turkish Studies*, 8:11 (2013), 232-233. (erişim 15.06.2022).

¹²⁸ BOA, BEO, 3745-280810.

¹²⁹ Özçelik, a.g.m., 232-233.

¹³⁰ BOA, DH.İD. 149-12.

¹³¹ BOA, DH.İD. 149-12/9.

¹³² BOA, DH.İD. 149-12.

¹³³ Güher, "Arşiv Belgeleriyle Cebel-i Bereket Sancağı'nda 1915 Yılındaki Ermeni Tehciri," *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6:15 (Kasım 2018), 243. (erişim 05.06.2022).

¹³⁴ BOA, DH.EUM.MH. 86-26; BOA, BEO 4289-321642.

2.7. Cumhuriyet Döneminde Cebel-i Bereket Vilayetinin İdari Yapısı

Cebel-i Bereket Sancağı 1918'de Mondros Mütarekesi sonrası işgal edilmişti.¹³⁵ Milli Mücadele Güney Cephesinde başarılı olunca 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması imzalanmış¹³⁶ ve 5 Ocak 1921'de Adana havalisi Fransız işgalinden kurtarılmıştı.¹³⁷

1924 yılındaki Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile sancaklar vilayetlere dönüştürülmüştü. Böylece Cebel-i Bereket; Bahçe, Dört Yol, Hassa, İslahiye ve Ceyhan kazalarının dâhil olduğu bir vilayet olmuştu.¹³⁸ Cumhuriyet Döneminde doğuda merkez ve Kilis, batıda Adana merkez ve Kars kazası, Kuzeyde Maraş'ın Pazarcık ve Andırın kazaları, güneyde Kilis ve Adana merkez kazaları yer alıyordu.¹³⁹ 1925'te basılan "Cebel-i Bereket Vilâyetine Aid Coğrâfî, İktisâdî, İçtimâî, Tarihî, İdârî Mâlûmâtı İhtiva Eder Bir Takaddümedir" adlı eserde belirtildiğine göre Cebel-i Bereket Vilayeti Osmaniye, Dört Yol, Ayas (Yumurtalık), Ceyhan, Bahçe, İslahiye ve Hassa kazalarından oluşuyordu.¹⁴⁰ 1925-1926 yılına ait Devlet Salnamesi 1926'da basılmış ve Cebel-i Bereket'in kazaları Osmaniye, Hassa, Bahçe, İslahiye, Dört Yol olarak gösterilmişti. Burada Ayas (Yumurtalık) Kazasından bahsedilmez.¹⁴¹ 1927'de vilayet; Osmaniye merkez kaza, Ceyhan, Dört Yol, Bahçe ve İslahiye kazalarından ibarettir.¹⁴² 1926-1927 yılına ait devlet salnamesine göre vilayet merkezi yine Osmaniye Kazasıdır. Vilayetin diğer kazaları şunlardır: Ceyhan, Dört Yol, İslahiye ve Bahçe. Bu salnameden anlaşıldığına göre Hassa, kaza olma vasfını kaybetmiş ve İslahiye'ye bağlı bir nahiyeye dönüşmüştür. Vilayet merkezi; Yarpuz, Kaypak, Tacirli nahiyeleri ve 42 köyden oluşmaktadır. Ceyhan Kazası Yumurtalık ve Sırkıntı-ı Zîr nahiyeleri, 117 köy ve 26 çiftlikten müteşekkildir. Dört Yol Kazası Erzincan ve Payas nahiyeleriyle 27 köyden, İslahiye Kazası Hassa ve Keferdiz (Sakçagözü) nahiyeleriyle 68 köyden ibarettir. Bahçe Kazasının Haruniye Nahiyesi ve 42 köyü vardır.¹⁴³

1927-1928 yılına ait devlet Salnamesine göre Cebel-i Bereket Vilayetinin merkezi Osmaniye'dir. Diğer kazaları Ceyhan (Hamidiye, Yarsuvat), Dört Yol (Ümraniye) İslahiye ve Bahçe (Bulanık)'tır. Burada dikkat çeken husus adı değişen birçok kazanın eski adıyla da anılmasıdır. Vilayet merkezi Yarpuz, Kaypak ve Tacirli (Araplı) olmak üzere 3 nahiyeye ve 48 köyden ibarettir. Ceyhan Kazası Yumurtalık ve Sırkıntı-ı Zîr nahiyeleriyle 114 köyden; İslahiye Kazası Hassa ve Keferdiz (Sakçagözü) nahiyeleriyle 75 köyden oluşmaktadır. Bahçe'nin Haruniye adlı bir Nahiyesi ve 44 köyü bulunmaktadır.¹⁴⁴ 1929'da da durum aynıdır.¹⁴⁵ Vilayetin Osmaniye merkez kaza olmak üzere, Ceyhan, Dört Yol, Bahçe, İslahiye kazaları vardır. Vilayet merkezinin Yarpuz (Yarpuz), Kaypak, Tacirli adlarında üç nahiyesi ve 48 köyü bulunmaktadır. Ceyhan Kazası Yumurtalık ve Serkentizir¹⁴⁶ (Sırkıntı Zîr) adlı iki nahiyeye ve 114 köyden ibarettir. Dört Yol Kazası, Erzincan ve Payas nahiyeleriyle 11 köy ve 20 çiftlikten oluşmaktadır. İslahiye Kazası Hara (Hassa olmalı) ve Keferdiz nahiyeleriyle 75 köyden ibarettir. Bahçe'nin Haruniye Nahiyesi ve 44 köyü bulunmaktadır.¹⁴⁷

1933'te bazı vilayetlerin idari yapılanmalarında ve sınırlarında önemli değişiklikler yapılmıştır. Geliri giderinden az ve gelişme imkânı kısıtlı bazı vilayetler daha yakın olan vilayetlere bağlanmış ya da

¹³⁵ Payaslı, *a.g.m.*, 276-277.

¹³⁶ Kemal Çelik, "Millî Mücadele'de İlk Kurşun Ve Dört Yol'un Düşman İşgalinden Kurtuluşu," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 14:41 (1998), 485. (erişim 05.07.2022).

¹³⁷ Cengiz Şavkılı, "Adana'nın Düşman İşgalinden Kurtuluşu ve Kurtuluş Bayramı Kutlamalarının Basına Yansımaları (1922-1938)," *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24:1 (Mart 2022), 354. (erişim 29.06.2022).

¹³⁸ Aysal ve Arslan, *a.g.m.*, 426.

¹³⁹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı Matbuat Umum Müdürlüğü 1928- 1929, (İstanbul, Devlet Matbaası, 1929), 442.

¹⁴⁰ Aysal ve Arslan, *a.g.m.*, 430.

¹⁴¹ TC Devlet Salnamesi, 1925-1926, (İstanbul: Matbaa-i Âmiriye, 1926), 574.

¹⁴² Pınar Kaş, "III. Dönem TBMM'de Cebel-i Bereket Milletvekilleri ve Meclis'teki Faaliyetleri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14:1 (2021), 160. (erişim 20.07.2022).

¹⁴³ TC Devlet Salnamesi, 1926-1927, Matbuat Müdüriyyet-i Umumiyyesi, 788.

¹⁴⁴ TC Devlet Salnamesi, 1927-1928, Matbuat Müdüriyyet-i Umumiyyesi, 812.

¹⁴⁵ Kaş, *a.g.m.*, 160.

¹⁴⁶ Serkentizir, Sırkıntı Zir olmalıdır.

¹⁴⁷ TC 1928-1929 Tarihli Devlet Salnamesi, 442.

yakınındaki birden fazla vilayetin sınırlarına dâhil edilmişti.¹⁴⁸ TBMM’de yapılan görüşmelerde Cebel-i Bereket Vilayetinin lağvedilmesi oylanmıştı. Şöyle ki: *MADDE 6 — Cebelibereket vilâyeti lâğvolunmuştur. Vilâyetin merkez kazası olan «Osmaniye» kazası, Bahçe, Dörttyol, Ceyhan kazalarile birlikte Adana vilâyetine ve İslahiye kazası da Gaziantep vilâyetine bağlanmıştır. Bu suretle teşekkül eden Adana vilâyetinin merkezi Adana olmak üzere ismi «Seyhan» a tebdil olunmuştur* ifadesi Çanakale mebusu Şükrü Bey’in metnin son fıkrasının *Bu suretle teşekkül eden Adana vilâyetinin ismi, merkezi Adana olmak üzere Seyhana tebdil olunmuştur* şeklinde düzeltilmesi talebiyle oya sunulmuş ve kabul edilmişti.

Vilayetin lağvedilme gerekçesi şöyle ifade edilmişti:

Madde 8 —Nüfusu 107 000 miktarında olan Cebelibereket vilâyetinin mesahai sathiyesi pek az ve varidatının masarifatına tekabül edemeyecek derecede mahdud bulunması ve muntakanın haiz olduğu siyasi ehemmiyeti itibarile daha şimalden idaresi zaruridir. Vilâyet halinde buldukça inkişaf kabiliyetini gösterememekle beraber âtiyen inkişaf edecek vaziyette dahi değildir. Gerek varidatının azlığı ve gerek iktisadiyatının bir vilâyet merkezi mertebesinde inkişaf edememesi gibi sebeplerden dolayı halihazır şekilde bir vilâyet evsafını haiz değildir. Binaenaleyh mezkûr vilâyetin lâğvile münasebatı ticariyeleri dolayısı ile merkezinin kaza haline konularak Bahçe, Dörttyol, Ceyhan kazalarile birlikte Adana vilâyetine ve İslâhiye kazasının Gazi Antep vilâyetine ilhaki zarurî görülmüştür.¹⁴⁹

27 Mayıs 1933 tarihli ve 2411 sayılı Resmî Gazete’nin 6. Maddesinde: *Cebelibereket Vilâyeti lâğvolunmuştur. Vilâyetin merkez kazası olan «Osmaniye» Kazası Bahçe, Dörttyol, Seyhan Kazalarile birlikte Adana Vilâyetine ve İslahiye Kazası da Gazi Antep Vilâyetine bağlanmıştır. Bu suretle teşekkül eden Adana Vilâyetinin ismi merkezi Adana olmak üzere «Seyhan» a tebdil olunmuştur¹⁵⁰* denilmektedir.

Sonuç

Sancaklar Osmanlı idari yapısında ana birimdir. Daha önce Gâvur Dağı olarak bilinen sahaya Tanzimat’ın ilanından sonra Avrupalıların hassasiyeti dikkate alınarak Padişah tarafından Cebel-i Bereket adı verilmişti. Cebel-i Bereket’in dağlık ve ormanlık alanları çok fazla olup, geniş ovaları vardır. Önceleri Halep, sonradan Adana sınırlarına dâhil olan Üzeyr Sancağı, zamanla kaza merkezi olan Payas Sancağına dönüşmüştü. 1879’da Payas Sancağının sınırları genişletilerek yeni bir sancak kurulmuştu. Merkezi, Yarpuz olan bu idari birimin adı Cebel-i Bereket Sancağıydı. Maraş’a bağlı İslahiye, Bahçe ve Hassa kazaları da buraya bağlanmıştır. Yarpuz Kasabası istenilen gelişmeyi gösterememiş ve sancak merkezi 1906’da Erzin’e taşınmıştır. 1909’da ikinci bir değişiklikte Osmaniye Kazası sancak merkezi olmuş; sancakta zamanla yeni kazalar teşekkül etmişti. Ümraniye (Dörttyol) ve Ayas (Yumurtalık) nahiyeleri kazaya dönüşmüştü. Yumurtalık kaza olunca Cebel-i Bereket Sancağından alınarak Adana Sancağına dâhil edilmiştir. Zaman zaman kaza isimleri değişmiş; Bulanık Kazası merkez kasabası olan Bahçe, Ümraniye Kazası Dörttyol, Ayas Kazası ise Yumurtalık olarak idari yapıda yer almıştır. Cumhuriyetin ilanıyla sancaklar vilayete dönüştürülmüş, Cebel-i Bereket de vilayet statüsü almıştı. Bu yeni düzende Ceyhan Cebel-i Bereket sınırları içerisinde kalmıştır. Kısa bir süre sonra Hassa Kazası, İslahiye Kazasına bağlı bir nahie statüsüne indirilmiştir. Cebel-i Bereket Vilayeti Ceyhan, Dörttyol, Bahçe ve İslahiye kazalarını içerisine almaktaydı.

Yeni kurulan bir sancağın yaşayabileceği birçok sorunun yaşandığı Cebel-i Bereket’te sürekli olarak yönetim merkezinin değişmesi sancağın gelişmesinin önünde engel olmuştur. İstenilen gelişmeyi gösteremeyen vilayet 1933’te lağvedilmiş; Osmaniye, Ceyhan ve Bahçe Seyhan (Adana) Vilayetine, İslahiye ise Gaziantep’e bağlanmıştır. Böylece 54 yıl kadar Osmanlı idari yapısında sancak, Cumhuriyet Döneminde ise vilayet olan Cebel-i Bereket ve ona bağlı yerler Adana ve Gaziantep arasında bölüştürülmüştür.

¹⁴⁸ Sinan Başaran, “Cumhuriyet Dönemi Rize İdare Tarihi,” *Türk İdare Dergisi*, 486 (2018), 53. (erişim 30.07.2022)

¹⁴⁹“Bazı vilâyetlerin kaldırılması ve bazılarının birleştirilmesi hakkında 1/575 numaralı kanun lâihyası ve Dâhiliye ve Bütçe encümenleri mazbatalarının kabulü”, *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. XV, D. 4, Ankara,1933, s.2.

¹⁵⁰ *TC Resmî Gazete*, Kanun No: 2197, Sayısı: 2411, 27 Mayıs 1933.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO)*, 2380-178466.
- BOA, *BEO*, 3531-770.
- BOA, *BEO*, 3444-258288.
- BOA, *BEO*, 3745-280810.
- BOA, *BEO*, 4289-321642.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi (DH.EUM.MH.)*, 86-26.
- BOA, *DH.EUM.MH.*, 87-119.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.)*, 149-12.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı DH.İUM.*, 45-2/30.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri DH.İUM.E.*, 46-37.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri DH.İUM.EK.*, 15-67.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti DH.MB.HPS.M.*, 14-40.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 275-47.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahât Komisyonu Evrakı (DH.TMIK)*, 1137-44.
- BOA, *DH.TMIK.* 1149-11.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.S.)*, 5-34.
- BOA, *DH.TMIK.S.*, 50-27.
- BOA, *DH.TMIK.S.*, 56-48.
- BOA, *DH.TMIK.S.*, 67-49.
- BOA, *DH.TMIK.S.*, 73-23.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye (İ.HD.)*, 1478-70.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet (ŞD)*, 2126-11.
- BOA, *ŞD*, 2132-3.
- BOA, *ŞD*, 2138-31.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A.HUS.)*, 511-98.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız, Perakende Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH)*, 1-16.

“Bazı vilâyetlerin kaldırılması ve bazılarının birleştirilmesi hakkında I/575 numaralı kanun lâyihası ve Dâhiliye ve Bütçe encümenleri mazbatalarının kabulü”, TBMM Zabıt Ceridesi, C. XV, D. 4, Ankara,1933, s.2.

TC Resmi Gazete, Kanun No: 2197, Sayısı: 2411, 27 Mayıs 1933.

Salnameler

Devlet Salnameleri

R. 1333-1334 (1918), 1925-1926, 1926-1927, 1927-1928, 1928-1929.

Halep Vilayet Salnameleri

1284, 1285, 1286.

Adana Vilayet Salnameleri

1287, 1289, 1290, 1293, 1294, 1296, 1297, 1299, 1308, 1309, 1312, 1318, 1320.

Telif Eserler

Arı, Necdet. “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Osmaniye’de Atatürk’e Sunulan Bir Gavurdağı Ağtı.” *Çukurova Araştırmaları Dergisi*. 2:1 (Yaz 2016), 108-113. (erişim 15.06.2022).

Aysal, Necdet, Lütfi Arslan. “Türkiye’nin Sağlık ve Toplumsal Coğrafyası: Cebel-i Bereket (Osmaniye) Vilâyeti.” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 63 (Güz 2018), 419-451. (erişim 16.07.2022).

Başaran, Sinan, “Cumhuriyet Dönemi Rize İdare Tarihi,” *Türk İdare Dergisi*, 486 (2018), 49-75. (erişim 30.07.2022).

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlama*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, 4. Baskı, İstanbul: Yapı kredi Yayınları, 2003.

Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Çelik, Kemal, “Millî Mücadele’de İlk Kurşun Ve Dört Yol’un Düşman İşgalinden Kurtuluşu,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 14:41 (1998), 478-486. (erişim 05.07.2022).

Güher, Ebru. “Arşiv Belgeleriyle Cebel-i Bereket Sancağı’nda 1915 Yılındaki Ermeni Tehciri.” *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. 6:15 (Kasım 2018), 241-260. (erişim 05.06.2022).

Güher, Ebru. “Maârif Salnâmeleri’ne Göre Cebel-i Bereket Sancağı’nda Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M. 1898- 1903).” *Turkish Studies*. 9:4 (2014), 457-467. (erişim 01.07.2022).

Karaboran, Hilmi. “Osmaniye’nin Kuruluş ve Gelişmesi.” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/1-2 (1996): 5-48.

Kaş, Pınar. “III. Dönem TBMM’de Cebel-i Bereket Milletvekilleri ve Meclis’teki Faaliyetleri.” *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 14:1 (2021), 159-173. (erişim 20.07.2022).

Kılıç, Orhan. “Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeylikler / Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799).” *Türkler Ansiklopedisi*, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, 9 (Ankara 2002), ss.1644-1664.

Kolutek, Mikail. Cebel-İ Bereket Sancak Merkezinin Erzin’den Osmaniye’ye Taşınmasına Yapılan İtirazlar.” *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. Sonbahar Özel Sayı (2020), 149-159. (erişim 10.07.2022).

- Kurt, Yılmaz, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.
- Müderrişoğlu, Fatih, “Bir Osmanlı-Türk Şehri Olarak Belen”, *Vakıflar Dergisi* 24 (1994): 237-272.
- Örenç, Ali Fuat. “Mutasarrıf”, TDV İslam Ansiklopedisi, 31 (Ankara, 2020), ss.377-379. (erişim 13.06.2022).
- Özçelik, Fatih. “Çokmerzimen’de (Dört Yol) Ermeni Olayları.” *Turkish Studies.* 8:11 (2013), 231-245. (erişim 15.06.2022).
- Öztürk, Mustafa, *Osmanlı Belgelerinde Halep*, Ed. M. Taner Koltuk, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, s.22-55.
- Payalı, Volkan. “Fransız İşgalinde Osmaniye (Cebel-i Bereket) Ve Rahime Hatun Üzerine Bir Değerlendirme.” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi.* 61 (Güz 2017),269-308. (erişim 25.06.2022).
- Şahin, İlhan. “Sancak”, TDV İslam Ansiklopedisi, 36 (İstanbul, 2009), ss.97-99.
- Şavkılı, Cengiz. “Adana’nın Düşman İşgalinden Kurtuluşu ve Kurtuluş Bayramı Kutlamalarının Basına Yansımaları (1922-1938).” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.* 24:1 (Mart 2022), 350-364. (erişim 29.06.2022).
- Terzi, Mehmet Akif, Ahmet Ergün, *Kınık’tan Kıyı’ya Osmanlı Belgelerinde Osmaniye*, Osmaniye: Osmaniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Tutar, Adem. “XIX. Yüzyılın Sonlarında Cebel-i Bereket Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler.” *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 8 (2003), 145-158. (erişim 18.06.2022).
- Umar, Nur, Cengiz Can, “Adana Vilayeti Hükümet Konakları.” *Megaron.* 14/4. (2019), 530-543. (erişim 08.06.2022).
- Ürkmez, Naim “Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti’nde Kaza Yönetimi (Belen Örneği).” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi.* 9:42 (Şubat 2016), 815-831. (erişim 28.06.2022).

Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İlişkilerinde Bazı Dâhilî Meseleler [1908-1914]*

Some Internal Issues in Ottoman and Austro-Hungarian Relations [1908-1914]

Senem Göneç**

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

**İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa

senemgonenc@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-3267-7580

Başvuru/Submitted: 17 Ağustos 2022

Kabul/Accepted: 8 Ekim 2022

DOI: 10.21021/osmed.1163594

Atıf/Citation:

Göneç, S. "Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İlişkilerinde Bazı Dâhilî Meseleler [1908-1914]". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 15 (2022): 111-132.

Öz

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu; I. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki yıllarda (1908-1914) izlediği dış politikayla Osmanlı İmparatorluğu'nu daha sonraki yıllarda derinden etkileyecek olayların vuku bulmasında doğrudan ve dolaylı rol oynamıştır. Aynı yıllarda çeşitli düzeylerdeki temsilcileri de Babıali'yi bazı dâhilî meselelerle uğraşmak zorunda bırakmışlardır. Bu çalışmada söz konusu dönemde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu temsilcilerinin hangi ve ne tür dâhilî meselelere müdahil olduklarına ve bunlara karşı nasıl tedbirler alındığına ilişkin örnekler sunulmuştur. Doküman incelemesine dayanan bu tarihsel araştırmanın ana kaynaklarını Osmanlı arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Bununla birlikte arşiv belgelerine konu olan Avusturya gazetelerinin erişilebilen nüshalarına (Das Vaterland, Kikeriki, München Allgemeine Zeitung, Neues Wiener Journal, Neues Wiener Tagblatt, Reichspost, Wiener Montags Journal) da çalışmada yer verilmiştir. Araştırma bulgularına göre Osmanlı ve Avusturya-Macaristan imparatorlukları arasındaki meselelerden birini Bosna ve Hersek'in ilhakıyla (1908) ilk defa olarak siyasi sınır şeklinde tayin edilecek olan Bosna sınırına ilişkin anlaşmazlık oluşturmuştur. Avusturyalıların Osmanlı topraklarındaki Katolikler ile bunlara ait kurumlar üzerinde himaye hakkı iddiası bir diğer ihtilaf konusunu teşkil etmiştir. Ayrıca Avusturya sefir ve konsoloslarından, vapurlarından, postanelerinden ve gazetelerinden kaynaklanan çeşitli meseleler de yaşandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Avusturya, Osmanlı Hükümeti, Avusturya Hükümeti, Ballhausplatz.

Abstract

The Austro-Hungarian Empire, with its foreign policy in the years just before the First World War (1908-1914), played a direct and indirect role in the occurrence of events that would deeply affect the Ottoman Empire in the following years. In the same years, its representatives at various levels forced the Porte to deal with some internal issues. In this study, examples of which and what kind of internal issues the representatives of the Austro-Hungarian Empire were involved in and how precautions were taken against them were presented. The main sources of this historical research based on document analysis are Ottoman archival documents. In addition, accessible numbers of Austrian newspapers that are the subject of archival documents (Das Vaterland, Kikeriki, München Allgemeine Zeitung, Neues Wiener Journal, Neues Wiener Tagblatt, Reichspost, Wiener Montags Journal) are also included in the study. According to the research findings, one of the issues between the Ottoman and Austro-Hungarian empires was the disagreement regarding the Bosnian border, which would be designated as a political border for the first time with the annexation of Bosnia and Herzegovina (1908). The claim of the Austrians to protect the Catholics in the Ottoman lands and their institutions was another subject of dispute. In addition, it has been determined that there are various problems arising from the Austrian's ambassadors and consuls, ferries, post offices, and newspapers.

Keywords: Ottoman, Austria, Ottoman Government, Austrian Government, Ballhausplatz.

*Bu makale Prof. Dr. Mustafa AYDIN'ın danışmanlığında gerçekleştirilen *Osmanlı-Avusturya Macaristan İmparatorluğu İlişkileri (1908-1914) ve Ders Kitaplarına Yansımaları* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 1908 yılında Bosna ve Hersek'i ilhak ederek Balkanlar'da kalan Osmanlı varlığının tasfiyesi için ilk adımı atmıştır. Bu durum Osmanlı'nın ardından mirasını paylaşmayı bekleyen diğer devletlere de bir bakıma aradıkları fırsatı vermiştir. Nitekim Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi (1908), aynı yıl Girit'in Yunanistan'a ilhakı ile bir süre sonra başlayan İtalyan (1911) ve Balkan Savaşları (1912-1913) bu tasfiye hareketinin diğer neticeleri olmuştur.¹

Aslında Bosna ve Hersek'in ilhakından sonra Avusturyalı devlet adamları artık dengeleri değiştirecek herhangi bir olayın vuku bulmasını istememişlerdi. Aksine onların tek umudu herhangi bir olayın yaşanmamasıydı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Hariciye Nazırı Aehrenthal* de öncülleri gibi pasif politikasına geri dönmüştü. Bu bağlamda Rusya ile tolere edilebilir ilişkileri yeniden kurmuş; Sırbistan ya da İtalya'dan gelebilecek herhangi bir provokasyona cevap vermeyi reddetmiştir. Bu politikaya en uygun yaklaşımlarından biri de Fransa ile iyi ilişkiler kurma girişiminde görülmüş ve Almanya'nın Bosna krizinde verdiği desteği 1911'deki Fas krizi sırasında Almanya'ya vermekten kaçınmıştır.²

İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali kararına ikna olurken de yapılan en ciddi hatalardan biri Osmanlı'dan Libya'yı koparmanın Balkanlar'daki kaotik denge durumunu etkilemeyeceği öngörüsü olmuştur. Zira İtalya'nın Avusturya-Macaristan ile Almanya ekseninden uzaklaşması İngiltere ve Fransa açısından ciddi bir kazanım olurdu ve Akdeniz'deki durumu kökten değiştirebilirdi. Dolayısıyla Trablusgarp Savaşı'nda (1911-1912) diplomatik ve siyasi süreç Osmanlı Devleti'nin hukukunu korumak üzere değil İtalya'nın, Avrupa statükosunun en az etkileneceği şekilde tatmin edilmesi biçiminde yürütülmüştür. Avusturya-Macaristan ve Almanya bir bakıma Osmanlı Devleti ile Üçlü İttifak arasında bir seçim yapmak zorunda kalmışlar ve seçimlerini Üçlü İttifak'tan, yani İtalya'dan yana kullanmışlardır.³

Öte yandan Aehrenthal, bir Osmanlı-Rus ittifakı ve bir Balkan birliğine dair gayriresmî Rus önerilerinden de kuşkusuz telaşlanmış ve Osmanlılara bu önerileri kabul etmemelerini tavsiye etmiştir. Bununla birlikte, Şubat 1912'de Aehrenthal'in yerini alacak yeni Hariciye Nazırı Berchtold** için de bir İtalyan birliği ve komşu Balkan devletler; bağlantısız Osmanlı Devleti'nden her zaman çok daha değerliydi. Ayrıca Bulgaristan'ın özelemlerine sonsuza kadar karşı çıkmak yükümlülüğüne girmek istenmemekteydi. Berchtold'un 1912 Ağustos'unda yaptığı yakın zamanda Arnavutlara teklif edilen idari ödünlü bütünü Makedonya'ya yayma konusunda büyük güçlerin İstanbul hükûmetini teşvik etmeleri önerisi ise büyük bir hata olmuştur. Nitekim Balkan devletleri kendi paylarına Berchtold'ün önerilerini kabul etmişlerdir; fakat bir büyük gücün Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşamını uzatma çabası onlar için imparatorluğu yok etme hareketini hızlandırmaya yönelik yeni bir gerekçe olmuştur. Böylece Berchtold sadece Osmanlıları yabancılaştırmakla kalmamış, önlemeyi umduğu çatışmanın hızlanmasına da yardım etmiştir.⁴

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 1908-1914 yıllarında hariçte izlediği bu dış politika ile Osmanlı İmparatorluğu'nu sonraki yıllarda derinden etkileyecek olayların vuku bulmasında doğrudan ve dolaylı rol oynarken, aynı dönemde dâhilde de Osmanlı hükûmeti bazı meselelerle uğraşmıştır. Bu çalışmada söz

¹ Kemal Beydilli, "Avusturya", TDV İslâm Ansiklopedisi, IV (İstanbul 1991), s. 176.

* Alois Leopold Johann Baptist Lexa von Aehrenthal (1854-1912), (1909'dan sonra kont) diplomat ve devlet adamı. Paris ve St. Petersburg'da diplomatik görevlerde bulunan Aehrenthal, 1906-1912 yılları arasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dışişleri bakanı olmuştur. Hakkında daha geniş bilgi için bkz. Solomon Wank, *In the Twilight of Empire: Count Alois Lexa von Aehrenthal (1854-1912): Imperial Habsburg Patriot and Statesman*, I-II (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2009).

² Alan J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809-1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary* (London: Western Printing Services, [1948]), 221.

³ Öner Buçukçu, *1908-1913 Osmanlı Dış Politikası: Buhran-ı Meşrutiyet* (İstanbul: Tezkire, 2014), 201.

** Berchtold Leopold Graf (1863-1942), siyasetçi, diplomat ve devlet adamı. 1906-1911 yıllarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Rusya büyükelçisi, 1912-1915 yılları arasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dışişleri bakanı olmuştur. Hakkında daha geniş bilgi için bkz. "Berchtold Leopold Graf", *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, I (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1957), ss. 71.

⁴ F. R. Bridge, "Habsburg Monarşisi ve Osmanlı İmparatorluğu, 1900-1918", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, haz., Marian Kent, çev., Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa, 2013), 74-75.

konusu dönemde Osmanlı topraklarında yaşanan ve Osmanlı arşiv evrakına yansıyan Avusturyalı yetkililerin müdahil oldukları dâhili meseleler ele alınmıştır.

1. Katoliklerin Himayesi Meselesi

1866'dan sonra Habsburg Monarşisi'nde devletlerarası ilişkilerde din vurgusu ön plana çıkarılmış; Monarşinin, Katolik kimliğin en üst siyasal temsil makamı olduğu algısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Çoğu Arnavutluk ve Makedonya'da bulunan Katolikleri korumak amacıyla ilan edilen kultusprotektorat (kültürkorumacılığı)⁵ da bu yaklaşımın bir neticesi olmuştur.⁶ Bu hususta Avusturya Devleti yetkilileri fırsat ve imkân buldukça Katolik cemaatlerin kendi ruhani liderleri aracılığıyla halletmeleri gereken konulara da sefir ve konsoloslarını müdahil etmek suretiyle Katolikler üzerinde himaye hakkı iddia etmeye çalışmışlardır. Bunun engellenmesi ise Osmanlı hükûmetinin dikkatle takip ettiği konulardan biri olmuştur.

Nitekim İşkodra'daki Stimmanite rahiplerinin idaresinde bulunan inas mektebinin genişletilmesine ve tamine izin verilmesi hakkında mektep müdiresi tarafından yapılan müracaata padişahın müsaadesi Latin başpiskoposluğuna tebliğ edilmişken, bu hususta İşkodra Avusturya konsolosluğundan mektebin genişletilmesine ve resmî ruhsat almasına yönelik bir takrir gelmiştir. Bunun üzerine Latin başpiskoposunun idaresinde bulunup, doğrudan doğruya yerli Latin cemaatine ait olan bu ve benzeri mektepler üzerinde Avusturya konsolosunun iddia ettiği himaye hakkına yönelik bir anlaşma olmadığından bunun tanınmaması gerekeceği İşkodra vilayetinin yazısına atfen dâhiliye nezaretinden bildirilmiştir.⁷

Avusturya sefaretinin himaye girişiminde bulunduğu bir diğer dinî topluluk Mihitarist Ermeni Katolik cemaati olmuştur. Aslında 11 Şevval 1309 (9 Mayıs 1892) tarihli tezkirede Osmanlı tebaasından olan Mihitarist rahiplerinin Osmanlı Devleti'nde vaki olan işler için yabancı hükûmetlere müracaata hak ve yetkileri olamayacağı ifade edilmiştir. Buna rağmen İzmir'de Mihitarist ruhban manastır ve kilisesinin genişletilerek inşasına ruhsat talebi için yapılan müracaatın kabul edilmesine dair Avusturya sefaretinden bir takrir gönderilmiştir. Ancak sefaretin bu takriri İzmir'deki Mihitarist Ermeni Katolik rahiplerinin Osmanlı tebaasından olmaları nedeniyle yabancı himayesine hakları olmadığından dikkate alınmamıştır. Akabinde Avusturya sefaretini Mihitarist ruhani heyetinin İmparatoriçe Maria Theresia (1740-1780) devrinden beri Avusturya hükûmeti tarafından himaye edildiklerinden, Osmanlı memurlarının bu himayeye

⁵ Almanca bir terim olan "kultusprotektorat" Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Katoliklerin himayesi anlamına gelmektedir. Avusturya; Katolikleri himaye hakkını 1616 yılında başlayan ve Osmanlı sultanları ile yapılan bir dizi barış anlaşmaları sonucunda elde ettiğini düşünmekte, Osmanlı-Avusturya Savaşı'ndan (1683-1699) sonra yeniden onaylanan kultusprotektorat ile kendini aralarında Kuzey Arnavutluk Katoliklerinin de bulunduğu Balkanlar'daki Katolik nüfusun koruyucusu olarak görmekteydi (Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, 2nd ed. (Lanham-Toronto-Plymouth: The Scarecrow, 2010), 253-254). Avusturya-Macaristan; Rumeli vilayetinde ve Osmanlı memleketlerinde Katolik rahiplerini Osmanlı tebaasından olmaları hâlinde bile himayeye hakkı olduğunu Karlofça (1699), Pasarofça (1718), Belgrad (1739) ve Zıstovi (1791) antlaşmalarına dayanarak iddia etmekte, Osmanlı Devleti ise bu himaye hakkının mahallî cemaatlere ait müesseseler ile Osmanlı rahiplerini kapsamayacağını isbat ile söz konusu davayı reddetmekteydi (*BOA, DH.İD*, 163/31, 14 Şubat 1328/27 Şubat 1913, 5). Nitekim Osmanlı Devleti bu hususta haklılığını Avusturya ile yaptığı antlaşmaların en ayrıntılı ve kapsamlısı olan Belgrad Antlaşması'nın dokuzuncu maddesine dayandırmıştır. Bu maddede yer alan "*Hazreti İsa dininde olan Frenk rahiplerinin*" şeklindeki ifadede yalnızca Frenk rahiplerinin himayesinin anlaşılması gerektiğini, ayrıca Rusya'nın bütün Ortodoksları himaye etmek istemesiyle ortaya çıkan Paris Antlaşması'nın (1856) dokuzuncu maddesi ile Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyan ahalinin siyasi ve dinî haklarının temin edildiğini ve geçmişte imzalanan antlaşma metinlerinde Avusturya tezini destekleyen bir durum söz konusu olsa bile Paris Antlaşması'nın bunu zaten ortadan kaldırdığını ve daha sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nın (1878) 62. maddesiyle himaye iddiasının hiçbir hukuki dayanağının kalmadığını ileri sürmekteydi (Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları* (İstanbul: Gökkuşbu, 2005), 67-68).

⁶ F. R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866-1914* (London and Boston: Routledge & Kegan Paul, 1972), 12; Bridge, *a.g.e.*, 61; Buçukçu, *a.g.e.*, 23.

⁷ *BOA, DH.MKT*, 1266/84, 21 Haziran 1324/4 Temmuz 1908; *BOA, BEO*, 3360/251948, 5 Temmuz 1324/18 Temmuz 1908. Gerek cemaatler gerekse yabancılar yeni okul, ibadethane ve hastane gibi binalarını inşa etmek, mevcut binalarını da çeşitli eklemeler ve değişiklikler yapmak suretiyle onarabilmek için ruhsat taleplerini cemaatler bağlı buldukları ruhani liderleri (Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)", *OTAM* / 9, (1998): 168) yabancılar da sefaretleri aracılığı ile yapmaktaydılar. Herhangi bir konuda izin almak anlamında kullanılan ruhsat ise kiralama, satın alma, hibe vesair yollar ile elde edilen arsalar üzerine okul, kilise, rahipler için mesken gibi binaların yapımında gerektiği gibi daha önce yapılmış olan binaların yenilenmesi, genişletilmesi, okulun bir başka yere nakledilmesi suretiyle binanın yerinin değişmesi durumunda da gerekmekteydi (M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 2015), 161).

şimdiye kadar itiraz etmediklerinden, söz konusu manastır, kilise ve mektebin daha önce sefaretten takrir ile verilen müesseseler defterine dâhil bulunduğu ve bu rahiplerin Osmanlı tebaasından olmalarının kendilerini Avusturya himayesinden mahrum edemeyeceğinden bahisle taleplerine bir an önce müsaade edilmesini 30 Haziran 1909 ve 17 Mart 1910 tarihli takrirler ile tekiden bildirmiştir. Sefarete yine cevap verilmemişse de son takrirleri üzerine sadaretin 20 Nisan 1910 tarihli yazısı neticesinde şura-yı devlet kararıyla talep edilen ruhsat verilmiştir.⁸

Beyoğlu Mihitarist müesseselerinde ise muamelelerin Avusturya sefaretinin aracılığı olmaksızın vuku bulunduğu görülmektedir. Nitekim Mihitarist manastırı ile mektebinin bahçesinde resmî ruhsat almadan evvel inşasına başlanan çamaşırhanenin belediye dairesince gerekli muameleler yapıldıktan sonra devam edilmek üzere inşasına ara verilmesi lüzumunun Avusturya sefaretine tebliğ edilmesi düşünülmüştür. Ancak Viyana'daki Mihitarist ruhani cemiyetine ait olmak üzere Pangaltı'da yeniden inşa edilen ruhban mektebi ile papaz ve talebe ikametine mahsus yapıların kaydının ve vergiden affının cemaatin Dersaadet manastırı rahibi tarafından talep edildiği ve Viyana Mihitarist ruhani cemiyetine ait Beyoğlu müesseseleri hakkında daha önce yapılan muamelelerin Avusturya sefaretinin aracılığı olmaksızın gerçekleştirildiği fark edilmiştir. Bunun üzerine ruhani reisnin Avusturya tebaasından olması müesseselerin ecnebiligi için yeterli bir sebep olamayacağından, zikredilen çamaşırhaneye ruhsat veya inşaata ara verilmesi hususunda sefaretin aracılığını davet edecek teşebbüslerde bulunmayıp, gayrimüslim Osmanlı cemaatlerine ait müesseseler hakkındaki usule uygun olarak doğrudan doğruya meselenin halledilmesi ve müessesenin sefarete müracaatına mahal bırakmamak da gerekli olduğundan manastır başrahibine uygun şekilde tebligat yapılması hariciye nezaretinden dâhiliye nezaretine bildirilmiştir.⁹

Öte yandan Beyoğlu Tomtom mahallesinde, Avusturya ve Macaristan sefarethanesi bitişiğinde ve bir irade ile sefarete verilen arsa üzerinde bulunan mektep binasının harap olması nedeniyle yıkılarak, yeniden inşasına ruhsat verilmesi talebi ise Osmanlı hükûmetini biraz uğraştırmış gibi görünmektedir. Bu taleple ilgili olarak şura-yı devlet ve meclis-i vükelaca alınan karar gereğince devletçe tanınmış hayır müesseselerine bina inşası için ilave edilecek arsaların vergiye tabi tutulması gerektiği, bu nedenle inşası düşünülen binanın daha büyük olup olmadığının tahkiki ve daha büyük olduğu takdirde inşa edilecek binanın mevcut bina kısmından fazlasının vergiye tabi tutulması, keza inşası düşünülen binanın kıymetinin ne miktar olduğunun tetkik edilmesi hususunun da İstanbul vilayetine tavsiye edilmesi lüzumundan bahsedilmiş¹⁰; bu konuda ecnebi müesseselerce yapılacak genişletmelere ve eklemelere ruhsat verilmesi için bunların vergi ile mükellef tutulması hakkındaki son karara uygun olarak gerekli muamelelerin yapılması ve sefareterce müracaat vuku bulunduğu ona göre icabının yapılması tebliğ edilmiştir. Planların tetkiki neticesinde inşası düşünülen binanın eskisinden büyük olacağı anlaşılmıştır. Bunun üzerine Avusturya sefaretine 26 Zilkade 1284 (20 Mart 1868) tarihli ferman gereğince arsanın mektep inşası için sefarete ihsan buyurulduğu, eski mektebin yerine yeniden aynı arsa dâhilinde inşa edileceği, hayır müesseselerinin miktarının ihtiyacı karşılayıp karşılamadığının takdirinin sırf sefarete ait olduğu, eski mektep ile arsa vergiyle mükellef tutulmadığından yeniden inşasından dolayı hazinenin zarara uğramayacağı beyanıyla gereğinin yapılması konusunda ısrarcı olmuştur.¹¹ Buna mukabil Avusturya sefaretine vergiden muaf tutulan eğitim ve hayır müesseselerinin genişletilecek kısımlarından vergi ve dışarıdan getirilecek malzemelerinden gümrük resmi alınmasının Osmanlı hükûmeti tarafından alınan son karar gereği olduğundan sefaretin yeniden inşa ettireceği mektep daha geniş olaksa genişletilen kısmının vergi ile mükellefiyetinin gerekli olduğunun uygun bir dille anlatılması istenmiştir.¹²

Vuku bulan bir başka olay çiçek hastalığının bir süreden beri Osmanlı Devleti'nin bazı taraflarında şiddetle etkisini göstermesi nedeniyle aşı nizamnamesinin harfiyen tatbikine özen gösterilmesinin Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiyeden tamimem tebliğ edilmesi üzerine yaşanmıştır. İşkodra kasabasında da bu hastalıktan kaynaklı can kayıpları yaşanmasından dolayı bütün mektep çocuklarının

⁸ BOA, DH.İD, 163/31, 14 Şubat 1328/27 Şubat 1913, 5.

⁹ BOA, DH.İD, 163/31, 26 Eylül 1329/9 Ekim 1913, 4.

¹⁰ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 88/22, 20 Nisan 1911, 4.

¹¹ BOA, BEO, 3899/292419, 9 Mayıs 1327/22 Mayıs 1911, 4.

¹² BOA, BEO, 3899/292419, 14 Mayıs 1327/27 Mayıs 1911, 1.

aşılması sıhhiye komisyonunca kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine belediye doktorları Latin mektebine de gönderilmişler; ancak doktorlar mektep müdürlerince kabul edilmemişlerdir. Akabinde durum hakkında başpiskoposa bir tebligat yapılmıştır. Gelen cevapta Katolik mezhebi Avusturya'nın himayesinde olduğundan çocuklara mektebe girişlerinden önce Avusturya hastanesi doktorları tarafından aşı yapılmış olduğu, bu nedenle belediye doktorunun muayenesine lüzum olmadığı belirtilmiştir. Buna mukabil Avusturya Devleti tarafından iddia edilen himaye hakkı yalnız rahiplerin ruhani vazifelerine ait olması gerekirken bir himaye hakkı göstergesi olarak sıhhiye memurlarının vazifelerini yerine getirmelerinin engellendiğinden bahisle bu düşüncenin ve yanlış anlamanın düzeltilerek, umumi sıhhatin muhafazası için belediye doktorlarının yerine getirmeleri gereken vazifeleri yapmaları hususu piskoposa tekrar tebliğ edilmiştir.¹³ Nitekim Osmanlı hükûmeti Avusturya hükûmetinin Osmanlı rahiplerin şahıslarıyla bunların idare ettikleri ilim ve hayır müesseseleri üzerindeki himayesinin asla kabul edilmeyeceğini eskiden beri iddia ederken Avusturya Devleti eski anlaşmalarla genişleterek öne sürdüğü bu himaye hakkının yerli veya yabancı Katolik papazlarının tamamını kapsadığını iddia etmekle birlikte bu himayenin sırf dinî işlere ait olacağını teslim etmişti. Bu durumda eğer İşkodra'daki mektep Osmanlı rahiplerin idaresinde ise bunlar doğrudan doğruya mahallî hükûmete tabi olduklarından aşı yapılması için vilayet memuru kanunen yapılması gereken muameleyi yapabiliirdi ve Avusturya hükûmeti dahi buna karşı bir şey söyleyemezdi.¹⁴ Mamafih İşkodra'da başpiskoposun dilekçesi üzerine Latin cemaati adına fermanları alınarak kurulan yerli mekteplerin masraflarının kısmen Avusturya konsolosu tarafından karşılanmasından ve eğitim kadrosunun da Osmanlı ve yabancı olmak üzere neredeyse tamamen rahiplerden oluşmasından istifade ile Avusturya konsolosu, Katolik papazları hakkında iddia etmekte olduğu himayeyi bu mekteplere de yaymak için uğraşmış ve müşkülât çıkarmaya devam etmiştir.¹⁵

Osmanlı Devleti yetkililerinin Avusturya sefaretinin müdahalesinden endişe ettikleri bir diğer olay da İşkodra Latin başpiskoposunun istifası üzerine yerine beş ay önce Roma'dan seçilmiş olan Osmanlı tebaasından yeni başpiskoposun henüz fermanının gönderilmemesi ile ilgili olmuştur. Bu hususta fermanın gönderilmemesi üzerine yeni başpiskoposun Avusturya sefaretine müracaat edeceğinden ve bu gibi piskoposların fermanlarının alınmasında sefaretin müdahalesinin kötü etkisi olacağından fermanın bir an önce vilayete gönderilmesi lüzumu İşkodra vilayetinden haber verilmiştir.¹⁶

Yine bir başka olayda pasaportunu vize ettirmemiş olmasından dolayı Üsküp Katolik piskoposu hükûmetler arasında Katoliklerin himayesine dair bir meselenin uyandırılmasına neden olmuş ve bunun karşılıklı ilişkilere olumsuz etkisi olacağı Avusturya sefiri tarafından hususi surette hariciye nezaretine bildirilmiştir. Önemsiz bir vize muamelesinden ibaret bir meselenin dağdağalı bir şekil almaması ve bu şahıs hakkında bir şey yapılmaması Kosova vilayetine tavsiye edilmiştir.¹⁷ Daha sonra da Kosova vilayetinden bu piskoposun vize harcını vererek, pasaportunu geri aldığı telgrafla bildirilmiştir.¹⁸

Keza dikkat çeken bir diğer husus İşkodra'da Avusturya propagandasını bizzat temin ve takip eden Osmanlı tebaasından Katolik başpiskoposun, katiyen hak etmediği hâlde kendisine ihsan edilen üçüncü rütbeden Mecidiye nişanını kabul etmemek suretiyle Osmanlı hükûmetini tahkir ettiği ve her vesile ile hükûmetten para çekmek için Malisörleri daima hükûmet aleyhinde tahrik ve teşvik etmekte olduğu, kısacası Osmanlı düşmanı bir yabancının da olsa başpiskopos kadar ihanet edebileceği beyanıyla

¹³ BOA, DH.SYS, 68/2, 21 Teşrin-i Sâni 1325/4 Aralık 1909, 26.

¹⁴ BOA, DH.SYS, 68/2, 5 Kânûn-ı Evvel 1325/18 Aralık 1909, 25.

¹⁵ BOA, DH.SYS, 68/2, 6 Mart 1326/19 Mart 1910, 21. Bununla birlikte İşkodra merkezinde, 15 seneyi geçen bir süreden beri Avusturya ve Macaristan Devleti tarafından resmî ruhsatsız olarak 60-70 yataktan ibaret bir de hastane açıldığı anlaşılmaktadır. Bu hususta da yabancılar tarafından Osmanlı Devleti'nde açılacak bu gibi müesseselerin kesinlikle resmî ruhsatlı olmalarının 20 Nisan 1308 (2 Mayıs 1892) tarihli şura-yı devlet kararı gereği olduğu gibi 1 Haziran 1315 (13 Haziran 1889) tarihli emirname gereğinden de olduğundan söz konusu karara muhalif olarak açılan hastanenin kapatılması veya resmî ruhsat almasıyla beraber diğer hastaneler gibi sıhhiye memurları ve belediyenin nezaret ve teftişi altında bulundurulmasının sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca hastanede uzman doktorlar ve ilaç imali için diplomalı eczacı bulundurulması ve hastanelerin havadar bir yerde olması gerekirken ruhsatsız açılan söz konusu hastanenin dar, havasız, ışsız, rutubetli bir yerde olduğu gibi uzman doktor ve diplomalı eczacıya da sahip olmadığı ifade edilmiştir (BOA, DH.MKT, 2736/56, 17 Kânûn-ı Sâni 1324/30 Ocak 1909, 1; BOA, HR.HMŞ.İŞO, 21/2; BOA, İ. HR, 422/20, 15 Nisan 1326/28 Nisan 1910).

¹⁶ BOA, DH.SYS, 68/2, 16 Teşrin-i Evvel 1326/29 Ekim 1910, 8.

¹⁷ BOA, DH.SYS, 68/2, 1 Kânûn-ı Sâni 1327/14 Ocak 1912, 3.

¹⁸ BOA, DH.SYS, 68/2, 7 Kânûn-ı Sâni 1327/20 Ocak 1912, 5.

başpiskoposun görevi ile ilgili değişiklik yapılması lüzumunun İşkodra vilayetinden haber verilmesidir. Mamafih başpiskoposun tayininin öteden beri Avusturya sefaretinin takdiri üzerine devletçe yapılmakta olmasından ve bu hususun devletler arasında tartışmalı bir konu durumunda bulunmasından dolayı meselenin siyasi bir şekil almasından endişe edildiği görülmektedir.¹⁹

2. Avusturya Sefir ve Konsoloslarından Kaynaklanan Meseleler

Avusturya konsolosları kimi zaman da kişisel husumetlerinden kaynaklı bazı meselelere sebebiyet vermişlerdir. Bununla ilgili bir olay Prizren’de Seydi Bey Camii civarına hayvan başı asılması üzerine yaşanmış; bunun da Müslümanlar ile Katolikler arasında mesele çıkarıp, Katolik piskoposu Prizren’den göndermek amacıyla Avusturya konsolosu tarafından yaptırıldığından şüphelenilmiştir. Müslüman ahali heyecana kapılıp Katolikler aleyhinde teşebbüslerde bulunabileceğinden meselenin bir an evvel halledilmesi gerekli görülmüş ve bu olayı tahkik etmek üzere Şemsi Paşa görevlendirilmiştir.²⁰ Konuya ilişkin Rumeli müfettişliğinden gönderilen şifreli telgrafta Hüseyin Hilmi Paşa; Prizren Katolik piskoposuyla Avusturya konsolosu arasında bir ihtilaf olduğunun öteden beri bilindiğini, ancak Seydi Bey Camisi’nin dışındaki bir direğe asılan hayvan başının Avusturya konsolosu tarafından astırıldığını isbat edecek bir delil olmadığını ve Şemsi Paşa’ya Prizren’e vardığında bir kere daha olayı tahkik ederek, istenmeyen durumların önüne geçilmesinin tebliğ edildiğini bildirmiştir.²¹ Şemsi Paşa da bu hususta yaptığı tahkikatla ilgili olarak tarafsız ve iş bilir kişilerden gizlice aldığı malumattan bahsetmiş ve Avusturya konsolosu ile Katolik piskoposunun birbirlerine düşmanlık beslediklerinden bu hadiseden birkaç gün önce birbirlerine silah kullandıklarını ve bunun üzerine söz konusu olayın piskopos tarafından yaptırıldığını duyulmasının Avusturya konsolosundan kaynaklandığını ifade etmiştir. Şemsi Paşa bir taraftan meseleyi tahkik ederken, diğer taraftan da bu meselenin doğru olduğunu iddia ederek karışıklık çıkarmak isteyenlerin tevkif edilmeleri gereği mevki kumandanlığı ile mutasarrıf vekâletine yazılmıştır. Neticede söz konusu hadisenin sahte olduğuna ahalice kanaat hasil olduğundan buna gerek kalmadığı bildirilmiş, Şemsi Paşa’nın olayı aydınlatmak için Prizren’e yeniden gitmesi tekrar bir karışıklığa sebebiyet vereceğinden mesele de büyütülmeden kapatılmıştır.²²

Avusturya konsolosluğu kavasının karıştığı bir olayda yaralanması ve ardından tercüman hazır bulunmaksızın sorgulanması ise Avusturya konsolosluğuyla bir başka meselenin yaşanmasına neden olmuştur. Bu mesele İşkodra’daki Avusturya konsolosluğu görevlilerinden birinin o civardaki karakola giderek, konsolosluk kavasının yaralandığını ve hayati tehlikesinin olduğunu bildirmesi üzerine vilayet adliye sermüstantikinin bir polis memuru ile yaralı kavasın ikametgâhına giderek, yüzeysel bir ifadesini zapt etmesinden kaynaklanmıştır.²³ Bu olayın ardından Avusturya ve Macaristan general konsolosluğunca; aldıkları malumata göre o gün saat iki buçuk üç raddesinde mahallî hükümet tarafından bir tercüman istenilmeksizin, bir iki jandarma ile general konsolosluk kavasının ifadesini almak için hanesine girildiği, ancak bu muamele söz konusu kavasın ikametgâhına tecavüz demek olduğundan suçluların hemen cezalandırılmalarını talep etmeye kendilerini mecbur gördükleri, bu hususta verilecek olan kararın bir an evvel taraflarına tebliği, zira verilecek ceza yeterli görülmezse sefarethaneye telgrafla müracaat etmeleri gerekeceği bildirilmiştir.²⁴ Yapılan tahkikat neticesinde; yaralının Osmanlı tebaasından olan ailesinin hanesine nakledildiğinin duyulması, söz konusu hane kapısının açık ve birçok kişinin söz konusu haneye girip çıktıklarının görülmesi üzerine konsolosluk tercümanının da yanında olduğu zannıyla yaralı kavasın yanına gidilip, tercümanın orada olmamasına binaen gerekli tahkikatı yapmayarak, ancak yaralının vefatı hâlinde ifadesinin alınması mümkün olamayacağı mütalaası da göz önünde bulundurularak, sathi bir ifadesini zapt ile söz konusu haneden çıkıp, polis idaresine gelindiği ifade edilmiştir. Ayrıca daha sonra gelen konsolosluk tercümanının ifadesinin zapt edildiği, yaralının yanına gidildiği esnada jandarma da

¹⁹ BOA, DH.SYS, 68/2, 4 Şubat 1327/17 Şubat 1912, 6.

²⁰ BOA, BEO, 3237/242739, 14 Kânûn-ı Sâni 1323/27 Ocak 1908, 2.

²¹ BOA, BEO, 3237/242739, 17 Kânûn-ı Sâni 1323/30 Ocak 1908, 4.

²² BOA, BEO, 3237/242739, 18 Kânûn-ı Sâni 1323/31 Ocak 1908, 5.

²³ BOA, BEO, 3318/248822, 5 Nisan 1324/18 Nisan 1908, 3; BOA, BEO, 3296/247187, 7 Nisan 1324/20 Nisan 1908, 2.

²⁴ BOA, BEO, 3318/248822, 4 Nisan 1324/17 Nisan 1908, 4.

olmayıp yalnız bir polis bulunduğu ve bu suretle gidilmesinin kötü bir maksatla değil yaralı kavas lehinde olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte “müstahtemin-i mümtaze”nin sahip oldukları himayelerinin mutlaka şahıslarına ve fiilen hizmetlerine ait olup, akrabalarına şümulü olmadığına konsoloslar nizamnamesinin 11. maddesinin bir fıkrasında açıkça yazılı olduğuna ve söz konusu yaralının ailece ikâmet ettiği hanesinin de ecnebi ikametgâhı addedileceğine dair söz konusu nizamnamede bir sarahat görülemediğine nazaran konsolosluğun bu talebi ile imtiyazların genişlemesine sebebiyet verilmemesine dikkat çekilmiştir.²⁵ Meselenin de konsolosun nezdine bir memur gönderilerek iyilikle halledilmesi suretiyle çözülmesi telgrafla İşkodra vilayetine bildirilmiştir.²⁶

Vuku bulan bir başka olay Edirne Avusturya konsoloshanesi memurlarından olup, “ayyaşlığı” Avusturya konsoloshanesince de bilinen [Nikolayeviç?] yüzünden yaşanmıştır. Son derece sarhoş bir hâlde saat dört raddelerinde bir gazinoya giren Nikoloyeviç, orada bulunan Dava Vekili Kâmil Efendi ile tartışmış ve polis memurları nazik bir şekilde tartışmaya mani olmaya çalışmışlarsa da Nikolayeviç; Kâmil Efendi’ye hakaret etmiş, buna mukabil orada bulunan Topçu Mülazımı Kadri Efendi tartışmaya karışmış ve Nikolayeviç’in revolverini göstermesi üzerine zabıta memurları revolveri elinden alarak, bir kaza yaşanmasına meydan bırakmamak üzere konsolosluğa teslim etmişlerdir. Ertesi sabah Edirne valisinin yanına giden Avusturya konsolosu, Nikolayeviç’in durumunu teslim ederek cezaen konsolosluk hizmetinden çıkarılmasını sefarete yazacağını beyan etmişse de tartışmaya müdahalesi gerekmeyen zabıtın de cezalandırılmasını talep etmiştir. Bu olayla ilgili olarak Kadri Efendi divan-ı harp huzurunda mahkeme ile 15 gün hapse mahkûm edilmiştir.²⁷

Öte yandan Basra limanına Basra vapuru ile Bağdat’tan gelen ve Avusturya-Macaristan hükûmeti tebaasından olduğu anlaşılan Rudolf ile Osmanlı tebaasından Şükrü arasında çıkan tartışma esnasında Rudolf’un silah göstermesi üzerine Rudolf, polis tarafından yakalanmış ve uygun bir odada geçici surette tevkif edilmiştir. Akabinde Avusturya konsolosluğundan gelen tezkerede bu şahsın teslimi lüzumundan bahsedilmiş, buna mukabil tevkif altına alınmış bir zanlının tesliminde sakınca olduğu, bununla birlikte sefarete müracaat edilebileceği cevaben bildirilmiştir.²⁸

Avusturya sefaretleri ile kimi zaman da devletin dâhilî kararlarına karışmaları nedeniyle karşı karşıya gelinmiştir. Bu hususla ilgili olarak Avusturya sefaretleri, Rusya sefaretleri ile müştereken [Tihomir Çaroviç?]in Mitroviçe’deki Avusturya ve Rusya konsoloslarına gönderdiği bir dilekçenin müsveddesini yanında saklamış olmasından dolayı Senice mahkemesi tarafından bir sene hapse mahkûm edilmesini eleştirmişler, bir konsolosa yakınmasından dolayı hiç kimse hakkında ceza tertip edilemeyeceğinin bizzat Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa tarafından tasdik ve teslim edilmiş olduğuna dikkat çekerek, söz konusu

²⁵ BOA, BEO, 3318/248822, 5 Nisan 1324/18 Nisan 1908, 4.

²⁶ BOA, BEO, 3303/247682, 16 Nisan 1324/29 Nisan 1908.

²⁷ BOA, BEO, 3305/247802, 20 Nisan 1324/3 Mayıs 1908, 3.

²⁸ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 182/29, 29 Eylül 1326/12 Ekim 1910, 2. Hapishanelerdeki sağlıksız durum nedeniyle bazı sefaretlerce yabancı mahkûmların cezalarını kendi konsoloshanelerinde geçirmeleri talep edilmişse de tevkif ve hapis hakkı mahallî hükûmete ait olduğundan karma davalardan dolayı tutulan yabancıların “maznunen mevkufiyet veya mahkûmen mahpusiyet müddetini” devlet tevkifhane ve hapishanelerinde geçirmeleri gerekli görülmüştür. Aslında bunun tek istisnasına Avusturya hükûmeti ile akdedilen Pasarofça Antlaşması’nda (1718) tesadüf edilmekle birlikte Avusturya hükûmeti de bu haktan 1877 yılında feragat etmiştir. (BOA, DH.MUI, 40-2/16, 23 Teşrin-i Sâni 1325/6 Aralık 1909, 1, 5). Ancak o sıralar Dersaadet hapishanelerinin sıhhi durumunda esaslı değişiklikler yapılmadıkça Avusturyalı mahkûmların teslim edilmeyeceğini beyan etmekte, diğer bazı sefaretlerce de bu yolda talepler gelmekteydi (BOA, MV, 119/76, 18 Haziran 1324/1 Temmuz 1908). Nitekim bu hususta hırsızlık suçundan dolayı Beyrut hapishanesinde bir sene müddetle mahkûm edilen Avusturyalı bir mahkûma verilen ekmeğe yetmediğinden geçimine ve beslenmesine özen gösterilmesi Avusturya sefaretinden bildirilmiştir. Bunun üzerine Beyrut vilayetinden cevaben bu şahsa da emsali üzere günlük 300 dirhem ekmeğe verildiği ifade edilmiştir. Buna mukabil Avusturya sefaretinden gönderilen takirde; söz konusu miktar ekmeğe genç bir adama uzun süre yetmeyeceğinden gereken nafakanın verilmesi lüzumundan bahsedilmiş, verilecek gıdanın çeşit ve miktarının uygun şekilde ıslahı hususunda teminat verilmedikçe Avusturya ve Macaristan tebaasından olan mahkûmları öncelikle teslimden imtina etmesi için konsolosa emir verileceği tebliğ edilmiştir (BOA, DH.MKT, 2631/59, 24 Eylül 1324/7 Ekim 1908, 1). Öte yandan harbiye nezareti bütçesi ile ilgili söz alan Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa’nın ifadesinden anlaşıldığına göre askerlerin dahi kışlaları yoktu. Askerler çoğunlukla camilerde, medreselerde, aşar ambarlarında iskân ettirilmekte, keza cephaneler de çoğunlukla buralarda biriktirilmekteydi. Avrupa hükûmetleri Osmanlı hükûmetini memleketin en güzel yerlerinde büyük meblağlar sarfiyla mahpuslar için hapishane yaptırmaya mecbur ederlerken masum vatan evlatlarının oturduğu yerler “daha beter” olmasına karşın Osmanlı hükûmeti kendi vatan evlatlarına da bir kışla yaptıramamıştı (MMZC, D. I, İS. II, C. VI (Ankara: TBMM Basımevi, 1986) 335).

şahsın işine yeniden bakacak olan Üsküp istinaf mahkemesine talimat verilmesi lüzumunun acil hükmünde olduğunu bildirmişlerdir.²⁹ Hüseyin Hilmi Paşa da cevaben Senice Sırp Mektebi Muallimi Tihomir Çaroviç'in mahallî hükûmet nazarında öteden beri müfsidliğiyle tanındığından ikametgâhında yapılan inceleme üzerine ele geçirilen bir kitap ile hükûmet memurları aleyhinde aslı olmayan iddiaları içeren bir varakadan dolayı mahkemece bir sene hapis cezasına mahkûm edildiğini ve bu iş için Rusya Mitroviçe konsolosu da özellikle Selanik'e gelerek, şahsın konsoloslara şikâyetname verdiği için mahkûm edildiğini beyan etmişse de mahkemece adaletin gereğinin kararlaştırıldığını ve söz konusu şahsın affedilmesinin kötü bir etki bırakacağını ifade etmiştir.³⁰

Konsolosluk görevlilerinin bazen de vazife ve yetkileri dışındaki olaylara karıştıkları görülmektedir. Mersin'de, Frenk mahallesinde müntahib-i sani seçiminde çoğunluğa sahip olmayan Rumlara oy verdirmek maksadıyla Rusya ve İspanya konsolosları ile Avusturya konsolosluk kâtibi ve Fransız tercümanı tarafından vuku bulan müdahaleden bahisle şikâyeti havi Ermeni Millet Meclisi Reisi Aram imzasıyla Mersin'den çekilen telgraf Adana vilayetinden bildirilmiştir. Bunun üzerine sırf dâhilî işlerden olan seçim işine vazife ve yetkileri dışında olarak alenen müdahale ile Emenilerden birini birkaç Rum'a darp ettirmiş oldukları anlaşılan konsololar, kâtip ve tercüman hakkında mensup oldukları sefaretlere tebligat yapılması hariciye nezaretine tebliğ edilmiştir.³¹

Avusturya sefaret mensuplarının tahkir edici davranışlarda bulunmaları dikkat çeken bir başka meseleyi teşkil etmiştir. Bu hususta Avusturya sefreti maiyetine memur Taurus vapuru mürettebatından isimleri bilinmeyen dört kişinin akşam saat altı raddelerinde iki arkadaşlarıyla beraber Galata'da, Mumhane caddesinde bulunan Yanko'nun gazinosunda içki içtikleri sırada orada bulunan Osmanlı sancağını ayak altına alıp yırttıkları ve "pek münasebetsiz" olan bu hareketlerinden dolayı haklarında gerekli muamelenin yapılması lüzumu Avusturya general konsolosluğuna bildirilmiştir.³² Konsoloshanece yapılan tahkikat neticesinde söz konusu kişilerin bu olaya iştiraki olmadığı, bununla birlikte bunların suçları sabit olduğu takdirde haklarında kanunen lazım gelen muamelenin yerine getirileceği beyan edilmiştir.³³ Gazino sahibi Yanko'nun ifadesine göre ise söz konusu şahıslar birer bira içtikten sonra hesabı ödemeye giderlerken sandalye ve masaları kırmışlar, bu sırada kapının üzerindeki Osmanlı sancağını alıp, yere atarak çığnemiş ve kötü sözler söyleyerek sancağı yırtıp kaçmışlardı. Bunun üzerine Yanko sancağı alarak zabıtaya götürmüş ve olayı haber vermişti. Avusturyalılar ise olayın hesap ödeme nedeniyle çıktığını, kendi aralarında dövüşürlerken kapıda asılı sancaklar arasındaki Osmanlı sancağının yere düştüğünü ifade etmişlerdi. Bosna ve Hersek'in ilhakından (1908) dolayı Avusturya'ya olan düşmanlığın had safhada olduğu bir dönemde vuku bulan bu olayın büyük bir infial uyandırmaması için hükûmet elinden geleni yapmış, suçlular kısa sürede mahkemeye çıkarılmış ve söz konusu şahıslar 8 gün hapse mahkûm edilerek kırılan cam, masa ve kadehlere karşılık 600 kuruş ödemeleri kararlaştırılmıştır.³⁴

Yine Avusturya sefreti maiyetine memur sefine mürettebatından dört beş neferin bu kez Boğaziçi'nde, Yeniköy'de bulunan Hacı Hristo'nun gazinosunda içki içtikleri sırada birinin başına bir mendil sarıp, uygunsuz bir şekilde alay ederek İslam âlimlerini taklit ettiği ihbar edilmiştir. Bu şahısların olay yerine gönderilen memurlar varmadan önce gemiye dönmelerinden dolayı isimlerinin anlaşılamamış olduğu Beyoğlu polis müdüriyetinden bildirilmekle birlikte dinî duyguları rencide edecek bu gibi olayların

²⁹ BOA, BEO, 3325/249319, 6.

³⁰ BOA, BEO, 3325/249319, 19 Mayıs 1324/1 Haziran 1908, 3.

³¹ BOA, DH.MKT, 2657/66, 27 Teşrin-i Evvel 1324/9 Kasım 1908, 1; BOA, DH.MKT, 2685/14, 3 Kânûn-ı Evvel 1324/16 Aralık 1908, 2.

³² BOA, DH.MKT, 2653/47, 28 Teşrin-i Evvel 1324/10 Kasım 1908, 2.

³³ BOA, BEO, 3437/257718, 5 Teşrin-i Sâni 1324/18 Kasım 1908.

³⁴ Erdal Yavuz, "1908 Boykotu", *ODTÜ Gelişme Dergisi: Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 1978 özel sayısı, (1979), 168; Mehmet Emin Elmacı, "Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhakı ve Doğurduğu Tepkiler (1908-1912)" (Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 1996), 36; Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (İstanbul: İletişim, 2004), 257-258.

tekrar etmemesi için gemi mürettebatına etkili tembihlerin yapılması lüzumu Avusturya-Macaristan sefaretine tebliğ edilmiştir.³⁵

Kabulü Osmanlı Devleti açısından sakıncalı görülen bir başka husus ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun o sıralar 22'ye ulaşan konsoloshanelerinden 7'sinin (Edirne, Şam-ı Şerif, Cidde, Yanya, Manastır, İşkodra ve Avlonya konsolosluklarının) Alman tebaasının menfaatlerinin himayesiyle mükellef tanınmaları şeklinde olmuştur.³⁶ Nitekim Almanya ve Avusturya devletleri aralarında akdettikleri anlaşma gereğince Almanya konsolosları olmayan yerlerde Almanların işlerine Avusturya konsoloslarının bakmasını kararlaştırdıklarından bu hususta gerekenlere malumat verilmesi Almanya sefaretinden bildirilmiştir. 6 Kânûn-ı Evvel/Aralık 1891 tarihinde imzalanan bu ticaret anlaşmasınının 27. maddesinde taraflardan birinin konsoloshanesi bulunmayan mahaldeki tebaasının işlerini diğerine gördüreceği yazılıydı. Ancak Osmanlı Devleti akdine iştirak etmediği anlaşmanın kendi memleketlerinde tatbiki ile mükellef değildi. Bununla birlikte herhangi bir sefaret kendine tabi konsolosun mevcut olmadığı bir Osmanlı beldesinde tebaasının işlerini diğer bir devlet konsolosuna ihale etmek isterse Babiali'ye takrir göndererek velayet için emir istemekteydi. Aslında bu da yeni tayin edilen bir konsolos için berat talebi gibi bir anlama gelmekteydi. Bu müracaatların bir kısmında ise siyasi ve diğer mahzurlar görülebilmekteydi. Avusturya ile Almanya'nın bu kararı mutlak surette kabul edilecek olursa sefaretin gerektiğince müracaatına lüzum kalmayacak ve Osmanlı hükûmeti her müracaatta mevzuyu tetkik etmek, fikrini beyan etmek hakkından düşmüş olacaktı. Ayrıca Avusturya ve Macaristan'ın gerek Avusturyalı ve gerek Osmanlı veya başka bir devlet tebaasından olan fahri konsolosları ve bunların vekilleri sırf Avusturyalıların işlerini halletmek kudretinde olmadıkları hâlde bunlara bir de Almanlara ait işleri havale etmek hükûmet-i mülkiyenin özellikle de hükûmet-i adliyenin başına çıkardıkları müşkülâtı artırmak anlamına gelecekti.³⁷

3. Avusturya Vapurlarından ve Postanelerinden Kaynaklanan Meseleler

Avusturya vapur ve postaneleriyle ülkeye silah, mühimmat ve zararlı yayın taşınması Avusturya kaynaklı yaşanan bir başka sorunu teşkil etmiştir. Nitekim Batum başşehbenderliği vekâletinden hariciye nezaretine gönderilen bir tahriratta; Batum gümrük memurlarının 29 Şubat'ta oraya gelen Avusturya Lloyd Kumpanyası'na mensup Helios vapuru içerisinde 30 kıta tüfek ile çok miktarda fişek zapt ve müsadere ettikleri, bu hususta yapılan tahkiklere göre bu tüfekler ile fişeklerin Trabzon'a çıkarılmak üzere Yunanistan'dan getirildikleri, ancak söz konusu limana çıkarılmadığından yine oraya götürülmek üzere Batum'a getirildiği, keza istihbarat edildiğine göre söz konusu gemi içerisinde Rize'de de 18 kıta tüfek ile 400 adet fişek müsadere edildiği, bu gibi örnekler yasak eşya kaçakçılarının faaliyetlerini açıktan açığa gösterdiğinden Dersaadet limanı ile Karadeniz limanları memurlarının dikkatlerini çekmek gerektiği bildirilmiştir.³⁸ Ayrıca Avusturya postaneleriyle Giresun'da ecnebi tebaadan ve silahçılıkla uğraşan Hiralanos namına Atina'dan gelip muhteviyatı demir olarak gösterilen, ancak içinde yasak silah olduğu düşünülen 40 kıta posta paketinin gümrükten geçemeyeceğini anlayan Hiralanos'un söz konusu paketleri kabul etmeden, geldiği yere iadesini istediği belirtilmiştir.³⁹ Keza Pire'den hareket eden Avusturya Lloyd Kumpanyası'nın Gallicie adlı vapurunun ambarına süvarinin haberi ve malumatı olmaksızın altı çuval içinde gara tüfeği yüklenmiş olduğu ve bu tüfeklerin gizlice Trabzon'a ihraç edileceği ihbar edilmiştir. Söz konusu vapurun o tarihte Dersaadet'ten hareket edeceğinin öğrenilmesi üzerine vapura yolcu sıfatıyla zabıta memurlarından birinin binerek durumu tahkik etmesi ve bu ihbar doğru ise silahların Trabzon'a çıkarılmasının engellenmesi hususunda gereğinin yapılması istenmiştir.⁴⁰

Selanik vilayetinden dâhiliye nezaretine yazılan şifreli bir telgrafta ise “evrak-ı muzırre” olarak nitelenen evrakın vilayet dâhiline girişi ve dağıtılması hususuna dikkat çekildiği görülmektedir. Hep aynı şekilde geldiklerinden posta odalarınca mahiyetleri kolayca anlaşılan bu tür evrakın Selanik vilayetine

³⁵ BOA, DH.H, 64/14, 11 Eylül 1328/24 Eylül 1912.

³⁶ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 76/10, 21 Ra 1330/10 Mart 1912.

³⁷ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 76/10, 26 Kânûn-ı Sâni 1325/8 Şubat 1910, 6.

³⁸ BOA, DH.MKT, 1251/10, 27 Mart 1908, 1.

³⁹ BOA, DH.MUİ, 7-3/43, 2 Teşrin-i Sâni 1325/15 Kasım 1909, 2.

⁴⁰ BOA, DH.MUİ, 98-1/30, 15 Mayıs 1326/28 Mayıs 1910, 1.

Avusturya ve Fransa postaneleri vasıtasıyla geldiği belirtilmiş ve Dersaadet'ten sefaretleri vasıtasıyla bu tür zararlı evrakın söz konusu postane odalarına dağıtılmaması hakkında gerekli tebligatın yapılması talebinde bulunulmuştur.⁴¹ Selanik polis müdüriyetinin bir yazısından anlaşıldığına göre bu amaçla Avusturya ve Fransa postanelerine girip çıkanlar gizlice takip de edilmişlerdir. Öyle ki 14 Şubat 1323 (27 Şubat 1908) tarihinden 23 Şubat 1323 (7 Mart 1908) tarihine kadar Avusturya postanelerinden mektup alıp verenler gün gün fiziksel özellikleri ile ayrıntılı olarak tanımlanarak, gözlemlenmiş ve buna ilişkin bir de gözlem raporu hazırlanmıştır.⁴²

Her ne kadar Dersaadet'ten sefaretleri vasıtasıyla gerekli tebligatın yapılması talep edilmiş olsa da ülkeye girişi yasak olan yayınlar Avusturya postaneleri vasıtasıyla girmeye müteakip aylarda da devam etmiştir. Bu hususta posta ve telgraf nezaretinin tezkere suretinde Avusturya postanesinde 56 numaralı kutuda Andre namına postrestant işaretiyle gönderilmiş ve her nasılsa Osmanlı posta çantasına konulmasıyla Galata postanesince tevkif edilmiş olan bir paket içinde Osmanlı ülkesine girişi yasak olan Türkçe ve Ermenice muzır gazeteler olduğundan bahsedilmiş ve bu gazetelerin Avusturya postaneleri vasıtasıyla gönderilmekte olduğunun anlaşıldığı ifade edilmiştir.⁴³ Kavala'da Avusturya postanesine müracaatla 56 numaralı posta kutusunu altı ay müddetle kiralayan Ermeni cemaatinden bir şahsın bu müddet zarfında gazete idaresine sekiz frank gönderdiği, Razmik adlı gazeteden de namına üç nüsha gönderilmiş olduğu, ancak bu şahsın kimlerle haberleştiğine ilişkin bir malumat olmadığı belirtilmiştir.⁴⁴

İşkodra vilayetinden gönderilen bir telgrafta da Avusturya postasıyla “evrak-ı memnu ve muzırre” gelmekte olduğundan bahisle sefaretten konsolosluğa yine bir tebligat yapılması ve bunun İtalya postalarına da bildirilmesi istenmiştir.⁴⁵ Ayrıca 1911 senesine ait Sırpça salnemenin bazı kısımlarının Sırp unsuruna mensup Osmanlılar için propaganda maksadıyla yazıldığı anlaşıldığından matbuat kanununun 35. maddesine ve emsaline uygun olarak Osmanlı memleketlerine girişinin yasaklanmasına karar verilmiştir. Meyhaneci [Panto?] adına gelen söz konusu salnemenin de yine Avusturya postasıyla gönderildiği ifade edilmiştir.⁴⁶

Rüsumat emaneti ise Avusturya postanesi tarafından yabancı memleketlere gönderilmekte ve miktarı 200 parçayı geçmekte olan koli postallar arasında 1 m uzunluğunda ve 70 cm genişliğinde sandıklar da bulunduğundan, bunların Avusturya postanesince doğrudan doğruya sevk edilmesinden ve gümrükçe muayene edilememesinden dolayı içinde ne cins eşya olduğu bilinemediğinden ve içlerinde gümrük vergisine tabi eşya ve eski eserler bulunması da ihtimal dâhilinde olduğundan bu hususta gerekli tedbirlerin acilen alınması lüzumundan bahsetmiştir.⁴⁷ Rüsumat emanetinden gönderilen bir diğer yazıda da benzer bir soruna dikkat çekilerek, Avusturya ve Almanya postanelerince paketlerin gümrüğe haber verilmeksizin doğrudan sahiplerine teslim edildiği ve İzmir'den gelen bir adet koli postalın da sahibine teslim edilmek üzere Avusturya postanesinde alıkonulduğu belirtilmiş, usule aykırı bu durumun önemine binaen gereğinin yapılması istenmiştir.⁴⁸

Keza Yafa ve Trablusşam Avusturya postanelerinin gümrükten geçirmeksizin yabancı memleketlere koli postallar ve emtia içeren birtakım sandık ve çuvalar gönderdiklerine ve Trablusşam Avusturya postanesine gelen koli postal ve çantaların vergi işlemlerinin yapılmasından önce sahiplerine verildiğine ilişkin rüsumat emanetinin tezkeresiyle ilgili hariciye nezaretinden Avusturya sefaretine müracaat edilmiştir. Bunun üzerine Avusturya sefreti, Dersaadet Avusturya postanesi müdüriyetinden bu hususta aldığı rapora istinaden verdiği cevapta; Yafa ve Trablusşam Osmanlı postanelerinin de vergi işlemlerinin

⁴¹ BOA, DH.ŞFR, 392/77, 17 Kânûn-ı Sâni 1323/30 Ocak 1908.

⁴² BOA, TFR.I.SL, 177/17633, 8 Mart 1324/21 Mart 1908, 1, 3; “Avusturya postanesine girenler” başlığını taşıyan bu gözlem raporu “14 Şubat 1323 tarihinde perşembe günü 38 yaşlarında, orta boylu, kumral sakallı ve 31 yaşlarında uzunca boylu, az kırçıl sakallı iki zabıta gelip, mektup aldılar” şeklinde ifadelerden oluşmaktadır (BOA, TFR.I.SL, 177/17633, 1).

⁴³ BOA, BEO, 3301/247534, 20 Mart 1324/2 Nisan 1908, 3.

⁴⁴ BOA, BEO, 3301/247534, 9 Nisan 1324/22 Nisan 1908, 2.

⁴⁵ BOA, BEO, 3357/251753, 2 Temmuz 1324/15 Temmuz 1908.

⁴⁶ BOA, MV, 151/32, 5 Nisan 1327/18 Nisan 1911.

⁴⁷ BOA, BEO, 3351/251303, 14 Ağustos 1323/27 Ağustos 1907, 2.

⁴⁸ BOA, BEO, 3277/245737, 5 Teşrin-i Sâni 1323/18 Kasım 1907, 2.

yapılmasına lüzum görmeksizin yabancı memleketlere koli postallar gönderdiklerini, Avusturya postanelerinin de bu usule uygun hareketle gümrük tezkeresi talep etmeksizin posta göndermeye devam ettiklerini, Trablusşam postanesinin koli postalları vergi işlemlerinin yapılmasından önce sahiplerine vermesi hususunda ise mahallinde yapılan tahkikata nazaran bu muamelenin ancak bazı şartlarda vuku bulduğunu, yani Osmanlı memleketlerinden gelip, sargılarının bozulması sebebiyle gümrük idaresince bile kabul edilmeyen bazı koli postalların doğrudan doğruya alıcılarına verildiğini bildirmiştir.⁴⁹ Avusturya sefaretinin bu cevabi takririnde her ne kadar Yafa ve Trablusşam'daki Osmanlı postanelerince de vergi işlemlerinin yapılmasına lüzum görülmeksizin yabancı memleketlere posta paketleri gönderildiğinden oralardaki Avusturya ve Fransa postanelerinin de yabancı memleketlere bu işlemleri yapmadan koli postal vesaire göndermekte olduklarından bahsedilmiş ise de -söz konusu yerlerdeki postanelerde böyle bir müsamahakâr muamelede bulunulduğu malum olmamakla beraber- bir posta memurunun hatasının yabancı postanelerince de tatbik edilemeyeceğine ve giden ya da gelen bütün eşyanın gümrüğe gönderilerek muayeneye tabi tutulması gerektiğine binaen yabancı postane muamelelerinin usule riayete mecbur tutulması lazım geleceği, dolayısıyla Yafa ve Trablusşam'daki Avusturya ve Fransız postanelerinin vergi işlemlerini yapmadıkça yabancı memleketlere koli postal vesaire göndermemeleri gerektiği sadaret makamından hariciye nezaretine bildirilmiştir.⁵⁰ Mamafih uyarılar dikkate alınmamış olmalı ki yabancı postaneler vasıtasıyla paket şeklinde alınan eşyanın gümrük vergisine tabi tutulmak üzere postane memurları tarafından Galata ve İstanbul gümrük şubelerine verilmesi lazım gelirken Avusturya, Almanya ve Fransa postalarıyla getirilen paketler bu postanelerce doğrudan doğruya sahiplerine verildiğinden söz konusu postanelerin hukuk ve vergi gelirlerini ihlal eder bir surette vuku bulan bu faaliyetlerine devam etmelerinin engellenmesi lüzumu rüsumat emanetinden bildirilmeye devam etmiştir.⁵¹

Mevcut yabancı postaneleriyle sorun yaşayan Osmanlı Devleti'nin yeni yabancı postanelerin açılmasına da siyasi ve mali zararlarından ötürü olumlu bakmadığı ve açılma teşebbüslerini dikkatle takip ederek, engel olmaya çalıştığı görülmektedir. Bu hususta İstanbul'da Mahmutpaşa yokuşunun alt tarafında İngiliz postanesinin açıldığı ve diğer yabancı postanelerinin yeni yapılan postane civarında şubeler tesisi için tedariklerde buldukları yolunda haberler duyulması üzerine Osmanlı hükûmetinin tutumu "*tevellüd eden ve edecek olan mahazir ve mazarrat-ı siyasiye ve maliye muhtaç-ı izah olmadığından evvel ve ahir tebliğ edildiği üzere bu yolda posta şubeleri küşadına asla ve kata meydan verilmemesi zımında iktiza eden teşebbüsatin bilatehiren icrası*" yolunda olmuş ve bu hususta İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya ile birlikte Avusturya sefaretinden de malumat istenmiştir.⁵² Avusturya sefaretinden cevaben gönderilen takirde Dersaadet Avusturya postaneleri müdüriyetinin ne yeni yapılan bina civarında ne de İstanbul'un başka bir yerinde yeni bir şube açmak düşüncesinde olmadığı, bu hususa dair Bâbîâlî'ye verilen malumatın ise 1877 senesinden beri İstanbul şubesi olan binanın yeniden badana ettirilmesinden kaynaklanmış bir yanlış anlamadan ileri gelmiş olabileceği belirtilmiştir.⁵³

Öte yandan Yafa kazasına tabi ve kasabaya iki saat mesafede bulunan bir karyede Osmanlı postanesi bulunmadığından ve posta muamelelerinin Alman ve Avusturya postaneleri tarafından yapılmakta olduğundan burada bir posta şubesi açılması ve tayin edilecek memura gereken 500 kuruş aylığın gelecek sene bütçesine eklenmesi lüzumundan bahsedilmesi dikkat çekmektedir.⁵⁴ Zira bu gibi yerlerde ne olursa olsun Osmanlı posta şubeleri tesisi yabancı postanelerinin muamelelerini sınırlandırmak için oldukça önemliydi. Ayrıca kanun-ı esasinin yeniden yürürlüğe girmesiyle posta, telgraf ve haberleşmeye yönelik işler artacağından memur sayısının artırılması gerekmektedir.⁵⁵ Keza Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i ilhakına karşı gösterilen boykotun bir neticesi olarak halkın Avusturya postanesine müracaat etmeyip, tamamen Osmanlı postaneleri ile muamelede bulunmalarından dolayı Mersin posta ve telgraf merkezi

⁴⁹ BOA, BEO, 3351/251303, 16 Nisan 1908, 4.

⁵⁰ BOA, BEO, 3377/253217, 2 Ağustos 1324/15 Ağustos 1908.

⁵¹ BOA, BEO, 3503/262672, 18 Şubat 1324/3 Mart 1909.

⁵² BOA, BEO, 3282/246090, 18 Mayıs 1324/31 Mayıs 1908, 2.

⁵³ BOA, BEO, 3282/246090, 9 Nisan 1908, 4.

⁵⁴ BOA, DH.MKT, 2648/83, 1 Teşrin-i Evvel 1324/14 Ekim 1908, 1.

⁵⁵ BOA, DH.MKT, 2652/85, 27 Teşrin-i Evvel 1324/9 Kasım 1908.

tarafından da muamelelerinin artmasına binaen mevcut memurlarının yetersiz kaldığı belirtilerek, ilaveten memur istihdamı lüzumlu görülmüş ve bu hususta sadareten müsaade istenmiştir.⁵⁶

4. Avusturya Gazetelerinden Kaynaklanan Meseleler

Avusturya’da neşredilen gazetelerin bazı nüshalarının sakıncalı olduğu düşünülen haberlere ve karikatürlere yer vermeleri nedeniyle yurda girişlerinin yasaklandığı görülmektedir. Bu hususta Viyana sefaretinden gönderilen bir telgrafta Neues Wiener Tagblatt gazetesinin 18 Ocak 1908 tarihli nüshasında harem hayatını anlatan bir makale yayımlandığı bildirilmiş ve bu nedenle söz konusu nüshanın yurda girişinin menedilmesi istenmiştir.⁵⁷ Gönderilen bir başka telgrafta Neues Wiener Journal gazetesinin 6 Şubat 1908 tarihli nüshasının yurda girişinin yasaklanması talebinde bulunulmuştur.⁵⁸ Keza Paris’te çıkan *Matin* gazetesinde Mabeyn-i Hümayun’da bombalar zuhur ettiğine dair münderiç olan havadisi naklen yazan *Illustrierte Wiener Tagblatt* ve *Reichspost* gazetelerinin 8 Nisan 1908 tarihli nüshalarının Osmanlı memleketlerine girişinin yasaklanması talep edilmiştir.⁵⁹ Nitekim *Reichspost* gazetesinde haremde 10 kiloluk bir bomba bulunduğu, sultan ve ailesinin oldukça kaygılandıkları ve bombayı kimin koyduğunun belirlenemediği ifade edilmiştir.⁶⁰ Bir başka telgrafta *Illustriertes Wiener Extrablatt* gazetesinin 24 Nisan 1908 tarihli nüshasının yurda girişinin yasaklanması bildirilmiştir.⁶¹ 29 Nisan 1908 tarihiyle gönderilen telgrafta Viyana’da çıkan *Kikeriki* gazetesinin 35 numaralı nüshasında münasebetsiz bir resim yayımlamasından dolayı Osmanlı memleketlerine girişinin yasaklanması istenmiştir.⁶²

Başka bir telgrafta Neues Wiener Journal gazetesinin 30 Nisan 1908 tarihli nüshasının Osmanlı memleketlerine girişinin yasaklanması talep edilmiştir.⁶³ Bu nüshada yayımlanan bir yazıda padişahın imparatorluğundaki yabancı postanelerin varlığından duyduğu derin rahatsızlığın etik ilkelere değil pratik düşüncelere dayandığından, daha fazla Avrupa gemisi Türk limanlarına seslenince sultanın Türkleri kendi ellerinde tutmasının zorlaşacağını düşündüğünden, yabancı olan her şeyin reddedilmesi duygusunun var olduğundan, Türklerin yabancı ülkelerle iletişime geçmemelerinin, yabancı ülkelere seyahat

⁵⁶ BOA, DH.MKT, 2669/25, 12 Teşrin-i Sâni 1324/25 Kasım 1908; Çetinkaya, *a.g.e.*, 161. Daha sonra posta ve telgraf nezareti vekilince Osmanlı hükûmeti ile Avusturya-Macaristan Devleti arasında tanzim edilip, imzalanan protokol (26 Şubat 1909) gereği diğer yabancı hükûmetlerin posta şubesi olmayan yerlerdeki Avusturya postanelerinin kapanacağı gazetelerde görüldüğü belirtilmiş ve Edirne’deki Avusturya postanesi kapatılarak evrakı Osmanlı postanesine devredileceğinden söz konusu protokolün postanelerle ilgili madde hükümlerinin anlaşılacak, ona göre izlenecek yolu belirlemek üzere bir suretinin veya kapatılacak postane yerlerinin tebliği istenmiştir (BOA, DH.MKT, 2808/82, 25 Nisan 1325/8 Mayıs 1909, 1). Söz konusu protokolün postanelerle ilgili yedinci maddesi ise şöyledir: “Devlet-i âliyenin posta hizmetinde hâiz olduğu hakk-ı hükümrânîyi tasdikten Avusturya ve Macaristan hükûmet-i müşterekesi elyevm ecnebî postahâneleri mevcûd olmayan mahallerdeki Avusturya ve Macaristan postahânelerini işbu protokolün tasdikini müteâkib lağvetmeyi taahhüd ettiği gibi memâlik-i şâhânedede postahâneleri mevcûd olan düvel-i sâire bunları lağvettikçe kendisi dahi memâlik-i Osmâniyye’deki sâir postahânelerini lağvetmeyi taahhüd eyler” (BOA, HR.SYS, 265/1; “Protokol”, *Sırâtümüstakim*, 27 Kânûn-ı Sâni 1326, 380-381; *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925, Sırâtümüstakim Mecmuası*, V, (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2005), 354-355.

⁵⁷ BOA, HR.SYS, 199/57, 5 Kânûn-ı Sâni 1324/18 Ocak 1908; “Die Geburt Einer Sultanstochter”, *Neues Wiener Tagblatt*, 18 Ocak 1908, 8.

⁵⁸ BOA, HR.SYS, 199/59, 25 Kânûn-ı Sâni 1323/7 Şubat 1908. Gazetede yer alan hangi haber nedeniyle ülkeye girişinin yasaklandığı arşiv evrakında belirtilmemekle birlikte sebebi muhtemelen “Harem Sırları” başlıklı makale ya da 4 Haziran 1876 tarihinde Sultan Abdülaziz suikasti de dâhil olmak üzere Lizbon suikastinden önceki suikastlere örneklerin verildiği makale olmalıdır (BOA, HR.SYS, 199/59, 25 Kânûn-ı Sâni 1323/7 Şubat 1908; “Die Früheren Attentate”, *Neues Wiener Journal*, 6 Şubat 1908, 3; “Die Geheimnisse des Harems”, *Neues Wiener Journal*, 6 Şubat 1908, 4). Zira bu dönemde gazetelerin bir devlet başkanının ya da onun soyundan gelen birinin suikast sonucu öldürülmelerini yazmaları da buna bezer şeyleri yapmaya kışkırtma sayıldığından yasaklanmıştır (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 3). Söz konusu gazetede Türklerle ilgili yer verilen haberlerden biri de Türkler ile İranlılar arasındaki gerilimin arttığı ve savaşın yaklaşmakta olduğu haberi (“Verschärfung des türkisch-persischen konflikts”, *Neues Wiener Journal*, 6 Şubat 1908, 10).

⁵⁹ BOA, HR.SYS, 199/61, 26 Mart 1324/8 Nisan 1908.

⁶⁰ “Eine Bombe im Harem Des Sultans”, *Reichspost*, 8 Nisan 1908, 5.

⁶¹ BOA, HR.SYS, 199/76, 24 Nisan 1908. Adı geçen gazetenin ilgili nüshasına ulaşamadım.

⁶² BOA, HR.SYS, 199/62, 17 Nisan 1324/30 Nisan 1908; “Der Sultan bleibt der alte”, *Kikeriki*, 30 Nisan 1908, 4.

⁶³ BOA, HR.SYS, 199/63, 17 Nisan 1324/30 Nisan 1908.

etmemelerinin, Türk kontrolü olmadan mektup almamanın ve hiçbir şey basmamanın Türkiye'nin yaşam tarzına karşılık geldiğinden bahsedilmiştir.⁶⁴

Bir diğer telgrafta Wiener Montags Journal gazetesinin 15 Haziran 1908 tarihli nüshasının Osmanlı memleketlerine girişinin yasaklanması gerektiği bildirilmiştir. Belgede hangi haberden dolayı yurda girişinin yasaklandığı belirtilmemekle birlikte⁶⁵ sebebi muhtemelen “Yıldız Köşkü'nün Sırlarından” başlıklı haber olmalıdır. Nitekim bu haberde Yıldız Sarayı'nda gizemli ve trajik olayların vuku bulduğundan ve saltanatta değişiklik olabileceğine dair rivayetlerden bahsedilmiştir.⁶⁶ 10 Temmuz 1908 tarihiyle Viyana Sefareti maslahatgüzarından gönderilen telgrafta Neues Wiener Journal gazetesinin o günkü tarihli nüshasının yurda girişinin yasaklanması talep edilmiştir.⁶⁷ Yine gazetenin hangi haberden dolayı yurda girişinin yasaklandığı belirtilmemekle beraber bu gazetenin de muhtemelen bir ayağa benzetilen Osmanlı Devleti'nin postunun Reval görüşmeleri sırasında paylaşıldığı ile ilgili yer verilen bir haberden dolayı yurda girişi yasaklanmış olmalıdır.⁶⁸

22 Haziran 1908 tarihiyle gönderilen telgrafta Neues Wiener gazetesinin o günkü nüshasının⁶⁹, 15 Temmuz 1908 tarihiyle gönderilen telgrafta Neues Wiener Abendblatt, Wiener Mittagszeitung, Illustriertes Wiener Extrablatt gazetelerinin dün akşamki ve Neue Freie Presse gazetesinin o günkü tarihli nüshalarının da yurda girişinin yasaklanması bildirilmiştir.⁷⁰

3 Ağustos 1908 tarihiyle gönderilen telgrafta Die Zeit'in⁷¹, 5 Ağustos 1908 tarihiyle gönderilen telgrafta Kikeriki Vienna'nın uygunsuz karikatürler neşrettikleri bildirilmiştir.⁷² Kikeriki'de yer alan söz konusu karikatürde maceraperest olarak tasvir edilen Sultan II. Abdülhamid mutlakiyetten meşrutiyete doğru ölümcül bir atlayış gerçekleştirirken resmedilmiştir.⁷³ 12 Ağustos 1908⁷⁴ tarihiyle gönderilen telgrafta yine Kikeriki'nin sultanın uygunsuz başka bir karikatürünü neşrettiği haber verilmiştir.⁷⁵ Kikeriki'de yer alan bu karikatürlerde ise Sultan II. Abdülhamid ile ilgili hastalık, yaşlılık vurgusu yapılmış ve II. Abdülhamid kadın figürleriyle birlikte resmedilmiştir.⁷⁶

25 Eylül 1908 tarihiyle sefarete gönderilen telgrafta Wiener Mittagszeitung⁷⁷ gazetesinin 23 Eylül tarihli ve Das Vaterland gazetesinin 25 Eylül 1908 tarihli nüshalarında eski hafiyelerden Ziya Bey'in sultan hakkında olumsuz sözlerini içeren mülakatına yönelik bentler neşredildiği bildirilmiştir.⁷⁸

5. Bosna Sınırı Meselesi

Osmanlı ve Avusturya-Macaristan imparatorlukları arasındaki bir diğer ihtilaf konusunu Bosna ve Hersek'in ilhakıyla (1908) ilk defa olarak siyasi sınır şeklinde tayin edilecek olan Bosna sınırına ilişkin anlaşmazlık oluşturmuştur. İlhaktan yaklaşık iki ay sonra Bosna sınırındaki Osmanlı karakoluna gönderilen

⁶⁴ “Der Sultan als Oberpolizist”, *Neues Wiener Journal*, 30 Nisan 1908, 4.

⁶⁵ *BOA, HR.SYS*, 199/66, 2 Haziran 1324/15 Haziran 1908.

⁶⁶ “Aus den Geheimnissen des JildisKjöschk”, *Wiener Montags Journal*, 15 Haziran 1908, 7.

⁶⁷ *BOA, HR.SYS*, 199/69, 27 Haziran 1324/10 Temmuz 1908.

⁶⁸ “Das erwachende Osmanentum”, *Neues Wiener Journal*, 10 Temmuz 1908, 1.

⁶⁹ *BOA, HR.SYS*, 199/67, 9 Haziran 1324/22 Haziran 1908.

⁷⁰ *BOA, HR.SYS*, 199/71, 3 Temmuz 1324/16 Temmuz 1908. 29 Temmuz 1908 tarihiyle gönderilen telgrafta München Allgemeine Zeitung gazetesinde sultan aleyhinde bir makalenin yazıldığı haber verilmiştir (*BOA, HR.SYS*, 199/72, 16 Temmuz 1324/29 Temmuz 1908). Bu gazete haftalık yayımlandığından söz konusu nüshanın da 25 Temmuz 1908 tarihli olduğu düşünülmektedir. Zira bu nüshada yayımlanan makalelerden biri Sultan II. Abdülhamid'e oldukça ağır eleştirileriyle tanınan Ali Nuri Bey'e aittir ve bu makalesinde de eleştirilerini dile getirdiği, yaşanan olumsuzlukları da yalnızca kendi güvenliğini garanti altına almaya çalışan sultanın egoizmine bağladığı görülmektedir (“Der türkische Militärausstand”, *München Allgemeine Zeitung*, 25 Temmuz 1908).

⁷¹ *BOA, HR.SYS*, 199/73, 3 Ağustos 1908.

⁷² *BOA, HR.SYS*, 199/74, 5 Ağustos 1908.

⁷³ “Desperado mit seinem Todessprung”, *Kikeriki*, 6 Ağustos 1908, 3.

⁷⁴ Telgraf tarihi 12 Ağustos olarak gözükmektedir, gazetenin üzerinde yer alan tarih 13 Ağustos'tur.

⁷⁵ *BOA, HR.SYS*, 199/75, 12 Ağustos 1908.

⁷⁶ “Sultan Abdul Hamid”, *Kikeriki*, 13 Ağustos 1908, 1; “Der kranke Mann”, *Kikeriki*, 13 Ağustos 1908, 3.

⁷⁷ Söz konusu gazeteye ulaşılabilmiştir.

⁷⁸ *BOA, HR.SYS*, 199/77, 12 Eylül 1324/25 Eylül 1908, 3, 5. Das Vaterland gazetesindeki haberde Sultan II. Abdülhamid'in eski favori casuslarından Ziya Bey ile yapılan mülakata yer verilmiştir. Ziya Bey'in bu mülakatında gerek Sultan II. Abdülhamid gerekse Türkler hakkında bazı olumsuz ifadeler kullandığı görülmektedir (“Der Ex Spion des Sultans”, *Das Vaterland*, 25 Eylül 1908, 4).

erzak Bosna dâhilinden geçmek suretiyle sevk edilmekte iken Osmanlı askerlerinin ve ellerindeki erzakın geçişi Avusturya zabitleri tarafından engellenmiştir. Bu olay nedeniyle söz konusu yoldan geçiş serbestliğinin temin edilmesi lüzumunun Kosova vilayetinden haber verilmesi üzerine Bosna sınırında böyle bir durumun tekrar yaşanmaması için Viyana sefreti maslahatgüzarlığına durum telgrafla bildirilmiştir.⁷⁹ Bu konuda Viyana sefreti maslahatgüzarından gönderilen telgrafta; Yeni Pazar sınırında Bosna dâhilinden geçen yol üzerinde geçiş serbestliğinin temin edilmesi hususunda Avusturya hükümetinin Bosna'daki askerî kumandana gerekli emirleri verdiği ifade edilmiştir.⁸⁰

Ne var ki Bosna ve Hersek'in işgalinden (1878) sonra başladığı anlaşılan sınır tecavüzleri ve buna bağlı olarak yaşanan diğer meseleler ilhaktan (1908) sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bu hususta sınır teğmeni tarafından verilip, Taşlıca mutasarrıflığından gönderilen tahrirat ve kroki Kosova valisi namına Priştine mutasarrıfı tarafından hariciye nezaretine takdim edilmiştir. Taşlıca mutasarrıflığı ilgili yazıda; otuz seneden beri bu şekilde tecavüzlerde buldukları anlaşılan Avusturyalıların tecavüzlerinin engellenmesi için sınır kumandanlığına emir verildiğini, ancak sınır belirleme komisyonunun yakında geleceğini bildiklerinden ellerinde daha çok arazi bulundurmaya üzere Avusturyalıların bu tecavüzlerine cüret ettiklerini, sınır meselesinden dolayı bir hadise yaşanması muhtemel olduğundan tecavüzlerin engellenmesi için hariciye nezareti vasıtasıyla Avusturya sefretine gerekli tebligatın yapılmasını, neticesinin haber verilmesini ve buna göre ne yapılması gerekiyorsa yapılacağını bildirmiştir.⁸¹

Sınır teğmeninin Avusturyalıların yaptıkları sınır tecavüzüne ilişkin naklettiği bir olay ise şu şekilde gerçekleşmiştir: [Foça?] kazasından Hüseyin adlı bir şahıs bundan iki sene önce Osmanlı hududu dâhilindeki mevcut çalılığı düzleyip, bir çayır meydana getirerek bir de hane inşa etmiş ve o zamana kadar aşar vergisini Osmanlı hükûmetine vermiştir. İnşa ettiği bu haneyi daha sonra Foça muhacirlerinden olup, Strahov Dol nüfusuna kaydedilmiş fakat henüz Osmanlı tezkeresi almamış bulunan Mustafa oğlu Süleyman'a kiralamıştır. Bir ay önce Avusturya jandarma başçavuşu gelerek söz konusu haneye numara asmış ve eskiden yapmış olduğu vukuattan dolayı Süleyman'ı da Foça'ya götürerek hapis ve daha sonra tahliye etmiştir. Bu olayı haber alan [Komin?] karyesi Muhtar Rüstem Bey haneye asılan numarayı kopartmış, ardından sınır teğmeni söz konusu yere giderek tahkikatta bulunmuştur. Aslında sınır inşa edilmiş bu hanenin tahminen 600 metre mesafesindeki elma ağacı yanından geçmekteydi. Üç sene önce bu sınır meselesi için Foça kaymakamı gelerek Muhtar Rüstem Bey ile görüşmüş ve Rüstem Bey de hududun Avusturyalıların Bosna'yı işgallerinde söz konusu elma ağacı yanından geçtiğini ve hududu belirlemek üzere sınır üzerindeki ağaçlara tahta yapıştırıldığını, fakat zamanla bu tahtalar kopmuş ise de hâlen yerlerinin ağaçlarda durduğunu ifade etmiştir. Gerek Osmanlı tarafından gerekse Avusturya tebaasından olan köylülerin de Rüstem Bey'in ifadesini tasdik etmelerinden, tahta parçalarının yerlerde ve ağaçların kabuksuz olduklarını söylemelerinden ve ağaçların üzerindeki çivilerden hududun hakikaten çayırın nihayetindeki elma ağacından geçtiği ispat edilerek, Avusturyalılar "susturulmuştur." Sınır teğmeni meseleyi bir de Avusturya jandarma başçavuşundan dinlemek üzere kendisini görmeye gitmiştir. Çavuş, Foça kaymakamından gelen vazifesini yerine getirdiğini söylemiş ve Süleyman'ın Avusturya tebaasından olduğuna dair nüfus kaydını göstermiştir. Ancak nüfus tezkeresine benzeyen bu kağıt 1910 senesinde, yani o sene düzenlendiğinden sınır teğmeni daha eskisini sormuş ve kendisine "bu kadar" denilmekle beraber birkaç güne kadar Foça kaymakamının söz konusu mahale geleceği ve görüşmek üzere sınır teğmenini davet edeceği söylenmiştir. Buna mukabil sınır teğmeni görüşmeye geleceğini, fakat mesele halledilinceye kadar vazifesini yerine getirmek amacıyla elma ağacını geçmemelerini, geçmeleri hâlinde menedileceklerini, şayet bir hadiseye meydan verirlerse mesuliyetin kendilerine ait olacağını belirtmiştir. Sabahleyin de jandarma kumandanının yanına gidip, meseleyi etraflıca kendisine anlatarak, yapılan parmaklıkların kaldırılmasını istemiş ve kaldırıp kaldırmayacaklarına dair bugün kesin bir cevap istediğini söylemiştir. Kendisine o gün aybaşı olması münasebetiyle bütün resmî dairelerde maaş verilmekte olduğundan iş görülmediği, bu nedenle yarın telgraf verileceği cevabı verilmiştir. Sınır teğmeni dönerken de söz konusu yeri görmek üzere Avusturya gümrük memurunu davet etmiştir. Avusturya gümrük memuru,

⁷⁹ BOA, DH.MKT, 2678/71, 25 Teşrin-i Sâni 1324/8 Aralık 1908, 1.

⁸⁰ BOA, DH.MKT, 2678/71, 7 Aralık 1908, 3.

⁸¹ BOA, HR.SYS, 178/15, 6 Mart 1326/19 Mart 1910, 2.

gümrük bütçesine verilen para ile yeni gümrük binasının etrafına bütün resmî dairelerde olduğu gibi bahçe yaptığını, yoksa sınır belirlemediğini, eğer sınır belirlemek gerekirse bahsi geçen krokide görüleceği üzere daha ileriden, yani Avusturya mühendislerinin tayin ederek çaktıkları kazık mahalinden yukarıya doğru belirlemek gerekeceğini söylemiştir. Yaşanan bu gelişmelerin ardında sınır teğmeni Avusturyalıların iddia ettikleri sınır ile kendi komisyonlarının iddia ettikleri sınır arasında farklılık olduğundan jandarma kumandanı nezdinde yapacağı teşebbüslerde nasıl bir yol izlemesi gerektiğini Taşlıca mutasarrıflığına sormuştur.⁸² Daha sonra da Jandarma Süvari [Stefan?] ile mahaline gidilip, ihtiyar heyeti ile birlikte gerekli keşif ve tahkikata başlanıldığı bildirilmiştir.⁸³

Bu gelişmelerden birkaç ay sonra Viyana'dan gönderilip Avusturya sefaretinden tebliğ edilen bir telgrafta; Avusturya'nın mevki kumandanı ile Osmanlı kumandanı arasında vuku bulan bir mülakat esnasında Avusturya kumandanının, Osmanlı kumandanının tartışmalı araziye Osmanlı arazisi sayıp oraya devriyeler göndermek için askerlere emir verdiğini anladığı ve bu teşebbüsünün engellendiği, ancak Osmanlı karakolları yeniden devriye çıkarmaya başladıkları takdirde bunun olumsuz neticelere sebep olabileceği belirtilmiş, bu nedenle durumun Babıali'ye tebliğ ile Osmanlı mahallî memurlarının hududa riayet ve tartışmalı araziye devriye göndermekten vazgeçmeleri için vakit kaybetmeden talimat verilmesi istenmiştir. Ayrıca sancak hududu meselesi karma bir komisyon marifetiyle halledilmedikçe sınır hattı olarak kendi askerî haritalarıyla Bosna'nın kadastrosunda gösterilen sınırdan başka bir sınırı tanıyamayacakları ve bundan dolayı Osmanlı memurlarının bu hattı tecavüz etmelerine göz yummayacakları ilave edilmiştir.⁸⁴ Daha sonra Avusturya sefreti tarafından gönderilen bir muhtıra ile de Bosna'nın [Fajniça?]⁸⁵ nahiyesinde bulunan ormana giren Osmanlı devriyelerinin Bosnalıları odun kesmekten menettikleri ve Bosna'ya aidiyetine itiraz edilemeyecek arazide Osmanlı devriyelerinin gezmelerine izin verilemeyeceği belirtilmiş, bu nedenle Osmanlı askerî, idari ve mülki memurlarının Bosna memurlarının hukukuna riayet etmeleri ve özellikle söz konusu ormana devriye göndermemeleri rica edilmiştir.⁸⁶

Öte yandan Kosova vilayetinden dâhiliye nezaretine gönderilen telgrafta ise; Osmanlı arazisi dâhilinde birkaç sene evvel Avusturyalılar tarafından açılıp, Osmanlı toprağında olduğunun daha sonra anlaşılması üzerine menedilmiş olan giriş kapılarının tekrar açılması ile sınır yolundan mahaline giden Osmanlı devriyesine Avusturya jandarmaları tarafından ateş edildiği, bunun üzerine karşılık olarak Osmanlı tarafından da birkaç el silah atıldığı fakat zayıf olmadığı, daha sonra Avusturyalılar tarafından olay yerine iki bölük asker sevk edildiği haber alındığından derhâl sınır kumandanıyla jandarma yüzbaşısının olay yerine gönderildiği ve bu olaya tarafsız bölgeye tecavüz etmek suretiyle Avusturyalıların sebep olduğu bildirilmiştir.⁸⁷ Dâhiliye nezaretinden cevaben tahkikata devam edilmesi, silah kullanımına meydan verilmemesi ve durumun hariciye nezaretine tebliğ edilmesi istenmiştir.⁸⁸

Hâl böyle iken sınırı kesin bir şekilde belirlemek üzere meselenin hukuk bakımından tetkiki için taraf devletlerden oluşan karma komisyon oluşturulmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu komisyonun müzakerelerine esas olacak maddeleri hazırlamak üzere de başka bir komisyon⁸⁹ teşkil edilmişti. Bu

⁸² BOA, HR.SYS, 178/15, 3.

⁸³ BOA, HR.SYS, 178/16, 23 Mart 1326/5 Nisan 1910.

⁸⁴ BOA, HR.SYS, 178/17, 6 Ağustos 1910, 4/1.

⁸⁵ Başka bir belgede "Fajnika" olarak yazıldığı da görülmektedir (BOA, HR.SYS, 178/17, 7 Ağustos 1910, 3).

⁸⁶ BOA, HR.SYS, 178/17, 7 Ağustos 1910, 4.

⁸⁷ BOA, HR.SYS, 178/18, 25 Teşrin-i Evvel 1326/7 Kasım 1910, 4.

⁸⁸ BOA, HR.SYS, 178/18, 26 Teşrin-i Evvel 1326/8 Kasım 1910, 5.

⁸⁹ Bosna sınırının kati surette belirlenmesi için tarafların delegelerinden oluşması arzu edilen komisyona ise Osmanlı hükümeti tarafından Piyade Dairesi Reisi Ferik Ferid Paşa ile Taşlıca Mutasarrıfı ve Erkân-ı Harp Binbaşısı Mustafa Asım Bey delege tayin edilmişlerdir (BOA, HR.SYS, 178/22, 19 Mayıs 1327/1 Haziran 1911, 5). Sınır meselesinin hukuki yönleri ile uğraşmak üzere (BOA, HR.SYS, 178/22, 19 Mayıs 1327/1 Haziran 1911, 6) Hukuk Müşaviri Reşid Bey'in de delege olarak komisyona katılması istendiğinden, onun da komisyonda yer alması uygun görülmüştür (BOA, MV, 156/9, 20 Ağustos 1327/2 Eylül 1911). Ayrıca müzakereleri kayda geçirmek üzere bir kâtime de ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir (BOA, HR.SYS, 178/26, 2 Ağustos 1327/15 Ağustos 1911, 3). Komisyonda görevlendirilen bir diğer isim de Almanca lisanına vâkıf Avusturya Hududu Komiseri Taşlıca Mevki Kumandanı Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Ali Mümtaz Bey olmuştur (BOA, HR.SYS, 180/2, 1 Kânûn-ı Evvel 1327/14 Aralık 1911, 83). Osmanlı hükümeti tarafından Avusturya sınırı için bir sınır komiserliği de ihdas edilmiş ve bu komiserlik münasip bir kişi atanana kadar Sırbistan Sınır Komiseri Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Şakir Bey'in uhdesine bırakılmıştır. Ancak daha sonra

komisyondan, aynı zamanda bu komisyonun azasından olan Taşlıca Mutasarrıfı ve Kumandan Vekili Asım Bey ile haberleşerek tedarik edilen vesikalara istinaden sınırın nereden geçmesinin icap edeceğini kararlaştırması beklenmekteydi. Bu hususta hariciye nezareti; karma komisyonun teşkilinin Avusturya hükûmetine teklif edilmesi ve bu konuda Avusturya hükûmeti ile anlaşma sağlanarak gelecek sene bahar mevsiminde tarafların genel kurmaylarınca teşkil edilecek heyetler aracılığıyla sınır belirleme işini gerçekleştirmek için karma komisyonun bir an evvel İstanbul'da toplanması lüzumuna dikkat çekmiştir. Bunun üzerine dâhiliye nezaretince Bosna ile Yeni Pazar Sancağı arasındaki sınırı belirlemek için Avusturya ve Osmanlı delegelerinden oluşan karma bir komisyonun teşkilinin Avusturya sefaretine ile müzakere edilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁰ Bu karma komisyon vazifeye başlayıncaya kadar da sınır hattı üzerinde hadise yaşanmaması için bir talimat hazırlanmış ve Avusturya hükûmetinin de bu talimata uygun hareket etmesine yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Avusturya-Macaristan hariciye nezareti ise icap edenlere zaten benzer bir talimatın verilmiş olduğunu teminen beyan etmiştir. Ancak Mitroviçe fırkası kumandanlığının yazısına atfen üçüncü ordu kumandanlığından bildirildiğine göre Osmanlı tarafı talimat ve tebligat dairesinde hareket ederek, hiçbir hadiseye meydan vermeyip, sınır belirleme komisyonu gelinceye kadar statükonun muhafazasına çalıştığı hâlde Avusturyalılar buna hiç önem vermeyip, diledikleri gibi hareket ve sabıklarına devam etmekte, tartışmalı bölgedeki ormanlardan ağaç kesmekteydiler. Bu durum ise Osmanlı sınır memurları ile zabitlerinin şevk ve gayretlerine zarar vermekteydi.⁹¹ Osmanlı tarafının beyanına göre Avusturya hükûmetinin jandarmaları statükoya muhalif olarak üç ay önce sınırdaki vuku bulan çarpışma neticesinde tarafsız bırakılan araziye girmeye, ağaç kesmeye ve giriş kapıları yapmaya devam etmekte, ellerindeki haritalarla söz konusu yerlerin kendi arazileri olduğunu ve bu nedenle tarafsız sayamayacaklarını beyan ve iddia etmekteydiler.⁹² Buna mukabil Avusturya sefaretine ise Bosna sınırında silahlandırılan bazı Osmanlı tebaası ve sınır muhafızları tarafından Bosna arazisine tecavüzlerin tekrar etmekte olduğuna dair müracaat ve şikâyette bulunulmuştur.⁹³ Avusturya sefaretinin bu teşebbüsü üzerine durum yedinci kolordu kumandanlığından sorulmuş, cevaben dört ay önce giriş kapılarında Avusturyalılar tarafından sebebiyet verilen çarpışmadan beri sınır üzerinde hiçbir vukuat olmadığı, kordon adı verilen ve Bosna sınırına memur edilen sınır bölüğüne yerli ve gönüllü kişilerin kabul edilmediği, sınır üzerinde bazı Müslüman ahalinin silahlandırıldığı söylentilerinin de doğru olmadığı, Osmanlı hükûmeti ile Avusturya hükûmeti arasında mevcut iyi ilişkilerden başka hâlihazırda orduca katıyen başka bir maksat ve emel olmadığı gibi Avusturya memur ve zabitanı ile iyi geçinmeleri yolunda yapılan tebligata da riayet ettikleri bildirilmiştir. Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa tarafından hariciye nezaretine gönderilen bir yazıda ise tartışmalı olduğu iddia edilen taraf Osmanlılara ait olduğu hâlde ve o zamana kadar Avusturyalılar tarafından söz konusu mahal için hiçbir iddiada bulunulmamışken, Osmanlı tarafının çarpışmanın önünü almak için geçerli olan haklarından vazgeçerek, arazinin tarafsız olduğuna rıza gösterdikleri hâlde Avusturyalılarının buna razı olmayarak, bu mahali tarafsız kabul etmedikleri gibi orada devriye gezdirmekte ve ağaç kesmekte oldukları, müşterek talimatı tanımadıkları, kendi ellerindeki haritalara göre hareket edeceklerini ifade ve iddia etmekte oldukları evvel ve ahir vuku bulan yazılardan anlaşılabilir olduğundan Osmanlı sınır bölüğünün ne şekilde hareket edeceğinin Taşlıca sınır bölüğü kumandanlığının yazısına atfen dördüncü kolordu kumandanlığından gönderilen takrirle sorulduğu, o sırada Avusturya ile anlaşmazlığın ortaya çıkması uygun olmayacağından mahallî hükûmetle müştereken gerekli tedbirlerin alınmasıyla anlaşmazlığın önlenmesinin cevaben tebliğ edildiği bildirilmiştir. Ayrıca karma komisyon tarafından sınır belirleninceye kadar anlaşmazlığa mahal vermemek için geçen sene sınır komiyonu tarafından tanzim edilen ve Avusturya hükûmetine de tebliğ edildiği bildirilmiş olan üç maddelik müşterek talimat menfaatlerine aykırı olduğu mahallerde bile Osmanlılar tarafından tatbik edildiği hâlde,

gerek Sırbistan hududunun uzunluğu gerekse Avusturya hududunun önemine binaen her iki sınırın da Şakir Bey'e bırakılmasında zorluk yaşandığından Şakir Bey Sırbistan sınır komiserliğinde kalmak üzere Avusturya sınır komiserliğine Taşlıca'daki nizamiye alayı kumandanlığına tayin edilen Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Mümtaz Bey atanmıştır. Bu gelişme Viyana sefaretine maslahatgüzarlığına da bildirilmiştir (*BOA, HR.SYS, 178/30, 9 Teşrin-i Sâni 1327/22 Kasım 1911, 1-2*).

⁹⁰ *BOA, MV, 147/17, 9 Kânûn-ı Evvel 1326/22 Aralık 1910.*

⁹¹ *BOA, HR.SYS, 178/22, 17 Kânûn-ı Sâni 1326/30 Ocak 1911, 16.*

⁹² *BOA, HR.SYS, 178/22, 5 Şubat 1326/18 Şubat 1911, 14.*

⁹³ *BOA, HR.SYS, 178/22, 5 Şubat 1326/18 Şubat 1911, 19.*

Avusturyalılar bu talimattan haberleri olmadığını beyan edip, kendi harita ve arzularına göre hareket ettiklerinden kendileri ile uyuşmanın ve ihtilafın önünü almanın mümkün olamayacağını sınır komisyonuna memur Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Mustafa Asım Bey'in ifadesinden anlaşıldığından ve bu komisyona memur Ferik Ferid Paşa'ya gösterilen resmî evrak içeriğinden Avusturya hükûmetinin söz konusu talimatı kabul etmediği ve hatta sınır belirleme işine bile yanaşmadığı görüldüğünden, ne suretle hareket etmeleri gerektiğini daimen soran sınır memurlarına ona göre cevap verileceği belirtilmiş, Osmanlı tarafından kabul edilen talimatın Avusturyalılarca da kabul edilmesi, etmiyorlarsa da sınır memurlarına uymaları gereken ona göre bir talimat hazırlamaları gerektiği vurgulanmıştır.⁹⁴

Sınır hattını belirlemek için oluşturulacak komisyonun toplanması ve bu komisyonun vazifesini ne şekilde yapacağı hakkında da Babialı ile Avusturya hükûmeti arasında ihtilaf mevcuttu. Babialı'nın İstanbul'da karma komisyon toplanması teklifine mukabil Avusturya sefaretinden alınan cevapta sınır hattının gerek memurlar gerekse ahali tarafından bilindiği ve bunun hukuki bir meseleye sebep olmayacağı beyan edilmiş, yalnız bir komisyonun sınıra gönderilmesiyle sınırla ilgili bildirimde bulunma vazifesini yerine getirmesi teklif edilmiştir.⁹⁵ Avusturya hükûmetinin bu teklifi ise sınır belirleme işi için Osmanlı hükûmetine daha önce vuku bulan müracaatında kullandığı lisanla ve ortaya koyduğu mütalaalara uyuşmamaktaydı. Aslında tarafların söz konusu sınırı baştan sona inceleyip ortaya koyacakları deliller layıkıyla incelendikten sonra alınacak kararlara göre hareket etmeleri gerekmekteydi. Avusturya hükûmeti ise bu konudaki beyanatında sınır konusundaki anlaşmazlığı birkaç noktaya atmış gibi tasvir etmiş ve hatta gerçek hududun her iki tarafın memurları ve ahalice güya bilindiğini, yani tartışmaya meydan bırakmayacak bir hâlde bulunduğunu, tartışmanın o da birkaç yer için zayıf bir ihtimal olarak ortaya çıkabileceğini iddia etmiştir. Oysa Avusturya hükûmetinin askerî memurlarının vaktiyle Taşlıca'daki Osmanlı kumandanlarına verdikleri resmî haritalar dahi sınır hattını göstermede farklılıklar arz etmekteydi. Dahası Avusturyalıların bu teklifini kabule kanunen de mani bulunmaktaydı. Zira ilk defa olarak siyasi sınır şeklinde tayin edilecek olan Taşlıca-Bosna hattı hakkında tarafların delegelerinin müzakere ve bir mukavele tertip etmeleri ve bunu öncelikle Babialı'nın görüşüne göre imzalamaları gerekmekteydi. Bu mukavele Babialı'den geçtikten sonra mebusan ve ayan meclislerinden geçirilip, irade alınmalı ve usul üzere muamele yapılmalıydı.⁹⁶

Bir taraftan bu gelişmeler yaşanırken 26 Ağustos 1911 tarihinde saat on raddelerinde Osmanlı devriyesine Avusturya jandarmaları tarafından ateş edilerek Osmanlı onbaşısının şehit edildiği, bir neferin yaralandığı, iki neferin kayıp olduğu ve silahlarının dahi Avusturyalılar tarafından alındığı sınır zabıtlığının telgrafına atfen Taşlıca sınır bölüğü kumandanlığından bildirilmiştir.⁹⁷ Akabinde Bosna-Taşlıca hududunda tartışmalı olan mahallerde Osmanlı tarafından bir hadiseye meydan verilmemesi için gerekli talimatlar verilmekte ise de Avusturya memurlarının daima tecavüzlerde bulunmaları ve daha sonra bir Osmanlı devriyesine ateş açarak, Osmanlı neferlerini şehit etmeleri ve yaralamaları nedeniyle Osmanlı askerinde bir intikam hissi oluşmasına sebebiyet verdiklerinden daha büyük fenalıklara mahal verilmemesi için sınır belirleme komisyonunun bir an evvel gönderilmesi lüzumu yedinci kolordu kumandanlığının yazısına atfen harbiye nezaretince tebliğ edilmiştir.⁹⁸

Bu hususta Avusturya sefaretine ise Bosna ile Yeni Pazar Sancağı arasında tarafsız mıntıklar yapılması hakkında Osmanlı hükûmeti tarafından yapılan teklife Avusturya hükûmetinin muvafakat etmediğini Osmanlı memurları bilmediklerinden söz konusu mıntıkların mevcudiyeti hususunda ısrar etmekte olduklarını ve bu durumun Bosna hükûmeti tarafından daha sonra alınan tedbirler dolayısıyla sınırdaki anlaşmazlığa sebebiyet verebileceğini belirterek, hududun kati surette tayinine değin Avusturya-Macaristan Devleti'nin genelkurmay haritalarında tayin edilip, gösterilmiş olan sınır hattına riayet edilmesi konusunda Osmanlı memurlarına telgrafla gerekli talimatların verilmesini istemiştir.⁹⁹ Avusturya sefaretinden verilen bir muhtıradan da Bosna sınırında meydana gelen olayların burada istihdam edilen, kordon efradı adı verilen, muntazam olmayan ve tamamen başıbozğa benzeyen sınır efradının mevcudiyetinden ileri geldiği, geçen

⁹⁴ BOA, HR.SYS, 178/22, 2 Nisan 1327/15 Nisan 1911, 20.

⁹⁵ BOA, HR.SYS, 178/22, 28 Temmuz 1327/10 Ağustos 1911, 3.

⁹⁶ BOA, HR.SYS, 178/22, 14 Mayıs 1327/27 Mayıs 1911, 4; BOA, HR.SYS, 178/32, 23 Ağustos 1327/5 Eylül 1911.

⁹⁷ BOA, HR.SYS, 178/32, 15 Ağustos 1327/28 Ağustos 1911, 36.

⁹⁸ BOA, HR.SYS, 178/32, 23 Ağustos 1327/5 Eylül 1911, 30.

⁹⁹ BOA, HR.SYS, 178/28, 15 Ağustos 1327/28 Ağustos 1911.

sene yaşanan olaylara da bunların sebebiyet verdiği yapılan tahkikatla anlaşıldığı, bu nedenle bunların yerine sınır hizmeti nizamiye askerleri tarafından yapılırsa sınırda çatışmalar yaşanmayacağı öne sürülmüştür. Bu hususla ilgili olarak harbiye nezareti; muhtelif tarihlerde yazılan tezkerelerde de daha önce bildirildiği üzere sınır muhafazasında istihdam edilmekte olan bütün efradın sınır bölükleri denilen ve efradı nizami askerî birliklerde hizmet etmiş, seçilmiş kişilerden tefrik ve tertip edildiklerini ve yine iktidar ve ahlâkı ile dikkat çeken zabitanın emir ve kumandasında olduklarını belirtmiştir. Ayrıca Karadağ ve Sırbistan sınırlarında yerli efrad-ı ihtiyatiye kabul edildiği hâlde bu gibi yerli efradın bazen memleketlerindeki hususi münasebetleri ve şahsi husumetleri dolayısıyla vukuata sebebiyet vermeleri ihtimali dikkate alınarak, Avusturya hududunda kabul ve istihdam edilmediklerinden orada tamamen nizamiyeden olmak üzere tercihen Anadolu efradın istihdam edildiğini, bu nedenle Avusturya hududunda mevcut sınır bölüğünün diğer düzenli askerî birliklerden hiçbir farkı olmadığından değiştirilmesine de mahal olmadığını, esasen Bosna hududunda yaşanan olayların -kireç kuyularındaki çarpışma ile iki Osmanlı neferinin şehadeti ile neticelenen vukuatta olduğu gibi- Avusturya jandarma ve efradından oluşan devriyelerin Osmanlı devriyelerine tariz etmelerinden ileri geldiğini ve Osmanlı sınır efradının katiyen müdahaleleri olmadığını, bu durumun mülkiye ve askeriyece yapılan tahkikat raporlarından da tamamen ortaya çıktığını, Avusturyalıların bu vukuata sebebiyet vermelerinin de henüz belirlenemeyen sınırı kendi yapmış oldukları haritalara göre kabul ederek, Osmanlı sınır efradını kendilerinin addettikleri arazi dâhilinde gezdirmek istememelerinden ileri geldiğini, hükümetler arasında mevcut dostane ilişkilerin muhafazasının Avusturya sınır memurlarına da Osmanlı sınır memurları gibi iyi niyetle hareket ederek ve kendi haritalarına göre icraata kalkışmayarak statükonun muhafazasına çalışmaları hakkında talimat verilmesiyle hasıl olacağını ifade etmiştir.¹⁰⁰

Keza Avusturya Hududu Komiseri Taşlıca Mevki Kumandanı Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Ali Mümtaz Bey de bu hususta gönderdiği telgrafta; Avusturya sınırının henüz belirlenememiş olması nedeniyle sınır üzerinde birtakım ihtilafli noktalar var ise de bunların ihtilafli olduğunu yalnızca Osmanlı tarafının dile getirdiğini, yoksa Avusturyalıların zaten ellerindeki haritayı tanıdıklarını ve Ferid Paşa haritasında ihtilafli nokta arasında gösterilen ormanlarda Avusturyalıların ağaç kesmekte olduklarını bildirmiştir. Ayrıca gerek mülkiye gerekse askeriyeden Avusturya sınır komiseri sıfatıyla teslim almış olduğu evrakta sınırdaki ihtilafli nokta için ne yolda muamele edileceğine dair bir kayda tesadüf edemediği gibi sınır belirlenene değin Osmanlı ve Avusturya hükümetleri arasında hududa dair kararlaştırılan esaslara ait hiçbir malumata da sahip olmadığını belirtmiştir. Bu nedenle meselenin önemine binaen gerekli talimatın gönderilmesini temenni etmiş ve gerektiğinde yazışmak ve karşılık vermek üzere Avusturya tarafında komiser sıfat veya salahiyetini haiz bulunacak zatın isminin ve memuriyetinin de belirtilmesini rica etmiştir. Nitekim Avusturyalılar tarafından sınır komiseri tayin edilmemişti ve Avusturyalıların hangi memurları ile müzakare ve mükaleme edileceği hususu da bilinmemekteydi.¹⁰¹

Bosna'nın Taşlıca-Yeni Pazar hududundaki ihtilafli arazide zuhur eden tatsızlıklar sebebiyle Avusturya ile müşterek bir karma sınır komisyonu kurup, sınırı tespit çalışmaları ile ilgili teşebbüsler bu şekilde devam ederken 1912 sonbaharında I. Balkan Savaşı vuku bulmuş; Taşlıca, Karadağ ordusunun işgaline uğrarken¹⁰² Sancak ve Kosova bölgesi Sırp tarafından işgal edilmiştir.¹⁰³

¹⁰⁰ BOA, HR.SYS, 180/2, 6 Teşrin-i Sâni 1327/19 Kasım 1911, 82.

¹⁰¹ BOA, HR.SYS, 180/2, 25 Kânûn-ı Sâni 1327/7 Şubat 1912, 69; BOA, HR.SYS, 180/2, 28 Kânûn-ı Sâni 1327/10 Şubat 1912, 68.

¹⁰² Machiel Kiel "Taşlıca", TDV İslâm Ansiklopedisi, EK II (Ankara 2019), s. 582.

¹⁰³ Muhammed Aruçi, "Yeni pazar", TDV İslâm Ansiklopedisi, XLIII (İstanbul 2013), s. 470.

Sonuç

Bu çalışmada ele alınan Osmanlı arşiv belgelerine göre Avusturyalı yetkililerin fırsat ve imkân buldukça Katoliklerin himayesi meselesini gündeme getirmeleri ve ellerinde daha çok arazi bulundurabilmek amacıyla sınır tecavüzlerinde bulunmaları nedeniyle yol açtıkları meseleler bakımından resmî yazışmalara yansydıkları görülmüştür. Keza Avusturya sefir ve konsoloslarından, vapurlarından, postanelerinden ve gazetelerinden kaynaklanan çeşitli meselelerin de yaşandığı ortaya konulmuştur.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu; din ve mezhep bakımından çıkarına hizmet edebilecek en uygun topluluk Katolikler olduğundan -böyle bir hakkı olmadığı Belgrad, Paris ve Berlin antlaşmalarının ilgili maddelerinde açıkça belirtilmiş olsa da- Katolikleri himaye hakkı iddiasına devam etmiş ve Katolik cemaatlerine ait okullar üzerinden Katoliklerin koruyuculuğu rolüne bürünmüştür. Nitekim Avusturya hükûmeti Katolik rahiplerini Osmanlı tebaası olsalar dahi himaye hakkı olduğunu öne sürerek, fırsat buldukça himaye meselesini gündeme getirmiş; özellikle dinî toplulukların kendi ruhani liderleri aracılığıyla halletmeleri gereken konulara dahi konsoloslarını müdahil etmek suretiyle Katolikler üzerinde himaye hakkı iddia edeceği meselelere sebebiyet vermiştir. İşkodra'daki Stimmante rahipleri ve Mihitarist Ermeni Katolik gibi dinî toplulukların mekteplerinin genişletilmesi ve tamir edilmesi taleplerine müdahil olmuş, daha da dikkat çeken işi memleketin sıhhi durumuna kadar ileri götürerek çiçek hastalığının şiddetle etkisini göstermesi karşısında İşkodra'daki Latin mektebindeki çocukların aşılattılmasına engel olmuştur. Hatta kimi zaman da bir Katolik piskoposun önemsiz vize muamelesinden dolayı hükûmetler arasında Katoliklerin himayesine dair mesele çıkarılmıştır. Dikkat çeken bir diğer husus da İşkodra'da, Osmanlı tebaasından olan Katolik başpiskoposunun Avusturya propagandası yaptığı ve hiç hak etmediği hâlde kendisine verilen Osmanlı nişanını da kabul etmeyerek hükûmeti tahkir, Malisörleri daima hükûmet aleyhinde tahrik ettiği hâlde görevinden alınamamış olmasıdır. Zira başpiskoposun tayini öteden beri Avusturya sefaretinin takdiri üzerine gerçekleştiğinden konunun siyasi bir şekil almasından endişe edilmiştir. Bu olay ise Osmanlı hükûmetinin kendi topraklarında, kendi tebaası olan ve yine kendi aleyhine faaliyette bulunan din adamlarına herhangi bir yaptırım uygulayamadığını, yabancılara tanımak zorunda olduğu ayrıcalığı yabancı müdahalesi yüzünden kendi tebaasına tanımak durumunda kaldığını göstermektedir.

Avusturya hükûmetinin Katoliklerle ilgili himaye meselesine yol açabilecek mektep açmak için ruhsat ve vergi muafiyeti taleplerinde ise Osmanlı hükûmetinin kimi zaman konuyu geçiştirmek yolunu tuttuğu, buna mukabil Avusturya hükûmetinin tekiden verdiği takirlerle o denli ısrarcı olduğu vuku bulan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Bu taleplerin ardında gerçekten mektep inşa etmek amacı olabileceği gibi bir aldatmaca olarak bina ve kuruluşları mektep gibi gösterip, vergi muafiyetinden yararlanmak gayesi de olabilmekteydi. Buna karşın Osmanlı Devleti'nin de bazı önlemler almaya çalıştığı görülmektedir. Bu hususta arsası üzerinde yeniden inşa edilecek mektepler için Avusturya Devleti himayesinde bulunup, kanuni mevcudiyetleri resmen tanınmış olan müesseseleri içeren defterde mektebin mevcut ve kayıtlı olup olmadığı kontrol edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca vergiden muaf tutulan eğitim ve hayır müesseselerinin genişletilecek kısımlarından vergi ve dışarıdan getirilecek malzemelerinden gümrük resmi alınması kararlaştırılmıştır.

Avusturya sefirleri, konsolosları ve sefaret ile konsoloshanenin diğer memurları; kişisel husumetlerinden dolayı bazı olaylara karışmaları ve kimi zaman bu olaylarda himaye meselesi gündeme getirecek durumlara sebebiyet vermeleri, Avusturya sefaret mensuplarının sarhoş hâlde tahkir edici davranışlarda bulunmaları ve vazife ve yetkileri dışındaki olaylara karışmaları bakımından arşiv belgelerine konu olmuşlardır. Söz konusu temsilcilerin fırsat buldukça Osmanlı topraklarında yaşayan tebaalarının haklarını koruma hususunu yaptıkları şikâyetlerle gündeme getirdikleri, bu vesile ile “müstahdemin-i mümtazenin” şahıslarına ve fiilen hizmetlerine ait olan himaye hususunu genişletecek şekilde meselelere yaklaştıkları, Osmanlı hükûmetinin ise bundan endişe ettiği ve meseleler vuku buldukça gerekli tedbirleri almaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Zikre değer bir diğer husus da Avusturya postaları vasıtasıyla “evrak-ı muzırre” olarak nitelenen ve ülkeye girişi yasak olan yayınların taşındığı, ayrıca Avusturya vapurlarıyla ülkeye kaçak silah ve mühimmat taşımacılığı da yapılmış olduğudur. Bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid döneminde uygulanan

sansürden Avusturya gazetelerinin de nasibini aldıkları ve yurda girişlerinin yasaklandığı görülmektedir. Öte yandan mevcut yabancı postaneleriyle sorun yaşayan Osmanlı Devleti yeni yabancı postaneler açılmasına da siyasi ve mali zararlarından ötürü olumlu bakmamış ve açılma teşebbüslerini dikkatle takip ederek, engel olmaya çalışmıştır. Burada dikkat çeken husus ise memleketin bazı yerlerinde Osmanlı postaneleri olmadığı hâlde buralarda Avusturya ve Almanya postaneleri olduğu ve posta işlemlerinin bu postaneler tarafından yürütüldüğüdür.

Osmanlı ve Avusturya hükûmetleri arasındaki bir diğer anlaşmazlık konusunu ise Bosna ve Hersek'in ilhakından sonra ilk defa olarak siyasi sınır şeklinde tayin edilecek olan Bosna sınırı hakkındaki ihtilaf oluşturmuştur. Sınır meselesinden dolayı Osmanlı ve Avusturya askerî kuvvetleri arasında sorunlar yaşandığı ve Avusturyalıların fırsat buldukça sınırı kendi lehlerine genişletme teşebbüslerinde buldukları anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO): 3237/242739, 3277/245737, 3282/246090, 3296/247187, 3301/247534, 3303/247682, 3305/247802, 3318/248822, 3325/249319, 3351/251303, 3357/251753, 3360/251948, 3377/253217, 3437/257718, 3503/262672, 3899/292419.
- BOA, Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD): 163/31.
- BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı (DH.H): 64/14.
- BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemli Evrakı (DH.MKT): 1251/10, 1266/84, 2631/59, 2648/83, 2652/85, 2653/47, 2657/66, 2669/25, 2678/71, 2685/14, 2736/56, 2808/82.
- BOA, Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (DH.MUİ): 7-3/43, 40-2/16, 98-1/30.
- BOA, Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (DH.SYS): 68/2.
- BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR): 392/77.
- BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO): 21/2, 76/10, 88/22, 182/29.
- BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS): 178/15, 178/16, 178/17, 178/18, 178/22, 178/26, 178/28, 178/30, 178/32, 180/2, 199/57, 199/59, 199/61, 199/62, 199/63, 199/66, 199/67, 199/69, 199/71, 199/73, 199/74, 199/75, 199/76, 199/77, 265/1.
- BOA, İrade Hariciye Evrakı (İ. HR): 422/20.
- BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV): 119/76, 147/17, 151/32, 156/9.
- BOA, Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı (TFR.I.SL): 177/17633.

Sürelî Yayınlar

- Das Vaterland, Kikeriki, München Allgemeine Zeitung, Neues Wiener Journal, Neues Wiener Tagblatt, Reichspost, Sırâtımüstakim, Wiener Montags Journal

Kaynak Eserler ve İncelemeler

- Aruçi, Muhammed. “Yenipazar”. TDV İslâm Ansiklopedisi, XLIII (İstanbul 2013), ss. 468-471.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi*, I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- “Berchtold Leopold Graf”. Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950, I (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1957), ss. 71.
- Beydilli, Kemal. “Avusturya”. TDV İslâm Ansiklopedisi, IV (İstanbul 1991), ss. 174-177.
- Bridge, F. R. *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866-1914*. London and Boston: Routledge & Kegan Paul, 1972.
- Bridge, F. R. “Habsburg Monarşisi ve Osmanlı İmparatorluğu, 1900-1918”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*. Haz. Marian Kent. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa, 2013.
- Buçukçu, Öner. *1908-1913 Osmanlı Dış Politikası: Buhran-ı Meşrutiyet*. İstanbul: Tezkire, 2014.
- Çetinkaya, Y. Doğan. *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*. İstanbul: İletişim, 2004.
- Elmacı, Mehmet Emin. “Bosna-Hersek’in Avusturya Tarafından İlhakı ve Doğurduğu Tepkiler (1908-1912)”. Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 1996.
- Elsie, Robert. *Historical Dictionary of Albania*, 2nd ed. Lanham-Toronto-Plymouth: The Scarecrow, 2010.
- Güler, Ali. “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan Kilise Defterleri’nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri’nden Örnek Fermanlar)”. *OTAM* 9, (1998): 155-175.
- Kiel, Machiel. “Taşlıca”. TDV İslâm Ansiklopedisi, EK II (Ankara 2019), ss. 580-582.

- Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925: Sırâtı müstakim Mecmuası*, V, İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2005.
- MMZC, D. I, İS. II, C. VI, Ankara: TBMM Basımevi, 1986.
- Mutlu, Şamil. *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*. İstanbul: Gökkuşbu, 2005.
- Taylor, Alan J. P. *The Habsburg Monarchy 1809-1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. London: Western Printing Services, [1948].
- Vahapoğlu, M. Hidayet. *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 2015.
- Wank, Solomon. *In the Twilight of Empire: Count Alois Lexa von Aehrenthal (1854-1912) Imperial Habsburg Patriot and Statesman*, I-II, Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2009.
- Yavuz, Erdal. "1908 Boykotu". *ODTÜ Gelişme Dergisi: Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*. 1978 özel sayısı, (1979): 163-181.

Bir Çeviribilimci Olarak Münif Paşa

As an Interpreter: Münif Pasha

şuheda Günçe*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

*İstanbul Üniversitesi
mehlika_gnc@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-9774-3457

Başvuru/Submitted : 22 Ağustos 2022

Kabul/Accepted : 8 Ekim 2022

DOI: 10.21021/osmed.1165568

Atıf/Citation:

Günçe, ř. "Bir Çeviribilimci Olarak Münif Paşa". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 15 (2022): 133-145.

Öz

On dokuzuncu yüzyılda Batı ile artan ilişkiler sonucunda tercüme faaliyetleri oldukça önem kazanmaya başlamıştır. Bilhassa Tanzimat döneminde dil öğrenmeye büyük bir teveccüh gösterilmiş kimisi devlet eliyle açılmış olan Tercüme Odası'na giderken, kimisi de yurtdışında eğitim alma ve kendini geliştirme yolunu tercih etmiştir. Yazılı basın gelişmesiyle birlikte kendini yetiştirmiş olan Osmanlı aydınları dönemin gazete ve dergilerinde bir taraftan Türkçe yazılar kaleme alırken bir taraftan da Batı'da yayımlanmış çeşitli eserlerden tercüme yapmaya başlamışlardır. Başta Arapça ve Farsça olmak üzere Fransızca, Almanca, İngilizce bilen ve ömrünün sonlarına doğru Çince öğrenmeye başlayan Münif Paşa da tercüme noktasında çok yönlü bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada, Münif Paşa eliyle çıkarılan ilk bilim ve fen dergisi olarak kabul edilen Mecmua-i Fünun'da ve dönemin diğer süreli yayınlarında yaptığı tercüme üzerindeki Münif Paşa'nın tercüme programı analiz edilecek ve onun yapmış olduğu tercüme kültür dünyamıza katkıları incelenecektir. Çalışmada kullanılan bilgiler, çoğunlukla Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan evraklar ve dönemin süreli yayınlarından elde edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Münif Paşa, Çeviri, Mecmua-i Fünun, Tanzimat, Tercüme Odası.

Abstract

As a result of increasing relations with the West in the nineteenth century, translation activities began to gain considerable importance. Especially during the Tanzimat period, a great interest was shown in learning languages, some went to the Translation Chamber, which was opened by the state, while others preferred the path of studying abroad and self-development. With the development of the written press, Ottoman intellectuals began to write articles in Turkish in newspapers and magazines of that period, while on the one hand, they began to translate various works published in the West. Münif Pasha, who speaks mainly Arabic and Persian, as well as French, German and English, and started to learn Chinese towards the end of his life, appears as a versatile personality in the field of translation. In this study, Münif Pasha's translation program will be analyzed through the translations in the Mecmua-i Fünun, which is accepted as the first scientific journal published by Münif Pasha, and other periodicals of that period. In addition, the contributions of his translations to our cultural world will be examined as well.

Keywords: Münif Pasha, Translation, Mecmua-i Fünun, Tanzimat, The Translation Chamber.

Giriş

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Batı ile olan ilişkileri arttıkça devletlerarası iletişimin sürdürülebilmesi adına tercümanlara daha çok ihtiyaç duyulmuş ve kilit bir rol üstlendikleri daha iyi anlaşılıyordu. Divan-ı Hümayun Tercümanlığı'nda istihdam edilen Rum tercümanların zaman içindeki zararları neticesinde 1821 yılında tercüme işlerinde Müslümanların kullanılmasına karar verilmiş ve bu iş için mühendishane hocalarından Yahya Naci Efendi'nin beş yüz kuruş maaşla¹ görevlendirilmesi ve ders vermeye başlamasıyla Tercüme Odası kurulmuş oluyordu.² Böylece devletin tercüme ihtiyacını karşılayacak Müslüman tercümanlar buradan yetiştirilmeye başlanmıştır. Belli dönemlerde oldukça işlevsel olan bu kurum, bir süre sonra yavaşlamaya başlamıştır. Artan işler karşısında bu odanın gereken ihtiyacı karşılamadığı ortaya çıkmış ve çeşitli önlemler alınmıştır. Tercüme Odası, alınan önlemler ve yapılandırmalar neticesinde Tanzimat döneminde ciddi bir ivme kazansa da zaman içinde yetişmiş birkaç insan dışında buradan yetişen tercümanların istenen yetkinlikte olmadığı görülmüş ve Tercüme Odası'ndan beklenen verimin alınmadığı ifade edilmiştir.³ Bu süreçten itibaren odada temel eğitimi almış olan bazı Osmanlı aydınları kendi gelişimlerini bireysel olarak sürdürmüş ve kendi programlarını oluşturmuşlardır. Başta Âli, Nedim, Safvet Efendiler⁴ olmak üzere, Ethem Pertev Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Fuad Paşa, Ziya Paşa, Namık Kemal gibi isimler bu odadan yetişmiş ve ön plana çıkan isimler olmuşlardır.

Münif Paşa'ya gelindiğinde onun da Tercüme Odası'ndan yetişmiş bu kişilerden biri olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Münif Paşa özelinde, Osmanlı Devleti'nde bireysel tercüme faaliyetlerini gerçekleştiren çeşitli Osmanlı aydınlarının yapmış oldukları tercüme çalışmalarının, devlet destekli bir kurum olan Tercüme Odası eliyle yapılmış çalışmalarla karşılaştırıldığında zaman zaman daha düzenli bir yapı arz ettiği söylenebilir. Zira tarihsel gelişimine bakıldığında Tercüme Odası'ndaki çalışmaların dönemsel olarak sistematik yapısını kaybettiği ve çeşitli yapılandırmalara maruz kaldığı bilinmektedir. Bunların yanı sıra ilerleyen süreçlerde Tercüme Odası'nın popülaritesinin azalmasında, açılan yabancı okulların, Galatasaray Lisesi'nde verilen dil eğitimlerinin ve yurt dışına giden öğrencilerin bireysel gelişimleri ve girişimleri de söz konusudur. Zira artık kendini yetiştirmek ve dil eğitimi almak noktasında ulaşılabilir kaynaklar çoğalmıştır. Dolayısıyla dönemin Osmanlı aydınları tüm bu kaynaklardan azami ölçüde istifade etme gayreti içine girmişlerdir. Şinasi'den Yusuf Kâmil Paşa'ya, Recaizâde Ekrem Bey'den Muallim Nâci ve Ahmet Lütfi Efendi'ye kadar daha birçok isim çeşitli çalışmalarda bulunmuş ve dönemin ilim ve fikir dünyasına oldukça önemli katkılar sağlamışlardır. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki her ne kadar adı geçen aydınlar kendilerini çeşitli yollarla eğitmiş olsalar da eğitimlerinde önemli bir yer tutan Tercüme Odası'nın işlevi inkâr edilemez. Müslüman tercüman yetiştirmesi noktasında devletin ilk deneyimi olması hasebiyle başlangıç aşamasında istenen verim tam olarak alınamasa da çeşitli dönemlerdeki düzenlemeleriyle belli bir seviyeye ulaşmış ve buradan yetişen birçok isim daha sonra devletin önemli mevkilerinden olan sadrazamlık ve nazırlıklara atanmışlardır. Bu yönüyle Tercüme Odası dönemin önemli bürokratlarının yetiştiği bir mektep ve aynı zamanda temel görevi, Babıali'ye gelen evrak tercümelerinin yapılması olan bir memuriyetti.⁵

Osmanlı aydınlarının gerek Tercüme Odası yoluyla gerek yurtdışına çıkarak elde ettiği ilmî ve kültürel birikimler, yazılı basın yaygınlaşmasıyla birlikte artık daha fazla kesime ulaşmaya başlamıştır. Belli bir süre sonra bu fikirler toplumda karşılık da bulmuştur. Takvimi Vekâyi'den sonra kurulmaya başlanan özel gazeteler ve daha sonraki süreçlerde yayımlanan dergiler aracılığıyla Osmanlı aydınları fikirlerini ifade etmeye başlamışlardır. Bir şekilde yurtdışında bulunmuş ve orada eğitim almış olanlar ise Batı'da yayımlanan eserlerin tercümelerini yaparak periyodik olarak neşretmeye başlamışlardır. Böylece gazete ve

¹ BOA, C.DH, 68/3370.

² Sezai Balcı, "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık Bab-ı Ali Tercüme Odası" (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 84.

³ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 72-73.

⁴ Takvim-i Vekâyi, sayı: 61, sene: 1249, s.2 (...ve Divan-ı Hümayun kalemi ketebesinden Nedim Efendi ve Âli Efendi ve Safvet Efendi nam müstaidler dahi bi'l-intihab miktar-ı kifaye-i maaşlarıyla müceddeden zikrolunan odaya memur ve tayin olunmuş...)

⁵ Ali Akyıldız, "Tercüme Odası", TDV İslam Ansiklopedisi, XL (İstanbul 2011), s. 506.

dergiler Batı'ya açılan birer pencere hüviyeti kazanmış ve Osmanlı toplumu daha önce çoğunlukla savaş meydanlarında karşılaştığı Batı ile artık fikir ve kültür sahasında da karşılaşmaya başlamıştır.

1. Münif Paşa ve Kişiliği

Tanzimat dönemi aydınlarından biri olan Münif Paşa ilk eğitimine doğduğu şehir olan Antep'te başlamış daha sonra babasının görevi dolayısıyla gittiği Mısır'da eğitimine devam ederek burada Arapça ve Farsçanın yanı sıra Fransızca da öğrenmeye başlamıştır.⁶ Ülkeye döndükten sonra Tercüme Odası'nda Arapça ve Farsça mütercimi olmuş aynı zamanda Kahire'de başlamış olduğu Fransızcasını burada geliştirmeye devam etmiştir. Bunların yanı sıra 1855 yılında Berlin'de bulunan Osmanlı sefaretine Kâtib-i Sâni olarak (ikinci ser kitabete) atanmıştır.⁷ Berlin'den döndükten sonra yine Tercüme Odası'na geçen Münif Paşa, sonraki süreçlerde çeşitli resmî görevlerde bulunmuş üç defa Maarif Nazırlığı'na atanmış⁸ ve bu görevdeyken kayda değer çalışmalar ortaya koymuştur. Ayrıca Tahran sefirliği⁹ ve Ticaret Nezareti'ndeki memuriyeti¹⁰ gibi çeşitli atamaları, yaptığı önemli görevler arasında yer almaktadır. Çok yönlü bir kişilik olarak karşımıza çıkan Münif Paşa, Berlin'de bulunduğu süre içerisinde birçok düşünürün eserlerini okuyarak Batı medeniyetine dair bilgilerini derinleştirmiştir. Ayrıca üniversitede hukuk, felsefe ve siyasete dair bazı dersleri takip ederek¹¹ zihnî gelişimini sürdürmüştür. Berlin'den döndükten sonra çeşitli resmî görevlerde bulunduğu ifade edilen Münif Paşa daha önce edinmiş olduğu deneyimlerden yola çıkarak, görevleri sırasında birçok yeniliği başlatan bir kişilik olarak karşımıza çıkmıştır. Bir taraftan resmî görevlerini ifa ederken, diğer taraftan entelektüel gelişimini sürdürmeye devam etmiştir. Onun hem Doğu'da hem de Batı'da almış olduğu eğitimler, her iki kültüre de hâkim olmasını sağlamış ve söz konusu entelektüel yönünü kuvvetlendirmiştir.

Münif Paşa, Tercüme Odası'ndaki görevi sırasında buradaki kütüphaneden yararlanmayı da ihmal etmemiştir. Söz konusu kütüphane, sadece mütercimlerin değil aynı zamanda dönemin diğer devlet memurlarının da zihnî ve fikrî gelişimlerine katkı sağlamıştır.¹² Dolayısıyla mezkur kütüphane, Münif Paşa için de önemli bir yer tutmakta ve onun bu kütüphaneden ödünç alarak okuduğu kitaplardan hangi hususlar üzerine okumalar yaptığı az çok anlaşılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan HR.SYS. 1895/51 numaralı belgede¹³ Münif Efendi'nin Babialî Tercüme Odası Kütüphanesi'nden¹⁴ ödünç aldığı kitapların bir dökümü verilmiştir. Buna göre Münif Efendi şu kitapları ödünç almıştır:

1. Hun Tarihi'nin birinci cildi,
2. Historie d'Angleterre 2 volumes, (İngiltere Tarihi 2 cilt)
3. Voyage à Constantinople (İstanbul'a Yolculuk)

Söz konusu belgede bu üç kitabın dışında üç kitap daha sıralanmış ancak bu kitapların her birisi için belgenin arka kısmına şöyle bir not düşülmüştür: *"Bu kitabı almadıklarını ifade buyurmuşlardır ve imza dahi kendilerinin olmadığını beyan buyurmuşlardır."* Bu notun düşüldüğü üç kitap ise şunlardır:

1. Hammer, 2. ve 3. vol.,
2. Histoire de l'Empire Ottoman 1., 3., 4. vol. (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1., 3., 4. cilt)
3. Ve belgede kullanılan el yazısından dolayı adını tam olarak okuyamadığımız üçüncü bir kitap.

⁶ İsmail Doğan, "Münif Mehmed Paşa (1830-1910)", TDV İslam Ansiklopedisi, XXXII (İstanbul 2006), s. 9.

⁷ BOA, *İ.HR.*, 123/6179; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 374.

⁸ BOA, *Y.EE.*, 75/19; BOA, *İ.DUİT.*, 144/36; BOA, *İ.DUİT.*, 190/53.

⁹ BOA, *İ.HR.*, 257/15329.

¹⁰ BOA, *MB.İ.*, 41/57.

¹¹ İsmail Doğan, a.g.m., 9.

¹² Sezai Balcı, "Türk Tarihine Dair Yazılar," *Babialî Tercüme Odası Kütüphanesi*, 1. bs., haz., Alpaslan Demir (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 347.

¹³ BOA, *HR.SYS.*, 1895/51.

¹⁴ Sezai Balcı tarafından kütüphanede bulunan kitapların neler olabileceğine dair bir çalışma yapılmıştır. 1856-1868 tarihlerini kapsayan *Kütüphane Zimmet Defteri* üzerine yapmış olduğu araştırma neticesinde, ödünç verilen kitaplar üzerinden kütüphanede hangi kitapların olduğuna dair kısmî bir katalog hazırlamıştır. Söz konusu katalog için bakınız: Sezai Balcı, a.g.e., 350-362.

Münif Paşa ilmî alanda kendini geliştirdikçe elde ettiği birikimi toplum ile paylaşma çabası içine girmiş ve halkın bilinçlenmesi adına elinden geleni yapmaya başlamıştır. Bu noktada Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyılda başlayan cemiyetleşme hareketlerine kendisi de katılarak 1861 yılında *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* adında bir cemiyet kurmak için çeşitli çalışmalara girişmiştir. Ve nihayetinde bir irade-i seniyye¹⁵ ile cemiyet kurulmuştur.¹⁶ Türk aydınlarının, özelde bilim ve kültürü yaymak için kendi aralarında kurdukları ilk cemiyet¹⁷ olma hüviyetini taşıyan *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*, aynı zamanda resmi olmamakla birlikte ilk aşamada devlet tarafından desteklenmiş ve yer konusunda yardım almıştır.¹⁸ Cemiyetin çalışmaları dört ana başlıkta toplanmıştır: a- Her ay *Mecmua-i Fünun* adında bir derginin yayına hazırlanması, b- Cemiyet bünyesinde bir kütüphanenin açılarak okuyucuların hizmetine verilmesi, c- Halka çeşitli konularda dersler verilerek ilmî alanlarda yönlendirme faaliyetlerinin yapılması¹⁹ gibi faaliyetler cemiyetin temel amaçlarını oluşturmaktadır. Cemiyetin sonraki süreci incelendiğinde söz konusu çalışmaların tamamının ifa edildiği görülmektedir.²⁰ Cemiyet bünyesinde çıkarılan *Mecmua-i Fünun* dergisine gelindiğinde ise, bilim ve kültür tarihimiz açısından oldukça önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Münif Paşa'nın böyle bir derginin çıkarılması noktasında istekli olması esas itibarıyla onun düşüncelerinin bir yansıması olmuştur. Zira o; “*Memlekette ifa olunabilecek hidemât-ı maarifin en şümüllüsü matbuat olduğuna kâni' olmuş olan*”²¹ bir mütefekkir olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla umuma en kısa yoldan ulaşabilmek ancak matbuat vasıtasıyla olabilirdi. Hayatı boyunca yaptığı çalışmalardan da kendisinin matbuata verdiği değer somut olarak görülmektedir. Yine cemiyet bünyesinde tıpkı Berlin'deki üniversitenin halka açık olarak verdiği dersler gibi, Münif Paşa da eğitim, bilim ve kültür alanlarında halka açık bir takım dersler vermeyi planlamış, kitap telif ve tercümeleme gerçekleştirme çalışmalarını hızla sürdürmüştür. Münif Efendi'nin bu çabalarını Tanpınar şu şekilde yorumlamıştır: “*O da Cevdet Paşa gibi öğretmek için doğanlardandı. Ve ömrünün sonuna kadar öğretti. Gazeteciliği dahi bir nevi hocalıktır.*”²²

Münif Paşa'nın çalışmaları daha sonraki süreçte de devam etmiştir. Maarif Nezareti bünyesinde çalışırken yüklendiği önemli sorumluluklardan bir tanesi de nezaretin taht-ı idaresinde teşkil edilecek olan *Tercüme Cemiyeti*'nin reisliği görevidir. 1281 yılında nizamnâmesi oluşturulan Tercüme Cemiyeti²³ 1282 yılında kurulmuştur.²⁴ Söz konusu nizamnâmenin birinci maddesinde cemiyetin amacı şu şekilde ifade edilmiştir:

“*Umum halk ve bâ-husus mekâtib şâkirdânı için her türlü fünûn ve maârife dair elsine-i sâireden Türkçe'ye kütüb ü resâil ve harita tercüme ve te'lifleriyle iştigal etmek üzere Maârif Nezâret-i Celîlesi taht-ı idaresinde olarak bir Tercüme Cemiyeti teşkil olunacaktır.*”²⁵

Nizamnâmenin devamında cemiyetin bir reis ve sekiz azadan mürekkep olduğu, bu azalardan altısının mütercim ikisinin de musahhah olarak görev yapacağı ifade edilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra musahhah olarak görev yapanlardan Yahya Efendi'nin ölümü ve diğer bazı nedenlerden dolayı söz konusu cemiyetin üstlendiği bu önemli misyonun yerine getirilemediği anlaşılmaktadır. Zira buna dair bir belgede şöyle denmektedir:

¹⁵ BOA, *İ.DH*, 472/31671. Belgede aynı zamanda cemiyet nizamnamesi, üyelerin bir listesi ve Halil Bey'in Sadarete sunduğu bir arzuhâl bulunmaktadır.

¹⁶ Ebuziyya Tefvik *Yeni Tasvir-i Efkâr*'da cemiyetin neden bir irade-i seniyye ile açıldığını şöyle izah etmiştir: “*Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ise irade-i seniyye ile tesis etmiştir. Çünkü Fuad Paşa merhum bunun bilahare feshi ihtimalini düşündüğünden devamını bu suretle taht-ı te'minde bulundurmamak istemiştir.*” Ebuziyya Tefvik, “Münif Paşa,” *Yeni Tasvir-i Efkâr* 252, (1910): 1.

¹⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Modernleşmesinde İlk Adımlar* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), 233.

¹⁸ BOA, A. *JMKT.MHM*, 221/33.

¹⁹ Âdem Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), 67.

²⁰ Söz konusu çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Âdem Akın, a.g.e., s. 67- 130.

²¹ Ebuziyya Tefvik, a.g.m., 252 / 1.

²² Ahmet Hamdi Tanpınar, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988), 180.

²³ BOA, *İ.MVL*, 529/23733.

²⁴ BOA, A. *JMKT.MHM*, 336/37.

²⁵ BOA, *İ.MVL*, 529/23733.

“... ve cemiyet-i mezkûre hîn-i akdî olan müddetten beri birkaç defa ictima' eylemiş ve bazı kütüb-ü nâfia tercümesine başlamak niyetinde olduklarını taraf-ı acizâneme beyân etmiş iseler de bir aralık illet-i mündefianın haylûleti ve bir müddetten beri ictima' edememiş olmaları cihetleriyle zikrolunan niyetlerin kuvveden fiile çıktığına ma'lumât-ı âcizânem bulunmadığının arz ve beyânıyla terkîm-i hâmiş mücâseret kılındı.”²⁶

Bu olumsuzluklara rağmen Münif Paşa çalışmalarını sürdürmeye devam etmiştir. Bir taraftan resmî görevlerini ifa ederken diğer taraftan tercüme çalışmalarını yapmaya gayret etmiştir. 1286 yılına geldiğinde ise uzun zamandan beri açılmasını istediği Darülfünun'un açılışı gerçekleşmiş ve burada bazı konularda konferanslar vermiştir.

Münif Paşa'nın kişiliğine geldiğimizde ise buna dair en açık bilgileri Ebuzziya Tevfik'in *Yeni Tasvir-i Efkâr*'da kaleme aldığı “Münif Paşa” adlı makaleden elde etmekteyiz. Söz konusu makalede Ebuzziya şöyle demektedir:

“*Filhakika Münif Efendi'nin mecbûl olduğu sîret-i hasene emsaline pek az tesadüf olunur mevâhib-i fitratda idi. Evvela fevkâlâde istikamet-i fikriyyeye mâlik olarak hiçbir vakit düşündüğünün hilafına söylememiştir. Ve hiç kimseyi her ne miktar ve suretle olursa olsun aldattığı görülmemiştir. ...Ahlak-ı fazîlesi cidden şâyân-ı tebcil ve taklîd-i fezâilendir. Bu zatın lisanından fi müddet-i ömr kizb sadır olmamıştır. İstikamet-i ahlakiyesine bundan büyük delil mi lazımdır. Hezî ve istihzadan hoşlanmazdı. ...Evvela şayan-ı tebcil bir istikamet, saniyen, vazifeye esîrâne sadâkat, salisen aileye hürmet ve muhabbet gibi birbirinden bâlâter üç fazilet bu zata – muvaffakiyet olmuştur. Münif Paşa'nın mecbûl olduğu fezail-i ahlakiyeden biri de daima muhaverât ve muharrerâtında mahviyetkârâne idare-i lisan etmiştir. Hiçbir eserinde müddeiyâne bir tarz gösterilemez.*”²⁷

Ayrıca Ebuzziya aynı makalede, Şinasi ve Münif Paşa arasında bir karşılaştırma yaparak onları pek çok yönden tartmış ve şöyle demiştir:

“*Şu kadar ki Şinasi'de vehm ile beraber bir de kibr meşhûd idi. Münif Efendi ise her türlü tevhimâtan âzâde ve kibr ve azamete değil ihlas ve tevazua dildâde idi.*”²⁸

Münif Paşa'nın mütevazı kişiliğine dair Şinasi'ye karşı olan tutumuna bir başka örnek daha verilebilir. Söz gelimi Şinasi, kendi gazetesi olan *Tasvir-i Efkâr*'da ülkenin ilk bilim ve fen mecmuası olan *Mecmua-i Fünun*'nun neşredilmeye başlandığını haber olarak vermezken, sonraki süreçte Münif Efendi *Tasvir-i Efkâr*'ın neşrinden duyduğu memnuniyeti *Mecmua-i Fünun*'da bir yazı²⁹ kaleme alarak ifade etmiştir.³⁰ Münif Paşa'nın bu davranışından insanların kendisine karşı olan tavırlarını kişisel algılamadığı ve karakterinden ödün vermediği anlaşılmaktadır. Yukarıda aktarılanlardan görülmektedir ki başta ahlaki özellikleri olmak üzere, aileye verdiği önem, işine karşı olan ciddiyeti, çağdaşlarıyla polemige girmeme çabası gibi açılardan oldukça titiz bir karaktere sahip olan Münif Paşa, dönemi içinde ayırt edilebilir bir şahsiyet olarak ortaya çıkmaktadır.

2. Münif Paşa'nın Tercüme Faaliyetleri

Münif Efendi'nin erken yaşlardan itibaren geçen hareketli yaşamı ve çeşitli nedenlerle farklı yerlerde bulunması onun dil gelişimine ciddi bir katkıda bulunmuştur. Babasının görevi dolayısıyla gittiği Mısır'da uzun bir süre kalmış ve eğitiminin temel nüveleri burada atılmıştır. Küçüklükten itibaren babasının ve diğer bazı hocaların riyasetinde aldığı Arapça eğitimi ile Arapçasını ve o sıralar Kahire'de bulunan Mirza Senglâh sayesinde ise Farsçasını geliştirmiştir.³¹ Ayrıca o dönemde Mısır'da gerçekleşen Batılılaşma sürecine de

²⁶ BOA, MVL, 873/80.

²⁷ Ebuzziya Tevfik, a.g.m., 251 – 253.

²⁸ Ebuzziya Tevfik, a.g.m., 252/2.

²⁹ Münif, “Zuhûr-ı Tasvir-i Efkâr,” *Mecmua-i Fünun*, 1 (1279): 46-50.

³⁰ Ebuzziya Tevfik, a.g.m., 252.; Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını, Münif Paşa* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2012), 118.

³¹ M. Kayahan Özgül, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politeknîği: Münif Paşa* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 25. Münif Paşa daha sonra İran'a gittiğinde Tebriz'e geçip hocası Mirza Senglâh'ı ziyaret etmiş ve onun müteahhirin şuarasından olduğunu ifade

şahitlik etmiş olan Münif Paşa bu çerçevede Fransızca öğrenmeye başlamıştır.³² Daha önce ifade edildiği üzere Münif Paşa Berlin sefaretindeki resmî görevleri itibariyle Berlin'e gitmiştir. Burada bulunduğu üç sene zarfında *ulûm-u cedîdeden* istifade edecek kadar Berlin Darülfünunu'nda Almanca eğitimi almıştır.³³ Almanca ve Fransızcası ile ilgili olarak şöyle söylediği aktarılmıştır:

“ Ben ki Almanca'yı Prusya'da öğrendim. Heine'yi, başka Alman şairlerinin şiirlerini Farsça'ya tercüme ettim. İran gazetelerinde neşrettim, yani bu lisanı bu kadar iyi bilirim. Yine de Fransızcam kadar kuvvetli değildir. Bunun sebebi, Yusuf Kâmil Paşa da, ben de Fransızca'yı Kahire'de öğrendik. Hiçbir yerde Kahire'de konuşulan güzel, yüksek Fransızca konuşulmaz.”³⁴

İlerleyen süreçte Fransızca kadar popüler olmamasına rağmen İngilizce de öğrenmiş olan Münif Paşa, bu dilden az da olsa çeviriler yapmıştır. İngilizceden ilk şiir çevirisini yapmış ve yazmış olduğu *İngiltere Tarihi*'nde³⁵ neşretmiştir. Bunların yanı sıra Batı dillerinden Rumca'yı mükemmel bir şekilde konuşup yazdığı da ifade edilmiştir.³⁶

Ömrünün sonlarına doğru Çince öğrenmeye başlamış ve lisanlara karşı bu iştiağından dolayı çevresince *Ebu'l-Lisan*³⁷ olarak anılmaya başlanmıştır. Dillerdeki bu vukûfiyeti, öğrenme ve öğretmeye karşı olan isteğiyle birleşince ortaya ciddi bir tercüme faaliyeti çıkmıştır. Dolayısıyla Mecmua-i Fünun başta olmak üzere dönemin birçok gazetesinde yazmaya başlamış ve Türkçe makaleleriyle birlikte tercüme ettiği çalışmaları da yayımlanmaya başlamıştır.

1860'larda Münif Paşa gibi kişilerce şahsî olarak ele alınan tercüme programlarının Reşit Paşa'nın devlet destekli kurumundan daha fazla başarılı³⁸ olduğuna dair yorumlar yapılmış ve bu konudaki şahsî girişimlerin önemine dikkat çekilmiştir. Bir yönüyle ansiklopedist³⁹ bir özellik taşıyan Münif Paşa, bir taraftan Mecmua-i Fünun'daki çalışmalarına devam ederken bir taraftan da tercüme faaliyetlerini sürdürmüş ve bu çalışmaları üzerinde özenle durmuştur. Bilhassa Mecmua-i Fünun'un ifa ettiği görevi Ebuzziya şu şekilde dillendirmiştir:

“Münif Efendi'nin bu eser ile ebnâ-yı memlekete ifâ ettiği hizmeti kemâli esefle yine tekrar ediyorum devlet ifâ edememiş, belki ifâ edenlere mâniolar teşkil etmiştir. Binaenaleyh Münif Efendiye muallimîn-i irfân-ı milletin en müfidi nazariyle bakmak ve nâmını hafıza-i ebnâ-yı vatana nakşetmek cümlemiz için bir vazife-i şükür-güzâridir. Bu suretle (Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye) mahall-i içtimai dahi tanzim etmiş olduğundan tedrisatına başlamıştır.”⁴⁰

Eserlerinin çoğunluğunun çeviri olması, onun yeni bilginin aktarılması ve tanıtılmasına verdiği önemi göstermektedir.⁴¹ Ancak o, sadece mütercim olarak ortaya çıkmamış aynı zamanda bu bilgileri halka en doğru şekilde öğretme çabası içine de girmiştir. Münif Paşa'nın Türkçe olarak yayımladığı veya yayımlamadığı eserleri olmakla birlikte⁴² başka dillerden tercüme ettiği çalışmaları da ayrı bir öneme sahiptir. Zira tercüme etmek için seçmiş olduğu eserlerin, daha önce ifade edildiği gibi bilginin aktarılması

etmiştir. (Tahir Münif, “İran Mektupları 1, Birinci Mektub: Yusuf Kâmil Paşa'ya,” *Mecmua-i Ebuzziya*, 104 (1329): 814-816.) Ayrıca bu ziyareten Münif Paşa'nın vefa sahibi bir kişilik olduğu görülmektedir.

³² İsmail Doğan, a.g.m., 9.

³³ Ebuzziya Tefvik, a.g.e., 251 / 4.

³⁴ M. Kayahan Özgül, a.g.e., 122.

³⁵ Münif Paşa, *İngiltere Tarihinden Birkaç Yaprak* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu), yy.

³⁶ Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972), 240.

³⁷ Âdil Dâi, “Münif Paşa (Hayatı ve Eserleri)” (mezuniyet tezi, İstanbul Üniversitesi, 1951), 9.

³⁸ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 162.

³⁹ Hilmi Ziya Ülken, söz konusu ansiklopedist özelliği “öğretmek” ve “haber vermek” olarak ifade etmiştir. Şöyle ki: “Bu devrin başlıca hedefi öğretmektir. ‘Aydınlanma’nın hâkim fikirlerine dayanarak, Batı medeniyetinin yenilikleri, Osmanlı-Türk dünyasınca bilinmeyen bütün yeni bilgi dalları hakkında haber vermektir.” (Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1992), 68.)

⁴⁰ Ebuzziya Tefvik, “Münif Paşa,” *Yeni Tasvir-i Efkâr* 253 (1910):2. Yazının devamında işlenen derslerin neler olduğu ve kimler tarafından verildiği anlatılmaktadır.

⁴¹ İsmail Doğan, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi* (İstanbul: İz yayıncılık, 1991), 122.

⁴² Söz konusu eserlerin listesi için bkz: Bursalı Mehmed Tâhir, a.g.e., 240.

ve tanıtılmasını sağlarken aynı zamanda toplumun bilgi ve kültür düzeyini arttıracak nitelikte olması dikkat çekicidir. Kimi tercümeleleri eser düzeyinde kimileri de makaleler, nev'iyeler düzeyinde olan Münif Paşa'nın eser düzeyinde tercüme edip neşrettiği ilk çalışması, *Muhaverât-ı Hikemiyye* olmuştur. Batı dillerinden çevrilerek basımı yapılan ilk edebi ve felsefi eser olma özelliğini taşıyan⁴³ bu eser, Voltaire, Fénelon ve Fontenelle'den bazı diyalogları içermektedir. 1859 yılında yayımladığı bu eserle Münif Paşa, Batı'nın felsefe penceresini açmıştır. Aydınlanmacı filozoflardan seçimler yapması ayrı bir öneme haizdir. Eserde mevcut olan diyaloglar evrenin yaratılışı ve anlamından, kadınların eğitimi, hayvan hakları, ekonomik hayata, ticaret, hukuk ve medeniyete kadar birçok konuyu ele almaktadır. Bilhassa kızların eğitimi noktasında hem tercümelerinde bu konulara değinen makaleleri seçmeye özen göstermiş hem de resmî görevleri sırasında bu hususa dair çeşitli çalışmalarda bulunmuştur.⁴⁴

Münif Paşa'nın çoğunlukla Voltaire'den tercüme yapması önemli bir seçim olarak ortaya çıkmaktadır. Zira bilinen ilk Voltaire tercümesi Üçüncü Mustafa döneminde yapılmış (1738 yılında) ancak Fransız İhtilali'nden sonra Reisülküttab Âtîf Efendi onu ve arkadaşlarını zındıklık ve dehrî olmakla itham edince (1798) uzun bir süre Voltaire ve diğerlerinin adı anılmamıştır.⁴⁵ Ta ki Münif Paşa ondan bazı tercüme yapmaya başlayana kadar. Münif Paşa, bu tercüme neticesinde -Voltaire'in siyasi ve dini düşünceleri sebebiyle- çeşitli ithamlara maruz kalmıştır. Bunun üzerine sonraki süreçlerde diğer Batılı yazarlardan yaptığı tercümelerinde daha dikkatli olmuş, siyasi mesaj ve içerikler taşımayan metinleri tercüme etme gayreti içine girmiştir.⁴⁶

Münif Paşa'nın *Muhaverât-ı Hikemiyye*'den sonra yapmış olduğu ikinci bir eser tercümesi de *Mağdurin* olarak Türkçe'ye tercüme edilmiş ve Victor Hügo'ya ait olan *Les Misérables (Sefiller)* adlı eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Eser, esas itibarıyla Ruznâme-i Ceride-i Havâdis'de tefrika olarak yayımlanmış ancak yayımlanan bölümlerinde kim tarafından tercüme edildiği belirtilmemiştir. Fakat Ebuzziya, *Yeni Tasvir-i Efkâr*'da, Ruznâme-i Havâdis'in 'Nev'iyeye' namıyla bir tefrika neşrettiğini, Münif Paşa'nın da bu tefrikada Hügo'nun *Les Misérables*'ını *Mağdurin Hikâyesi* başlığıyla neşrettiğini ifade ederek devamında şöyle demiştir:

“...Binaen aleyh Münif Efendi'nin o varakapâresiyle evlâd-ı vatana mûcib olduğu fevâidi – Maarif Nezareti idrak edememişti. Çünkü o zaman dahi Avrupa'da bu sendeki etfâlin zevk ve istifadesini te'min edecek enva-i matbuat bulunduğu cihetle ya tercüme veya taklîd tarikiyle bu lazımevi vücuda getirebiliyordu.”⁴⁷

Bunun dışında yapılan diğer araştırmalar neticesinde dönemin dil ve üslup kullanımları da incelenerek söz konusu tercümenin Münif Paşa'ya ait olduğu tespit edilmiştir.⁴⁸

Münif Paşa'nın Ruznâme-i Ceride-i Havâdis'de yayımlanan başka bir tercümesi ise *Âdât-ı Ümem* olarak karşımıza çıkan bir derlemedir. Eser, Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonunda (numara 34 Ae Tarih 404'de) bulunmakla birlikte üzerinde şu cümle yer almaktadır: “*Bu kitab Münif Paşa merhumun hatt-ı destidir.*” Eserde temel olarak Romalılar ve Asya'da yaşayan toplulukların evleri, yaşam tarzları, yeme alışkanlıkları, giyim ve süslemelerine⁴⁹ ilişkin bilgiler verilmektedir. *Âdât-ı Ümem*'in içerdiği makalelerin ayrı ayrı tercümeleri ise yine Münif Paşa tarafından *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*'te peyderpey

⁴³ İsmail Doğan, a.g.m., 11.

⁴⁴ Münif Paşanın Maarif Nazırı olduğu dönemde idadi seviyesinde açılan bir kız mektebi ve yine Kıbrıs'ta bir kız mektebinin açılmasına yönelik çalışmaları örnek olarak verilebilir. (İsmail Doğan, a.g.m., 11).

⁴⁵ M. Kayahan Özgül, a.g.e., 112.

⁴⁶ M. Kayahan Özgül, a.g.e., 113.

⁴⁷ Ebuzziya Tevfik, a.g.m., 251-252. Ebuzziya aynı yerde, *Mağdurin Hikayesi*yle birlikte Ruznâme'de yayımlanan *Napolyon Tarihi*'nin çevirisini de Münif Paşa'ya atfetmiştir.

⁴⁸ M. Kayahan Özgül, Dündar Akunal'ın Münif Paşanın ailesiyle görüştüğünü, onun metrukâtı arasında birçok belge ile beraber Paşanın kendi el yazısıyla yazılmış *Mağdurin Hikâyesinin* müsveddelerine de rastladığını ve Ruznâmedekilerle karşılaştığında aynı metinler olduğundan bahsettiğini yazmaktadır. (M. Kayahan Özgül, a.g.e., 118-119.) Ayrıca söz konusu hikâyenin dil-üslup özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz: Ali Budak, a.g.e., 365 – 369.

⁴⁹ Âdem Akın, a.g.e., 30.

neşredilmiştir. Daha sonra bu tercümelerinin gazete sayfalarında kaybolmasını istemediği için bir derleme olarak telif ettiği⁵⁰ ifade edilmiştir.

Münif Paşa'nın yapmış olduğu tercüme bunlarla sınırlı kalmamıştır. *Mecmua-ı Fünun*'da, *Hazine-i Evrâk*'ta, *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*'te, *Mecmua-i Ebuuzziya*'da çeşitli konularda yapmış olduğu tercüme ve ayrıca tefrika olarak yayımladığı tercüme de bulunmaktadır. Bu tercüme bazılarında "Münif" şeklinde mütercim bizzat kendisi belirtilmişken bazılarında ise mütercime dair herhangi bir atıf veya imza bulunmamaktadır. Bunun nedeni, bazı dönemlerde yaptığı tercüme sırasında aynı zamanda devlette resmî bir görevde olduğu ve buna binaen yazılarına imza atmadığı şeklinde ifade edilmiştir.⁵¹ Münif Paşa'nın yapmış olduğu bazı tercüme aşağıdaki gibidir:

Mecmua-ı Fünun'da neşretmiş olduğu tercüme yazıları şunlardır:

- Sür'at-i Ömr⁵²
- Hulâsâ-i Politikkiye⁵³
- Târih-i Hükemâ-yı Yunan⁵⁴
- Fotoğrafya⁵⁵

Hazine-i Evrâk'da neşretmiş olduğu tercüme yazıları şunlardır:

- Âdâb-ı Satranç⁵⁶
- Makâmât-ı Harîri Tercemesinden Birinci Makâme – San'aiyye⁵⁷
- Misafirhane⁵⁸
- Münif Paşa Hazretleri Tarafından Tercüme Olunmuştur, Birinci Mektub⁵⁹
- Hayatın Şerefine Dair Amerikalıların Tertib Etmiş oldukları Bir Kıt'a-i Manzumun (Marseilles)den Nesren Tercümesidir⁶⁰

⁵⁰Ali Budak, "Âdât-ı Ümem," *Akademik Bakış* 8 (2006): 7.

⁵¹Ali Budak, a.g.e., 139.

⁵²Mecmua-i Fünun, nu: 1, sene: 1279, s.44 – 45. Derginin ilk sayısında neşredilen bu yazı Bossuet'den yapılan bir tercümedir. Münif Paşa, yazıyı tamamladıktan sonra kendi adının yanında Bossuet'in de adını parantez içinde yazmıştır.

⁵³Mecmua-i Fünun, nu: 6-40, sene: 1279-1283. Söz konusu tercüme, derginin altıncı sayısından itibaren başlamış ve kırkıncı sayısına kadar peyderpey yayımlanmıştır. Tercümenin başlangıcında, *taraf-ı saltanat-ı seniyyeden verilen müsaade* ile yazıldığına dair bir beyan bulunmaktadır. Genel olarak İtalya, Prusya, Lehistan, Yunanistan, Amerika, Fransa, İngiltere, Mısır, gibi birçok ülkedeki politik durumların bir özeti yapılmıştır. Elde edilen bu bilgilerin dönemin gazetelerinden gün gün takip edilerek uygun bir şekilde aktarılacağı, derginin dördüncü sayısında ifade edilmiştir. (nu: 4, s.135.)

⁵⁴Mecmua-i Fünun, nu: 13-46, sene: 1280-1300/1. Münif Efendi'nin Mecmua-i Fünun'un on üçüncü sayısından son sayısına kadar ve 1300 yılındaki tek nüsha da dâhil olmak üzere derginin belli sayılarında tefrika olarak yayımladığı bu yazı dizisinin tercüme olduğuna dair dergi içerisinde herhangi bir kayıt yoksa da Fenelon'un ilk çağ filozoflarını anlatan bir eserinden tercüme edildiği tespit edilmiştir. Ancak Özgül, Münif Paşa'nın, bu eseri direkt orijinalinden değil orijinali ile tercümesinin bir arada olduğu Krikor Kumaryan'ın kitabından faydalanmış olabileceğini yani ikinci dilden yapılan bir tercüme olabileceğini ifade etmektedir. (M. Kayahan Özgül, a.g.e., 114 – 116).

⁵⁵Mecmua-i Fünun, nu: 38-39, sene: 1283. Âdem Akın, (a.g.e., s. 78'de) bu makalenin Münif Paşa tarafından tercüme edildiğini ifade etmesine rağmen yaptığımız Mecmua taramasında Münif Efendi'ye ait bir atıf olmadığını görmüştür.

⁵⁶Hazine-i Evrâk nu: 1, sene: 1297, s. 3-8. Franklin'den yapılmış bir tercümedir. "*Münif Paşa Hazretlerinin Franklin Âdâb-ı Satranç*" başlığıyla neşredilmiştir.

⁵⁷Hazine-i Evrâk, nu:14, sene: 1297, s.209-213.

⁵⁸Hazine-i Evrâk, nu: 40, sene: 1297, s.626-629. Tercümenin altında "Münif" imzası bulunmaktadır. Başlığın üst kısmındaki açıklama şu şekildedir: "*Bu âlem-i dünya nev'i insanuna nisbetle bir misafirhâne olduğunu mutezammın Fransa meşâhir-i üdebâsından Giratirinin (ya da Gretry) eser-i hâmesi olan bir makâle-i hikmet-i asâlenin tercümesidir.*"

⁵⁹Hazine-i Evrâk, nu: 41, sene: 1297. Bu mektubun devamı olan "İkinci Mektub" 1298'in birinci numarasında, "Üçüncü Mektub" ise yine 1298'in ikinci numarasında neşredilmiştir.

⁶⁰Hazine-i Evrâk nu: 6, sene: 1298, s. 82-83. Münif Paşa tarafından, Marseilles'den yapılmış bir tercümedir. (1298 yılında neşrine devam edilen bu derginin dergi numaraları önceki senenin devamı olmayıp yeniden numaralandırılmıştır. Dergi, ikinci senesinde; "İkinci sene, numara 1" başlığıyla yayımlanmış ve yayın tarihi derginin sağ üst köşesinde verilmiştir.)

Ruznâme-i Ceride-i Havâdis'te neşretmiş olduğu tercüme yazıları şunlardır:

- Vapur Sefâininin Mucidi Olan Robert Fulton Nâm Zâtın Terceme-i Hali⁶¹
- Robert Fulton'un Paristen Amerika'ya Göndermiş Olduğu Bir Kıta Mektubun Tercümesidir⁶²
- Mesâkinin Envâi ve Buna Müteallik Âdât Beyanındadır⁶³
- Âlemde Bulunan Mîlel ü Akvam-ı Muhtelifenin Me'kulata Müteallik Âdâtı Beyanındadır⁶⁴
- Âlemde Bulunan Mîlel-i Muhtelifenin Elbise ve Tezyinatına Müteallik Usul ve Adetlerine Dairdir⁶⁵
- Hafî Olmadığı Vechle Hikmet-i Tabiiyye ve Hey'et ve Emsali Fünuna Müteallik Mesail⁶⁶
- Daima Meşhudumuz Olan Mevâd ve Hâlâtın Sırrı ve Hikmetine Dair Mukaddemce Yazılan Bendin Maba'dıdır⁶⁷
- Daima Meşhudumuz Olan Mevâd ve Hâlâtın İlel ve Esbâbına Dair Mukaddemce Yazılan Bendlerin Maba'dıdır⁶⁸
- Meşhur Voltaire'in Makâlâtından Tercüme Olunan Tabiat ile Bir Feylesof'un Muhaveresidir⁶⁹
- Times Gazetesi'nin Derc Eylemiş Olduğu Mektubun Tercümesidir⁷⁰
- Watters'ın Kırk Fıkrası⁷¹
- Mağdurin Hikâyesi⁷²
- Napolyon Tarihi⁷³

Mecmua'da (Mecmua-i Fünun 1300 yılı) neşretmiş olduğu tercüme yazıları şunlardır:

- Tarih-i Hükema-yı Yunan
- Hikâyât⁷⁴

⁶¹ Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 49, sene: 1277, s.2.

⁶² Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 50, sene: 1277. Bu tercümenin Münif Efendiye ait olduğu 49. sayıdaki yazının sonuna eklediği nottan anlaşılmaktadır.

⁶³ Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 60, 62, 64, sene: 1277.

⁶⁴ Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 66, 67, 73, sene: 1277.

⁶⁵ Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 83, 98, sene: 1277. Âdem Akın tarafından, bahsedilen bu üç tercüme *Âdât-ı Ümem* başlığıyla neşredilen telif bir eser olarak sayılmış ve Özgül tarafından söz konusu derlemenin niçin tercüme sayılması gerektiği ayrıntılı olarak açıklanmıştır. (bkz. M. Kayahan Özgül, a.g.e., s. 119-120). Söz konusu telif, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu 34 Ae Tarih 404 numarasıyla "*Âdât-ı Ümem Tercemesi*" şeklinde kayıtlıdır.

⁶⁶ Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 74, sene: 1277. Bu yazısında Münif Paşa, New York şehri Darülfünun azasından oluşan bir komisyon tarafından İngilizce soru cevap şeklinde hazırlanmış bir kitabın telif edilip "*Fenn-i Mevadd-ı Adiye*" ismiyle neşredildiğinden bahsetmektedir. Bir kısmı ceridenin bu sayısında olmak üzere mezkûr kitaptan nakiller ve bazı faydalı bilgilerin aktarılacağını ifade etmiş ve kısa bir bölüm tercümesi vermiştir.

⁶⁷ Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 76, sene: 1277.

⁶⁸ Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 79, 81 sene: 1277.

⁶⁹ Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 89, sene: 1277.

⁷⁰ Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 170, sene: 1277. Âdem Akın (a.g.e. s.159'da) bu tercümenin Münif Efendi'ye ait olduğunu ifade etmiştir. Ancak yaptığımız gazete incelemesinde söz konusu tercümenin kim tarafından yapıldığına dair bir atfın olmadığı görülmüştür.

⁷¹ Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 210- 227, sene: 1278. Ruznâme'nin 210-227 aralığındaki numaralarında yaptığımız gazete incelemesinde söz konusu tercümenin kim tarafından yapıldığına dair herhangi bir atfın olmadığı görülmüştür. Ancak M. Kayahan Özgül (a.g.e. s.123'de) söz konusu tercümenin Münif Efendi'ye ait olduğunu ifade etmiştir. Münif Paşa'nın Ceride-i Havâdis'e girdikten sonra İngilizce öğrendiğini, kütüphanesinde çeşitli İngilizce kitapların bulunduğunu ve "*Watters'ın Kırk Fıkrası*" adlı bu tercümenin ise ona ait olduğunu beyan etmiştir.

⁷² Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 480-503, sene: 1279. Yirmi dört sayı boyunca devam eden bir tefrika halinde yayımlanmıştır. Tercümenin Münif Paşa'ya ait olduğuna dair bilgiler yukarıda verilmiştir.

⁷³ Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 121, sene: 1277. Ebuzziya Tefvîk, a.g.m., nu: 252'de Ruznâme'de yayımlanan *Napolyon Tarihi*'nin çevirisini Münif Paşa'ya atfetmiştir.

⁷⁴ Birçok kısa hikâyeden oluşan bölümde neşredilen hikâyelerin tercüme olduğuna dair Mecmuada bir kayıt yoksa da, bunların tercüme olduğu ileri sürülmüştür. (bkz: M. Kayahan Özgül, a.g.e., s.123). Hikâyelerden ilki olan "Bir Yıldız Böceği ile Bir Yolcu"

Mecmua-i Ebuzziya'da neşretmiş olduğu tercüme yazıları şunlardır:

- Harâbât-ı Tedmür (Tercüme-i Münif)⁷⁵

Bunların yanı sıra Münif Paşa tarafından yazılmış ancak tamamlanmamış olan *İngiltere Tarihi* adlı eser içinde tercüme etmiş olduğu İngilizce bir şiiri de bulunmaktadır. Çoğunlukla Fransızcanın tercih edildiği, ancak İngilizcenin henüz az bir kesim tarafından bilindiği düşünüldüğünde Münif Paşa'nın bu noktadaki çabası önem arz eden bir husus olarak ortaya çıkmaktadır.

Ele alınan konulardan da anlaşıldığı üzere Münif Paşa gerek eser tercümelerinde gerekse makale ve diğer tercümelerinde, Aydınlanma döneminde Batı toplumuna yön veren ve bilgilendiren bir takım düşünce yazılarını, aynı dönemde Osmanlı toplumuna da aktarma çabası içine girmiştir. Aynı zamanda bazı hikâyeler tab' ederek okuyucuların dikkatini çekmeye çalıştığı da görülmektedir. Esas itibarıyla bir dil bilmek, başka bir kültür hakkında fikir sahibi olunmasını gerektirdiği için Münif Paşa da öğrendiği bu dillerle diğer toplumların kültürlerine vâkıf olmuş ve bu kültürlerdeki birikimleri, kendi mensubu olduğu kültüre aktarma gayreti içine girmiştir. Bunları aktarmanın tek yolunun matbuat olduğunun bilincinde olduğundan çalışmalarını ara vermeden istikrarlı bir şekilde sürdürmüş ve neşretmiştir. Sonraki süreçlerde onun bu çalışmaları halk nezdinde olumlu bir karşılık bulmuş ve bu hüsn-ü kabul için Münif Paşa *Mecmua-i Fünun*'da bir teşekkür yazısı kaleme almıştır.⁷⁶

Tercüme faaliyetlerinde bilinen önemli hususlardan biri de tercüme edilen metindeki bazı kavramların hedef dile aktarılmasında karşılaşılan problemlerdir. Zira bazı kavramlar ya hedef dilde bulunmuyor ya da onu karşılayan kavramlar, ifade edilmek istenen manayı tam olarak veremiyor. Dolayısıyla bu noktada Münif Paşa'nın çalışmalarına bakıldığında onun da aynı problemlerle karşılaştığı görülmüş ancak bunun üstesinden gelerek Türk dilini kullanmadaki yetkinliğini burada da sergilemiştir. Zira, *Münif Efendi gibi linguistik merakları olan bir aydın için tercüme veya adapte kelimelerin Türkçe'ye kazandırılması büyük ihtiyaçtır.*⁷⁷ Dillere olan merakı sayesinde yeni kavramlar üretme becerisine sahip bir kişilik olarak ortaya çıkan Münif Paşa, dönemin konuşulan Türkçesine çeşitli kavramlar kazandırarak⁷⁸ Türk dilinde yeni ufuklar açmıştır. Eserlerinde kullandığı sadelik ve üsluba gelince Tanpınar, onun eserlerinde kullanmış olduğu üslubun döneminin en ileri üslubu olduğunu belirtmiş⁷⁹, aynı şekilde Ebuzziya Tevfik de, onun yazmış olduğu yazılarda gayet sâde ve vâzıh bir üslub kullandığını ifade etmiştir.⁸⁰

On dokuzuncu yüzyılda askeri, teknoloji ve bilim alanında Osmanlı toplumunun sürekli olarak Batı toplumunun gerisinde kaldığına dair genel bir kanı hâkimken, düşünce ve kültür alanında bunun tersi bir tablo ortaya çıkmış, neredeyse dönemsel olarak aynı zamana tekabül eden ve tercüme yoluyla gerçekleştirilen aktarımların olduğu görülmüştür. Bu çalışmaların kendi dönemi içinde ve günümüzde bittabi nadide bir yeri olduğu ifade edilmelidir. Özelde ise Münif Paşa'nın peyderpey olarak çeşitli gazete ve mecmualarda yayımlanmış olduğu söz konusu tercüme ve bilgiyi aktarma noktasındaki çabalarının, Türk Kültür Tarihi'ndeki önemli yerini koruduğu da belirtilmelidir.

hikâyesi nedeniyle derginin tekrar kapatıldığı bilinmektedir. Söz konusu hikâyenin maksadı için Mabeyn-i Hümayün'a çağrılan Münif Paşa'nın sarf ettiği cümlelerden bu hikâyenin Farsçadan tercüme edilmiş olabileceği ifade edilebilir. Zira Farsçaya atıfta bulunarak söz konusu kelimenin Türkçe karşılığını söylemiştir. Dolayısıyla mezkûr hikâyenin orijinal dilinin Farsça olması muhtemeldir. Şöyle ki Münif Efendi: "*Ben Farisi'yi sekiz yaşımda iken Ayıntab'da okudum. Şebtâb'ın Türkçesi yıldızböceği olduğunu o zaman öğrendim. Bunda kasıt aramak eser-i belâhettir*" demiştir. (Ebuzziya Tevfik, *Münif Paşa*, Yeni Tasvir-i Efkâr, numara: 253, sene: 1910, s.2; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 1001.)

⁷⁵ Mecmua-i Ebuzziya, cüz:10, sene: 1298, s. 307-309. Fransız edebiyatçılarından Volney'e ait olan *Tedmür Harabeleri* isimli eserin bir bölümünün Münif Paşa tarafından tercüme edilmiş halidir.

⁷⁶ Münif, "Mecmua-i Fünun'un Mazhar Olduğu Hüsn-i Kabulden Dolayı Amme'ye Teşekkür," *Mecmua-i Fünun* 4 (1279): 134-137.

⁷⁷ M. Kayahan Özgül, a.g.e., 230.

⁷⁸ Münif Paşa'nın Mecmua-i Fünun neşredilirken üretmiş olduğu bazı kavramlar için bkz: M. Kayahan Özgül, a.g.e., 65-67.

⁷⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., 181.

⁸⁰ Ebuzziya Tevfik, a.g.m., nu: 252, sene: 1328.

Sonuç

On sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren başlayan Batılılaşma hareketleri, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren sistematik bir yapı haline gelmiş, ilk aşamalarda daha çok askeri alanda görülen Batılılaşma girişimleri sonraki süreçte neredeyse tüm sahalara yayılmış bir nitelik haline gelmiştir. Tercüme alanı da bundan payını alan bir mecra olarak tarihteki yerini almıştır. On dokuzuncu yüzyılda Batı ile gelişen ilişkiler sonucunda tercümenin önemi artmış ve tercümanlara büyük roller düşmüştür. Osmanlı Devleti'nin tercüme ihtiyacını çoğunlukla Rum tercümanlar gidermiş ancak zaman içinde bu tercümanların devletin aleyhinde olan kastî girişimleri neticesinde tercüme alanından çıkartılmışlardır. Doğal olarak ortaya çıkan tercüme ve tercüman ihtiyacının giderilmesi için devlet eliyle bir Tercüme Odası kurulmuş ve Müslüman tercüman yetiştirme gayesi güdülmüştür. Bu odanın verimlilik düzeyi dönemselsel olarak farklılık göstermişse de bir noktada tercüme ihtiyacının karşılanmasına ciddi katkılar sunmuştur. Söz konusu oda, dönemin sadece tercüme ihtiyacını gidermekle kalmamış aynı zamanda daha sonra gerçekleşecek olan Tanzimat döneminin önde gelen bürokratlarının ilk nüvelerinin atıldığı bir kurum olarak da ön plana çıkmıştır. Zira söz konusu dönemde, bir taraftan bu odadan yetişen bir taraftan da bireysel olarak kendi çabalarıyla yurtdışına giderek eğitim alan Osmanlı aydınlarının tercüme sahasına olan katkıları, fikir ve kültür hayatımızda önemli bir rol oynamıştır.

Dönem itibariyle Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi isimler ön plana çıkmışsa da Münif Paşa'nın katkıları azımsanmayacak kadar önemli bir yere sahip olmuştur. Her şeyden önce bilim ve kültür sahasında ilk olma özelliği taşıyan *Mecmua-ı Fünun* gibi bir derginin çıkartılması dönem itibariyle yeri doldurulamayacak bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine kurmuş olduğu *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* adlı oluşumun üstlenmiş olduğu misyonlar, onun, döneminin ilerisinde bir bakış açısına sahip olduğunu gösterir niteliktedir. Bunların yanı sıra Münif Paşa'nın tercüme sahasında ortaya koyduğu çalışmaları da yine çeşitli yönleriyle ilk olabilecek özellikler taşımaktadır. Zira uzun bir aradan sonra Batı'dan felsefi anlamda eser tercümelerinin yapılarak basımı sağlanan ilk çalışma yine Münif Paşa'ya ait olan *Muhaverat-ı Hikemiye* adlı eserdir. Münif Paşa sadece tercüme yapmakla yetinmemiş aynı zamanda Batı'da gerçekleşen çeşitli olayların ya da ilmi konuların dikkatli bir şekilde aktararak toplumu bunlardan haberdar etmek ve onlara farklı dünyaları öğretmek istemiştir. Bu durum onun ansiklopedist yönünü ortaya çıkaran özelliklerindedir. Bu noktada özellikle Ruznâmede yayımlanmış olduğu yazı ve nev'iyelerin içerikleri göz önüne alındığında, daha geniş bir kesime hitap etme isteğinin olduğu anlaşılmaktadır.

Dergi ve gazetelerde kaleme aldığı konu içeriklerine gelince, artık dini sahadan çok, Çin'de, Ümit Burnu'nda yaşayan Müslüman toplulukların mahiyetleri, Yunan filozoflarının tarihi, fen ve bilim alanında ortaya çıkmış çeşitli bilimsel bilgiler, kimi zaman etimoloji, jeoloji ve pedagojiye dair yazılar, başka toplumların evleri, yeme ve giyinme alışkanlıkları, mevcut düzendeki politik durumları gibi yelpazesi oldukça geniş bir alanı kapsadığı görülmektedir. Bütün bunların dışında dönem itibariyle kullanılan dilin ağırlığını daha sade ve anlaşılır bir düzeye taşıması, çeşitli tercüme yapılarak kavram türetme çalışmaları da Türk diline yapmış olduğu katkılardandır. Bütün bu özelliklerinin dışında bir devlet adamı olarak birçok resmî faaliyetlerde bulunmuş ve görevleri sırasında ortaya koymuş olduğu performansla önemli işlere imza atmıştır. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki her dönemde yapılan veya yapılmak istenen yeniliklere karşı daima çeşitli ithamlar ve eleştiriler olmuştur. Münif Paşa da yapmış olduğu bazı uygulamalardan dolayı kimi zaman bu eleştirilerden payını almıştır. Fakat en nihayetinde, çok yönlü bir kişilik olarak karşımıza çıkan Münif Paşa, hayatının sonuna kadar istikrarlı bir şekilde yapmış olduğu çalışmalarla on dokuzuncu yüzyılın en önemli entelektüelleri arasında yerini almıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı)

- BOA, Cevdet Dahiliye: C.DH. 68/3370.
BOA, Hariciye Nezareti, Siyasi: HR.SYS. 1895/51.
BOA, İrade Dahiliye: İ.DH. 472/31671.
BOA, İrade Hariciye: İ.HR. 123/6179; 257/15329.
BOA, İrade, Dosya Usulü: İ.DUİT. 144/36; 190/53.
BOA, Mabeyn-i Hümayun Evrakı, İradeleri: MB.İ. 41/57.
BOA, Sadaret, Mühimme Kalemî Evrakı: A.}MKT.MHM. 221/33; 336/37.
BOA, Yıldız, Esas Evrakı: Y.EE. 75/19.
BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ: İ.MVL. 529 / 23733.
BOA, Meclis-i Vâlâ: MVL 873/80.

Sürelî Yayınlar

- Hazine-i Evrâk, nu: 1, 14, 40, 41, sene:1297.
Hazine-i Evrâk, nu: 6, sene:1298.
Mecmua-i Ebuzziya, cüz: 10, sene:1298.
Mecmua-i Ebuzziya, cüz: 104, sene:1329.
Mecmua-i Fünun, nu: 1, sene: 1279.
Mecmua-i Fünun, nu: 38, sene: 1283.
Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 210- 227, sene:1278.
Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 480-503, sene:1279.
Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, nu: 49, 50, 60, 62, 64, 66, 67, 73, 74, 83, 98, 76, 79, 81, 89, 170, sene:1277.
Takvim-i Vekâyi, sayı: 61, sene:1249.
Yeni Tasvir-i Efkâr, nu: 252, 253, sene:1910.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

- Akın, Âdem. *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999.
Akyıldız, Ali. “Tercüme Odası”, TDV İslam Ansiklopedisi, XL (İstanbul 2011), ss. 504-506.
Balcı, Sezai. “Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık Bab-ı Ali Tercüme Odası.” Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
Balcı, Sezai. “Türk Tarihine Dair Yazılar.” *Babiâli Tercüme Odası Kütüphanesi*, 1. bs., Alpaslan Demir. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
Budak, Ali. “Âdât-ı Ümem.” *Akademik Bakış* 8 (2006): 1 – 9.
Budak, Ali. *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını, Münif Paşa*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2012.
Bursalı, Mehmed Tâhir Bey. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.
Dâi, Âdil. “Münif Paşa (Hayatı ve Eserleri).” Mezuniyet tezi, İstanbul Üniversitesi, 1951.
Doğan, İsmail. “Münif Mehmed Paşa (1830-1910)”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXXII (İstanbul 2006), ss. 9-12.
Doğan, İsmail. *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi*. İstanbul: İz yayıncılık, 1991.

- Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Osmanlı Modernleşmesinde İlk Adımlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Münif, Tahir. “İran Mektupları 1, Birinci Mektub: Yusuf Kâmil Paşa’ya.” *Mecmua-i Ebuzziya*, 104 (1329): 814-816.
- Münif. “Zuhûr-ı Tasvir-i Efkâr.” *Mecmua-i Fünun*, 1 (1279): 46-50.
- Özgül, M. Kayahan. *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politeknîği: Münif Paşa*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Paşa, Münif. “Harâbât-ı Tedmür.” *Mecmua-i Ebuzziya* 10 (1298): 307 – 309.
- Paşa, Münif. “Mecmua-i Fünun’un Mazhar Olduğu Hüsn-i Kabulden Dolayı Amme’ye Teşekkür.” *Mecmua-i Fünun* 4 (1279): 134 – 137.
- Paşa, Münif. *Âdât-ı Ümem Tercemesi*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, yy.
- Paşa, Münif. *İngiltere Tarihinden Birkaç Yaprak*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, yy. 34 Ae Tarih 65.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988.
- Tevfik, Ebuzziya. “Münif Paşa.” *Yeni Tasvir-i Efkâr* 252 (1910): 1 – 4.
- Tevfik, Ebuzziya. “Münif Paşa.” *Yeni Tasvir-i Efkâr* 253 (1910): 2 – 3.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1992.

1831 Nüfus Sayımına Göre Tarsus Sancağı: İdarî Durum, Yerleşme ve Nüfus

Sanjak of Tarsus According to 1831 Census: Administrative Situation, Settlement and Population

Sacit Uğuz* , Bilge Gecekuşu**

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

*Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
sacituguz@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0412-8250

**Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
bilge.gecekusu@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2398-7955

Başvuru/Submitted : 15 Ağustos 2022

Kabul/Accepted : 10 Ekim 2022

DOI: 10.21021/osmed.1162184

Atıf/Citation:

Uğuz, S, Gecekuşu, B. "1831 Nüfus Sayımına Göre Tarsus Sancağı: İdarî Durum, Yerleşme ve Nüfus". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 15 (2022): 146-163.

Öz

Osmanlı Devleti klasik dönemde toprakları üzerinde yaşayan nüfusu malî açıdan denetlemek amacıyla belirli aralıklarla tahrirler yapmıştır. Bu tahrirler, günümüz araştırmacılarına, iktisadî durumun yanında dönemin demografik ve sosyal yapısı ile ilgili de önemli veriler sunmaktadır. XIX. yüzyıla gelindiğinde, çağın gerekleri doğrultusunda devletin ihtiyaç duyduğu istatistikî verileri elde etmek amacıyla nüfus sayımları gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda 1831'de yapılan ve ülkenin asker potansiyelini belirleme amacı taşıyan nüfus sayımı, Osmanlı Devleti'nin modern manada gerçekleştirdiği ilk nüfus sayımı olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmanın ana kaynağını teşkil eden 1832 tarihli Tarsus nüfus defterleri bu sayım neticesinde tutulmuştur.

Tarsus Sancağının nüfus verilerini ihtiva eden dört adet defterin incelenmesi neticesinde, öncelikle sancağın idarî durumu ortaya konmuştur. Bu kapsamda köyler kazalara göre tasnif edilerek yerleri tespit edilmiş ve kazaların sınırları belirlenerek haritalandırılmıştır. Ardından yerleşmeler sınıflandırılmış, şehir merkezindeki mahalleler ve kazalara bağlı köyler hakkında bilgiler verilmiştir. Son olarak da sancağın demografik durumu ele alınmış, mahalleler, kazalar ve köylerin ayrı ayrı nüfus bilgileri üzerinde durulmuştur. Ayrıca defterlerde yer alan aşiret ve cemaatlerin nüfusları da bu kapsamda incelenmiştir. Elde edilen bütün bu veriler ışığında Tarsus Sancağının İbrahim Paşa işgalinin hemen öncesine rastlayan dönemde idarî ve demografik özellikler ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Tarsus Sancağı, Nüfus Sayımı, Nüfus, Yerleşme.

Abstract

The Ottoman Empire made censuses at certain times in order to financially control the population living on its lands in the classical period. These records provide today's researchers with important data about the demographic and social structure of the period as well as the economic situation. In the 19th century, censuses were carried out in order to obtain the statistical data needed by the state in line with the requirements of the age. In this context, the census carried out in 1831, which aims to determine the military potential of the country, is accepted as the first census carried out by the Ottoman Empire in a modern sense. Tarsus population registers dated 1832, which constitute the main source of this study, were kept as a result of this census.

As a result of the examination of four population registers containing the population data of the Sanjak of Tarsus, first of all, the administrative status of the sanjak was revealed. In this context, the villages were classified according to the districts, their locations were determined, and the boundaries of the districts were determined and mapped. Then, the settlements were classified, and information was given about the neighborhoods in the city center and the villages connected to the districts. Finally, the demographic situation of the sanjak was discussed, and the population information of the districts, towns and villages separately was emphasized. In addition, the populations of the tribes and communities in the books were also examined in this context. In the light of all these data obtained, the administrative and demographic characteristics of the Sanjak of Tarsus in the period just before İbrahim Pasha's occupation were tried to be revealed.

Keywords: Ottoman Empire, Sanjak of Tarsus, Census, Population, Settlement.

Giriş

Nüfus; en genel ifadeyle sınırları belirli olan bir bölgede, belirli zaman diliminde yaşayan insan sayısı olarak tanımlanmaktadır.¹ Günümüzde devletlerin ihtiyaç duyduğu en önemli istatistikî bilgilerin başında ülke nüfusu ve bu nüfusun özelliklerini ihtiva eden veriler gelmektedir. Zira gerek idarî ve iktisadî gerekse askerî açıdan yapılacak olan planlamalarda ülke nüfusu ile ilgili istatistikî veriler hayati derecede önemlidir. Bu kapsamda devletler, belirli periyotlarla nüfus sayımı yapma gereği duymuşlardır. Günümüzde ise teknolojik imkânlar sayesinde, sayım yapmaya ihtiyaç duyulmaksızın nüfus verileri anlık olarak güncellenmekte ve erişime sunulmaktadır.

Tarihte ilk olarak hane kayıtlarının tutulması ile başlayan nüfus tespiti çalışmalarının kökenlerini milattan öncesine kadar götürmek mümkündür. Osmanlı'da ise devletin kuruluşundan itibaren tebaasının durumunu görmek, devletin malî ve askerî kaynaklarını tespit etmek amacıyla çeşitli çalışmalar yapılmıştır.² XV. ve XVI. yüzyıllarda tımar sisteminin uygulandığı yerlerde, vergi mükelleflerinin tespiti ve bölgenin vergi potansiyelinin belirlenmesi amacıyla yapılan arazi tahrirleri, dönemin şartlarında önemli veriler sunan nüfus sayımları özelliği göstermektedir. Belirli periyotlarda ve hükümdar değiştiğinde yapılan bu tahrirler, XVII. yüzyıldan itibaren ise sadece yeni fethedilen yerler için yapılmaya başlanmıştır.³

XIX. yüzyılda meydana gelen siyasi, idarî ve askerî gelişmeler Osmanlı idarecilerini yeni birtakım tedbirler almaya zorladı ve önceki dönemlerde arazi tahriri olarak gerçekleştirilen çalışmalar, bu dönemde yeni bir boyut kazanarak daha kapsamlı ve farklı amaçlara yönelik istatistikî verileri elde etmeye matuf çalışmalara dönüştü. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve yerine yeni bir ordunun tesisi çalışmaları bu dönüşüm için bir başlangıç oldu. Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun asker ihtiyacı ve bu yeni ordunun giderlerini karşılamak üzere oluşturulan hazineye gelir temini için ülkenin potansiyelini görmek amacıyla yönelik ilk sayım girişimi 1826-1828 yılları arasında olsa da Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle tamamlanamadı. Savaştan sonra 1830'da yeni bir sayım çalışması başlatıldı ve 1831'de tamamlandı.⁴

Osmanlı Devleti'nde bu ilk sayımdan sonra nüfus yoklaması adıyla genel ve bölgesel olarak nüfus sayımı çalışmaları devam etti. 1844'te yine askerî gerekçelerle başlatılan sayım uzun yıllar tamamlanamadı ve sağlıklı bir sonuç elde edilemedi. 1866-1873 yılları arasında Tuna Vilayetinde ayrıntılı bir nüfus sayımı yapıldı. Bu sayımda kişilerin meslekleri ve mal varlıkları da tespit edildi. 1874'te Tahrir-i Nüfus Umum Müdürlüğü'nün kurulmasından sonra birtakım yeni düzenlemelere gidildi. Bu doğrultudan 1881'de başlayan ve oldukça uzun süren sayımın sonuçları ancak 1893'te padişaha arz edilebildi. Bu sayımda ilk defa kadınlar da sayıldı ve seyahat edecekler için nüfus tezkeresi zorunluluğu getirildi. Osmanlı'da son nüfus sayımı ise 1905/1906'da yapıldı. Öncekilere göre daha kapsamlı olan bu sayımda ülke nüfusu yaş, doğum yeri, cinsiyet, meslek, medeni durum, fiziksel özellikler ve cemaat aidiyetlerine göre tasnif edilerek kaydedildi.⁵

Sultan II. Mahmud döneminde yapılan ve bu çalışmanın da konusunu teşkil eden 1831 tarihli nüfus sayımı, Osmanlı Devleti'nde modern manadaki ilk sayım çalışması olarak kabul edilmektedir. Sadece erkek nüfusun tespitinin yapıldığı bu sayımda, memurların saydığı kişileri bizzat görerek kaydettiği anlaşılmaktadır. Sayımda halk öncelikle dini durumuna göre İslâm ve reaya olarak tasnif edilmiş ve bunlar defterlere ayrı ayrı kaydedilmiştir. Müslüman nüfusun kaydı esnasında sayımın amacı doğrultusunda askerliğe uygun olup olmadıkları ile ilgili notlar düşülmüş ya da işaretler konulmuştur. Bu sayımda imparatorluğun erkek nüfusun 3.722.738 olarak belirlenmiştir. Kadın nüfusun dahil edilebilmesi için bu

¹ Tahir Kodal, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Genel Nüfus Sayımında Çorum Vilâyeti'nin Nüfus Özellikleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19/1, (2009), s. 234.

² Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Gazi Akademik Bakış*, 8/15, (2014), s. 222.

³ Ahmet Ergün, Mehmet Akif Terzi, Mehmet Kaycıoğlu, *Osmanlı Nüfus Defterlerinde Adana (1831)*, İstanbul: Aktınkoza Yayınları, 2015, ss. IX, XII.

⁴ Aytül Tamer ve Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, "1927 Nüfus Sayımının Türkiye'de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar", *Nüfusbilim Dergisi*, 26/1, (2004), s 75.

⁵ Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları...", 222, 223.

sayının iki ile çarpılması sonucunda, Osmanlı'nın toplam nüfusunun 7,5 milyona yakın olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak dönemin şartlarında, oldukça büyük bir coğrafyada ve kısıtlı bir zaman diliminde gerçekleştirilen bu sayımın sonuçlarının, gerçeği ne kadar yansıttığının tartışmalı bir husus olduğu da unutulmamalıdır.⁶

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden 1831 nüfus sayımı, her ne kadar daha sonraki sayımlara göre daha basit bir tarzda yapılmış olsa da ortaya çıkan nüfus defterleri dönemin demografik özelliklerini aydınlatmanın ötesinde idarî durum ve sosyo-kültürel açıdan da oldukça önemli veriler sunmaktadır. Bu çalışmada; 1831 nüfus sayımı sonucunda tutulan ve Müslüman nüfusa ait verileri ihtiva eden defterlerde yer alan bilgilere göre, Tarsus Sancağının idarî durumu ve demografik yapısı ele alınmıştır. Defterlerin incelenmesi sonucu, Tarsus Sancağı dâhilindeki yerleşmelerin yerleri tespit edilmiş, bu yerleşmeler bağlı oldukları kazalara göre gruplandırılmış ve kazaların sınırları belirlenerek haritalandırılmıştır. Böylelikle sancağın idarî durumu ortaya konulmuştur. Ayrıca her kazanın ve köyün demografik özellikleri incelenmiştir. Yine defterdeki verilerden sancak dâhilinde yaşayan aşiretler ve bu aşiretlere mensup nüfusun nerelerde yaşadıkları tespit edilmiştir. Elde edilen bütün bu verilerin incelenmesi neticesinde Tarsus Sancağında ikamet eden nüfusun özellikleri belirlenmiş ve sonuçlar grafiklendirilmek suretiyle somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Tarsus'un gayrimüslim nüfusunun kayıtlarını ihtiva eden defterler mevcut olmadığı için bu hususta Enver Ziya Karal'ın "Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı-1831" isimli eserinden yararlanılmış ve Tarsus Sancağı dahilindeki gayrimüslim nüfus bilgisi de verilmiştir.

1832 Tarihli Tarsus Nüfus Defterleri

Söz konusu defterler dört cilt hâlinde olup Osmanlı Arşivinde BOA.NFS.d. 3694, 3695 ve 3697 kodu ile kayıtlıdır. Bunlardan; 3694 numaralı defterde (22 sayfa), Tarsus Merkez ve Kusun Kazasının bir kısmı, 3695 numaralı defterde (22 sayfa); Elvanlı ve Ulaş Kazaları ile Kusun Kazasının diğer kısmı, 3697 numaralı defterde; Gökçeli Kazası ve Karakayalı Aşireti ve 3696 numaralı defterde (25 sayfa) de Kuştemur ve Namrun Kazaları ile Ulaş Kazasından üç köyün nüfus bilgileri yer almaktadır. Defterler tutulurken bazı hatalar da yapılmıştır. Örneğin; 3696 numaralı defterde (29 sayfa) Ulaş Kazasına bağlı bazı köylerin mükerrer yazıldığı ve bunun kâtip tarafından sonradan fark edilerek kayıtların üstüne kırmızı renkli "mükerrer" ifadesinin düşüldüğü görülmektedir. 3695 numaralı defterde ise beş adet köyün mükerrer yazıldığı ancak bu durumun kâtip tarafından fark edilmediği ve verilerin nüfusa mükerrer yansıdığı tespit edilmiştir. Mükerrer yazılan köylerin nüfusları tarafımızdan çıkarılarak nüfus hesaplaması yapılmıştır. Yine bazı yerleşimlerin isimlerinin yanlış yazıldığı belirlenmiş parantez içinde bunların doğruları verilmiştir. Ayrıca bazı köylerde ise deftere kayıtlı kişi sayısı ile defterde verilen toplam nüfus arasında farklılık olduğu tespit edilmiş olup bunların da düzeltmeleri yapılmıştır.

Defterlerin kayıt düzenine bakıldığında ilk olarak sayımı yapılan kazanın ismi en üste yazılmıştır. Ardından da kazaya bağlı mahalle veya köyler kaydedilmiştir. Bazı yerlerde kayıtlar, cemaat ya da topluluk ismi altında tutulmuş ve bunların hangi köylerde meskûn oldukları sırasıyla kaydedilmiştir. Bu farklılıkların defterlerin farklı kâtiplerin elinden çıkmasından ve cemaatlerin konar-göçer olmalarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Kayıtlar tutulurken hane numarası verilmemiştir. Hanede yazılan ilk kişi ailenin revidir. Ardından da oğlu, kardeşi, oğulluğu, torunu, damadı gibi yakınları aynı haneye kaydedilmiştir.

Kayıtlar tutulurken 1 yaşına kadar olan bebekler ile 65 yaş üstü olanların yaşları yazılmamıştır. Bunlar sabi ve ihtiyar olarak kaydedilmişlerdir. 10 yaşından 65 yaşına kadar olan kişiler; ter bıyıklı, kara sakallı, köse ve şabb-ı emred gibi fiziksel özelliklerine göre tanımlanmıştır. Deftere kaydedilen isimlerin yanına askerliğe elverişli olduğunu gösteren "matluba muvafık" terimin baş harfi olan "mim" konulmuştur. Bu grup vergi mükellefi olup askerliğe elverişli olan nüfusu oluşturmaktadır. "Matluba gayr-i muvafık" olanlar ise belli bir yaşın üstünde olanlar, sakatlıkları bulunanlar, çocuklar ve bunlar gibi vergi veremeyecek ve

⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 61-74; Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, 1940, s. 10-23.

askerlik yapamayacak olanlardır.⁷ Defterlerde sayımı yapan memurun koyduğu siyah renkli mim işaretinden başka, bir de bazı kayıtlarda kırmızı renkli ikinci bir mim işareti daha bulunmaktadır. Sonradan ilave edilen ve matluba muvafık olarak kaydedilmeyenler yani mim harfi konulmayanlar içerisinde de ayrıca bir seçim yapıldığını gösteren bu kırmızı mimlerin defterin kontrolünü yapan başka bir kâtip tarafından konulduğu düşünülmektedir.⁸ Ancak burada da defterlerin farklı kâtiplerin elinden çıktığı belli olmaktadır. Özellikle 3697 numaralı defterdeki kayıtların oldukça özensiz tutulduğu, yaşları, isimleri ve fiziksel özellikleri yazılmayanlar olduğu, mim işareti konulurken de genel teamülün dışına çıkıldığı görülmektedir.

İdarî Durum

Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi neticesinde Çukurova, Halep ve Şam bölgeleri kalıcı olarak Osmanlı hâkimiyetine girdi. Yeni fethedilen bu bölgelerde yapılan ilk idarî düzenlemede, bölgenin daha önceki hâkimi olan Memluklerin uyguladığı idarî yapı muhafaza edildi. Tarsus, sancak statüsü ile yeni tesis edilen Arap Vilayetine bağlandı. Daha sonra Adana, Özer (Üzeyr) ve Sis Sancakları ile beraber Arap Vilayetinden ayrılan Tarsus, beylerbeylik hâline getirilen Halep'e bağlandı. İlerleyen süreçte de dönem dönem Karaman, Kıbrıs ve Adana Vilayetlerine bağlı bir sancak olarak idarî teşkilatta yer aldı. 1832'den sonra Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın idaresi altında giren Tarsus, 1840'ta Mısırlıların bölgeden ayrılmasından sonra, sancak olarak tekrar Adana Vilayetine bağlandı. Osmanlı hâkimiyetine girdiği tarihten itibaren farklı dönemlerde, farklı vilayetlere bağlansa da idarî teşkilatta daima sancak statüsü ile yer alan Tarsus, 1867'de bu sefer Adana Sancağı altında bir kaza olarak Halep Vilayetine bağlandı. On yıl sonra, 1877'de, Adana tekrar vilayet merkezi yapılıncaya Tarsus buraya bağlandı, fakat kaza statüsü değiştirilmedi. Bu tarihten sonra, Cumhuriyet yılları da dahil olmak üzere, Tarsus'un idarî statüsünde değişiklik olmazken, bu konudaki en önemli gelişme, 1889'da Mersin'in liva hâline getirilmesi ve Tarsus'un kaza olarak Mersin'e bağlanması oldu.⁹

Tarsus'un idarî taksimatına bakıldığında ise; Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Tarsus'un, merkez, Kusun ve Ulaş kazalarından oluştuğu görülmektedir. Kısa bir süre sonra, 1523'te, Kuştemur'un da eklenmesi ile kaza sayısı dörde çıkmıştır. Bu kazalar kaynaklarda zaman zaman nahiyeye olarak da zikredilmektedir. Tarsus merkez hariç herhangi bir şehir yerleşimi olmayan diğer kazalar, birbirleri ile irtibatı kolay olan köylerin ve insan topluluklarının bulunduğu bölgeleri ifade etmektedir. Bunun nedeni bölge ahalisinin genellikle konar-göçer Yörük/Türkmenlerden oluşmasıdır. Zaten kazalar da ahalisinin mensubu olduğu aşiretlerin isimleri ile adlandırılmıştır. İlerleyen süreçte Tarsus'un batısında, bugünkü Mersin şehrinde Erdemli'ye kadar olan bölgede Gökçeli ve Elvanlı kazaları teşkil edilmiştir ki bu kazalar da isimlerini aynı adı taşıyan Yörük/Türkmen ahaliden almaktadır. Böylece XVI. yüzyılın sonlarında, Tarsus Sancağının kaza sayısı, merkez kaza ile birlikte altıya yükselmiştir.¹⁰

Bu çalışmanın ana kaynağını oluşturan 1831 tarihli nüfus sayımı verileri incelendiğinde, mevcut kazalara ek olarak Namrun bölgesinin de kaza olarak kaydedildiği görülmektedir. Böylelikle sancağın kazalarının sayısı yediye yükselmiştir. Bunlar; Merkez, Kusun, Ulaş, Kuştemur, Namrun, Gökçeli ve Elvanlı kazalarıdır. Ayrıca Tarsus merkeze bağlı olan köyler, bu sayımda şehir merkezinden ayrı olarak Cânib-i Şehir başlığı altında kaydedilmiştir. Burası o dönemde henüz müstakil bir kaza olmamakla birlikte şehre yakın olan ve merkez kaza dâhilinde yer alan köyleri ifade etmek için kullanılmıştır.

⁷ Halime Doğru, "Osmanlı Devletinde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Defteri Örneği", *Anadolu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I/2, (1989), s. 243.

⁸ Ergün, Terzi ve Kaycıoğlu, *Osmanlı Nüfus Defterlerinde Adana (1831)*, s. 30.

⁹ Sacit Uğuz, *Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Tarsus 1876-1926*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, ss. 49-57.

¹⁰ Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 39-41.

Harita 1. Tarsus Nüfus Defterlerine Göre Tarsus sancağına Bağlı Kazalar¹¹

Yerleşmeler

Yerleşmeler, insanların meskûn oldukları, fayda sağladıkları ve çeşitli faaliyetlerde buldukları alanlar olarak tanımlanmaktadır. Bulunulan coğrafya, ekonomik faaliyetler, nüfus ve kültürel çeşitlilikler nedeniyle yerleşmeler farklı karakterlerde olabilmektedir. Bu nedenle gerek şekil gerekse tür olarak farklı yerleşmeler ortaya çıkmıştır.¹²

Tarsus nüfus defterlerine göre 1831’de sancak dâhilinde yer alan yerleşmeleri, “şehir yerleşmesi” ve “kırsal yerleşme” olarak iki türde ele almak mümkündür. Şehir yerleşmesi karakterine sahip olan tek yer Tarsus şehrinde yer alan mahallelerdir. Sancağın başka hiçbir bölgesinde şehir yerleşmesine rastlanmaz. Tarsus Sancağında yer alan yerleşmeler ayrıca “devamlı yerleşmeler” ve “geçici yerleşmeler” olarak da ikiye ayrılabilir. Mahalleler, köyler ve derbentler devamlı yerleşmeler sınıfına girerken, konargöçer aşiretlerin, cemaatlerin ve diğer bazı toplulukların yaşadığı yerler de geçici yerleşmeler sınıfına girmektedir.

İlgili nüfus defterlerine göre, Tarsus’ta bulunan önemli yerleşme türlerinden biri mahallelerdir. Mahalleler şehirlerde idarî yapının en alt birimini oluşturmaktadır. Sultan II. Mahmud dönemine kadar geleneksel Osmanlı mahallesinin yöneticisi imamdır. Mahalleler, birbirini tanıyan, birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içerisinde olan bir topluluğun yaşadığı yerler olarak tanımlanabilir.¹³ Bunun yanında belirli meslek gruplarının aynı yerde toplanması, dini ve etnik

¹¹ Ümmü Gülsüm Gülekoğlu, *3695 Numaralı ve 1832 Tarihli Nüfus Defterine Göre Tarsus’un Demografik Yapısı (Kusun, Ulaş ve Elvanlı Kazaları)*, Yüksek Lisans Tezi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, 2018, s. 41.

¹² Osman Gümüüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, ss. 22-24.

¹³ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, 4/4, (1984), s. 69.

farklılıklardan dolayı insanların bir arada yaşamaları ve benzeri bazı etkenler de mahallenin oluşumu için geçerli etkenlerdir. II. Mahmud döneminde muhtarlıkların kurulması ve ardından Tanzimat reformları ile mahalle resmî bir statü kazanarak idarî mekanizmadaki yerini almıştır.¹⁴

Tarsus şehrinin muhtelif bölgelerinde teşekkül etmiş olan mahalleler, nüfus defterinde “Derûn-ı Tarsus” başlığı altında verilmiştir. Toplamda 14 mahalleden oluşan Tarsus merkez kazasında yer alan mahallelerin isimleri şunlardır: Kızılmurad, Müfti, Sofiler, Cami-i Nur, Cami-i Atik, Cami-i Küçükminare, Tekye, Çataklı, Sakızlı, Debbaghane, Şahin, Cedid, Ömer ve Şamlı.¹⁵

Bu mahallerden Cami-i Atik, Cami-i Nur ve Cami-i Küçükminare, geleneksel İslâm toplumlarında mahallelerin oluşum sürecine uygun olarak camiler etrafında şekillenmiş ve ilgili camilerin ismi ile anılmışlardır. Kızılmurad Mahallesi de aslında bu minvalde oluşan mahallelerdendir. Kaynaklarda XIX. yüzyıla kadar Tahtalu Mescid Mahallesi olarak geçmektedir. Sonradan bu isimle adlandırılmaya başlanmıştır. Debbaghane Mahallesi'nin ismi, dericilikle uğraşan esnafın, yani debbaghane/dabakhane işletmelerinin şehrin bu kesiminde toplanmış olmasından gelmektedir. Bunun örneklerini ve aynı isimle anılan mahalleleri çeşitli Osmanlı şehirlerinde de görmek mümkündür. Tekye Mahallesi adını Mevlâna eş-Şeyh es-Seyyid Abdullahî'l Mencükî'nin türbesinden almaktadır. Aslında bir zaviye olan ve adına çok sayıda vakıf kaydı bulunan bu yapı zamanla çevresinde oluşan mahalleye ismini vermiştir. Sofiler Mahallesi, Tarsus'un Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonraki dönemlerde Halvetî tarikatı mensuplarının ikamet ettiği yer olması hasebiyle bu isimle anılmıştır. Şamlı Mahallesi'nin, Şam taraflarından gelip yerleşen insanların yoğun olarak meskûn olmalarından dolayı bu isimle anıldığı düşünülmektedir. Aynı şekilde Müfti Mahallesi'nin de Tarsus müftüsünün ikamet ettiği mahalle olması nedeniyle bu şekilde isimlendirildiği bilinmektedir. Cedid Mahallesi ise kuvvetle muhtemeldir ki günümüzdeki Yenimahalle isimlendirmesi gibi o dönemde mahalle hüviyeti yeni kazanmış olan bölgeye verilen isimdir. Şahin, Çataklı ve Sakızlı Mahallelerinin isimlendirmeleri ile ilgili ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Tarsus şehrinde yer alan bu mahallelerin bir kısmında sadece Müslüman ahali yaşarken bazılarında ise Müslümanlarla gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı. Nüfus defterinde ayrıca bu mahalleler haricinde “Zimmiyân mahallesi birûnunda olan ehl-i İslâm” başlığı altında da Müslüman nüfusa yer verilmiştir. Burası önceleri sadece Ermenilerin meskûn olduğu daha sonra Rum nüfusun da yerleştiği şehir merkezinin hemen doğusunda yer alan bölgedir. Bu mahallenin çevresine Müslümanların yerleşmesi ile ilerleyen dönemde Müslim-gayrimüslim ahalinin birlikte yaşadığı mahallelerden biri hâline gelmiştir.¹⁶

Tarsus şehrinin mahallelerinden başka sancak dahilinde kırsal bölgelerde de mahalle olarak kaydedilmiş yerleşimler bulunmaktadır. Bunlar; Kusun Kazasına bağlı olan ve Tarsus şehrinin kuzeyinde bulunan Göçük ve Karaevli Mahalleleridir. Aslında birer köy hüviyetinde olan bu iki yerleşimin deftere niçin mahalle olarak kaydedildiği bilinmemektedir.¹⁷

Tarsus Sancağında bulunan diğer bir devamlı yerleşme türü ise köylerdir. Sınırları belirli bir alanda insan topluluklarının bir arada yaşadığı, ekonomisi büyük oranda tarıma dayalı olan ve kendine özgü bir yaşam tarzı bulunan köyler, Osmanlı idarî sisteminin kırsal bölgelerdeki en alt birimleridir.¹⁸ Tarsus Sancağında 1831 sayımında kaydı tutulan köy sayısını nüfus defterlerinden tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Defterlerde karye/köy olarak kaydedilen yerleşimlerin sayısı 130'dan fazladır. Bu hususta kesin bir rakam vermek çok zordur. Çünkü defterlerde bazı yerleşimler sadece isim olarak kaydedilmiş karye ifadesi kullanılmamıştır. Bu durum, sayımın yapıldığı dönemde bu yerleşimlerin henüz resmi olarak köy statüsünde olmadığı düşüncesini akla getirmektedir. Ancak bunlar içerisinde Namrun, Köypınarı, Değirmenderesi gibi diğerlerine göre oldukça büyük ve o dönemde köy olduğu malum olan yerler de bulunmaktadır. Bu nedenle nüfus defterlerinden köy sayısını kesin olarak tespit etmek mümkün olamamaktadır.

¹⁴ Uğuz, *Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Tarsus 81876-1926*), s. 144.

¹⁵ BOA, *NFS.d.*, 3694.

¹⁶ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Uğuz, *Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Tarsus (1876-1926)*, s. 144-158.

¹⁷ BOA, *NFS.d.*, 3695.

¹⁸ Hayati Doğanay, *Türkiye Beşerî Coğrafyası*, Ankara: Gazi Büro Kitabevi, 1994, s. 245.

Tarsus Sancağında bulunan devamlı yerleşmelerin bir diğer türü de derbentlerdir. Dar geçit, boğaz anlamına gelen derbentler, yol güvenliğini sağlamak amacıyla stratejik mevkilere kurulan yerleşimlerdir. Derbentler, halk ile birlikte derbentçi adı verilen muhafızların daimî olarak meskûn oldukları yerlerdir. Tarsus nüfus defterlerinde iki adet derbent kaydı bulunmaktadır. Bunlar; Kusun Kazası dâhilinde yer alan Gülek ve Şeyhli Derbentleridir. Gülek Kalesi bölgenin en stratejik noktalarından biridir. Burada bulunan derbent teşkilatı, Orta Anadolu'yu Çukurova'ya bağlayan yegâne yolun geçtiği Gülek Boğazı'nın güvenliğini sağlamak amacıyla oluşturulmuştur. Aynı şekilde, yolun devamı olan ve Tekfur Beli denilen yerde de bir zaviye ile birlikte başka bir derbent bulunmaktaydı. Kaynaklarda burası Şeyhlü¹⁹, Şeyhler Zaviyesi ve Şeyhler Derbendi olarak da zikredilmektedir. Nüfus defterine ise Şeyhli Derbendi olarak kaydedilmiştir. İlerleyen dönemlerde nüfusları bir hayli artan bu iki derbent, Gülek ve Tekir adıyla günümüzün önemli yerleşimleri hâline gelmiştir.²⁰

Tarsus'ta bulunan ve defterlere aşiret ve cemaat olarak kaydedilmiş olan toplulukların bir kısmı yerleşik olarak köylerde meskûn iken bir kısmının da konar-göçer olarak hayatlarını devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Örneğin; Tarsus'un güneyindeki ovada meskûn olan ve defterlere "Aşiret-i Fellahân" olarak kaydedilen topluluklar bulunmaktadır. Fellah tabiri Arapça "çiftçi" manasına gelmektedir. Bu tabir aslında tarım işçisi olarak çalışan herkesi kapsamakla birlikte, Çukurova bölgesinde Nusayrileri nitelemek için kullanılmıştır. Nusayriler genellikle Suriye'nin kıyı kesiminde bulunan Lazkiye ve Cebel-i Nusayriye bölgesinden gelip Çukurova'da tarla ve bahçelerde tarım işçisi olarak çalışan ve günümüzde Arap Alevisi olarak adlandırılan topluluklardır. Gökçeli Kazasına bağlı Cerid, Güdübes, Adanalı, Kızılyar, Kazanlı, Karaduvar, Karacailyas ile Tarsus şehrinin güneyinde, Canib-i Şehir bölgesinde bulunan Mantaş, Aliefendi, Camuscu, Deliminet, Çatalkele, Abdalkuyusu, Hasanağa, Aliğa ve Araplar köylerinin halkı Aşiret-i Fellahan olarak kaydedilmiştir.²¹ Aynı şekilde bölgenin en büyük Yörük/Türkmen aşireti olan Karakayalı Aşireti mensuplarının büyük bir kısmı konar-göçer iken, bir kısmının da Evcı, Sarıbrahımlı, Tekeli, Kalburcu ve Çingan köylerinde sakin oldukları kayıtlardan anlaşılmaktadır.²²

Tarsus Sancağında sadece devamlı yerleşmeler değil, çok sayıda geçici türde yerleşmeler de bulunmaktaydı. Konar-göçer aşiret ve cemaatlerin yaşadıkları yerler, bahçe ve tarlalarda çalışan insanların yaşadıkları yerler ve diğer bazı toplulukların yaşadıkları yerler bu kapsamda değerlendirilebilir. Geçici yerleşmelerin büyük bir kısmını aşiret ve cemaatlerin yaşadıkları yerler oluşturmaktadır.

Tarsus'un muhtelif kazalarında bulunan Karakayalı, Kalınlı, Çolaklı, Mezidli, Mirili, Bahşiş, Tekeli, Karahacılı aşiretleri ile Kulak, Hacıhamzalı, Koçmarlı, Kılınçlı, Çavuşlu, Fadıl, Bozcılar, Abdallar cemaatleri, defterlere köy olarak değil aşiret ya da cemaatlerinin ismiyle kaydedilmiştir. Yine aynı şekilde Taife-i Tahtacıyan, Taife-i Karadikili, Taife-i Dorak, Taife-i Evcili ve Taife-i Karahacılı gibi mensubu oldukları toplulukların ismiyle kaydedilenler de vardır.²³ Bu durumun evveliyatı konar-göçer olan bu aşiret, cemaat ve taifelerin o dönemde göçebe veya yarı göçebe olarak yaşamlarını sürdürdüklerinden ve sürekli bir iskân mahallerinin bulunmamasından kaynaklandığı düşünülebilir. Ancak ilerleyen dönemlerde bu aşiret, cemaat ve taifelerin yaşadığı yerler, sürekli iskân mahalli hâlini almış ve köy statüsüne kavuşmuştur. Birçoğu günümüzde de aynı isimlerle anılmaktadır.²⁴

Defterlerden ayrıca Tarsus'ta bulunan tarla ve bahçelerde çalışan önemli bir nüfusun bulunduğu anlaşılmaktadır. Genellikle çalıştıkları bahçe ve tarlaların bir köşesinde inşa edilmiş derme çatma barakalarda aileleri ile birlikte meskûn olan bu insanların yaşadıkları yerler de geçici yerleşmeler sınıfına girmektedir. Örneğin; Tarsus merkez kazası dahilinde bulunan bahçelerde yaşayan insanlar "Bahçehâ-yı

¹⁹ Arzu Yaman (Şahin), *287 Numaralı Tarsus Şer'iyye Sicili H. 1240-1244/M. 1824-1828*, Fırat Üniversitesi, 2006, s. 230.

²⁰ Gülekoğlu, *3695 Numaralı ve 1832 Tarihli Nüfus Defterine Göre...*, s. 43, 44.

²¹ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Sacit Uğuz, *Tarihte Nusayriler: Ortaya Çıkışı, Yayılışı ve Osmanlı'da Nusayri Toplumu*, İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2019.

²² BOA, *NFS.d.*, 3697.

²³ BOA, *NFS.d.*, 3696.

²⁴ Abdullah Poş, *Arşiv Belgelerine Göre Tarsus'ta Sosyo-Kültürel Yapı (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008, s. 62.

Tarsus” başlığı altında, aynı şekilde Gökçeli Kazası dahilindeki Karaisalı Köyünde bulunan bahçelerde yaşayan insanlar da “Karaisalı bahçelerinde olan aşiret-i Fellahân” şeklinde kaydedilmişlerdir.²⁵

Bunlardan başka çeşitli şekillerde kaydedilmiş olup devamlı bir yerleşime sahip olmadıkları anlaşılan topluluklar da vardır. Elvanlı Kazası dâhilinde; “Kaza-i mezkûr tâbii Araplardan”, “Kaza-i mezkûr tâbii ağa-yı müma-ileyh etbâ’ı”, “Kaza-i mezkûr tâbii beğlerden”, Gökçeli Kazası dâhilinde; “Araplar perakendesı”, “Çolaklı tâife-i Abdal olan” şeklinde kaydedilmiş olanlar bu gruptandır.²⁶

Defterlerde genellikle aşiret ve cemaatlerin yaşadıkları yerler o dönemde her ne kadar köy olarak kaydedilmemiş olsa da ilerleyen süreçte buraların köy statüsü ile devamlı bir yerleşme hâline geldiği görülmektedir. Örneğin; Kulak, Koçmarlı ve Hacıhamzalı cemaatlerinin meskûn oldukları yerler ilerleyen süreçte köy hâline gelmiş ve günümüze kadar da bu özelliklerini muhafaza etmişlerdir. Karakayalı ve diğer bazı aşiretlerin kayıtlı olduğu 3697 numaralı defterde yer alan “Defter-i mezbûrda ve sâirede olan fi’l-cümle aşâir erbâb-ı ziraatten olduklarından nâşî iş bu mahalle şerh verildi” şeklindeki ifade aşiretlerin ziraatla uğraştıklarını göstermektedir ki bu da artık çoğunlukla yerleşik hayata geçildiğinin bir göstergesidir. Ayrıca Hacıbozan, Nemiroğlu, Kocaköy, Ballica ve Yüksek Kenisa köyleri yanlışlıkla iki deftere mükerreren yazılmıştır. Bu köyler 3696 numaralı defteri tutan kâtip tarafından karye/köy olarak kaydedilmiş, 3695 numaralı defteri tutan kâtip tarafından ise cemaat olarak kaydedilmiştir. Bu durum o dönemde yerleşim yerlerinin ve toplulukların statüleri arasında bir standardın bulunmadığını göstermektedir. Dolayısıyla defterde köy, aşiret, cemaat vb. şekilde yapılan sınıflandırmalara temkinli yaklaşmakta fayda vardır.

Harita 2. Tarsus Nüfus Defterine Göre Tarsus Sancağı Dahilindeki Köyler²⁷

²⁵ BOA, *NFS.d.*, 3694.

²⁶ BOA, *NFS.d.*, 3697.

²⁷ BOA, *NFS.d.*, 3694; 3695; 3696; 3697.

Nüfus

Tarsus ve çevresi, sahip olduğu jeo-stratejik konumu nedeniyle tarihte birçok savaş, istila ve işgal görmüştür. Bu durumun bölgenin demografik yapısına etkileri büyüktür. Ayrıca Çukurova'nın verimli toprakları, insanları her dönemde kendine çekmiştir. Tarihi süreçte gerçekleşen göç ve iskânlar, bölge nüfusunun sürekli olarak artmasına neden olmuştur. Her ne kadar zaman zaman görülen salgın hastalıklar, nüfus artışını olumsuz yönde etkilese de bu durum genel nüfus artışına etki edecek mahiyette olmamıştır. Tarsus, XIX. yüzyıla gelindiğinde vilayetin Adana'dan sonra en kalabalık şehridir. Önemli bir ticaret merkezi olmasının yanında gerek başka yerlerden gelen muhacirlerin gerekse konar-göçer aşiretlerin iskân edilmesi, bu dönemdeki nüfus yoğunluğunun diğer önemli nedenidir.

1831 sayımını içeren nüfus defterleri, Tarsus Sancağının demografik yapısı ile ilgili bilgi veren o döneme kadar tutulmuş en kapsamlı kaynaktır. Tarsus Sancağının idarî taksimatına uygun bir şekilde, Tarsus şehrinin mahallelerinde ve kazalara taksim edilmiş olan köylerde yaşayan erkek nüfus, yaşları, fiziksel özellikleri, unvanları ve meslekleri ile birlikte tek tek bu defterlere kaydedilmiştir. Her ne kadar askerî amaçlı bir sayım olsa ve bu bağlamda sadece erkek nüfus tespit edilmiş olsa da bu defterlerden Tarsus'un o dönemdeki nüfus verilerini kapsamlı bir şekilde elde etmek mümkündür.

Demografik yapıyı incelemeye geçmeden önce şunu belirtmekte fayda vardır. 1831 nüfus sayımı ile ilgili ilk ve en kapsamlı çalışmayı Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı-1831 adlı çalışmasıyla Enver Ziya Karal yapmıştır. Tarsus Sancağının nüfus verileri de bu çalışmada ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Ancak mevcut nüfus defterlerindeki kayıtlar ile bu çalışmada yer alan veriler arasında farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bazı yer adlarının ve aşiret isimlerinin de bahsi geçen eserde yanlış yazıldığı görülmüştür. Bu nedenle Tarsus'un nüfus verileri hazırlanırken mevcut nüfus defterleri esas alınmış, Karal'ın eserine sadece gayrimüslim nüfusu belirtmek için başvurulmuştur. Zira Tarsus'un günümüzde nüfus defterleri içerisinde gayrimüslimlerin kayıtlarının tutulduğu defterler bulunmamaktadır.

Nüfus defterlerindeki verilere göre Tarsus Sancağının toplam erkek nüfusu 14.997'dir. Bu rakam defterlerde tespit edilen mükerrer yazımlar düşüldükten sonra elde edilmiştir. Gayrimüslimlerin nüfusu bu sayıya dahil değildir. Enver Ziya Karal'ın tespitlerine göre ise bu sayımda Ermeni ve Rum toplam 902 gayrimüslim nüfus sayılmıştır.²⁸ Bu sonuca göre 1831 sayımında Tarsus Sancağında yaşayan toplam erkek nüfusun 15.899 kişi olduğu ortaya çıkmaktadır.²⁹ Kadın nüfusu eklemek için bu rakamın iki katı alındığında kadın-erkek toplam nüfusun 31.798 kişi olduğu sonucuna ulaşılır. Şüphesiz bu rakam kesin olmayıp yaklaşık sonucu ifade etmektedir.

Tarsus Sancağına bağlı kazaların ve bu kazalara bağlı mahalle ve köylerin nüfusları ise şöyledir: Tarsus Merkez Kazasının 15 mahallesi bulunmaktadır. Nüfus sayımında bu mahallelerde yaşayan erkek nüfus 2.295 kişi olarak tespit edilmiştir. Bir o kadar da kadın nüfus olduğu düşünülürse Tarsus şehrinde yaşayan Müslümanların nüfusunun 4.590 kişi olduğu söylenebilir.

Tablo 1: Tarsus Şehrinin Mahallelerine Göre Müslüman Nüfusun Dağılımı³⁰

Mahalle Adı	Nüfusu
Mahalle-i Kızılmurad	146
Mahalle-i Müfti	75
Mahalle-i Sofiler	97
Mahalle-i Cami-i Nur	181
Mahalle-i Cami-i Atik	104
Mahalle-i Cami-i Küçükminare	170
Mahalle-i Tekye	83
Mahalle-i Çataklı	101

²⁸ Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı-1831*, s. 177.

²⁹ Karal'ın tespiti 15.710'dur.

³⁰ BOA. *NFS.d.*, 3694.

Mahalle-i Sakızlı	164
Zımmiyan Mahallesi Bîrûnunda Olan Ehl-i İslâm	60
Mahalle-i Debbağhane	152
Mahalle-i Şahin	35
Mahalle-i Cedid	155
Mahalle-i Ömer	112
Mahalle-i Şamlı	191
Bahçehâ-yı Tarsus	469
Toplam	2.295

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere en kalabalık nüfus “Bahçehâ-yı Tarsus” adı altında kaydedilmiştir. Burası bir mahalle olmayıp şehrin etrafındaki bahçeleri işaret etmektedir. Zira buralarda çalışan tarım işçileri, aileleri ile birlikte bahçenin uygun bir köşesinde derme çatma ev ve barakalarda ikamet etmekteydiler. Bunların çoğunluğunu özellikle Lazkiye taraflarından gelen ve tarım işiyle uğraştıkları için Fellah da denilen Nusayriler oluşturmaktaydı.³¹

Ayrıca Enver Ziya Karal eserinde, Tarsus şehrinde 493 gayrimüslim erkek nüfus olduğunu belirtmektedir.³² Bir o kadar da kadın nüfus eklendiğinde gayrimüslim nüfusun bin kişiye yakın olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda Tarsus şehrinin toplam nüfusunun 3.281 kişi olduğu söylenebilir.

Tarsus merkez kazasına bağlı köyler ise “Cânib-i Şehir” başlığı altında verilmiştir. Bunlar genellikle Tarsus’un güneyindeki ovada yer alan köylerdir. Bu köylerde yaşayan Müslüman erkek nüfus toplam 576 kişidir.

Tablo 2: Cânib-i Şehir Başlığı Altında Kaydedilmiş, Tarsus Merkeze Bağlı Köylerin Nüfusları³³

Köy Adı	Nüfusu
Mantaş Karyesi Fellahânı Beyanı	63
Aliefendi Karyesi	24
Camuscu Karyesi	33
Pirice Karyesi	16
Sapandere Karyesi	29
Çomdan Karyesi	23
Deliminnet Karyesi	67
Çatalkeli Karyesi	69
Abdalkuyusu Karyesi	91
Hasanağa Karyesi	55
Aliağa Karyesi	70
Araplar Karyesi	36
Toplam	576

Bu köylerin tamamında, istisnalar olmakla birlikte, nüfusun büyük bir çoğunluğunu Nusayriler oluşturmaktadır. Nüfus defterleri tutulurken Nusayrilerin meskun olduğu köyler deftere genellikle “..... Karyesi Fellahânı Beyanı” şeklinde kaydedilmiştir. Ancak Canib-i Şehir altında kaydı tutulan köylerin sadece ilki olan Mantaş Köyü Fellah olarak tanımlanmıştır. Oysa diğer köylerde de Nusayrilerin sakin olduğu, bu köylerin tamamının tarım yapılan ovada yer almasından, ilerleyen yıllarda tutulan nüfus kayıtlarından ve günümüzde de bu köylerde hâlâ Nusayrilerin yaşıyor olmasından anlaşılmaktadır.³⁴

Tarsus’un en büyük yüz ölçümüne sahip kazası olan Kusun, sancağın kuzey-doğu ve doğu kısmını kapsamaktadır. Köylerin dağınık olarak bulunduğu bu kazada, Yörük aşiretleri/cemaatleri de yaygın olarak

³¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Uğuz, *Tarihte Nusayriler*, ss. 242-253.

³² Karal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı-1831*, s. 175.

³³ BOA. *NFS.d.*, 3694.

³⁴ Uğuz, *Tarihte Nusayriler*, s. 242, 243.

bulunmaktadır. Toplam Müslüman erkek nüfusu 2.640 kişi olan bu köylerin ve aşiretlerin/cemaatlerin nüfusu dağılımı aşağıdaki gibidir.

Tablo 3: Kusun Kazasına Bağlı Köylerin ve Kaza Dahilinde Yaşayan Aşiret/Cemaatlerin Nüfusları³⁵

Köy/Topluluk Adı	Nüfusu
Baltalı Karyesi	103
Nernek Karyesi	62
Hüseyinbeyli Karyesi	16
Avadanlı Karyesi	38
Arıklı Karyesi	51
Yenice Karyesi	98
Kızıkbaş Karyesi	32
Zorcu Karyesi	21
Hamamkurbu Karyesi	36
Ekber Karyesi	29
Dikili Karyesi	16
Kürtmusa Karyesi	38
Tekfur Karyesi	57
Kamberhöyüğü Karyesi	70
Tekeliviran Karyesi	32
Meliki Karyesi	36
Yunusoğlu Karyesi	60
Tarsus Civarında Kâin Erbab-ı Ziraattan Kulak Cemaati	29
Bayramlı Karyesi	4
Cemaat-i Hacıhamzalı	99
Koçarlı/Koçmarlı Cemaati	19
Kılınçlı Cemaati	13
Çavuşlu Cemaati	28
Emir Karyesi	68
Kuşçular Karyesinde Olan	69
Şeyhli Derbendi Neferatı	42
Tekeli Aşireti Beyanı	61
Göçük Mahallesi	73
Karaevli Mahallesi	245
Bucakobası	101
Obadağ	121
Karakütük	89
Dülek/Gülek Derbendi Neferatı	502
Dülek/Gülek Tâbi-i Kenzin	53
Efeler Karyesi	18
Hasandağcı (İlhadlı) Karyesi	25
Olučkoyağı	38
Muhat Karyesi	35
Boğazkinir	66
Cemaat-i Fadıl	38
Bozcalar Cemaati	9
Toplam	2.640

³⁵ BOA. NFS.d., 3694; BOA. NFS.d., 3695.

Ulaş Kazası, Tarsus şehrinin kuzey-doğusunda, Torosların içlerine kadar uzanan bölgeyi kapsamaktadır. Toplam erkek nüfusu 1.249 kişi olan kazada köylerin nüfusları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4: Ulaş Kazasına Bağlı Köylerin ve Kaza Dahilinde Yaşayan Aşiret/Cemaatlerin Nüfusları³⁶

Köy/Topluluk Adı	Nüfusu
Karye-i Buğ	82
Kaza-i Mezkûr Tâbii Evciler Karyesi	136
Kaza-i Mezkûrda Dorak Karyesi	212
Kaza-i Mezkûrda Karye-i Çandırılı	50
Kaza-i Mezkûrda Sucular Karyesi	7
Kaza-i Mezkûrda Dedeler Karyesi	35
Kaza-i Mezkûrda Musalı Karyesi	177
Kaza-i Mezkûrda Çayan Karyesi	31
Kaza-i Mezkûrda Değirmenderesi	34
Aşâir-i Karahacılı	103
Kaza-i Mezkûrda Karye-i Cebel	109
Karye-i Ulaş	22
Karye-i Zebil	245
Sayı Karyesi	6
Toplam	1.249

Tabloda “Karye-i Cebel” adıyla bir köyün varlığı dikkati çekmektedir. Ancak daha sonraki hiçbir kayıta böyle bir köy ismine rastlanmamıştır. Bu isim muhtemeldir ki dağlık bölgelerde münferit olarak yaşayan, bir köye veya aşirete/cemaate bağlı olmayan aileler veya küçük toplulukları, sayım sistematigi içinde kaydetmek amacıyla sayımı yapan memur tarafından konulmuş olmalıdır.

Tarsus’un yüz ölçümü olarak en küçük kazası Namrun’dur. Şehrin kuzeyinden dar bir koridor şeklinde başlayıp kuzeye doğru gidildikçe genişleyen ve Torosların iç kesimlerine kadar uzanan Namrun Kazasının köy sayısı diğer kazalara göre daha azdır. Toplam erkek nüfusu 1.396 kişi olan Namrun Kazası dahilinde, köylerden başka “Taife-i Tahtacıyan” adı ile tahtacı Türkmenleri ve “Taife-i Karadikili” adı ile de bir Yörük/Türkmen topluluğunun olduğu görülmektedir. Ayrıca Enver Ziya Karal, erkek nüfusu 197 kişi olan Ermeni topluluğunun da bu kazada sakin olduğunu eserinde belirtmektedir.³⁷

Tablo 5: Namrun Kazasına Bağlı Köylerin ve Kaza Dahilinde Yaşayan Aşiret/Cemaatlerin Nüfusları³⁸

Köy/Topluluk Adı	Nüfusu
Karye-i Manaz	326
Karye-i Sarıkavak	181
Kale-i Namrun	303
Taife-i Tahtacıyan	79
Ahmedfakılı	86
Karye-i Kösebalcı	55
Karye-i Karadirlik	52
Karye-i Emirler	37
Karye-i Kırıştan	16
Karye-i Püseciler	26
Taife-i Karadikili	235
Toplam	1.396

³⁶ BOA. NFS.d., 3695; BOA. NFS.d., 3696.

³⁷ Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı-1831*, s. 176.

³⁸ BOA. NFS.d., 3696.

Konumu itibariyle Tarsus'un güneydoğusunda yer alan Kuştemur Kazası, çok sayıda ova köyünü bünyesinde barındırmaktadır. Bu kaza dahilinde herhangi bir aşiret/cemaat topluluğu bulunmamakta, yerleşimler sadece köylerden oluşmaktadır. Kazanın toplam erkek nüfusu 1.267 kişidir. Bununla birlikte bir miktar gayrimüslim nüfus da bulunmaktadır. Enver Ziya Karal eserinde, Kuştemur ve Kusun Kazaları dahilinde toplam 113 erkek Ermeni ve Rum nüfus bulunduğunu belirtmekte ancak daha fazla detay vermemektedir.³⁹

Tablo 6: Kuştemur Kazasına Bağlı Köylerin Nüfusları⁴⁰

Yerleşim Yeri/Topluluk Adı	Nüfusu
Karye-i Heleke	27
Karye-i Alifakı	79
Karye-i Hacılar	7
Karye-i Halidağa	31
Karye-i Karafakı	69
Zübeyir Karyesi	51
Kelahmed Karyesi	113
Karye-i Bahrili	36
Karye-i Yaramış	18
Karye-i Memraş	10
Karye-i Zeamet	39
Karye-i Kefeli	22
Müresloğlu Karyesi	67
Karye-i Dervişler	87
Karye-i Salmanbeyli	60
Karye-i Çaputçu	25
Karye-i Büyükkaracerçili	10
Karye-i Küçükkaracerçili	9
Karye-i Simithacılı	21
Karye-i Tiznik	15
Karye-i Frengülüs	80
Kuştemur Karyelerinden Şehir Kurbunda Çimeli	51
Karye-i Hacıbozan	52
Karye-i Nemiroğlu	20
Karye-i Kocaköy	12
Karye-i Ballica	31
Karye-i Yüksek	32
Karye-i Karsavran	33
Karye-i Yalnızdam	18
Karye-i Çıldırım	14
Karye-i Kargılı	128
Toplam	1.267

Tarsus Sancağının diğer bir kazası olan Gökçeli, merkez kazanın batısında bugünkü Mersin şehri ve kuzeyinde Torosların iç kısımlarına kadar uzanan bölgeyi kapsamaktadır. Bu kaza dâhilinde hem ova hem de dağ köyleri yer almaktadır. Bu kazada da çok sayıda aşiret/cemaat bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Nusayri olup Tarsus'a doğru olan ova köylerinde aşiret olarak kaydedilmişlerdir. Bu köylerde günümüzde de genellikle Nusayrililer yaşamaktadır. Bunların yanında "Abdallar Cemaati" ve "Çolaklı Taife-i Abdal

³⁹ Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı-1831*, s. 176.

⁴⁰ BOA. *NFS.d.*, 3696.

olan” gibi başlıklar altında da nüfus kaydı yapılmıştır. Bunların, genellikle sepetçilik ve çalgıcılık yapan, belli bir iskân mahalleri olmayan, yöresel ağızda “apdal” olarak nitelendirilen Romanlar olduğu söylenebilir. Sayımda Gökçeli Kazasının erkek nüfusu 2.892 kişi olarak tespit edilmiştir. Kadınların eklenmesi ile toplam nüfus 5.784 kişi olmaktadır. Bunun yanında Enver Ziya Karal kazada 99 erkek gayrimüslim nüfusun mevcut olduğunu belirtmektedir.⁴¹ Ayrıca günümüzde Türkiye’nin en büyük şehirlerinden biri olan Mersin’in o dönemde 100 civarında kişinin yaşadığı küçük bir köy olduğu dikkati çekmektedir.

Tablo 7: Gökçeli Kazasına Bağlı Köylerin ve Kaza Dahilinde Yaşayan Aşiret/Cemaatlerin Nüfusları⁴²

Köy/Topluluk Adı	Nüfusu
Karye-i Karaisalı	89
Karye-i Emirler	41
Karye-i Absun	29
Karye-i Çavak	29
Karye-i Kerimler	14
Karye-i Akarca	47
Karye-i Çavuşlu	71
Karye-i Mezburdan	42
Karye-i Çopurlu	56
Karye-i Turunçlu	32
Karye-i Erçelli	154
Karye-i Başnalar	12
Karye-i Seyyidi	22
Karye-i Hamzabeyli	8
Karye-i Yalınayak	49
Karye-i Buluklu	36
Karye-i Aladağlı	36
Karye-i Bekirde	61
Karye-i Yanpar	21
Karye-i Ayaş	32
Karye-i Cerid’de Aşiret-i Fellahan	52
Karye-i Mersin	50
Karye-i Güdübes Aşiret-i Fellahan	31
Karaisalı Bahçelerinde olan Aşiret-i Fellahan	17
Karye-i Adanalı Aşiret-i Fellahan	91
Karye-i Kızılyar Aşiret-i Fellahan	15
Karye-i Kerimler	31
Karye-i Kemalçavuşlu	8
Araplar Perakendesi	30
Karye-i Homurlu	37
Karye-i Kazanlı Aşiret-i Fellahan	278
Karye-i Karaduvar-Fellah	198
Kalınlı ve Çolaklı Aşireti	105
Mirili-Burhanlı Aşireti	175
Mirili-Kalınlı Aşireti	555
Mirili-Teke Aşireti	105
Çolaklı Taife-i Abdal olan	32
Karye-i Karacailyas Aşiret-i Fellahan	67

⁴¹ Karal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı-1831*, s. 176.

⁴² BOA. *NFS.d.*, 3697.

Çerili Aşireti	51
Abdallar Cemaati	15
Aşiret-i Munzur	45
Aşiret-i Araplar	23
Toplam	2.892

Coğrafi konumu itibarıyla Tarsus Sancağının en batısında bulunan Elvanlı, nüfus yoğunluğu en az olan kazadır. Bu bölge aslında Çukurova'nın da en batı ucudur. Artık Toros Dağları denize iyice yaklaşmış ova oldukça daralmıştır. Bu nedenle yerleşim sayısı da diğer kazalara göre oldukça azdır. Sayımda kazanın erkek nüfusu 995 kişi olarak tespit edilmiştir. Kadınların da dahil edilmesi ile toplam nüfus ancak 1.990 kişiyi bulmaktadır.

Tablo 8: Elvanlı Kazasına Bağlı Köylerin Nüfusları⁴³

Köy/Topluluk Adı	Nüfusu
Kaza-i Elvanlı'da Vâki' Ehl-i İslâm (Kaza Merkezi-Elvanlı Karyesi)	63
Sıraç Karyesi	26
Kuzucu Karyesi	41
Dadal Karyesi	125
Tömük Karyesi	34
Sorkun Karyesi	24
Arpaç Karyesi	28
Çevlik Karyesi	30
Karahıdırlı Karyesi	52
Okut (Ohut) Karyesi	17
Alata Karyesi Beyan-ı İslâm	41
Köypınarı	90
Aşiret-i Bahşişlerde Kâin	90
Ağa-i Müma-ileyh Etbâ'ı	29
Diğinkar (Diniker) Karyesi	33
Kaza-i Mezkûr Tabii Beylerden	56
Kaza-i Mezkûr Tabii Araplardan	32
Mezitli Karyesi	103
Değni (Değnek) Karyesi	81
Toplam	995

Tarsus Sancağının en büyük Yörük aşireti olan Karakayalı, nüfus defterlerinde ayrıca kaydedilmiştir. Sadece aşiretin nüfusu değil, bu nüfusun nerelerde meskûn oldukları da ayrı ayrı belirtilmiştir. Karakayalı aşiretinin ve çeşitli köylerde meskûn olan aşiret mensuplarının toplam erkek nüfusu 1.687 kişi olarak tespit edilmiştir. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bu nüfusun 1.422'si göçebe ya da yarı göçebe iken sadece 265'i çeşitli köylerde yerleşik olarak yaşamaktadır. Aşiret mensuplarının kadın-erkek toplam nüfusunun ise 3.374 kişi olduğu söylenebilir.

Tablo 9: Karakayalı Aşiretinin Nüfusu⁴⁴

Topluluk Adı	Nüfusu
Karakayalı Aşireti	1422
Karakayalı Aşiretinden Evcî Karyesinde Sakin Olan	28
Karakayalı Aşiretine Tâbi Tekeli	50

⁴³ BOA. NFS.d., 3695.

⁴⁴ BOA. NFS.d., 3697.

Karakayalı Aşiretine Tâbi Sarıbrahimli Karyesinde Kâin Olan	59
Karakayalı Aşiretine Tâbi Cingan Karyesinde Sâkinûn	70
Kalburcu Karyesinde Kâin Tâbi-i Aşiret-i Karakayalı	13
Cerid Tâbi-i Karakayalı	45
Toplam	1.687

Sonuç

Ülke yönetiminde hükümetlerin ihtiyaç duydukları nüfus istatistikleri, özellikle XIX. yüzyılda küresel çapta meydana gelen siyasi, sosyal ve ekonomik değişim sürecinde çok daha önemli hâle gelmiştir. Osmanlı idarecileri de bu doğrultuda gerekli adımları atarak modern manada nüfus sayımları yaptırmaya başlamışlardır. İlk etapta her ne kadar askeri amaçlı olsa da bu çalışmalar ilerleyen süreçte çok daha ayrıntılı verilerin toplandığı sayımlara dönüşmüştür. Neticede günümüzde Osmanlı toplumunun demografik yapısı ile ilgili çok önemli veriler sunan ve araştırmacılara kaynaklık eden kayıtlar tutulmuştur.

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Tarsus Sancağının 1831 nüfus sayımlarını içeren nüfus defterleri gerek Tarsus şehri ve mahalleleri gerek kırsal yerleşimleri gerekse de aşiret/cemaat yaşantısını sürdüren toplulukları ile ilgili oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Defterlerde yer alan kayıtların incelenmesi ile öncelikle 1831'de Tarsus Sancağının idarî taksimatı ortaya çıkarılmıştır. Buna göre Tarsus şehir merkezinde yer alan mahalleler ve Cânib-i Şehir adı altında kaydı tutulan köylerin merkez kazayı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kuştemur, Kusun, Ulaş, Namrun, Gökçeli ve Elvanlı ise sancağın diğer kazalarını oluşturmaktadır. Namrun hariç bu kazalar isimlerini o bölgelerde yaşayan Yörük/Türkmen aşiretlerinden almışlardır.

Tarsus Sancağında yerleşmeleri devamlı ve geçici yerleşmeler olarak sınıflandırmak mümkündür. Şehir merkezindeki mahalleler ve kırsaldaki köyler devamlı yerleşmeleri oluştururken, aşiret ve cemaatlerin bir kısmının göçebe ve yarı göçebe olarak yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bunların tek bir yerde sakin olmadığını ve genellikle yaylak-kışlak hayatı sürdürdüklerini söylemek mümkündür. Bunların dışında nüfus sayımında tespit edilmiş, belli bir yerde devamlı sakin olmayan ve geçici olarak bulunan perakende gruplar da bulunmaktadır.

Çukurova'nın bereketli toprakları ve Tarsus şehrinin ticarî fonksiyonları, insanları ekonomik kaygılarla bu bölgelere çekmiştir. Defterlerde yer alan veriler incelendiğinde Tarsus'un toplam erkek nüfusunun 15 bin kişi civarında olduğu görülmektedir. Gayrimüslimlerle birlikte bu sayı 16 bine yaklaşmaktadır. Aynı sayımda Adana Sancağının erkek nüfusunun ise 17,5 bin civarında olduğu tespit edilmiştir. Ancak şehir merkezlerine bakıldığında Tarsus'un nüfusunun Adana'nın yarısı kadar olduğu görülmektedir.⁴⁵ Bu tespit Tarsus'un şehir olarak daha küçük ve nüfusu daha az olsa da sancak olarak neredeyse Adana kadar nüfusa sahip olduğunu göstermektedir.

Tarsus Sancağında köylerin daha çok Tarsus şehri ve çevresindeki ovada yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durum ovada yer alan arazilerin tarımsal faaliyetler açısından uygunluğu ile açıklanabilir. Bunun yanında en fazla nüfus Gökçeli, Tarsus merkez ve Kusun Kazalarında bulunurken en az nüfus ise Elvanlı Kazasındadır.

Defterde yer alan kayıtlardan Tarsus Sancağında çok sayıda aşiret, cemaat ve taife olarak nitelendirilen toplulukların olduğu görülmektedir. Bunların büyük bir kısmı Yörük/Türkmen topluluklarıdır. Bunların en büyüğü olan Karakayalı Aşireti'nin toplam erkek nüfusu 1.687 kişi olup bu hâliyle diğer birçok kazadan daha fazla nüfusa sahiptir. Aşiret ve cemaatlere mensup konar-göçer ya da yarı göçebe olarak hayatını devam ettiren hatırı sayılır bir nüfus olsa da bunların bir kısmının yerleşik hayata geçtikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, sayımda Karakayalı Aşireti mensuplarının bir kısmının farklı köylerde sakin olarak kaydedilmiş olmalarından da anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı Yörük/Türkmen aşiretlerinin ovada meskûn oldukları ve ziraat ile uğraştıkları görülmektedir. Defterlerden birine düşülmüş olan bir derkenarda yer alan "Defter-i mezburda ve sairede olan fi'l-cümle aşâir erbab-ı ziraattan olduklarından nâşî iş bu mahalle şerh verildi"

⁴⁵ Ergün, Terzi ve Kaycıoğlu, *Osmanlı Nüfus Defterlerinde Adana (1831)*, ss. XVIII-XXII.

ifadesi de bu durumu teyit etmektedir. Ayrıca yine defterde yer alan “Tarsus Civarında Kâin Erbab-ı Ziraattan Kulak Cemaati” ifadesi de bu duruma güzel bir örnek oluşturmaktadır. Ancak aşiret olarak kaydedilen toplulukların tamamı Yörük/Türkmen değildir. 18. yüzyılın sonlarından itibaren bölgeye geldikleri düşünölen Nusayriler de yaşadıkları köylerde “aşiret-i Fellahan” olarak kaydedilmişlerdir.

Bütün bu veriler dikkate alındığında Tarsus’un ticari ve zirai potansiyeli doğrultusunda Anadolu’nun yoğun nüfusa sahip bölgelerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Tarsus ve çevresinin günümüzde olduğu gibi o dönemde de Yörük/Türkmenlerle birlikte, farklı bazı etnik toplulukların birlikte yaşadığı, önemli bir coğrafya olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça**Arşiv Kaynakları**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Nüfus Defterleri (NFS.d.) 3694, 3695, 3696, 3697.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Bilgili, Ali Sinan, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Doğanay, Hayati, *Türkiye Beşerî Coğrafyası*, Ankara: Gazi Büro Kitabevi, 1994.

Doğru, Halime, “Osmanlı Devletinde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Defteri Örneği”, *Anadolu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2, ss. 233-269.

Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, 4/4, ss. 69-78.

Ergün, Ahmet- Terzi, Mehmet Akif-Kaycıoğlu, Mehmet, *Osmanlı Nüfus Defterlerinde Adana (1831)*, İstanbul: Aktınkoza Yayınları, 2015.

Gülekoğlu, Ümmü Gülsüm, *3695 Numaralı ve 1832 Tarihli Nüfus Defterine Göre Tarsus'un Demografik Yapısı (Kusun, Ulaş ve Elvanlı Kazaları)*, Yüksek Lisans Tezi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, 2018.

Gümüşçü, Osman XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Güneş, Mehmet, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, *Gazi Akademik Bakış*, 8/15, ss. 221-240.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1940.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Kodal, Tahir, “Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Genel Nüfus Sayımında Çorum Vilâyeti'nin Nüfus Özellikleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19/1, ss. 233-258.

Poş, Abdullah, *Arşiv Belgelerine Göre Tarsus'ta Sosyo-Kültürel Yapı (XIX. Yüzyılın İkinci Yarı)*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008.

Tamer, Aytül-Bozbeyoğlu, Alanur Çavlin, “1927 Nüfus Sayımının Türkiye'de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar”, *Nüfusbilim Dergisi*, 26/1, ss. 73-88.

Uğuz, Sacit, *Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Tarsus (1876-1926)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

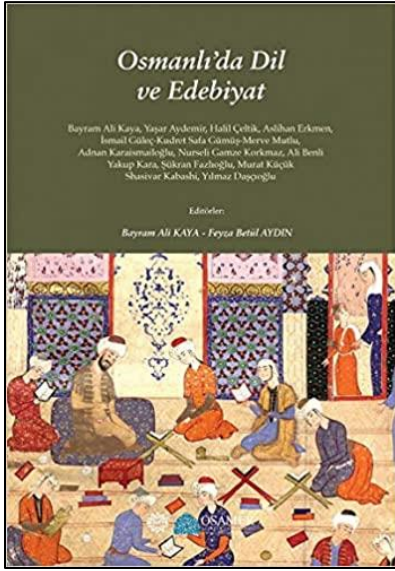
Uğuz, Sacit, *Tarihte Nusayriler: Ortaya Çıkışı, Yayılışı ve Osmanlı'da Nusayri Toplumu*, İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2019.

Yaman (Şahin), Arzu, 287 Numaralı Tarsus Şer'iyye Sicili H. 1240-1244/M. 1824-1828, Fırat Üniversitesi, 2006.

Osmanlı'da Dil ve Edebiyat, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2018

Ayşegül Göksel*^{ID}

MAKALE BİLGİSİ

Kitap inceleme

Book Review

Sorumlu yazar/Corresponding author:

* Yıldız Teknik Üniversitesi

aysegul.goksel@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-0635-956X

Başvuru/Submitted : 19 Ağustos 2022

Kabul/Accepted : 15 Eylül 2022

DOI: 10.21021/osmed.1164352

Atıf/Citation:

Göksel, A. "Osmanlı'da Dil ve Edebiyat, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2018".

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 15 (2022): 164-168.

Öz

Osmanlı, üç kıtaya yayılan geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş, birbirinden farklı dil, din ve millet mozaigine sahip bir devlettir. Dolayısıyla Osmanlı kültür ve uygarlığının anlaşılabilmesi için insana ve yaşama dair pek çok hususiyeti bünyesinde barındıran bu kudretli medeniyetin dil ve edebiyatla olan bağlantısının bütüncül bakışla ve çok yönlü olarak incelenmesi gerekir.

OSAMER tarafından hazırlanan "Osmanlı'da Dil ve Edebiyat" isimli eserin editörleri Bayram Ali Kaya ve Feyza Betül Kaya'dır. Şık bir tasarımına sahip olan kitap kapağında yer alan minyatür örneği, eserin başlığı ile uyum içerisinde. 208 sayfadan oluşan çok yazarlı olarak yapılandırılan eserde Sunuş, Osmanlı'da Dil ve Edebiyat'a Medhal, 13 bölüm ile bir dizin yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, dil, edebiyat

Abstract

The Ottoman Empire was a state that ruled over a wide geography spanning three continents and had a mosaic of different languages, religions and nations. Therefore, in order to understand the Ottoman culture and civilization, the connection of this mighty civilization with language and literature, which includes many features of human and life, should be examined with a holistic and multi-faceted perspective.

The editors of the work titled "Language and Literature in the Ottoman Empire" prepared by OSAMER are Bayram Ali Kaya and Feyza Betül Kaya. The miniature example on the cover of the book, which has a stylish design, is in harmony with the title of the work. The work, which consists of 208 pages and is structured as a multi-author, includes Presentation, Language and Literature in the Ottoman Empire, and an index with 13 chapters..

Keywords: Ottoman, language, literature

Osmanlı'da Dil ve Edebiyat, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2018

Osmanlı, üç kıtaya yayılan geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş, birbirinden farklı dil, din ve millet mozaiğine sahip bir devlettir. Dolayısıyla Osmanlı kültür ve uygarlığının anlaşılabilmesi için insana ve yaşama dair pek çok hususiyeti bünyesinde barındıran bu kudretli medeniyetin dil ve edebiyatla olan bağlantısının bütüncül bir yaklaşımla ve çok yönlü olarak incelenmesi gerekir.

OSAMER tarafından hazırlanan “*Osmanlı'da Dil ve Edebiyat*” isimli eserin editörleri Bayram Ali Kaya ve Feyza Betül Kaya'dır. Şık bir tasarımına sahip olan kitap kapağında yer alan minyatür örneği, eserin başlığı ile uyum içerisinde. 208 sayfadan oluşan ve çok yazarlı olarak yapılandırılan eserde Sunuş, Osmanlı'da Dil ve Edebiyat'a Medhal, 13 bölüm ile bir dizin yer almaktadır.

Kitapta yer alan bölümler; “Necâî Bey'i Nasıl Bilirdiniz? Bir Osmanlı Şairinin Kendi Kaleminden Kişilik ve Şairlik Özellikleri (Bayram Ali Kaya), Geçmiş İdrakinde, Geleceğin İnşasında Bir Köprü: Fuzûlî (Yaşar Aydemir), Rumeli Üslûbu (Halil Çeltik), The Tezkira Literature in the Ottomans and Two Unique Illustrated Ottoman Tezkiras (Aslıhan Erkmen), Murâdî'nin *Divanı*'nda Yer Almayan Bir Lugazı ve Çözümü (İsmail Güleç, Kudret Safa Gümüş, Merve Kutlu), Osmanlı Şiir Tarihi İçin Tartışmalı Konular (Adnan Karaismailoğlu), *Seyahatnâme*'de Natürel/Rasyonel Tasvirler Üzerine Bir Araştırma (Nurseli Gamze Korkmaz), Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimine Başlangıç Kitabı *Emsile*'nin Serüveni (Ali Benli), Bir Osmanlı Âliminin İstisnâ'yı Dil ve Usûl Açısından Ele Alışı [Taşkörüze'nin *Risâletü'l-İstiksâ Fî Mebâhisi'il-İstiksâ* Adlı Eseri Bağlamında Bir İnceleme] (Yakup Kara), *Kevâkib-i Seb'a*'ya Göre Osmanlı Medreselerinde Arap Dili ve Belâğatı Öğretimi (Şükran Fazlıoğlu), Tanzimat Döneminde Osmanlı Eğitiminde Dil Bilgisi Kitaplarının Yeri (Murat Küçük), Osmanlı'nın Son Döneminde Kosova Vilayeti'ndeki Alfabe Meselesi (Shasivar Kabashi), 19. Yüzyıl Türk Şiirinde Ben'in Görünümü (Yılmaz Daşcıoğlu)” olarak başlıklandırılmıştır. Kitaptaki bölümlerden yedisi klasik Türk edebiyatı, beşi dil ve biri de Tanzimat sonrası Türk edebiyatı ile ilgilidir.

Eserin “Sunuş” bölümünde Sakarya Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları, Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin (OSAMER) kuruluş amaçları ile kitabın oluşturulma hikâyesi aktarılmıştır. Bildiri metinleri ile talep üzerine alan uzmanları tarafından hazırlanan yazılardan oluşan bu kitapta bulunan “Osmanlı'da Dil ve Edebiyat'a Medhal” kısmında bölümlerin içeriklerine dair bazı malumatlar (s. 9-16) okuyucu ile paylaşılmıştır.

Birinci bölümde öncelikle kimilerince divan şiirini kuran üç isimden biri kabul edilen Necâî Bey hakkında tanıtıcı bilgilere yer verilmiştir. Ardından Sehî Bey ve Latîfî gibi dönemin ünlü şairleri tarafından Necâî Bey'in gazel ve kasidedeki yetkinliği övülmüştür. Daha sonra Necâî Bey'in *Divanı*'nda yer alan şiirlerinden yola çıkılarak kendi kaleminden karakter ve şairlik hususiyetleri belirlenip çeşitli başlıklar hâlinde açıklanmıştır. Buna göre Necâî Bey, kendisini; şairlikte ve Peygamberimizi övmeye âcîz, tüm dünyada tanınan ama bir o kadar da mütevazı biri, padişahın bendesi olan, daha okuma-yazmayı öğrenmeden ezberle şiir okuyabilen, doğru sözlü ve ince gönüllü, kalemi kuvvetli ve şairliği benzersiz, parlak ve işlek bir zihne sahip, yeni ve özgün tarzıyla dikkatleri üzerine çeken, meclislerde tanınan, yalancı yönü de (şiirin hayal ve biliş bağlantısından ötürü) bulunan bir şair olarak nitelmiştir. Necâî Bey'in kendi kişilik ve şairlik özelliklerine dair bu betimlemelerinin başka kaynaklarda şahsıyla ilgili dile getirilenlerle büyük oranda uyduğu tespit edilmiştir. Bu durum, şairin öz farkındalığının ne denli güçlü olduğunun kanıtı niteliğindedir.

İkinci bölümde Fuzûlî'nin yaşamı ve edebî şahsiyeti ile ilgili çeşitli bilgilere, Arapça, Farsça ve Türkçe kaleme aldığı manzum ve mensur eserlerine ver verilmiş, yaşadığı coğrafyanın özellikleri ile

kültürel atmosferinden bahsedilmiştir. Arapça, Farsça ve Türkçe dil iklimi ile kültürünün bulunduğu “burc-ı evliya” olarak adlandırılan Bağdat’ta (s. 34) yaşayan şair, geçmişten günümüze Türk-İslam dünyasında tanınan, mecmuaların yanı sıra cönklerde bile şiirleri yer alan büyük bir şahsiyettir. Değerinin bilinmeyişiinden şikâyetçi olan Fuzûlî, bir aşk ve ıstırap şairi olarak, geniş kitleleri ilgilendiren konuları ele alırken mazmun, tenâzür, leff ü neşr gibi söz sanatlarından yararlanmıştır. Beşerî aşktan ilahî aşka yönelişi, idealize edilen sevgiliyi, öğretme arzusu olmaksızın tasavvufu bir estetik unsur olarak şiirlerinde üstü örtülü olarak kullanmıştır.

Üçüncü bölümde öncelikle Rumeli ifadesi ile Osmanlı’nın Avrupa topraklarının kastedilişi (s. 56), Şehrengîz türünün Rumelili şairlerce edebiyat sahasına armağan edilişi (s.61) dile getirilmiştir. Rumeli üslubunda günlük konuşma diliyle ve hece vezniyle söylenen divan şiirlerinde sade, senli benli, kimi zaman laubali bir tavra yaklaşan samimi bir dil ile bazı yerel ağız özelliklerine başvurulduğu, Rumeli gözlemlerinde kültürel unsurlar ile başka toplumlara ait kilise, Hristiyan güzeller ile beşerî aşk üzerinde durulduğu gözlemlenmiştir.

Dördüncü bölümde ilk olarak tezkirenin tanımı yapılmıştır. Ardından teolojik kökeni nedeniyle İslam tarihçiliğinde önemli bir yeri olan tezkirenin Osmanlı toplumunda gelişimi ile ilgili çeşitli bilgiler aktarıldıktan sonra Âşık Çelebi’nin *Meşâ’irü’ş-Şuara* isimli eseri ile Taşköprüzâde tarafından Arapça olarak kaleme alınan *Şaka’iku’n-Nu’mâniye*’nin Türkçe tercümesi olan *Tercüme-i Şaka’iku’n-Nu’mânîye* (Muhtesibzâde Mehmet Hâkî) kitabı metin ve illüstrasyonları bağlamında karşılaştırılmıştır. *Meşâ’irü’ş-Şuara*’da şâirlerin, *Tercüme-i Şaka’iku’n-Nu’mânîye*’de ise dönemin şeyh ve alimlerinin biyografilerine yer verilmiştir. Her iki eserde yer alan portreler incelendiğinde ressamların bir kompozisyon şeması kurarak tezkirede yer alan kişileri bu sahneye yerleştirdikleri, genelde Osmanlı seçkinlerinin sosyal çevrelerinin görsel imajını yansıtan bir panoramanın sergilendiği, mevcut resimlerde iç ve dış mekân tasvirleri, kalem, hokka, kitap gibi meslekî özelliklere yer verildiği görülmüştür. Her ne kadar bu sahnelerin oluşturulmasında bazı kriterler rol oynasa da seçimlerin doğası belirsizdir. *Meşâ’irü’ş-Şuara*’da Nakkaş Osman ve Nakkaş Hasan’ın üslubunu, *Tercüme-i Şaka’iku’n-Nu’mânîye*’de ise Nakşî Bey’in eklektik ve kendine özgü mizahî biçimini kullandığı tespit edilmiştir.

Beşinci bölümde bir tür bilmece olan ve gazel türünde kaleme alınan “lugaz” tanıtılmış, onu murabbadan ve halk bilmecelerinden ayıran hususlara değinilmiştir. Ardından Murâdî mahlasına sahip lugazın yazarının III. Murat ve ilgili lugazı çözenin 16. yüzyıl şairlerinden Hulusî Efendi olduğunun ispatına dair çeşitli deliller sunulmuştur. Son olarak mevcut lugaz ile çözümünün muhteva özellikleri ile transkripsiyonuna yer verilmiştir.

Altıncı bölümde Osmanlı şiir geleneği tarihinin kökenini yalnızca Anadolu ile kısıtlamaya kalkışmanın, Gazneli, Memluklu, Büyük Selçuklu katkısını yok saymanın mümkün olamayacağı savunulmuştur. Hazreti Mevlânâ; yapıtlarında Sultan Mahmud’u, Sultan Sencer’i; İbni Bibî Alâeddin Keykubâd’ı, Sultan Veled ise Sultan Mesud’u methetmiş, bu tutum kimi cenahlarca eleştirilmiştir. Selçuklu Anadolu’sunda saray şiiri ve tasavvuf şiiri ile şairleri aynı anda himaye edilmiştir (s.108). Hazreti Mevlânâ, olumlu şairin ârif ve âşık kimliğine sahip olması gerektiğini belirtmiş, tek işi ve geçim kaynağı methiye olan şairleri eleştirmiştir. Bazı İranlı şâirlerin yanı sıra oryantalist araştırmacılar tarafından Gibb tarafından “Farslaşmış Türk şâirler”, “İranlılaşmış Türkler” ifadeleriyle klasik Türk şiirine karşı asılsız suçlamalarda bulunduğu dile getirilmiştir (s.110). Günümüzde ise bu iddiaların çürütüldüğü vurgulanarak doğru değerlendirilmelerin yapılabilmesi için ayrıntılı çalışmaların hazırlanması gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Yedinci bölümde Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sine daha çok tarihî bir belge olarak yaklaşıldığı, mevcut eserin edebî yönünün uzun süre göz ardı edildiği dile getirilmiştir. Bu bağlamda toplumun gerçeklik algısının içinde yaşanan dönem özellikleri çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğine değinilmiştir. *Seyahatnâme*'de rasyonalist gözlemlere yer verilse de metnin genelinde gerçek ile kurmacanın iç içe geçtiği görülmektedir. Evliya Çelebi, okuru hem eğlendirmek hem de bilgilendirmek ister. Bunu yaparken natürel anlatılardan (s.121) yararlanır. Sözlü kültürün etkisiyle gerçekliği yeniden üretmek ve bireysel yorumlarını da ekleyerek okurun ilgisini çekmeye çalışır.

Sekizinci bölümde Osmanlı medreselerinde Arapça eğitiminde kullanılan ders kitabı olan *Emsile*'nin müellifi, muhtevası, öğretimi, şerhleri, *Emsile*'yi kolaylaştırıcı çalışmalar ile Farsça'nın öğretiminde *Emsile*'den nasıl yararlandığına dair bazı bilgilere yer verilmiştir. Buna göre anonim olan *Emsile*'nin en eski örneğinin *el- Emsile* ismiyle Davud el-Karsî tarafından kaleme alındığı, *Emsile*'deki sîgaların sayısının lafzen yirmi dört, mana bakımından yirmi altı olduğu (s.131), başlangıçta sîgaların Türkçe karşılıklarına yer verilirken sonraki dönemlerde bu uygulamanın ortadan kalktığı (s.133) belirtilmiştir. Aynı zamanda İmam Birgivî ile başlayan kolaylaştırma faaliyetlerinin Tanzimat'tan sonra arttığına, *Emsile*'nin öğretiminde dikkat edilecek hususlara, Arapça ve Türkçe şerhlere (s. 136-137) değinilmiştir.

Dokuzuncu bölümde önce Taşköprüzâde'nin yaşamı ile ilgili bilgi verilmiş, ardından *Risâletü'l-istiksâ fi mebâhisi'l-istisnâ* isimli eserinin içeriğinden bahsedilmiştir. Sonrasında "istisnâ" konusunu Osmanlı devrinde müstakil olarak ve derli toplu biçimde ele alan ilk kişi olan Taşköprüzâde'nin bu konuyu seçmesinin nedeninin kendi cümleleriyle "*kalbinde bir arzu hissetmesi*" olduğu ve bu sayede kelime-i tevhidin daha iyi anlaşılacağını savunduğu dile getirilmiştir. Müteakiben Taşköprüzâde'nin eserinde istisnâyı çok yönlü ve mukayeseli olarak zengin tartışmalarla ele aldığı belirtilmiştir (s. 150-151).

Onuncu bölümde dil eğitiminin temel kaynakları ve ilmî hiyerarşideki yeri, *Kevâkib-i Seb'a* eserinin muhteviyatı, ilimlerin yedi mertebesi ile Taşköprüzâde'nin varlığı dört boyutta (aynî, lisânî, zihnî, kitâbî) ele alışı üzerinde durulmuştur. *Kevâkib-i Seb'a*'nın müellifi, dil ilimlerinin şer'î ilimlerden olduğunu dile getirdikten sonra bunların okunma tertibine (sarf, nahv, mantık, belâgat, usûl-i fikh, tefsir) yönelik uygun gördüğü sıralamayı aktarmıştır. Ayrıca Osmanlı'da dil eğitiminin metin merkezli bir yaklaşımla sürdürüldüğü belirtilerek seçilecek metinlerin iktisâr, iktisâd ve istiksâ olmak üzere -kendi içinde de alt başlıkları bulunan- üç temel seviyeye ayrıldığı ve bu metinlerin basitten karmaşığa doğru bir seviyelendirme içerdiği tespiti yapılmıştır. Son olarak *Kevâkib-i Seb'a*'ya göre ilm-i sarf, ilm-i nahv ve ilm-i meânide okutulan metinler tablolaştırılarak okuyucuyla buluşturulmuştur.

On birinci bölümde öncelikle Türkçe'nin dil bilgisi ile ilgili gerçekleştirilen çalışmaların tarihinin eski olmasına karşın sürekliliğin bulunmadığından yakınılmıştır. Bilinen en eski Türk gramer kitabının Kaşgarlı Mahmud'un *Kitabü Cevahiri'n- Nahv fi Lühgati't-Türk* olduğu dile getirilmiş, Araplara Türkçe öğretmek amacıyla da çeşitli eserlerin kaleme alındığına değinilmiştir. Tanzimat döneminde Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa'nın birlikte hazırladığı *Kavâid-i Osmaniyye*, bu eserin Ahmet Cevdet Paşa tarafından ortaokul için sadeleştirilmiş hâli olan *Medhal-i Kavâid* ile sıbyan mekteplerinde okutulmak için hazırlanan *Kavâid-i Türkiyye* ile *Kavâid-i Osmâniyye*'nin yeniden düzenlenen biçimi olan *Tertîb-i Cedîd Kavâid-i Osmâniyye*'nin içeriği ile ilgili bilgi verilmiştir. Aynı zamanda Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk dil bilgisine yönelik katkılarından da bahsedilmiştir.

On ikinci bölümde yükselen ulusçu hareketler çerçevesinde Osmanlı Kosova vilayetindeki alfabe sorununun dinî ve siyasi bir düzlemde nasıl geliştiği üzerinde durulmuştur. Müslüman Arnavutların

Arap kökenli Osmanlı alfabesini kullanırken 19. yüzyılda Latin alfabesine geçiş için çeşitli zorlamalara maruz kalmalarından bahsedilmiştir. Buna göre Müslüman Arnavutlar alfabe değişikliğini İslam dinine ihanet olarak görmüş, 2. Meşrutiyetin ilanıyla Arnavut milliyetçileri Arnavut alfabesi ve Arnavut okulları açma teşebbüslerinde bulunmuştur. Şemseddin Sami, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bu alfabe kabul ettirme çabaları karşısında müslüman halk ve Arif Hikmet, Mahmud Bedri gibi şahsiyetler dik ve sarsılmaz bir duruş sergilemiştir.

On üçüncü bölümde 19. yüzyıl Türk şiirinde ben'in görünümüleri üzerinde durulmuştur. Klasik Türk edebiyatında platonik aşk, rind, âşık ve insan-varlık-Yaratıcı ilişkisi çatışmasız bir uyum düzleminde yer almış (s.194) ve varoluş sırrı olan hakikat arayışı üzerinde bir benlik kavramı inşa edilmiştir. Oysa modern dönemde bireyin öncelenmesi ile kuşku, içe dönüş, yüceltme kavramları öne çıkmıştır. Yüceltilen veya kuşku duyulan Batı'dır. Ben ve diğeri arasında yaşanan bu gelgitler ise tabiata yönelen bir içe kapanmayı tetiklemektedir. Bu nedenle şiirde ve nesirde bireyin iç dünyası önemli bir yer işgal eder (s.197). Dolayısıyla daha çok romantizmin ve tabiatın etkisinde aciz insan tipi karşımıza çıkar.

Sonuç olarak Osmanlı, Türkçe başat olmak üzere Arapça ve Farsça gibi kadim dillerin ve farklı milletlerin hemhâl olduğu bir kaynaktan beslenmiştir. Geniş bir coğrafyada çok kültürlü, çok sesli, hoşgörünün egemen olduğu bir toplum yapısına sahip olan ve yedi asır kadar fiili varlığını sürdüren Osmanlı'nın dil ve edebiyatı da bu çeşitliliğin zenginlik ile ihtişamını bünyesinde barındırmıştır. Böylesi kıymetli bir edebiyatın kökenlerini salt Anadolu'da aramak yerine daha geniş bir perspektifle yaklaşılarak Türk-İslam coğrafyasına odaklanması daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu eserde şiir, üslup, dil bilgisi, kitaplar, alfabe, âlimler başta olmak üzere Osmanlı'da dil ve edebiyatın olanakları ve gelişimi noktasında iz bırakan çeşitli hususlara (şiir, üslup, resim, edebî şahsiyet vb.) yer verilmiştir. Bunu yaparken dönemin sosyo-kültürel, siyasi durumları ile devrin kendine has özelliklerine değinilmiştir. Mevcut eserin muhatapları için kıymetli bilgiler barındırdığı ve araştırmacılara yeni ufuklar açma noktasında ilham verici olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

Kaya, B. A. vd. (2018). *Osmanlı'da Dil ve Edebiyat*. (ed.) Bayram Ali Kaya, Feyza Betül Aydın. İstanbul: Mahya Yayınları.